

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Умберто
ЕКО
ІМ'Я РОЗИ

UMBERTO ECO

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

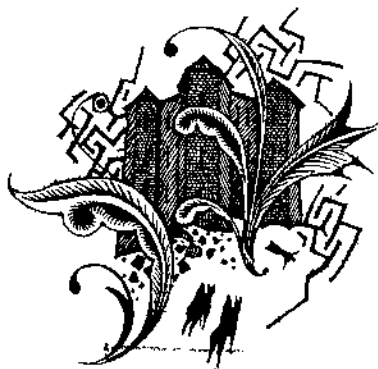
Умберто
ЕКО

■

ІМ'Я РОЗИ

Роман

Переклад з італійської
Мар'яни Прокопович

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2006

ББК 84(4 ІТА)
Е45

Бібліотека світової літератури
заснована у 2001 році

Umberto EKO
Il nome della rosa

Перекладено за виданням:
Eko, Umberto. Il nome della rosa. — Milano: Bompiani, 1994

Переклад, передмова і глосарій
Мар'яни Прокопович

Редколегія серії:
*Тамара Денисова, Ростислав Доценко, Іван Дзюба,
Микола Жулинський, Дмитро Затонський,
Дмитро Наливайко (голова), Євген Попович, Галина Сиваченко,
Андрій Содомора, Віктор Шовкун*

Художники-оформлювачі
Б. П. Бублик, В. А. Мурликін

Еко У.
Е45 **Ім'я рози: Роман /Переклад з італ., передмова і глосарій М. І. Прокопович; Худож.-оформлювачі Б. П. Бублик, В. А. Мурликін. — Харків: Фоліо, 2006. — 575 с. — (Б-ка світ. літ.).**

ISBN 966-03-3488-5.

«Ім'я рози» — перший роман видатного італійського письменника, вченого і філософа Умберто Еко. Опублікований у 1980 році, він відразу ж став супербестселером. Книгу перекладено багатьма мовами, і сьогодні вона вважається класикою світової літератури.

«Ім'я рози» — захоплююча детективна історія, органічно вpleтена в реальні історичні події XIV століття.

У середньовічному монастирі за загадкових обставин один за одним гинуть ченці. З'ясувати причину їхньої смерті доручено ученому-францисканцю Вільяму і його помічнику Адсо. Розпочавши розслідування, вони занурюються у лабіринт підступних інтриг, політичних махінацій, потаємних пороків та абсурдних забобонів, якими сповнене життя монахів, і, вирішуючи багато філософських питань, ідучи шляхом логічних розміркувань, розкривають загадкові вбивства.

ББК 84(4 ІТА)

- © RCS. Libri S.p.A. — Milano Bompiani, 1980
- © М. І. Прокопович, переклад, передмова українською, глосарій, 2006
- © Б. П. Бублик, В. А. Мурликін, художнє оформлення, 2006
- © Видавництво «Фоліо», видання українською мовою, марка серії, 2006

ISBN 966-03-3488-5

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ УМБЕРТО ЕКО

«Але ж це просто історія крадіжок і поррахунків між не надто чеснотливими монахами!»

«Навколо якоїсь забороненої книги, Адсо, навколо забороненої книги».

Умберто Еко. Ім'я рози

«Може, до мене щось не доходить, але я ніяк не второпаю, чому цьому добродієві знадобилося аж тридцять сторінок, щоб описати, як він перевертається з боку на бік у ліжку, перед тим, як заснути». Такими словами майже століття тому редактор французького видавництва Оллендорф відмовив Марселєві Прусту в публікації його роману «На Сванову сторону». На щастя, романові Умберто Еко «Ім'я рози» випав на долю далеко кращий видавничий дебют. Але перша сотня сторінок роману з їх неспішним ритмом середньовічної хроніки, вичерпною оповіддю про історичні події, богословськими дискусіями, детальним описом монастиря і порталу церкви — нелегке випробування для читача. Автор свідомо пішов на це — за його власними словами, «якщо хтось хоче ввійти в монастир і прожити в ньому сім днів, він мусить пристосуватися до його ритмів» (Нотатки на маргінесі «Ім'я рози»).

Про роман *Ім'я рози* написано вже дуже багато, а це небачена річ для такого відносно недавнього твору. Коло його шанувальників напрочуд широке — це аматори детективного жанру і трилерів, професори літератури та історії, ентузіасти постмодерністської літератури, математики, лінгвісти і багато інших. Важко знайти інший сучасний твір, який мав би таких різноманітних читачів. Хтось сприймає його як історичний детектив, хтось бачить у ньому культний роман під знаком Апокаліпси. Іншим він здається критикою середньовічного світогляду з погляду сучасності, семіотичною відповіддю на питання про універсалії у формі *roman a clef*¹. Одне слово, скільки читачів має цей роман — стільки й тлумачень. Адже, як говорить сам Еко, роман — це машина для генерування інтерпретацій.

¹ Роман з ключем (фр.): роман, в якому під виглядом дійових осіб описано відомих людей, не називаючи їх прямо.

Важко сказати, хто такий Умберто Еко насамперед — славетний письменник, видатний філософ, учений-семіотик, публіцист, який пише на актуальні теми, чи ретельний дослідник явищ масової культури. Усі ці іпостасі органічно поєднуються в ньому, підживлюючи одне одного і створюючи гармонійне ціле.

Умберто Еко народився 5 січня 1932 року у невеликому містечку Алессандрія, що у П'ємонті. П'ємонтійцям притаманне загострене відчуття незалежності, їм властива радше флегматична вдача французів, ніж бурхлива пристрасність італійців. Еко часто згадує своє п'ємонтійське походження як джерело свого унікального темпераменту: «Деякі риси залишаються основою мого світогляду: скептицизм і відрізка до риторики. Ніколи не перебільшувати, ніколи не виголошувати пишномовних фраз».

Його батько, Джуліо Еко, бухгалтер і ветеран трьох війн, походив з сім'ї, де було тринадцятеро дітей. Еко полюбляє розповідати, що дідусь його був знайдою і своє прізвище «Еко» — акронім від *ex caelis oblatus*, тобто «даний небесами» — одержав завдяки «винахідливості муніципального службовця». З любов'ю згадує Умберто також свою бабусю і твердить, що своє уподобання до абсурдного він великою мірою запозичив від неї.

Коли вибухнула Друга світова війна, Еко з матір'ю перебрався в невелике п'ємонтійське село в горах. Там Еко мав нагоду спостерігати за перестрілками між фашистами та партизанами і шкодував, що замолодий, аби брати в них участь. Згодом ці спогади лягли в основу напівбіографічних епізодів у другому його романі, «Маятник Фуко», та роману «Таємничий племінник королеви Лоани».

Оскільки батько вважав, що він має стати правником, після закінчення класичного ліцею Умберто вступив до Туринського університету. Однак, як це бувало з багатьма великими письменниками, він покинув правничі студії і проти волі батька зайнявся середньовічною філософією та літературою. Свою дипломну роботу, захищену 1954 року, він присвятив Томі Аквінському. Отже, інтерес молодого науковця до проблематики середньовіччя окреслився з самого початку його кар'єри. Хоч згодом його наукові інтереси дуже розширилися, він знов і знов повертається до цієї теми. Ця доба, сповнена потужної культурної енергії, прихованої під жорсткими стереотипними культурними кодами, для Еко набула вартості метафори не менш складної сучасної реальності, яку він завжди вважав найважливішим об'єктом досліджень. А питання інтерпретації тексту, поставлене святим То-

мою, привело Еко до семіотики, теорії знаків та інтерпретації, яка стала центром його зацікавлень. Його науковим керівником був відомий італійський філософ Луїджі Парейзон, який значною мірою вплинув на уявлення Еко про інтерпретацію та естетику.

Закінчивши університет, Умберто входить у світ журналістики — обіймає посаду редактора культурних програм в італійській державній телерадіокомпанії РАІ у Мілані. Це дало йому чудову нагоду досліджувати сучасну культуру очима мас-медій. Саме тоді починають з'являтися статті та нариси, які потім увійдуть у «Відкритий твір».

Перша книжка Еко вийшла 1956 року — це була його дипломна праця, доповнена і розширена: «Питання естетики у св. Томи» (*Il problema estetico in San Tommaso*). Того ж самого року він починає читати лекції у рідному університеті. З 1959 року працює головним редактором публіцистики у великому міланському видавництві Бомпіані; цю посаду він обійматиме до 1975 року, а тісні стосунки з видавництвом підтримуватиме ціле життя. У тому ж 1959 році він публікує свою другу книжку, «Розвиток середньовічної естетики» (*Sviluppo dell'estetica medievale*), яка була важливою не лише тому, що утвердила Еко як одного з видатних мислителів у царині середньовічних студій, але й тому, що врешті остаточно переконала його батька, що Умберто зробив-таки слухний вибір.

У вересні 1962 року він одружується з Ренатою Рамге, німецькою художницею-графіком, і того ж року починається новий етап його академічної кар'єри — його дедалі частіше запрошують читати лекції в університетах. 1964 року Еко перебирається в Мілан і працює викладачем, а через рік його обирають професором кафедри візуальної комунікації у Флоренції. У 1966 році він займає посаду професора кафедри семіотики в Міланській політехніці і того ж року публікує працю «Поетики Джойса» (*Le poetiche di Joyce*).

Водночас з академічною діяльністю, яка згодом приведе його в найпрестижніші університети Європи та Америки, він співпрацює з цілою низкою періодичних видань. Він був співзасновником часописів «Маркатре» (1961) та «Квіндічі» (1967), з 1971 року редагував часопис «Версус», був членом редколегії цілого ряду інших часописів.

Ще в 1959 році Еко почав / описувати до часопису «Іль Веррі», присвяченого авангардним ідеям та мовним експериментам, де вів рубрику під назвою «Мінімальний щоденник». У цій рубриці він зі смаком пародював ті самі ідеї, що їх цілком серйозно

пропагував часопис. Тут вперше дістав повний вираз його іко-
ноборчий дух і поцінування сміху як способу пізнання дійсності.
Чимало дописів з цієї рубрики вийшли друком 1963 року книж-
кою під назвою «Мінімальний щоденник» (*Diario minimo*).

У ці роки Еко почав серйозно розвивати свої ідеї про «від-
критий» текст та семіотику, пишучи цілий ряд есеїв на цю тему,
а 1962 року опублікував свою працю «Відкритий твір» (*Opera
aperta*). Тут він розважає про загальні проблеми культури, а зок-
рема про візуальну комунікацію, використовуючи як матеріал
телевізійні репортажі. Основна ідея цієї праці полягає в погляді
на мистецький твір як на неоднозначне повідомлення — оз-
начник, який має багато означуваних. Саме поняття «відкритий
твір» передбачає можливість багатьох паралельних інтерпрета-
цій, на противагу «закритому творові», який може мати лише
одну інтерпретацію.

У цей же період він бере участь у діяльності «Групи 63». Це
був гурт молодих італійських письменників-авангардистів, які
ставили собі за мету переосмислення дійсності, що сприймалася
як сукупність уламків, котру потрібно упорядкувати, надавши
їй форми мистецького твору. До цього гурту увійшли такі пись-
менники, як Джорджо Манганеллі, Еліо Пальярані, Едоардо
Сангвінетті, Нанні Баллестріні. Захопившись новітніми течіями
в культурі, від феноменології до структуралізму, вони шукають
і знаходять нові способи вираження, більш придатні для від-
творення цієї складної дійсності: розмитий синтаксис, обірвані
фрази, відмова від кодифікованого стилю. Тут Еко проявив свій
неабиякий хист як теоретик літератури. «Група 63» проіснувала
до 1968 року, але з багатьма учасниками Еко й пізніше підтри-
мує дружні стосунки.

У наступні роки міцно утверджується його репутація як
відомого культурного оглядача. Його есеї з'являються у цілій
низці періодичних видань, серед яких «Іль Джорно», «Стампа»,
«Корр'єре делла Сера», «Републіка», «Еспрессо» та «Маніфес-
то». Викладаючи в Міланському університеті, він почав систе-
матизувати свої теоретичні міркування з семіотики і 1968 року
опублікував текст, цікавито присвячений цій темі: «Відсутня
структура» (*La struttura assente*). Ця праця, яку згодом він повніс-
тю переписав і 1976 року видасть англійською мовою під назвою
«Теорія семіотики» (*A Theory of Semiotics*), задала тон напрям-
кові його досліджень. Саме тоді його цікавість до середньовічної
естетики остаточно трансформувалася в інтерес до культурних
цінностей та літератури загалом.

У 1975 році він обійняв посаду професора семіотики у найстаршому європейському університеті — Болонському, де працює й досі. Тут його теорії набрали своєї остаточної форми, і впродовж 70-х років він опублікував кілька книжок з семіотики. У 1974 році Еко організував перший конгрес Міжнародної асоціації семіотичних досліджень, і під час завершальної промови підсумував суть цієї дисципліни, твердячи, що семіотика є «критичний погляд на предмети інших наук». У 1979 році Еко підготував до друку збірку есеїв під назвою «Семіотичний ландшафт», в основі яких лежали доповіді на цьому конгресі. В цьому ж році виходить ще один його важливий твір, «Lector in fabula», де в центрі уваги автора — зв'язок між автором та читачем, який досліджується на прикладі масової літератури.

Хоч він і перейняв чимало елементів структуралістської теорії Клода Леві-Строса та Романа Якобсона і теорії структурної лінгвістики Фердинанда де Соссюра, Еко значною мірою відходить від них. У своїх працях «Відкритий твір» та «Lector in fabula» він критикує погляд, що значення породжується структурою, і показує, як читач здійснює інтерпретативну співпрацю з твором, доповнюючи текст «можливими світами» і «фреймами», щоб довершити його значення.

Впродовж 60-х та 70-х років вийшла ціла низка його наукових і науково-популярних творів, присвячених масовій культурі, серед яких варто згадати «Апокаліптики та інтегровані» (*Apocalittici e integrati*, 1964) та «Масовий супермен» (*Il superuomo di massa*, 1976).

Наприкінці 70-х років Еко мав уже заслужену репутацію провідного науковця-семіотика. Та ніхто не сподівався того різкого повороту в його кар'єрі, який стався наприкінці цього десятиліття — Еко виступив у новій для себе ролі романіста, опублікувавши 1980 року роман «Ім'я рози» (*Il nome della rosa*), який майже відразу викликав шквал схвальних відгуків і широкий ентузіазм. Цей твір був задалегідь уміло прорекламований, але реальний успіх перевершив усі сподівання видавців — спершу видавництво збиралося продати лише 30 000 примірників, а натомість продало десятки мільйонів. Кримінальна інтрига, поміщена у середньовічний монастир, помережана філософськими розважаннями та іронічними натяками на сучасний нам світ забезпечила інтерес до роману масового читача. Кожен знаходить у ньому щось для себе: і той, хто шукає лише розваги, не намагаючись надто напружуватись, і той, хто прагне інтелектуального збагачення.

Дев'ять років ця книжка трималася на першому місці в «гарячій двадцятці тижня». У 1981 році Еко стає лауреатом відразу двох найпрестижніших італійських літературних премій — Стрега і В'яредджо. Завдяки популярності «Ім'я рози» помітно збільшується число студентів, що записуються на відділення історії середньовіччя. Дуже швидко роман перекладають багатьма мовами. На досить великий період він заповнив навіть північноамериканський книжковий ринок, що дуже рідко вдається європейському письменникові. Раніше добре відомий лише в академічних колах, Умберто Еко раптом стає світовою знаменитістю. Він і досі зостається чи не найвідомішим з сучасних італійських письменників.

Вражений успіхом свого роману, Еко несподівано для себе опинився в центрі уваги міжнародної громадськості та масмедій, це було для нього захопливим пережиттям, але водночас він відчув, що популярність значно сковує його свободу. Невдовзі після публікації роману французький кінорежисер Жан-Жак Анно почав знімати фільм за мотивами «Ім'я рози», і це ще більше привернуло увагу світової громадськості до Еко — хоч він сам і дистанціювався від цього фільму, який вийшов у 1986 році («Це робота Жана-Жака, а не моя»).

Еко далі провадив, як звикле, свої академічні дослідження, але його почало переслідувати одне невідступне питання. «Відразу після написання «Ім'я рози» я став питати себе: був це винятковий епізод у моєму житті, чи я спроможний написати ще один роман?» Попри свою складність і глибину, роман «Ім'я рози» не вичерпав всіх образів та ідей, які Еко вважав придатними до втілення в художньому творі, і він почав писати знову. Назва нового роману з'явилася легко — велике враження на Еко справив побачений ще 1952 року маятник Фуко. Опублікований 1988 року, «Маятник Фуко» (*Il pendolo di Foucault*) знов приніс авторові великий успіх, утвердивши Еко серед найвизначніших романістів світу.

Дія «Маятника Фуко» розгортається у світі, де факти нелогічно змішуються з вигадкою, де таємні товариства накреслюють правдивий хід людської історії, а окультний світ тайкома здійснює підривний вплив на реальність. Запозичивши структуру роману з Кабали, Еко використовує цілу низку найрізноманітніших елементів, сплітаючи їх у тканину, в якій зіставляється і протиставляється сучасність і давнина, чудесне і наукове. Комп'ютер, символ новітньої технології, пережовує стародавні магичні формули. З цим переплітаються ремінісценції, іділічні

спогади з дитинства, від яких тягнуться ниточки до цілком вже дорослого пошуку ідентичності. Гостра постмодерна іронія пронизує густе плетиво подеколи готичних сцен. Текст штовхає читача у карколомну подорож століттями історії людської думки, і він ледь встигає помічати ідеї, які миготять обабіч цього його шляху. Еко присмачує цю свою езотеричну оповідь герметичними філософіями, таємними абетками, шифрами, системами символів; через своїх персонажів він досліджує їх, порівнює, деконструює, відкидає, а тоді знов підбирає, оживляє і використовує для своїх рефлексій.

І попри його твердження, що писати більше романів він не планує, 1994 року з'явився наступний роман, «Острів напередодні» (*L'isola del giorno prima*).

Якщо стиль «Ім'я рози» відображає туманну незбагненність присмерку середньовіччя, а «Маятник Фуко» постає як параноїдальна гра нашого фрагментованого постмодерного часу, оповідь третього роману Еко виблискує численними оздобами, мов барокова споруда сімнадцятого століття.

«Острів напередодні» — це історія чоловіка на ім'я Роберто, дещо ексцентричного італійця, який після кораблетрощі опиняється на якомусь загадковому кораблі. Це покинуте людьми судно, «Дафна», стоїть на якорі поблизу острова незвичайної краси, розташованого «напередодні», тобто за 180 меридіаном, але Роберто не може до нього добратися. Боячись сонця, удень він ховається в нетрах цього дивного корабля, досліджує його і пише мелодраматичні любовні листи до своєї Дами. Під час своїх химерних марень він окидає поглядом все своє життя — дитинство в Італії, облогу Казале, паризькі салони, в яких він виховувався, — життя, до якого він палко прагне повернутися. Але воно втрачене. Та, на щастя для Роберта, на кораблі є все, щоб не вмерти від голоду і нудьги. І на його нещастя, корабель не такий безлюдний, як він спершу гадав. Хто той незнайомець, той Інший, який годує тварин і читає щоденник Роберта, поки той спить? Може, це Ферранте, його уявний брат і лихе альтер-его? Чи це ще одна страчена душа у пошуках остаточної таємниці? І взагалі, чому цей корабель покинули люди? Які чудеса криються на острові?

У романі застосовано подібний прийом, що і в «Ім'ї рози»: анонімний оповідач відтворює історію на основі щоденника, залишеного Робертом. На відміну від «Ім'я рози», тут Еко не декларує наміру вірно відтворити оригінальний рукопис. Він вільно переказує знайдений текст, коментуючи події, а іноді

критикуючи й оцінюючи вчинки Роберта. Це сповнює роман неприминальним присмаком іронічного гумору.

«Острів напередодні», хоч більш грайливий та легковажний, ніж попередні романи, так само щільно наповнений незвичайними образами та захопливими ідеями. Еко знову робить свій твір трибуною для філософських ідей і дає нам змогу свіжим оком споглядати дивовижі і божевілья минулого, проектуючи їх на сучасність. Він витягає на світ Божий забуті поняття і спростовані сучасною наукою теорії середини XVII століття — часу, коли Галілей лиш недавно помер, а Ньютон був ще дитиною, — надаючи їм певного авторитету, зіставляючи їх з метафізикою та релігією, а подеколи змішуючи разом.

Третій роман Еко — це ще одна блискуча наративна спроба, оповідь про ту запаморочливу добу, коли наука і розум розлучалися з магією та забобонами, коли в політиці та релігії нуртували нові течії, а в дзеркалах паризьких салонів вже можна було побачити передвістя Просвітництва і революції.

Пишучи романи, Еко не облишає наукової і публіцистичної творчості. У 80-ті та 90-ті роки з'являються такі збірки, як «Сім років бажання» (*Sette anni di desiderio*, 1983), «Семіотика і філософія мови» (*Semiotica e la filosofia del linguaggio*, 1984), «Другий мінімальний щоденник» (*Il secondo diario minimo*, 1992), «Інтерпретація та надінтерпретація» (*Interpretation and Overinterpretation*, 1992), «Шість прогулянок лісами художньої літератури» (*Sei passeggiate nei boschi narrativi*, 1994, цикл лекцій, прочитаний в Гарварді в 1993 році), «П'ять есеїв на тему моралі» (*Cinque scritti morali*, 1997), «Кант і качкодзьоб» (*Kant e l'ornitorinco*, 1997), «Між брехнею та іронією» (*Tra menzogna e ironia*, 1998), «Нотатки на сірникової коробці» (*La bustina di Minerva*, 1999) і багато інших. Насправді між науковою, публіцистичною і художньою творчістю Умберто Еко ніякого розриву немає, ті самі ідеї мігрують з монографії в есей, а з есею — в роман і навпаки, змінюючи свою форму, зіштовхуючись у несподіваних зіставленнях, породжуючи нові ідеї, даючи поживу для нових теорій.

У четвертому своєму романі, «Бавдоліно» (*Baudolino*, 2000) Умберто Еко повертається до середньовіччя, але цього разу це XII століття. Тут автор ховається за особою головного героя, Бавдоліно, легендарного засновника міста Алессандрія. У сповненій пригод історії свого альтер-его автор дає вираз ігровому, блазенському аспектові своєї особистості. Як і Еко, Бавдоліно володіє багатьма мовами, має пристрасть до історії та політики, кохастись в оповідах, уміє тішитися доброю трапезою і свій іdealізм вгамовує фантастичним почуттям гумору. У романі панує

атмосфера фантазійних веселощів, які передаються читачеві, попри те, що книжка кишить кривавими сценами, описами воєнних кампаній, крадіжок, пожеж та інших сумних видовищ. Бавдоліно — невиправний фантазер і брехун з гострим язиком і золотим серцем. «Світ засуджує брехунів, які брешуть про речі низькі, і прославляє поетів, які обманюють лише про речі високі», — каже один із персонажів.

Названий на честь «єдиного святого, який не вчинив жодного чуда», Бавдоліно обдарований багатою уявою, йому часто ввижаються то єдинороги, то святі, то німецькі імператори. З дитячого віку Бавдоліно відкриває, що ці його візії дивовижно впливають на людей — і на забобонних селян, і на великих мужів, які шукають підтвердження своїх вірувань. Якимось він випадково зустрічає Фрідріха I Барбароссу, імператора Священної Римської імперії, і завдяки вигаданій на місці побрехеньці входить до нього в ласку. Покинувши батька, молодий Бавдоліно стає названим сином і радником імператора. Раз за разом його сміливі вигадки стають імператорові в пригоді, і невдовзі він стає довіреним придворним, здобуває освіту в Парижі. Снуючи між Парижем та різними місцями перебування імператора, Бавдоліно бере участь у цілій низці політичних та церковних дебатів, імперських церемоній та воєнних кампаній.

«Бавдоліно» — це ще одна історія, яку можна прочитувати різноманітними способами. Спершу читач з недовірою ставиться до побрехеньок Бавдоліно, однак потім розуміє, що, даючи волю фантазії, ми провіщаємо краще майбутнє. А якщо воно не поспішає настати, то що ж — почекаймо ще більшого вигадника, сподіваючись, що він не забариться.

У 2004 році видавництво Бомпіані опублікувало п'ятий, і поки що останній роман Умберто Еко — «Таємничий племінник королеви Лоани» (*La misteriosa fiamma della regina Loana*), з підзаголовком «Ілюстрований роман». Головний його герой, міланський букініст Джамбаттіста Бодоні на прізвисько «Ямбо» внаслідок нещасливого випадку втрачає пам'ять. Але він не пам'ятає тільки свого особистого життя — не пригадує свого імені, не впізнає дружину та доньок. А вся «книжна» його пам'ять залишається — він чудово пам'ятає все, прочитане колись в книжках. Невипадково ім'я і прізвище його збігається з іменем відомого італійського друкаря XVIII століття. У пошуках утраченого часу Ямбо їде в будинок, де провів дитинство. Комікси, шоденники, газети й афіші розповідають йому і читачам про те, що означало зростати за режиму Муссоліні. Через кілька днів з ним трапляється ще одне нещастя — він впадає в кому, сповнену де-

дали дивовижніших галюцинацій. Цей напівбіографічний роман сповнений ностальгією за юністю.

З початком нового тисячоліття з'являються друком кілька збірок есеїстики Умберто Еко, серед яких варто згадати книжку есеїв «Сказати майже те ж саме: досвід перекладу» (*Dire quasi la stessa cosa: esperienze di traduzione*, 2003). Це воістину унікальна книжка, адже її автор виступає тут водночас у багатьох ролях — філософа, семіотика, теоретика перекладу, перекладача-практика і автора, твори якого широко перекладаються і який тісно співпрацює зі своїми перекладачами. Остання на цей час його книжка — «Кроком рака» (*A passo di gambero*, 2006) — це збірка статей та есеїв на актуальні політичні теми, які з'явилися в періодичних виданнях за останні роки.

Умберто Еко далі займає посаду професора в Болонському університеті і веде рубрику *La bustina di Minerva* в тижневику «Еспрессо». Він далі випаює за день кілька пачок сигарет, працює допізна, звик розважати гостей і досліджувати будь-яку околицю, в яку потрапляє. Йому властиві бурхливі жести, він часто вигукує під час дискусій. Сам Еко описує себе як багатобарвну особистість, яка «розпочинає багато речей водночас, а потім об'єднує їх, творячи між ними безперервні пов'язання... Коли я не займаюся багатьма речами раз, я розгублююсь».

* * *

Ідея роману «Ім'я рози» зродилася дуже просто: «Я почав писати в березні 1978 року під спонукою певної зародкової ідеї: мені захотілось отруїти монаха». Повитягавши свої нотатники, вирізки, статті, які він збирав з 1952 року, Еко почав писати роман з робочою назвою «Вбивство в абатстві». Але невдовзі він вирішив, що така назва сконцентрує увагу на детективному аспекті роману, а він хотів написати твір, який можна читати як відкритий текст — повний загадок, складний і відкритий до кількох рівнів інтерпретації. Наступною робочою назвою була «Адсо з Мелька», але врешті рядок з середньовічної поеми, яким завершується роман, дав поетичнішу назву — «Ім'я рози». Це задовольнило Еко, оскільки він вважає, що «роза є символічною фігурою, яка має стільки значень, що тепер вже не знати, чи якість значення в неї взагалі залишилось». Попри таке просте пояснення, шанувальники «Ім'я рози» досі не втомлюються висувати нові припущення, інтерпретації, а то й просто фантазії з прихованої назви роману. Цікаво, що слово «роза» зустрічається в романі лише один раз, у цьому кінцевому гексаметрі.

«Ім'я рози» — це захопливе плетиво найрізноманітніших елементів, які утворюють єдине органічне ціле. Це немов дивовижна гра, де філософські розважання, богословські дебати, наукові дискусії блискуче взаємодіють на історичній сцені; це драма, де складний сюжет, замаскований під детективну історію, втягує читача у складні і динамічні стосунки з розмаїтими персонажами.

Спершу Еко хотів помістити дію своєї детективної історії в сучасне середовище; та його інтерес до середньовіччя розсудив інакше. Термін «середні віки» з'явився в добу Відродження для позначення «темних» часів, своєрідного «тунелю» між величчю античної культури та пишнотою і багатством ренесансної доби. Відтак протягом довгого часу біч-о-біч існували два стереотипні уявлення про середньовіччя — як про період тотального занепаду і запустіння, грубих звичаїв і нещастя з одного боку, і як про ідилічну добу палкої віри і куртуазного кохання, — з другого. Обидва ці стереотипи розглядали цю добу як щось далеке, давно минуле, від чого не залишилося й сліду. Однак ХХ століття, зокрема завдяки працям теоретиків школи *Анналів* Марка Блока, Люсьєна Февра, Жака Ле Гоффа, переосмислило цю епоху. Середньовіччя постає як ключ до розуміння сьгоднішніх наших проблем, як місце зародження багатьох суспільних і культурних явищ сучасного світу. Саме в такому ключі підходить до цієї епохи автор роману «Ім'я рози», який вважає середні віки «дитинством» західної цивілізації, «до якого нам слід вертатися, щоб відродити нашу пам'ять».

Еко не просто описує чотирнадцяте століття, він кидає читача в саму його гущу, його текст немов воскрешає навколо приголомшеного читача середньовічний світ. Читач знайомиться з історичними особами, які жили в той час, — Бернардом Гі, Убертином з Казале, Михайлом з Чезени. Перед ним простягається широка панорама історичних подій, релігійних і суспільних рухів. Вправності у цьому авторові не позичати. Адже він сам зізнається: «Сучасний світ мені відомий тільки з телевізійного екрану, а середньовіччя я знаю безпосередньо». Тому описано цей світ не «ззовні», не очима сучасної нам людини, а зсередини — автор намагався вести оповідь так, як міг справді писати про це бенедиктинець XIV століття. Текст рясніє латинськими висловами, посиланнями на авторитети, явними і прихованими цитатами з найрізноманітніших авторів. До цього непомітно домішано цитати з сучасних авторів та алюзії на набагато пізніші від середньовіччя, а іноді й сучасні нам культурні реалії. Усе це разом складає майстерний візерунок твору.

Роман починається вступом від «автора». Еко використовує давній літературний прийом — він «зрікається» авторства, передаючи його через низку посередників німецькому ченцеві XIV століття на ім'я Адсо з Мелька. Відтак слово переходить до цього гіпотетичного автора, який на схилку свого життя оповідає дивовижну історію, яку йому трапилось пережити замолоду. Топос фіктивного авторства використовували немало інших письменників, зокрема Сервантес та Мандзоні, які прагнули таким чином надати своїй оповіді більшої правдоподібності. А тут цей прийом має насамперед на меті показати, як «кожна історія зроджується з іншої історії».

Та Адсо не є головним героєм твору, в центрі роману — Адсів учитель і ментор, англійський францисканець Вільям з Баскервіля. Вже самими іменами головних героїв автор немов підморгує читачеві, який, звісно ж, упізнав у Вільямові знаменитого детектива Шерлока Голмса — бо ж Вільям схожий на нього навіть зовнішністю, темпераментом та звичками. В Адсові ж неважко впізнати його вірного соратника доктора Ватсона.

Дія в романі розгортається на тлі, характерному для жанру готичного роману. Непроступний монастир, понура махиня Вежі, недоступна і таємнича бібліотека у вигляді лабіринту, моторошні смерті монахів, жаска подорож через оссарій, оповідь про привид Адельма, що з'являється на цвинтарі, — усе це сприяє створенню атмосфери напруженого очікування, тривоги і страху, типової для готичного роману. Чимало ключових подій стаються вночі або в густому тумані, посеред монахів, які затято оберігають свої похмурі секрети. Ще однією вказівкою на готичний жанр є ім'я першого загиблого ченця, Адельма з Отранто, в якому вчувається алюзія на один із перших готичних романів, «Замок Отранто» Гораца Волпола.

На початку оповіді Вільям і його відданий учень прибувають в бенедиктинський монастир на півночі Італії. Тут має відбутися важлива зустріч, і Вільямовим завданням є приготувати умови для безперешкодного її проведення. Та на заваді стає трагічна подія, що сталася в монастирі, — смерть одного з молодих ченців. З'ясувати її причини абат доручає Вільямові. Розслідуючи гіпотетичне вбивство, Вільям з Адсом занурюються у заплутаний лабіринт підступних інтриг, політичних махінацій, затаєного невдоволення, напружених конфліктів, потаємних пороків та абсурдних забобонів, якими сповнене життя монахів. У міру розгортання історії напруження наростає, гине ще один монах, потім ще, і ще. Отже, перед нами детективний роман з елементами готики.

Однак у міру розгортання сюжету виявляється, що ця детективна історія трохи дивна — попри блискучий розум і бездоганну логіку, Вільям завжди приходить запізно, таємнича книга вислизає йому з-перед самого носа, запобігти новим смертям йому не вдається, і навіть хід загадкових подій він відтворює лише завдяки помилці — хибному припущенню про те, що низка смертей повторює ритм книги Одкровення Йоана Богослова. Ба більше — врятувати книгу Арістотеля він теж неспроможний, і разом з нею гине вся чудова бібліотека і старовинне абатство. Автор немов іронізує над нашим сподіванням торжества розуму і справедливості, спонукаючи шукати пояснення на інших інтерпретативних рівнях роману.

Нишпорячи всюди, Вільям натрапляє на слід якоїсь таємничої Книги, і відчуває, що все крутиться саме навколо неї. Наприкінці виявляється, що це втрачена напівміфічна книга Арістотеля, друга частина його «Поетики», де він утверджує сміх як важливий спосіб ставлення до дійсності. Дехто, мабуть, здивується — чому стільки пристрастей навколо якоїсь книги?

Це переносить нас у філософський пласт роману. Річ у тім, що твори Арістотеля відіграли вирішальну роль в ту переломну добу. Впродовж раннього середньовіччя християнське богослов'я черпало переважно з платонізму, а Арістотель з його логікою і натурфілософією здавався надто приземленим і матеріалістичним для тлумачення основ християнської віри. Середньовічний світогляд великою мірою ґрунтувався на вченні Августина, який твердив що першорядним об'єктом пізнання є лише Бог, і лише через Нього можна пізнавати все інше, Арістотель же пропонував вивчати світ незалежно від Бога, не визнавав створення світу в часі та особистого безсмертя і твердив, що філософ повинен змагати до щастя в земному житті. Не заперечуючи загалом існування Бога, він вказував інший, кружний шлях до Нього, через пізнання навколишнього світу. Тому Церква з недовірою ставилася до його вчення. Однак починаючи з XII століття арістотелізм в західноєвропейській думці починає поступово витісняти платонізм. Це зумовлене не лише дедалі ширшим ознайомленням західноєвропейських інтелектуалів зі спадщиною Арістотеля, переважно через їх арабські переклади, а й насамперед внутрішнім імпульсом до глибшого вивчення природи і навколишнього світу. Вивчення спадщини Арістотеля помалу стало основою університетської освіти. Щоб мінімізувати негативні наслідки арістотелізму для християнського богослов'я і використати натомість позитивні його аспекти, видатний представник схоластики і систематизатор богослов'я Тома з Аквіна

проводить розмежування між цариною віри і цариною вивчення природи, що відтак привело до відокремлення філософії від богослов'я.

Цей світоглядний перелом означав кардинальну зміну вектора ціннісних орієнтацій — «з небес на землю», за влучним висловом Жака Ле Гоффа. Дві системи цінностей, які змагалися між собою в ту добу, символічно показані на початку «Ім'я рози»: наближаючись до абатства, середньовічна людина Адсо задирає голову догори, зачудовано милуючись обрисами Вежі і символічно тлумачачи її пропорції, тоді як людина нового часу Вільям дивиться собі під ноги, помічаючи сліди коня, зламані галузки і волосини з кінської гриви в кущах, чим допомагає ближнім в цілком земній і буденній справі — знайти коня. Середньовічні люди були настільки заглиблені у споглядання божества, кожен у доступний йому спосіб, що цілком нехтували земним світом, а це, як не парадоксально, висушувало корені християнської віри, в основі якої лежить любов не лише до Бога, а й до ближнього і до створеного Богом світу. Утвердження нового світогляду, який переносив людську увагу на навколишній світ, відбулося і завдяки святому Францискові, який проповідував радісну прославу Бога у його створіннях. Тому не дивно, що нова людина Вільям — не лише філософ-аристотелік, а й чернець-францисканець.

Ще одним важливим філософським питанням тієї доби був так званий спір про універсалії. Чи універсалії, тобто ідеї, існують об'єктивно, а чи є лиш плодом людського ума? Дві крайні течії, реалізм і номіналізм, відповідали на це питання по-різному. З погляду реалізму ідеї — єдина об'єктивна реальність, тому предметом вивчення може бути лише загальне в об'єкті, адже воно становить його субстанцію, натомість випадковими, акцидентальними ознаками можна цілковито знехтувати. Пізнати загальне означає пізнати все. Номіналізм же захищає часткове, індивідуальне, твердячи, що загальне — це лише абстракція, штучний конструкт, створений людським умом, який не охоплює всієї повноти природи в об'єкті. Крайній вияв реалізму, авторитарний ультрареалізм, характерний для Августина та Ансельма, твердить, що людський розум неспроможний пізнати ці ідеї, виходячи з досвіду. Істину наперед дано нам через одкровення і традиційні авторитети, тому пізнання полягає не в дослідженні навколишнього світу, а у вивченні авторитетних джерел, в яких вже все давно сказано.

Цей погляд виражений у постаті ідеологічного супротивника Вільяма, Хорхе з Бургоса: він вболіває через те, що нова доба

«щосили шукає — словом і ділом, у містах і в замках, у величавих університетах і в кафедральних церквах — нових дописок до слів істини, перекручуючи смисл цієї істини, яка вже й так багата всіма можливими схолями і потребує лиш відважного захисту, а не гупого помноження». Хорхе, який уособлює середньовічний світогляд, так завзято ховає книгу Арістотеля від інших, бо вона виправдовує сміх, а сміх, який сіє сумнів, — це загроза авторитетам. Він боїться, що, розвінчавши авторитети, сміх знищить самі підвалини, на яких спочиває світ середньовіччя. Цікаво, що абатство разом з чудовою бібліотекою, яке теж уособлює середньовіччя, гине саме від руки свого ревного оборонця, який є прямим призвідником пожежі.

Натомість Вільям, послідовник номіналіста Оккама, відмовляється беззастережно приймати авторитети і шукає істину, спостерігаючи за навколишнім світом. Номіналістично звучать і останні слова роману, цитата з середньовічної поеми Бернарда з Клуїні, яка дала назву романові: «Stat rosa pristina nomine, nomina nuda tenemus — вчорашня роза зостається в імені, голі маємо ймена». Але Вільям усвідомлює, що теж став на непевний шлях, адже номіналізм, доведений до свого логічного завершення, провадить не лише до втрати віри в Бога, а й до зневіри у пізнанні істини, показуючи, що будь-який видимий лад у світі є лише конструктом людського розуму. Вільям не може не визнати, що перед ним неминуче встає ще одна дилема: номіналізм неспроможний примирити абсолютну індивідуальність реальності з універсальністю науки, в яку він палко вірить. Не зостається нічого іншого, як перестати ставити метафізичні питання і задовольнитися наукою як засобом вирішення утилітарних завдань. «Єдиною істиною є навчитися звільнитися від нездорової пристрасті до істини», сумно говорить він в кінці роману, і радить своєму учневі: «Бійся, Адсо, пророків і тих, хто готовий померти за істину, бо зазвичай вони чинять так, що багато інших помирають разом з ними, часто ще до них, а іноді й замість них».

Чи можна сказати, що роман однозначно виносить вирок середньовіччю, звеличуючи натомість модерні часи? Навряд. Роман просякнутий ностальгією за багатьма прекрасними речами, які воно породило, — монастирською книжною культурою, схоластичними диспутами, мистецькими звершеннями, глибоким символізмом, пристрасною вірою. З другого боку, символічним є те, що всі починання Вільяма з Баскервіля, людини «модерної», від дорученої йому політичної місії до намагань погасити пожежу в бібліотеці, зазнали повного краху.

Хоч у самому кінці роману «з причини надміру чеснот верх беруть пекельні сили», усе ж цей текст не залишає після себе ані песимістичного враження, ані екзистенціального розпачу. Вільям — як і його альтер-его Умберто Еко — по-справжньому любить людей, і навіть коли його охоплює гнів через їх неучтво, він завжди ставиться до життя та людей з гумором, розумінням і почуттям міри.

Наукова, художня та публіцистична творчість Умберто Еко вже почасти знайома українському читачеві, насамперед завдяки українським перекладам його творів — роману «Маятник Фуко», збірки наукових статей «Роль читача» та цілої низки публіцистичних нарисів. Український переклад «Ім'я рози» — наступний крок в ознайомленні української читацької аудиторії з тими «можливими світами», що їх так блискуче вибудовує цей воістину дивовижний майстер інтелектуальної прози.

Мар'яна ПРОКОПОВИЧ

ІМ'Я РОЗИ

ЯСНА РІЧ, РУКОПИС

16 серпня 1968 року до рук мені потрапив томик пера якогось абата Валле, *Le manuscrit de Dom Adson de Melk, traduit en Française d'après l'édition de Dom J. Mabillon (Aux Presses de l'Abbaye de la Source, Paris, 1842)*¹. У цій книжці, наділеній доволі бідними історичними вказівками, твердилося, буцімто вона вірно відтворює рукопис XIV сторіччя, що його колись знайшов у Мелькському монастирі цей великий ерудит сімнадцятого сторіччя, якому ми завдячуємо створенням історії бенедиктинського чину. Я втішався цією вченою знахідкою (а моя була вже третьою за чергою), чекаючи у Празі на близьку мені особу. Через шість днів у це безталанне місто вторглися радянські війська. Мені вдалося щасливо дістатися до австрійського кордону в Лінці, а звідти я вирушив до Відня, де й зустрівся з очікуваною особою, і ми разом вирушили в подорож угору по Дунаю.

У цій атмосфері великого неспокою я захоплено читав неймовірну історію Адса Мелькського, і вона так поглинула мене, що я майже з ходу взявся перекладати її, записавши кілька великих зошитів з папірні Жозефа Жільбера, по яких так приємно водити м'яким пером. Тим часом ми прибули в околиці Мелька, де над закрутом річки все ще прямовисно підноситься чудовий Stift², не раз відновлюваний за століття свого існування. Як читач вже, певно, здогадався, у монастирській бібліотеці я не знайшов і сліду Адсового рукопису.

¹ Рукопис о. Адса, перекладено французькою за виданням о. Ж. Мабійона (Париж, друкарня абатства Ла Сурс, 1842) (фр.). — Прим. автора.

² Монастир (нім.).

Однієї трагічної ночі у невеликому готелі на берегах Мондзее, коли ми саме мали вирушати до Зальцбурга, наш альянс гвалтовно розпався і моя супутниця зникла, прихопивши із собою книжку абата Валле, не зі злости, а через те сум'яття, серед якого так різко завершилися наші стосунки. Мені залишилася лиш купка зошитів, записаних моєю власною рукою, і велика пустка в серці.

Через кілька місяців, будучи вже в Парижі, я вирішив продовжити свої пошуки. Серед тих небагатьох відомостей, що їх я почерпнув у французькій книжці, було напрочуд детальне і точне посилання на джерело:

Vetera analecta, sive collectio veterum aliquot operum & opusculorum omnis generis, carminum, epistolarum, diplomatoli, epitaphiorum, & cum itinere germanico, adnotationibus aliquot disquisitionibus R. P. D. Joannis Mabillon, Presbyteri ac Monachi Ord. Sancti Benedicti e Congregatione S. Mauri. — Nova Editio cui accessere Mabilonii vita & aliquot opuscula, scilicet Dissertatio de Pane Eucharistico, Azymo et Fermentatio, ad Eminentiss. Cardinalem Bona. Subjungitur opusculum Eldefonsi Hispaniensis Episcopi de eodem argumento Et Eusebii Romani ad Theophilum Gallum epistola, De cultu sanctorum ignotorum; Parisiis, apud Levesque, ad Pontem S. Michaelis, MDCCXXI, cum privilegio Regis¹.

Я одразу знайшов *Vetera Analecta* у бібліотеці Сент-Женев'єв, однак, на моє велике здивування, це видання різнилося від описаного абатом Валле двома подробицями: насамперед там був вказаний інший видавець, Montalant, ad Ripam P. P. Augustinianorum (prope Pontem S. Michaelis)², і також інша дата, на два роки пізніша. Зайве й говорити, що ці *analecta* не містили й натяку на

¹ Старожитня антологія, або Зібрання старожитніх праць і творів усілякого роду — поем, листів, епістол, епітафій, з німецьким коментарем, примітками та дослідженнями превелебного отця, доктора теології Жана Мабійона, єромонаха чину св. Бенедикта і згромадження св. Мавра. Нове видання, до якого долучено життєпис Мабійона і кілька невеликих творів, а саме дослідження «Про хліб причастя, прісний і квасний» для його преосвященства кардинала Бони. З додатком твору Ільдефонса, єпископа Іспанії, на ту ж тему і послання Євсевія Романського до Теофіла Галла «Про почитання невідомих святих», Париж, друкарня Левеск, при мості св. Михаїла, 1721. За дозволом короля (*лат.*).

² Монталан, на набережній оо. Августинців (при мості св. Михаїла) (*лат.*).

рукопис Адса з Мелька — тим паче, що то була, як легко перевірити, збірка текстів середньої і малої довжини, а історія, яку переписав Валле, займала кілька сотень сторінок. Тоді я взявся розпитувати відомих медієвістів, зокрема незабутнього Етьєна Жільсона, але не було сумніву, що єдиним виданням *Vetera Analecta* було те, яке я бачив у бібліотеці Сент-Женев'єв. Відвідини абатства Ла Сурс, що поблизу Пассі, і розмова з моїм приятелем отцем Арне Ланештеттом остаточно переконали мене, що жоден абат Валле не видавав своїх книжок у друкарні абатства (якої, зрештою, там ніколи не було). Всім відомо, з якою недбалістю французькі ерудити ставилися до вимоги давати вірогідні бібліографічні вказівки, але тут це виходило за межі будь-якого розсудливого песимізму. Я став схилитися до думки, що до рук мені потрапила фальшивка. Саму книжку Валле годі було повернути назад (принаймні мені не вистачило духу попросити її в особи, яка забрала була її у мене). Мені zostалися лише мої нотатки, щодо змісту яких у мене вже почали виникати сумніви.

Бувають магічні моменти, коли нас охоплює велика фізична втома, рухи стають напруженими й метушливими, а перед очима виринають видива людей, яких ми знали у минулому («en me retraçant ces détails, j'en suis à me demander s'ils sont réels, ou bien si je les ai rêvés»¹).

Як я дізнався пізніше з чудової книжечки абата Бюкуа, подібно виникають примари ще не написаних книжок.

Якби не новий трапунок, я б і досі нічого не знав про походження історії Адса з Мелька. Але у 1970 році, нишпорячи по прилавках невеликої антикварної книгарні на вулиці Корр'єнтес у Буенос-Айресі, неподалік од знаменитого Патіо дель Танго, теж розташованого на цій чудовій вулиці, я розкопав іспанський переклад книжечки Міла Темешвара² «Про застосування дзеркал при грі у шахи», яку я вже мав якось нагоду цитувати (щоправда, з чужих уст) у своїй книжці «Апокаліптики та інтегровані», пишучи про пізніший його твір «Продавці Апокаліпси».

¹ Пригадуючи ці подробиці, я не можу не питати себе, чи вони реальні, а чи просто наснилися мені (фр.).

² Міло Темешвар — фіктивний автор, вигаданий Борхесом. Еко теж не раз використовує це ім'я для фіктивних посилань.

То був переклад раритетного оригіналу грузинською мовою (Тифліс, 1934), і, на превелике моє здивування, я знайшов там розлогі цитати з Адсового рукопису, проте як джерело наводився не Валле чи Мабійон, а отець Атаназій Кірхер (але який твір мався на увазі?).

Один учений — якого я тут не хочу називати — згодом запевнив мене (цитуючи при цьому з пам'яті зміст усіх його творів), що великий єзуїт ніколи не згадував про Адса Мелькського.

Але я на власні очі бачив Темешварові сторінки, а епізоди, на які він посилався, цілковито збігалися з оповіданнями в рукописі, перекладеному Валле (зокрема, опис лабіринту не залишав місця жодним сумнівам).

Що б там не писав потім про це Беньяміно Плачидо¹, абат Валле таки жив колись на світі, як жив, безперечно, також Адсо з Мелька.

Так я дійшов висновку, що Адсові спогади, без сумніву, багато чим суголосні з подіями, про які він там оповідає, хоча б своїми численними розпливчастими таємницями, починаючи з особи автора і закінчуючи місцем розташування абатства, про яке Адсо вперто й наполегливо мовчить, і можна лиш снувати припущення, що йдеться про ближче не окреслений терен між Помпозою і Конком, а найімовірніше, це місце слід шукати вздовж апеннінського гірського пасма, між П'емонтом, Лігурією та Францією (тобто десь між Лерічі та Турбією²).

Описані події розгорталися наприкінці листопада 1327 року; однак неясно, коли саме пише про них автор. Зважаючи, що, за його словами, у 1327 році він був новіцієм, а спогади свої писав уже близьким до смерті старцем, рукопис можна гіпотетично датувати останніми десятиліттями XIV сторіччя.

Якщо добре подумати, причин для того, щоб опублікувати італійський переклад малозрозумілого неоготичного французького переказу латинського видання XVII сторіч-

¹ La Repubblica, 22 settembre 1977. — Прим. автора.

² Алюзія до Данте — див.: «Божественна комедія», Чистилище, 3, 49. Турбія і Лерічі — крайні пункти гористої місцевості між Генуєю і Ніццою на побережжі Лігурійського моря.

чя, яке містило твір, що його наприкінці XIV сторіччя написав латиною якийсь німецький монах, було небагато.

Насамперед, якого стилю тут дотримуватися? Спокусу взоруватися на італійських писаннях тієї доби слід було відкинути як цілковито необґрунтовану; мало того, що Адсо писав латиною — весь плин тексту свідчить про те, що його світогляд (чи світогляд ченців абатства, який, безперечно, сильно на нього вплинув) ще архаїчніший; його культура ґрунтувалася на нагромаджуваній століттями сумі знань та стилістичних прийомів, які можна ототожнити з пізньосередньовічною латинською традицією. Адсо мислить і пише як чернець, котрого ніяк не торкнувся той переверот, що ним був розвиток народних мов, як вихований на патристично-схоластичних текстах монах, котрий невідступно наслідує взірці, знайдені на сторінках книг у бібліотеці, про яку він розповідає. Судячи з мови та вчених цитат, його історія (якщо абстрагуватися від згадок про події XIV сторіччя, що їх сам Адсо описує досить розгублено і завжди з чужих уст) могла б так само добре бути написана у XII чи XIII сторіччі.

З другого боку, можна бути певним, що, перекладаючи Адсову латину неоготичною французькою, отець Валле повівся з текстом досить вільно, і не лише у стилістичному плані. Приміром, коли дійові особи говорять про достоїнства цілющих трав, вони явно покликаються на приписувану Альбертові Великому «Книгу таємниць», яку впродовж століть не раз переробляли. Звісно, Адсо міг знати цей твір, але річ у тім, що він цитує з неї цілі уривки, які аж надто дослівно повторюють формулювання Парацельса або ж явно походять з видання цього твору, яке з певністю можна віднести до епохи Тюдорів¹. Зрештою, пізніше я з'ясував, що у добу, коли Валле переписував (?) Адсів рукопис, у Парижі популярний був так званий Великий і Малий Альберт², видання вісімнадцятого сторіч-

¹ Liber aggregationis seu liber secretorum Alberti Magni, Londinium, juxta pontem qui vulgariter dicitur Flete brigge, MCCCCLXXXV. — *Прим. автора.*

² Les admirables secrets d'Albert le Grand, A Lyon, Chez les Héritiers Beringos, Frates, à l'Enseigne d'Agrippa, MDCCLXXV; Secrets merveilleux de la Magie Naturelle et Cabalistique du Petit Albert, A Lyon, ibidem, MDCCXXIX. — *Прим. автора.*

чя, безнадійно засмічене пізнішими вставками. Одначе хіба можна мати певність, що у тексті, відомому Адсові та монахам, чії бесіди він записував, поряд з розмаїтими глосами, схоліями і доповненнями, не було також фрагментів, які могла потім використати пізніша традиція?

І врешті, чи повинен я зберегти латиною ті уступи, що їх не вважав доцільним перекладати сам абат Валле — мабуть, щоб відтворити атмосферу тієї доби? Явних підстав для цього не було, хіба що до цього мене штовхало гіпертрофоване прагнення бути вірним своєму джерелові... Я позбувся надміру латини, але дещо таки лишив. І боюсь, чи не зробив я так, як роблять кепські романісти, коли, виводячи на кін француза, велять йому говорити «*parbleu!*» та «*la femme, ah! la femme!*»¹.

Одне слово, мене переповнюють сумніви. І навіть не знаю, чому я, зібравшись з духом, вирішив оприлюднити рукопис Адса як автентичний. Скажімо так: то був жест закоханості. Чи, як хто бажає, спосіб звільнитися від багатьох давніх нав'язливих ідей.

Я переписую цей текст, не думаючи про сучасний світ. У роки, коли я знайшов текст абата Валле, побутувало переконання, буцім писати слід лише з думкою про сучасне, щоб змінити цей світ. Та минуло понад десять років, і тепер потіхою для літератора (якому повернуто його високу гідність) є змога писати з чистої любові до писання. Тому тепер я вільний переповісти — з чистого уподобання оповідати — історію Адса з Мелька, насолоджуючись та втішаючись від того, як безмірно далека вона від нашої доби (тобто доби, коли чування розуму прогнало всіх тих монстрів, яких породило його спання), як дивовижно позбавлена вона зв'язку з нашим світом, як позачасово чужа нашим сподіванням і нашим уявленням.

Бо книжка ця мовить про книжки, а не про щоденні знегоди, і, читаючи її, ми можемо повторити за великим наслідувачем Томою Кемпійцем: «*In omnibus requiem quaesivi, et nusquam inveni nisi in angulo cum libro*»².

5 січня 1980 року

¹ До дідька!.. Жінка, ох, жінка! (Фр.)

² Всюди я шукав спокою, але знайшов його лиш в кутку з книжкою (лат.).

ПРИМІТКА

Адсів рукопис розділений на сім днів, а кожен день — на періоди, що відповідають розкладові богослужінь. Підзаголовки від третьої особи додав, очевидно, отець Валле. Та оскільки вони дають читачеві корисні вказівки і цей звичай не був чужим літературним творам тієї доби, написаним народною мовою, я не вважав за доцільне їх опускати.

Певні сумніви викликало у мене те, як Адсо визначав канонічні часи, і не лише тому, що у різних місцевостях та в різні пори року їх визначали по-різному, але й тому, що у XIV сторіччі, ймовірно, вже не дотримувалися з абсолютною точністю вказівок, поданих у Правилі святого Бенедикта.

Одначе, щоб читачеві було зручніше орієнтуватися, гадаю, що можна дотримуватися такого їх визначення, виваного почасти з самого тексту, а почасти з порівняння первісного правила і опису чернечого життя, що його подав Едуард Шнайдер у праці «*Les heures bénédictines*»¹:

Полуношниця (яку Адсо іноді називає також давнім словом *Бдіння*). Між 2.30 та 3 годинию ночі.

Хвалитни (які в давнішій традиції мали назву *Утрєня*). Між 5 та 6 ранку, закінчуються, коли ледь світає.

Час перший. Коло 7.30, незадовго до світанку.

Час третій. Коло 9 години.

Час шостий. Полудень (у монастирях, де ченці не працювали на полі, і взимку це був також час трапєзи).

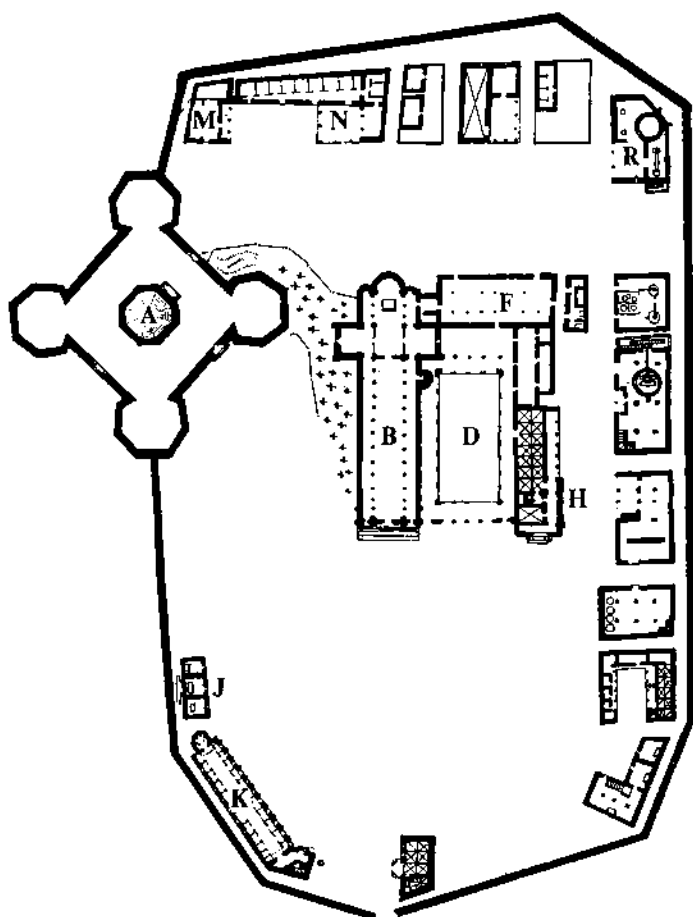
Час дев'ятий. Між 2 та 3 годинию пополудні.

Вечірня. Коло 4.30, перед заходом сонця (правило приписує вечеряти, коли ще не запали сутінки).

Повечер'я. Коло 6 години (найпізніше о 7 годині ченці вкладаються спати).

Обрахунок базується на тому, що наприкінці листопада у Північній Італії сонце сходить коло 7.30 ранку і заходить коло 4.40 пополудні.

¹ *Schneider Edouard. Les heures Benedictines. Paris: Grasset, 1925. — Прим. автора.*

АБАТСТВО

- К — Лічниця
- Ј — Лазні
- А — Вежа
- В — Церква
- Д — Внутрішній дворик
- F — Олочивальні
- Н — Капітулярна зала
- М — Свинарники
- Н — Стайні
- Р — Майстерні

ПРОЛОГ

Упочині було Слово, й Слово було в Бога, й Бог було Слово. Присно було Воно в Бога, і повинність вірного законника — з псалмопівчою покорою щоденно славити сю одну беззмінну подію, сю істину неспростовну. Та *videmus nunc per speculum et in aenigmate*¹, й істина, заки постане супроти нас твар у твар, являється одробинами воістину невідомими у хибах світу сього, тому мусимо вчитуватися у знамення її неомильні навіть там, де вони здаються темними, мовби виплекала їх воля, без решти націлена на зло.

Дійшовши до кресу життя свого многогрішного, як старець сивий, мов світ, загаявшись вже своїм важким і недужим тілом у сій келії любої мені Мелькської обителі, перед тим, як поринути у бездонну пропасть німотної, пустельної божественності і влитись у неописанне світло ангельських сутностей, лагоджуся оставити на сьому пергамені свідчення про події дивогідні й страхітливі, що їх лучилося мені уздріти замолоду, і повторити *verbatim*² те, що сам чув і бачив, не наміряючись осягнути смисл їх сокритий, а лиш бажаючи zostавити грядущим після мене (якщо не випередить їх Антихрист) знаки знаків, аби могли вони вправлятися на них у молитві розгадування.

Нехай сподобить мене Господь бути непомильним справоздавцем подій, що сталися в обителі, назву якої слушно й богобійно буде замовчати, наприкінці року

¹ Тепер ми бачимо [все немов відбите] в дзеркалі і в загадці (*лат.*). Див. 1 Кор 13, 12.

² Дослівно (*лат.*).

Господнього 1327, коли цісар Людовік прийшов в Італію, аби відновити гідність Священної Римської імперії, у лад із помислом Всевишнього і на сум'яття мерзосвітнього узурпатора, святокупця і ересіярха, котрий в Авінйоні соромотою покрив святе ім'я апостола (маю на мислі лукаву душу Жака Кагорця, що його безвірці почитають як Йоана XXII).

Аби краще зрозуміти історію, в гуші якої я опинився, може, варто нагадати, що діялось у той відтинок століття — так, як я розумів се тоді, і так, як пам'ятаю зараз, збагатившись іншими оповідями, які почув опісля, — якщо пам'ять моя буде у спроможі злучити між собою нитки численних і вельми заплутаних подій.

З найперших років того століття Папа Климент V переніс апостольський престол до Авінйону, залишивши Рим на поталу амбіціям місцевих синьйорів. Тож поступово священний город християнського світу, розтерзаний звадами між його власними владомощцями, став схожий на цирковий балаган чи лупанарій; безпідставно називаючи себе республікою, він зазнавав нападів озброєних ватаг і терпів від насильства та грабунків. Церковні пастирі, які не бажали коритися світській владі, орудували зграями харцизників, жакували з мечем у руці, лиходіяли й обкручували негідні оборудки. Як тут було запобігти тому, що *Saput Mundi*¹ знову став, як і можна було сподіватися, ласим шматком для тих, хто бажав прийняти вінець Священної Римської імперії й відновити його гідність мирської потуги, якою він був за цезарів?

Отож року 1314 п'ятеро німецьких князів обрали у Франкфурті Людовіка Баварського на верховного державця імперії. Та того ж таки дня, по той бік Майну, палатинський граф Рейнський й архієпископ Кельнський обрали на ту ж гідність Фрідріха Австрійського. Два імператори на один престол, один Папа на два престоли: становище се воістину стало причинком великого безладу...

Два роки опісля в Авінйоні було обрано нового Папу, Жака Кагорця, старця сімдесяти двох літ, який прибрав

¹ Столиця світу (*лат.*).

ім'я Йоана ХХІІ, і нехай Бог боронить, щоб якийсь понтифік колись назвав себе цим ім'ям, таким споганим для праведних. Француз і слуга ревний короля французького (люди сеї розбещеної землі завжди схильні сприяти інтересам своїх і нездатні дивитися на цілий світ як на свою духовну вітчизнину), він підтримав Філіпа Красивого проти лицарів-тамплієрів, яких король оскаржив (гадаю, несправедливо) у гидосвітніх злочинах, аби з допомогою сього пастиря-віровідступника прибрати до рук їхні маєтності. Тим часом у цей спліт підступів устряв Роберт Неапольський, котрий, аби зберегти панування над італійським півостровом, переконав Папу не визнавати жодного з німецьких імператорів і самому zostатися верховним воєводою церковної держави.

У 1322 році Людовік Баварський здолав свого суперника Фрідріха. Ще більше боячися одного імператора, ніж двох, Йоан одлучив од церкви переможця, а той і собі проголосив Папу еретиком. Варто сказати, що того ж року в Перуджі зібралася капітула францисканців, і генерал їхній, Михайл з Чезени, прислухавшись до прохань «спіритуалів» (про них ще матиму нагоду розповісти), проголосив убожество Христа істиною віри, твердячи, що навіть якщо він і володів чимось разом зі своїми апостолами, то лише за *usus facti*¹. То було гідне рішення, яке мало на меті зберегти чесноту і чистоту ордену, але воно прийшлося вельми не до смаку Папі, який, мабуть, вбачав у ній загрозу своїм власним замислам, бо він як предсідник церкви намірявся відібрати в імперії право обирати єпископів, застерігаючи натомість за святим престолом право коронувати імператорів. Чи сі спонуки ним рухали, а чи інші, але 1323 року папським декретом *Cum inter nonnullos*² Йоан засудив постулат францисканців.

Саме тоді, мислю собі, Людовік побачив у францисканцях, котрі тепер вже стали ворогами Папи, своїх могутніх союзників. Утверджуючи Христове убожество, вони дали нове життя ідеям імперських богословів, себто Марсилія з

¹ Фактичним вживанням (*лат.*).

² З-посеред декількох [вчених мужів]... (*Лат.*) Назви апостольських документів — це початкові слова латинського їх варіанта.

Падуї та Жана де Жандена. І врешті, за кілька місяців до подій, про які тут буде мовитись, Людовік, уклавши угоду з переможеним Фрідріхом, прийшов в Італію, був укоронований в Мілані, вступив у посвар з родом Вісконті, хоч вони й прийняли його прихильно, взяв в облогу Пізу, призначив цісарським каштеляном герцога Луккського та Пістойського Кастручча (і, гадаю, вчинив зле, не знав-бо я чоловіка од нього жорстокішого, крім, можливо, Угучона з Фаджолі) і вже брався на Рим, куди кликав його Шарра Колонна, тамтешній синьйор.

Отаке-то діялось на світі, коли я — уже тоді новіцій-бенедиктинець у Мелькському монастирі — змушений був покинути монастирський затишок, корячися волі свого вітця. Отець же мій, один із чільних баронів Людовіка, супроводжував його в баталіях і постановив узяти мене з собою, аби спізнав я дива Італії й на власні очі увидів коронацію цісаря в Римі. Та облога Пізи примусила його поринути у воєнні турботи. Цим я й скористався, аби помандрувати трохи містами Тоскани, почасти од безділля, а почасти з бажання пізнавати нове. Одначе отець-матка мої поміркували собі, що негоже давати отрокові, який склав обіт споглядального життя, таку нічим не обмежену свободу. І за порадою Марсилія, який ставився до мене вельми зичливо, вони вирішили віддати мене під опіку одного вченого францисканця, брата Вільяма з Баскервіля, а він саме готувався до певної місії, яка передбачала відвідини знаменитих міст та стародавніх абатств. І так я став його писарем і учнем водночас, і ніколи про се не пошкодував, будучи разом з ним свідком подій, гідних того, аби закарбувати їх у пам'яті грядущих поколінь, над чим я зараз і труджуся.

* * *

Мені було тоді невтямки, чого шукав брат Вільям, а як по правді, то й нині я сього не відаю, і, мабуть, не знав того навіть й він сам, адже рухала ним лише спрага істини і підозра — яку я завжди помічав у ньому, — що істина є чимось іншим, ніж те, що здається йому істиною тепер. У ті роки припоручені йому мирські повинності відірвали

його, мабуть, від його улюблених студій. Про посланництво, довірене Вільямові, я нічого не знав упродовж цілої нашої подорожі, себто він зі мною про це не говорив. Якесь уявлення про істоту його завдання я зміг дістати лиш прислухаючись подеколи до бесід, які він провадив з настоятелями монастирів, де ми раз по раз зупинялися. Але достеменно я не знав нічого, аж поки ми не прибули до місця нашого призначення, про що буде ще мова далі. Ми вирушили на північ, але шлях наш був звивистим, і ми зупинялись у різних монастирях. Нам довелося звернути на захід, сливе вздовж гірського пасма, який від Пізи веде у бік місць прощі святого Якова, дарма що наша остаточна мета була на сході. Ми спинялися у місцевостях, які точніше назвати не можемо через страхітливі події, що перегадом тут відбулися, але їхні синьйори були вірні імператорові, а настоятелі нашого чину за єдинодушною згодою ставили чоло безецному Папі-еретикові. Наша повна пригод мандрівка тривала два тижні, і за той час я мав нагоду ліпше (але ніколи вповні) пізнати свого нового учителя.

На наступних сторінках я не надто дбатиму про опис вигляду людей — хіба що якийсь вираз обличчя чи жест здадуться мені знаками німої, але проречистої мови — адже, як каже Боецій, ніщо не є таким скороминущим, як зовнішня форма, позаяк вона в'яне й міняється, як польові квіти з настанням осені; то ж який сенс має нині говорити про абата Аббона, що позирк його був суворий, а щоки — бліді, коли й він сам, і всі, хто був коло нього, обернулись на прах, що вкрив мертвотною сіризною їхні тіла (лише дух, волею Всевишнього, промениться тим світлом, яке ніколи не згасне)? Але Вільяма хочу описати, раз і назавжди, мене-бо вразила ще й незвичайна його постать, та й юним властиво прив'язуватися до старшого і мудрішого мужа не лише завдяки чарам його слова і гостроті розуму, але й через зовнішню подобу його тіла, яка теж стає їм любовою, як постать батька, чий жести і порухи син закарбовує у пам'яті, чию посмішку він ловить — і жодна тінь хтивості не споганює сей, мабуть, єдиний непорочний різновид тілесної любові.

У давнину мужі були гожі й високі, а тепер вони схожі на дітей або карликів, та се лиш одна з багатьох ознак занепаду світу, який старіється. Молодь не хоче здобувати знань, вченість занепадає, цілий світ ходить догори ногами, сліпі провадять сліпих і штовхають їх у прірву, птахи падають, ще не злетівши, осел грає на лірі, а воли танцюють, Марії вже не до вподоби споглядальне життя, а Марті — діяльне, Лія безплідна, а в Рахилиних очах — розкошелюбство. Катон вчащає до лупанарів, а Лукрецій геть збабів. Усе зійшло з путі істинної. Дяка Всевишньому, що у ті часи од свого учителя я перейняв спрагу знань і відчуття праведної путі, яке не губиться навіть тоді, коли стежка вельми звивиста.

* * *

Отож фізична постать брата Вільяма притьмом привертала до себе погляд навіть геть неуважного спостерігача. Зростом він був трохи вищий від інших людей, а через сухорлявість здавався ще вищим. Очі він мав орлині, а погляд — пронизливий; загострений і дещо гачкуватий ніс надавав йому сторожкого виразу, який не сходив з його обличчя, хіба що у хвилини заціпеніння, про які ще буде мова. Підборіддя його теж свідчило про тверду волю, але довгобразє і ластатє обличчя його — подібні обличчя я часто бачив в уродженців земель між Гібернією та Нортумбрією — вряди-годи зраджувало непевність і розгублення. З плином часу я зрозумів, що ця гадана його невпевненість насправді була лиш допитливістю, але тоді я мало що знав про цю чесноту, яку мав радше за пристрасть пожадливого духу, вважаючи, що раціональний дух не повинен її плекати, а житись лиш істиною, яка (так я гадав) дана нам з самого початку.

Мене, хлопчака, відразу вразили дивні віхті жовтявого волосся, що виставали йому з вух, і густі та біляві брови. Весен йому було, мабуть, з п'ятдесят, тож був він уже вельми похилого віку, але тіло його рухалось напрочуд невтомно і так спритно, що навіть мені нерідко важко було за ним послівати. Бували в нього напади надмірної діяльності, і тоді снага його здавалась невичерпною.

Та іноді дух його немов завмирав і ставав неповоротким, мов рак, тоді він впадав у заціпеніння, і я бачив, як він годинами лежить колодою в келії на своєму ложі, ледве спромагаючись вимовити кілька односкладових слів і не ворухнувши жодним м'язом на обличчі. У такі хвилини його відсутні очі світили порожнечою, і я ладен був зацідозрити, начебто він перебуває у владі якоїсь рослинної субстанції, що викликає видіння, якби очевидна повстягливість його способу буття не веліла мені облишити цю думку. Не приховуватиму, одначе, що в дорозі він іноді зупинявся на краю луки чи на узліссі, збираючи якесь зілля (гадаю, завжди те саме), а тоді із замисленим виразом обличчя брався його жувати. Дешицю цього зілля він брав з собою і споживав його у хвилини великої напрути (скільки таких хвилин ми спізнали у тім абатстві!). Яюсь я спитав, що се таке, і він з усмішкою відповів, що добрий християнин навіть від невірних може іноді дечому навчитися; а коли я попрохав і собі покуштувати, він відповів, мовляв, як різним буває слово, звернене до посполитих, ділячись на *paidikoi*, *erhebikoi* і *gynaikei*¹, так різним буває й зілля, і що гоже для старого францисканця, те не гоже для молодого бенедиктинця.

Мандруючи разом, ми не мали змоги провадити вельми розмірене життя; в абатстві ми теж вночі чували, а вдень падали від втоми, тож не відвідували як годиться всіх богослужінь. Одначе рідко коли в дорозі він не вкладався спати після повечер'я, і звички його були вельми повздержливі. Іноді цілий день він блукав по монастирському садку і розглядав рослини так, немов то хризопрази чи смарагди, а іноді я бачив, як він никає по скарбничній крипті, позираючи на гоїно прикрашену смарагдами та хризопразами шкатулу так, немов то куш чоргополоху. А бувало, цілий день просиджував у великій залі бібліотеки, гортаючи рукописи, наче не маючи на думці нічого іншого, крім власної приємності (а тим часом навколо нас моторошно множилися трупи замордованих ченців). Яюсь я спіткав його, коли він походжав садком без жод-

¹ Звернення до дітей, отроків і жінок (*гр.*).

ної видимої цілі, мовби не треба буде йому здавати перед Богом справу про свої діла. У чині нашім мене навчали зовсім по-іншому порядкувати своїм часом, що я йому й сказав. А він відповів, що ліпоту вселенної явлено нам не лише як єдність у розмаїтості, але й як розмаїтість у єдності. Мені тоді здалося, що відповідь ся зумовлена його схильністю до грубої емпірії, але потім я зрозумів, що люди з його країв нерідко описують речі так, немов осіянна сила розуму не має над ними ніякої моці.

У дні, які ми провели в тій обителі, руки його завжди були забруднені пилюкою з книг, слідами позолоти з іще свіжих мініатюр, плямами від жовтявих субстанцій, яких він торкався у Севериновій лічниці. Здавалось, він навіть думати не може, не дотикаючись до чогось руками, а я вважав, що се личить хіба що якомусь механікові (мене ж учили, що механік є *mœchus*¹, який зраджує розумове життя, замість того, щоб поєднатися з ним непорочним шлюбом); але я помічав, що навіть коли він брав у руки найкрихітші речі, як, приміром, деякі рукописні книги з іще вологими мініатюрами, чи поїдені часом, ламкі, наче опрісноки, сторінки, його доторк був напрочуд делікатним, і так само делікатно торкався він своїх причандалів. Мушу сказати, що сей химерний чоловік носив у своєму дорожньому мішку струменти, яких досі мені не доводилось бачити, називаючи їх своїми чудесними механізмами. Механізми сі, казав він, витворило майстерство, яке наслідує природу, відтворюючи не її форми, а саму її дію. І став пояснювати мені дивовижну дію годинника, астролябії та магніту. Наприпочатку я, правда, потерпав, що то якесь відьомство, й у ті ясні ночі, коли він, тримаючи в руці якийсь дивний трикутник, лаштувався спостерігати за зірками, я вдавав, буцімто сплю. Францисканці, з якими мені доводилось зустрічатись в Італії та у себе вдома, були людьми простими, часто-густо неписьменними, і ця його вченість мене страшенно чудувала. Але він, усміхаючись, сказав мені, що на його островах францисканці зовсім інші: «Роджер Бекон, якого я шаную як учителя,

¹ Розпусник (*лат.*).

повчав нас, що колись промисел Божий явиться нам і через науку про механізми, вона-бо є магією природньою і священною. Колись закономірно з'являться такі знаряддя мореплавства, завдяки яким кораблі попливуть *unico homine regente*¹, і далеко швидше, ніж судна, що їх несе сила вітру чи весел; з'являться й екіпажі "*ut sine animali moveantur cum impetu inaestimabili, et instrumenta volandi et homo sedens in medio instrumenti revolvens aliquod ingenium per quod alae artificialiter compositae aerem verberent, ad modum avis volantis*"². Буде винайдено невеличкі пристрої, які підніматимуть велетенську вагу, і повози, які мандруватимуть дном моря».

Коли я спитав його, де ж ці механізми, він відповів, що їх вже виготовляли у давнину, а деякі навіть у наш час: «Крім, хіба що, пристрою для літання, якого я не бачив, і не знаю нікого, хто б його бачив, зате знаю мудреця, який його вже обмислив. Будуть ще й мости, що перетинатимуть річку без стояків чи інших підпор, та інша нечувана машинерія. Але ти не повинен дивуватися, що їх ще нема, це ж не значить, що їх і не буде. І кажу тобі, Бог хоче, щоб вони були, і вони вже, безперечно, суцї у його помислах, хоч мій приятель Оккам і заперечує, буцїм ідеї можуть існувати таким чином, і не тому, що ми можемо судити про божественну природу, а тому, що ми не можемо нічим її обмежувати». І то не було єдине суперечливе твердження, яке я чув від нього; але навіть тепер, коли я далеко старший і мудріший, ніж був тоді, мені далі невтямки, як міг він так вірити своєму приятелеві Оккаму і водночас признавати рацію словам Бекона, як се часто бувало. Одначе то й справді були складні часи, коли мудрому чоловікові доводилося мислити речі, суперечливі між собою.

Ну ось, розповів я про брата Вільяма речі, мабуть, несусвітні, зібравши до купи усі ті несув'язні враження, які виникли були у мене тоді. Ким він був і що робив, ти,

¹ Керовані лиш однією людиною (*лат.*).

² ...які рухаються без помочі тварин з небаченою швидкістю, і летючі апарати, а в них всередині сидить людина, яка орудує мудрованими пристроями, що змушують штучні крила битися в повітрі, на манір летючих птиць (*лат.*).

мій добрий читальнику, зможеш, напевне, краще виснувати з учинків його в ті дні, що їх ми провели в обителі. І не обіцяю намалювати тобі завершену картину, а радше прагну навести перелік фактів дивогідних і страшливих.

Так, поки день по дню я пізнавав свого учителя, збавляючи довгі години подорожі у довгих бесідах з ним, про які поведу ще тут мову, ми незчулися, як на уступах гори перед нами зависочіла обитель. То ж нехай і оповідь моя наблизиться тепер до неї, як ми тоді, і хай не схибить мое перо, коли я розповідатиму про те, що там діялося.

ДЕНЬ ПЕРШИЙ

Першого дня ЧАС ПЕРШИЙ,

*де подорожні прибувають під обитель, а Вільям дає доказ
неабиякої проникливості*

Був чудовий пізньолистопадовий ранок. Уночі трохи падав сніг, але землю вкривав лиш свіжий сніговий серпанок, не товщий від трьох пальців. Ще затемна, одразу після хвалитен, ми вислухали меса в якомусь долішньому сільці. Відтак зі сходом сонця ми пустилися в путь до гір.

Ми піднімалися стрімкою стежиною, яка зміїлася навколо гори, і тут я побачив абатство. Мене здивували не мури, які оточували його з усіх боків, бо подібні я не раз бачив у цілому християнському світі, а радше махиня споруди, що її, як я потім довідався, називали Вежею. То була восьмикутна будівля, яка з віддалі здавалася чотирикутником (досконала фігура, яка виражає міць і неприступність Божого Граду); південні сторони її підносилися над дворищем обителі, а північні немов виростили із самих складок гори, спираючись на неї і нависаючи над безоднею. Знизу подекуди здавалось, що це скеля сягає самого неба і поступово, не змінюючи ні барви, ні фак-

тури, переходить у донжон (діло рук гігантів, від яких не мають таємниць ні земля, ні небеса). Три ряди вікон надавали надбудові троїчного ритму, і те, що матеріально було квадратним на землі, ставало духовно трикутним у небі. Підійшовши ближче, я зрозумів, що з кожного кута цієї чотирикутної форми виростає по семигранній башті, п'ять граней якої виступають назовні — отже, чотири з восьми граней головного восьмигранника породжували чотири менші семигранники, які зовні виглядали п'ятигранниками. Хто б не постеріг дивогідної злагоди всіх цих святих чисел, кожне з яких містить витончений духовний смисл! Вісім — число досконалості кожного чотиригранника, чотири — число Євангелій, п'ять — число просторів світу, сім — число дарів Святого Духа. За масивністю і формою Вежа була схожа на замок Урсіно або даль Монте, які мені довелося побачити опісля, але через своє неприступне розташування виглядала куди моторошніше, сповнюючи страхом серце подорожнього, який поволі до неї наближався. На щастя, ранок видався напрочуд ясний, тому споруда ся не постала переді мною такою, якою вона постає у дні буремні.

Але я б не сказав, що вона вселяла радісні почуття. Мене вона перелякала, породивши легкий неспокій. Відає Бог, що не були то лиш примари незрілої моєї душі, і я слушно витлумачив достеменні провістя, закарбовані на камені з самого того дня, коли гіганти взяли за її спорудження, і ще до того, як сліпа воля монахів наважилася посвятити її на сторожу Божого слова.

* * *

Поки наші мули, шкандибаючи, долали останній гірський закрут, де гостинець розходився утрибч, породжуючи дві бічні стежки, мій учитель на якусь мить зупинився, озираючись то на узбіччя шляху, то на сам шлях, то вище по шляху, де на певному відтинку ряд вічнозелених піній утворював ніби природній дах, посивілий од снігу.

«Багата обитель, — мовив він. — Абат не проти попитатися при публічних okazіях».

Я вже звик чути від нього ексцентричні твердження, тому розпитувати не став. Відтак, проїхавши ще кавалок шляху, ми почули голоси, і на скруті дороги виринула невелика ватага ченців і челядників. Один із них, забачивши нас, вельми гречно виступив наперед: «Ласкаво просимо, мосьпане, — мовив він, — і не дивуйтесь, що я знаю, хто ви такі, нас бо повідомили про ваше прибуття. Я — Ремигій з Варагіни, монастирський келар. І якщо вашність справді брат Гульєльмо з Баскавілли, про це слід попередити настоятеля. Біжи мершій, — наказав він, повернувшись до пахолка зі свого почту, — і оголоси, що наш гість уже вступає у монастирські мури!»

«Дякую вам, отче келар, — сердечно відповів мій учитель, — я тим більше ціную вашу чемність, що ви перервали свої пошуки, аби привітати мене. Та не бійтесь, кінь пройшов сюди і звернув стежною праворуч. Він ледве чи зайде далеко, бо, дійшовши до гноївні, напевне зупиниться. Він надто розумний, щоб кидатись униз урвищем...»

«Коли ви його бачили?» — спитав келар.

«Ми його не бачили, правда, Адсо? — мовив Вільям, повертаючись до мене з веселим виглядом. — Та якщо ви шукаєте Гнідого, тварина допевне там, де я оце сказав».

Келар завагався. Зиркнув на Вільяма, тоді на стежку, і врешті спитав: «Гнідого? Звідкіля ви знаєте?»

«Ну як же, — мовив Вільям, — цілком очевидно, що ви шукаєте Гнідого, улюбленого коня настоятеля, найкращого румака у вашій стайні, темної масті, зростом у два аршини з трьома вершками, хвіст у нього пишний, копито мале і кругле, але чвал рівномірний; голова маленька, вуха гострі, а очі великі. Він пішов праворуч, кажу вам, і краще покватється».

Келар на якусь мить завагався, відтак подав знак своєму почтові і вирушив униз стежною праворуч, а тим часом наші мули знов почваланали під гору. Я саме збирався розпитати Вільяма, бо мене пекла цікавість, але він зробив мені знак зачекати: і справді, через кілька хвилин ми почули переможні вигуки і на закруті стежки знов показалися ченці і челядники, ведучи за вуздечку коня. Вони пройшли обіч, вельми зачудовано позираючи на нас, і

поспішили перед нас до монастиря. Гадаю, що Вільям саме тому сповільнив крок, аби дати їм змогу розповісти іншим про цю приклучку. Я ж бо не раз вже мав нагоду пересвідчитися, що мій учитель, хоча й вельми чеснотливий у всьому муж, гріхував таки марнослав'ям, коли була нагода дати доказ своїй проникливості, і тому, знаючи його дар тонкого дипломата, я зрозумів, що він хоче прибути до монастиря, увінчаний славою мудрої людини.

«Тепер скажіть мені, мосьпане, — не зміг врешті стриматися я, — звідки ви се знали?»

«Любий мій Адсо, — мовив учитель. — Впродовж цілої нашої мандрівки я вчу тебе розпізнавати сліди, через які світ мовить до нас, немов велика книга. Алан Лільський говорив:

omnis mundi creatura
quasi liber et pictura
nobis est in speculum¹,

маючи на увазі невичерпну скарбницю символів, якими Господь через свої створіння мовить нам про життя вічне. Але вселенна ще балакучіша, ніж гадав Алан, і говорить не лише про речі остаточні (тоді промовляє вона завжди у спосіб невідомий), але й про речі дочасні, і тоді промовляє вона цілком зрозуміло. Мені соромно повторювати тобі те, що ти й сам повинен знати. Біля перехрестя, на ще свіжому снігу дуже виразно видніли відбитки кінських копит, які звернули на стежину ліворуч від нас. А що відстань між одним відбитком і другим була рівновелика і регулярна, самі копита — невеличкі і круглі, а почвал рівномірний, то я відразу зрозумів, який то був кінь, і те, що він ішов урівноважено, а не летів стрімголов, забри-кавшись. Там, де пінії утворюють такий собі природній дах, деякі галузки було недавно зламано саме на висоті у два аршини і три вершки. А на шпичках ожинового куша, там, де тварина, мабуть, звернула на стежку праворуч від себе, гордовито помахуючи своїм пишним хвостом, залишилися довгі чорні кінські волосини... І не кажи мені, буцім

¹ Всяке створіння на світі, немов зображення або книга, править нам за дзеркало (*лат.*).

не знаєш, що ця стежка веде до гноївни, адже, долаючи нижній закрут, ми бачили сліди нечистот, що їх зливають вниз зі східної башти, споганюючи сніг; а саме розташування перехрестя свідчить про те, що ця стежка може вести лише у той бік».

«Гаразд, — мовив я, — а маленька голова, гострі вуха, великі очі...»

«Не знаю, чи він справді такий, але ченці саме таким його бачать. Говорив же Ісидор з Севільї, що краса коня вимагає “ut sit exiguum caput et siccum prope pelle ossibus adhaerente, aures breves et argutae, oculi magni, nares patulae, erecta cervix, coma densa et cauda, unguicularum soliditate fixa rotunditas”¹. Якби кінь, шлях якого я вислідив, не був воістину найкращим у стайні, як тоді пояснити, чому навздогін йому кинулися не лише стайничі, але й завдав собі клопоту сам келар? А коли чернець вважає якогось коня чудовим, то хай як той кінь справді виглядає, чернець бачить його лише так, як описують його *auctoritates*², а найпаче, — і він лукаво усміхнувся до мене, — якщо він вчений бенедиктинець...»

«Гаразд, — відповів я, — а чому саме Гнідий?»

«Нехай пошле тобі Дух Святий трохи більше оливи до голови, ніж ти зараз маєш, сину мій! — вигукнув учитель. — Як же інакше ти б назвав коня, якщо навіть великий Буридан, який туж-туж стане ректором у Парижі, не знайшов кращого імені для лепського коня?»

Оце таким був мій учитель. Він не тільки вмів читати велику книгу природи, але й розумівся на тім, як ченці читали писані книги і мислили за їх посередництвом. І дар сей, як ми побачимо, немало прислужився йому в наступні дні. Зрештою, його пояснення тоді здалося мені цілком очевидним, і гордощі за те, що тепер я теж його знаю, притлумили сором за те, що я не зумів пояснити це самостійно, і я мало не запишався зі своєї проникливості.

¹ ...щоб голова була мала і міцно посаджена, шкіра тісно прилягала до кісток, вуха щоб були короткі і загострені, очі — великі, ніздрі широкі, шия випростувана, грива і хвіст густі, копита тверді і круглі (*лат.*). Цитату взято з «Етимологій» Ісидора з Севільї (див. *Глосарій*).

² Авторитети (*лат.*).

Ось яка сила істини, котра, як і добро, щедро дарує сама себе. І слава імені святому Господа нашого Ісуса Христа за чудовне се одкровення, якого я сподобився.

* * *

Та повернись до свого русла, моя оповіде, бо ж сей чернець ветхий бариться надто на маргіналіях. Повідай краще, як ми дісталися до головних воріт монастиря, і на порозі стояв абат, біля якого двійко послушників тримали золоту миску, повну води. Коли ми спішилися, він умив Вільямові руки, а тоді обняв його, цілуючи в уста, і дав святе благословення, а келар тимчасом зайнявся мною.

«Дякую, Аббоне, — мовив Вільям, — для мене велика радість ступити в обитель, підвладну вашій милості, адже слава про неї перейшла далеко за сі гори. Я приходжу як прочанин в ім'я Господа Нашого і як такого ви мене гідно вшанували. Але приходжу я також в ім'я нашого синьйора на цій землі, як повідомить вас послання, котре вам вручу, і від його імені теж дякую вам за гарний прийом».

Абат взяв листа з імператорськими печатями і сказав, що, зрештою, про Вільямове прибуття ще раніше повідомили його інші послання від братів по ордену (звісно, подумав я з деякими гордощами, настоятеля бенедиктинців важко захопити зненацька), відтак звелів келареві провести нас до нашого мешкання, а тимчасом стайничі зайнялися нашими мулами. Абат пообіцяв зайти до нас пізніше, коли ми трохи перекусимо, і ми вступили у великий двір, де стояли монастирські будівлі, розкинувшись уздовж плескуватої галявини, яка згладжувала верхівку гори, утворюючи пологу западину — себто альпу.

* * *

Про розташування монастирських будівель я ще не раз матиму нагоду розповісти детальніше. За воротами (які були єдиним отвором у монастирських мурах) відкривався оточений деревами просад, який вів до монастирської церкви. Ліворуч од нього простягалася широка смуга городів і, як я дізнався згодом, ботанічний сад; посеред них, уздовж вигину мурів тяглися два будинки, де розташува-

лися лазні та шпиталь з зіллярнею. В глибині, ліворуч од церкви височіла Вежа; від церкви її відділяв клапоть землі, вкритий могилами. Північний портал церкви відкривався на південну башту Вежі, а прибулий, входячи у монастир, одразу натрапляв поглядом на західну башту, яка нависала над проваллям ліворуч, зливаючись з мурами, а далі за нею височіла північна башта, помітна лише для погляду збоку. Праворуч од церкви, дещо позаду видніли якісь будівлі, що оточували внутрішній дворик з кружганком: то були, безперечно, опочивальні, абатові палати і притулок для прочан, де нас поселили. Саме туди ми йшли, минаючи по дорозі чудовий садок. Праворуч позаду церкви, по той бік розлогого майданчика, вздовж південних мурів на схід вервечкою тяглися хижі челядників, хліви, млини, маслоробні, шпихліри і пивниці, а також будинок, який, мабуть, був помешканням новіціїв. Рівна, лише дещо хвиляста місцевість дозволила давнім будівничим місця сього святого дотримуватися законів взаємного розташування краще, ніж могли вимагати Гонорій з Отену чи Гійом Дуран. З положення сонця о тій порі дня я зрозумів, що портал виходить точно на захід, а отже, хори і вітгар звернені на схід; коли зрання сходило сонце, воно притьмом будило ченців в опочивальнях і тварин у стайнях. Я ніколи не бачив такої благоліпої і так чудово розташованої обительі, хоч згодом мені довелося споглядати Санкт-Галлен¹, Ключні, Фонтене і ще інші абатства, які, можливо, були більші, але не мали таких досконалих пропорцій. Від інших монастирів цю обитель відрізняла також незмірна махиня Вежі. Хоч не відаючи нічого про каменярське мистецтво, я відразу зрозумів, що вона куди стародавніша, ніж всі інші споруди, і зведено її було, мабуть, для інших цілей, а решта абатства розкинулася навколо неї вже у пізніші часи, причому розташування цієї великої будівлі намагалися узгодити з розташуванням церкви, або ж навпаки. Бо серед усіх мистецтв саме архітектура найпалкіше намагається відтворити у своєму ритмі лад вселенної, яку

¹ Мається на увазі старовинний бенедиктинський монастир у м. Санкт-Галлен (Швейцарія); до нас дійшов його опис IX ст., і, ймовірно, саме цей монастир був прообразом абатства в романі.

старожитні називали kosmos, себто окраса, адже вона схожа на велетенську тварину, яка тішить око досконалістю і злагодженістю всіх своїх членів. І хвала Творцю Нашому, який, за словами святого Августина, призначив усім речам число, вагу і міру.

Першого дня ЧАС ТРЕТІЙ,

де Вільям провадить вельми пожиточну бесіду з абатом

Келар був чоловік огрядний, на вигляд посполитий, але життєрадісний, сивий, але ще молодцюватий, низенький, але прудкий. Він завів нас до наших келій у притулку для прочан. Точніше, завів нас до келії, призначеної для мого вчителя, пообіцявши, що наступного дня звільнить ще одну й для мене, адже, мовляв, хоч я й новіцій, та все ж їхній гість, а отже, приймати мене належить з усіма почестями. Тієї ночі я мав спати у широкій і довгій ніші, видовбаній у стіні келії, куди він звелів накласти доброї свіжої соломи. Там іноді стелили слугам деяких вельмож, додав він, коли їхні господарі бажали, щоб хтось чув над їхнім сном.

Відтак ченці принесли нам вина, сиру, оливок, хліба і смачних родзинок та й залишили нас підкріплятися. Ми попоїли і попили з великим смаком. Мій учитель не мав аскетичних звичок, властивих бенедиктинцям, і не любив їсти мовчки. Зрештою, мову завжди він вів про такі добрі й мудрі речі, що здавалось, ніби якийсь монах читає нам життя святих.

Того дня я не стримався і став далі розпитувати його щодо нашої пригоди з конем.

«Одначе, — мовив я, — коли ви читали сліди на снігу і на гілках, ви ще нічого не знали про Гнідого. Ці сліди свідкували про будь-якого коня, чи принаймні про будь-якого подібного коня. Отож чи не мусим ми сказати, що

книга природи мовить нам лише про сутності, як це навчають багато славетних богословів?»

«Не зовсім, любий Адсо, — відповів мені учитель. — Звичайно, ці сліди говорили мені, якщо хочеш, про коня як *verbum mentis*¹, і вони говорили б те ж саме, де б я їх не побачив. Але сліди у тій місці й о тій порі дня підказували мені, що тут пробіг принаймні один з усіх можливих коней. І так я опинився на півдорозі між уявленням про ідею коня і пізнанням індивідуального коня. В кожному разі те, що я знав про узагальненого коня, повідомили мені сліди, а вони індивідуальні. Можна б сказати, що у той мент я був ув'язнений між індивідуальністю слідів і моїм незнанням, яке набувало доволі невиразної форми узагальненої ідеї. Коли ти бачиш щось здалеку і не розумієш, що це таке, спершу ти ствердиш, що це просторове тіло. Коли воно наблизиться до тебе, тоді ти опишеш його вже як тварину, хоч і не знатимеш іще, кінь це чи осел. І врешті, коли тварина підійде ще ближче, ти зможеш сказати, що це кінь, хоч не знатимеш іще, Гнідий це чи Рябий. І лиш коли ти будеш від нього достатньо близько, то побачиш, що це Гнідий (тобто, саме той кінь, а не інший, хай як би його назвати). І то буде повне знання, осягнення індивідуального. Так і я годину тому готовий був побачити будь-якого коня, та не через широту мого розуму, а через убогість мого розуміння. І спрагу мого ума було втамовано лише тоді, коли я побачив цього індивідуального коня, якого ченці вели за вуздечку. Тільки тоді я справді зрозумів, що попередні мої умовиводи наблизили мене до істини. Отже, ідеї, які раніше допомогли мені уявити собі ще не баченого коня, були чистими знаками, як знаками ідеї коня були його сліди на снігу: а знаки і знаки знаків ми вживаємо лише тоді, коли не маємо перед собою речей».

Ще раніше я чув, як він з великим скептицизмом говорив про універсальні ідеї і з великою шанобою — про речі індивідуальні: пізніше я переконався, що цю його схильність зумовило і його британське походження, і на-

¹ Універсальне поняття (дослівно, «слово розуму», *лат.*). Термін Томи Аквінського.

лежність до францисканського чину. Але того дня я не мав сили зачинати богословські диспути: от я й зібгався клубочком у виділеному мені місці, обгорнувся ковдрою і заправ у глибокий сон.

Новоприбулому могло здатися, що то лежить якийсь клунок. Так і справді здалося абатові, коли близько часу третього він прийшов поговорити з Вільямом. Тож мені вдалося непоміченим підслухати їхню першу бесіду. Без жодного злого умислу, адже показатися раптом гостеві було б куди негречніше, ніж смиренно принишкнути, що я й зробив.

* * *

Отже, Аббон увійшов, вибачився за вторгнення, ще раз висловив свою радість з приводу Вільямового прибуття і сказав, що має поговорити з ним без свідків про доволі серйозні речі.

Він став вихваляти кмітливість, яку Вільям виказав в історії з конем, і запитав, яким чином він зміг так точно описати тварину, якої ніколи не бачив. Вільям стисло і незворушно описав йому шлях свого розумування, і гострота його розуму вельми втішила настоятеля. Мовляв, не можна було очікувати меншого від мужа, якого випереджала слава про його велику проникливість. Настоятель сказав, що одержав був листа від абата Фарфського, який не лише розповів йому про доручення, що його дав Вільямові імператор (про нього ще буде мова у наступні дні), але й повідомив, що мій учитель був інквізитором на деяких процесах в Англії та в Італії, де відзначився своєю проникливістю, а ще більше великою людяністю.

«Мені вельми припало до вподоби, — додав абат, — що у багатьох випадках ви визнавали невинність звинуваченого. Я вірю, а тим паче у сі вельми сумні дні, що лукавий ненастанно присутній у людських речах, — і крадькома озирнувся, мовби підозрюючи, що ворог блукає й у сих мурах, — але вірю і в те, що супостат не завше діє безпосередньо. Я знаю, що він може підбурити свої жертви, аби вони лиходіяли так, що провина впаде на праведного, і потім насолоджуватиметься тим, що замість його прислужника сплять праведника. Нерідко, щоб довести свою гор-

ливість, інквізитори виривають зізнання у звинуваченого будь-якою ціною, гадаючи, що добрим інквізитором є лише той, хто доводить до кінця процес, знайшовши офірного козла...»

«Інквізитор теж буває начинням диявола», — мовив Вільям.

«Цілком може бути, — погодився абат вельми обережно, — адже плани Всевишнього незглибимі, та не мені кидати гінь підозри на таких достойних людей. Ба більше, сьогодні мені потрібні саме ви, як один із них. Сталося у цій обителі щось таке, що потребує уваги і поради такої проникливої і обачної людини, як ваша милість. Досить проникливої, щоб відкрити, і досить обачної (якщо потреба), щоб прикрити. Адже часто конечним буває з'ясувати провинність людей, котрі мають підноситися над іншими своєю святістю, але так, щоб можна було усунути причину зла, не допустивши, щоби провинний викликав до себе зневагу загалу. Пастиря, що припустився гріха, треба усунути з лику пастирів, але горе, якщо овечки перестануть довіряти пастирям».

«Розумію», — мовив Вільям. Я вже раніше помітив, що коли він висловлюється так швидко і ввічливо, зазвичай то був чесний спосіб приховати незгоду або збентеження.

«Тому, — продовжував настоятель, — я вважаю, що кожен випадок, коли йдеться про переступ пастиря, належить ввіряти лише таким людям, як ви, котрі не просто вміють відрізнити добро від зла, але й розуміють, що доречне, а що недоречне. Мене тішить думка, що ваша милість виносила осудний вирок лише тоді, коли...»

«...звинувачені були винні у злочинних діях, у зловминому отруєнні, у розбещенні невинних дітей та інших неподобствах, що їх мої вуста не сміють вимовити...»

«...що ви виносили осудний вирок лише тоді, — продовжував абат, не зважаючи на те, що його перебили, — коли присутність диявола була такою очевидною в очах загалу, що не можна було вчинити інакше, бо поблажливність була б ще ганебнішою, ніж сам злочин».

«Коли я визнав когось винним, — уточнив Вільям, — він справді скоїв злочини такого кшталту, що я міг з чистим сумлінням передати його світському правосуддю».

Абат на мить завагався, а тоді спитав: «Чому ви наголошуєте на злочинності дій, не згадуючи про їх диявольську причину?»

«Тому що міркувати про причини і наслідки — то річ вельми трудна, і єдиним суддею тут може бути Бог. Нам нелегко встановити достеменний зв'язок навіть між таким очевидним наслідком, як спалене дерево, та блискавицею, яка його спалила, а намагання прослідкувати іноді дуже довгі ланцюжки причин і наслідків мені здається таким же божевільям, як намагання спорудити вежу, яка б сягала неба».

«Наш учитель з Аквіна, — мовив абат, — не боявся самою силою розуму довести існування Всевишнього, переходячи з причини до причини аж до самої неспричиненої першопричини».

«Хто я такий, — смиренно мовив Вільям, — щоби перечити учителеві з Аквіна? Адже його доказ існування Бога підтверджують стільки інших свідчень, що й сам доказ сей од цього кріпне. Бог промовляє до нас в глибині нашої душі, це знав ще Августин, і ви, Аббоне, славили б Господа та очевидність його присутності, навіть якби Тома не...» Він зупинився і додав: «Я так собі мислю».

«О, звичайно», — поспішно запевнив його настоятель, і ось таким чудовим способом мій учитель поклав край цій схоластичній диспуті, котра, очевидно, була йому зовсім не до смаку. Відтак він заговорив знову.

«Повернімось до процесів. Розумієте, ось, скажімо, когось було убито отрутою. Цей факт даний нам досвідом. Судячи з деяких неспростовних знаків, я можу припустити, що спричинником отруєння була інша людина. Орудуючи такими простими ланцюжками причин, мій розум до певної міри може покладатись на власну силу. Але навіщо мені ускладнювати цей ланцюжок, припускаючи, що у лиходійство втрутилася якась інша сила, вже не людська, а диявольська? Я не кажу, що це неможливо, диявол теж зраджує свою присутність виразними знаками, як ваш Гнідий. Але навіщо мені шукати цих доказів? Чи не досить мені знати, що винуватцем є оцей чоловік, і передати його світському правосуддю? Все одно покарою йому буде смерть, хай простить його Господь».

«Але мені казали, що в одному процесі, який точився у Кількенні три роки тому і на якому кількох осіб звинувачено у скоєнні мерзенних злочинів, ви не відкидали диявольського втручання, коли було знайдено провинних».

«Але й ніколи не підтверджував його відкрито. Хоча й не відкидав, це правда. Хто я такий, щоб висловлювати свої судження щодо підступів лукавого, зокрема тоді, — додав він, і схоже було, що він прагне наголосити на цьому аргументі, — коли всі оскаржувателі, єпископ, міські ради і все поспільство, а може, й самі оскаржені, справді бажали відчутти присутність нечистого? Отож, можливо, єдиним правдивим доказом присутності диявола є заповзяття, з яким у ту хвилину всі хотіли б бачити його діяння...»

«Значить, ви твердите, — мовив абат стурбованим тоном, — що на багатьох процесах диявол орудує не лише через винуватця, а, можливо, насамперед через його суддів?»

«Чи зважився б я твердити подібне? — спитав Вільям, і я зрозумів, що запитання було сформульоване так, що абат не міг відповісти ствердно; і тут Вільям скористався з його мовчання, аби змінити хід бесіди. — Але насправді усе це діла давно минулі. Я облишив сю шляхетну справу, і якщо я так вчинив, то на те була Божа воля...»

«Без сумніву», — погодився абат.

«...а тепер, — провадив далі Вільям, — я маю перейти до діла з іншими делікатними питаннями. І хотів би взятися за те, що вас мучить, якщо ваша милість мені усе розповість».

Абат, схоже, був задоволений, що може завершити цю розмову і повернутися до своєї проблеми. І став розповідати, дуже обережно добираючи слова та вдаючись до довгих парафраз, про один дивний факт, який трапився кілька днів тому і спричинив чимало сум'яття серед ченців. Він, мовляв, розповідає це Вільямові як великому знавцеві людської душі і підступів лукавого, сподіваючись, що той зможе вділити дрібку свого безцінного часу, аби пролити світло на одну вельми сумну загадку. Отож трапилося так, що якось уранці один козопас знайшов Адельма з Отранто — монаха ще молодого, але вже славетного майстра-мініатюриста, який прикрашав бібліотечні рукописи чудовими малюнками — внизу крутосхи-

лу, над яким підноситься одна з башт Вежі. Оскільки його бачили на хорах під час повечер'я, але на полуношницю він не з'явився, виходить, звалився він туди у найтемніші години ночі. То була ніч великої сніговиці, коли схожі на град, гострі мов лезо клапті снігу вирували у поривистому південному вітрі. Його тіло, просякне наскрізь вологою від снігу, який спершу розтанув, а тоді взявся крижаною плівкою, знайшли у підніжжі урвища, пошматоване об каменюки, через які воно прокотилося. Бідолашне і крихке смертне тіло, нехай Господь змилосердиться над ним. Оскільки тіло, падаючи, перекидалося туди-сюди, нелегко було з'ясувати, звідки воно впало: безперечно, з одного з вікон, які трьома ярусами виходили на провалля з трьох боків башти.

«Де ви поховали бідолашне тіло?» — спитав Вільям.

«Ясна річ, на цвинтарі, — відповів абат. — Ви, певно, його бачили — він лежить між північним муром церкви, Вежею та городом».

«Розумію, — мовив Вільям, — і розумію, у чому полягає ваша проблема. Якби той нещасливець наклав, борони Боже, на себе руки (бо не можна уявити собі, буцім упав він випадково), то наступного дня ви б знайшли одне з тих вікон відчиненим, а натомість ви побачили, що всі вони зачинені, і біля жодного не видно слідів води».

Настоятель, як я вже говорив, був чоловіком вельми дипломатичним і врівноваженим, та цього разу він не стримав жесту здивування, який позбавив його будь-якого сліду тої достоїнності, яка, на думку Арістотеля, подобає особі зацній і шляхетній: «Хто вам це сказав?»

«Ви, — мовив Вільям. — Якби вікно було відчинене, ви б одразу подумали, що він сам через нього викинувся. Наскільки я міг роздивитися зовні, це великі вікна з непрозорими шибками, а подібні вікна у будівлях такого розміру зазвичай розміщені вище від зросту людини. Отже, якби воно було відчинене — а мало ймовірно, що той нещасний просто виглядав з нього і втратив рівновагу, — ви б тоді напевно подумали, що це самогубство. У такому разі ви б не дозволили поховати його у посвяченій землі. Але оскільки поховали ви його по-християнськи, це значить,

що вікна були зачинені. А якщо вони були зачинені, то очевидно, що гаданого самовбивцю мусила підштовхнути чи то людська рука, а чи диявольська сила, адже навіть на процесах відьом я не чував, щоб непокаяному небіжчикові Бог чи диявол дозволили вернутися з безодні, аби затерти сліди свого переступу. І ви хочете знати, хто б міг його, я не кажу штовхнути у прірву, а висадити проти волі на підвіконня, і вас це тривожить, бо це значить, що тепер по абатстві гуляє якась зловмисна сила, чи то природна, чи надприродна».

«Так і є... — мовив абат, і не ясно було, підтверджує він цим Вільямові слова чи схвалює міркування, які так блискуче виклав Вільям. — Але звідки ви знаєте, що під жодним вікном не було слідів води?»

«Бо ви мені сказали, що дув південний вітер, а він не міг мести снігом на вікна, які відчиняються на схід».

«Мені замало хвалили ваші чесноти, — мовив настоятель. — Ваша правда, води не було, і тепер я знаю чому. Усе було саме так, як ви говорите. Значить, ви розумієте мій неспокій. То вже була б ганьба, якби хтось із братії заплямував себе огидним гріхом самовбивства. Але я маю підстави вважати, що хтось інший заплямував себе гріхом рівно ж огидним. І якби лише це...»

«Насамперед, чому ви гадаєте, що то був хтось із ченців? В абатстві є багато інших людей — стайничі, козопаси, прислужники...»

«Звичайно, обитель наша невелика, але багата, — пишато погодився абат. — Сто п'ятдесят челядників на шістьдесят ченців. Але все це сталося у Вежі. Ви вже, мабуть, знаєте, що на першому поверсі Вежі розміщена кухня і трапезна, але два горішні поверхи займають скрипторій та бібліотека. Після вечері Вежу зачиняють, і будь-кому входить туди дуже суворо заборонено, — випередив він запитання Вільяма і відразу, але явно неохоче додав: — ченцям, ясна річ, теж, але...»

«Але що?»

«Але я цілковито відкидаю можливість — цілковито, розумієте? — що хтось із челядників мав відвагу проникнути туди вночі. — У його очах промайнув немов ви-

кличний усміх, але він був миттєвий, наче блискавиця чи падуча зірка. — Вони б боялися, розумієте... іноді, даючи накази посполитим, варто підсилити їх якоюсь погрозою — приміром попередженням, що того, хто не підкориться, спіткає щось лихе, що він накличе на себе гнів надприродної сили. А от монахи...»

«Зрозуміло».

«Зрештою, монахи може мати й інші причини, щоб відважитися проникнути у заборонене місце, я маю на увазі причини... як це сказати? Зрозумілі, хоч і супротивні правилам...»

Вільям помітив ніяковість абата і задав йому запитання, яким, можливо, хотів змінити хід бесіди, але воно ще дужче збентежило настоятеля.

«Кажучи, що то, мабуть, було вбивство, ви додали “і якби лише це” Що ви мали на увазі?»

«Я так сказав? Звісно, без причини, нехай якої огидної, не вбивають. І я тремчу, уявляючи собі огидність причини, яка могла штовхнути ченця до вбивства свого побратима. Ось. Оце і все».

«Більш нічого?»

«Мені більше нічого вам сказати».

«Ви хочете сказати, що нічого іншого вам не вільно мені сказати?»

«Благаю вас, брате Вільям, брате Вільям», — абат двічі наголосив на слові «брате». Вільям густо почервонів і мовив:

«Eris sacerdos in aeternum»¹.

«Спасибі, брате», — мовив абат.

О Господи Боже, якої моторошної таємниці торкнулися в ту мить мої необачні зверхники, один під спонукою тривоги, а другий — допитливості. Бо я, смиренний новіцій, який збирався прийняти таїнство святого Божого священства, теж зрозумів, що абат щось таки знав, але дізнався він про це під печаттю сповіді. Він, мабуть, почув з чийось уст якусь гріховну подробицю, яка могла мати якийсь зв'язок з трагічною кончиною Адельма. Тому він просив брата Вільяма розгадати таємницю, про яку він

¹ Ти був священник навіки (лат.). Див: Пс 109, 4, Єв 7, 17.

сам здогадувався, але не міг нікому відкрити, і сподівався, що учитель мій силою свого інтелекту пролле світло на те, що він сам мусить огорнути темрявою, корячися найвищому велінню милосердя.

«Гаразд, — сказав тоді Вільям, — чи зможу я розпитати братію?»

«Зможете».

«Чи зможу вільно пересуватися по обителі?»

«Я надам вам цю змогу».

«Ви доручите мені цю місію *coram monachis*!»

«Нині ж увечері».

«Одначе я розпочну слідство вже зараз, ще до того, як ченці дізнаються про ваше доручення. А крім того, я б дуже хотів — і це не остання причина мого перебування тут — відвідати вашу бібліотеку, слава про яку ходить по всіх обителях християнського світу».

Абат рвучко підвівся, обличчя його закам'яніло. «Я сказав, що ви можете пересуватися по цілій обителі. Але, звичайно, не по останньому поверсі Вежі, де бібліотека».

«Чому ж?»

«Мені слід було пояснити вам це раніше, але я гадав, що вам це відомо. Ви знаєте, що наша бібліотека не схожа на інші...»

«Я знаю, що вона містить більше книг, ніж будь-яка інша бібліотека християнського світу. Знаю, що порівняно з вашими полицями книгозбірні монастирів Боббію та Помпозі, Ключійської та Флерійської обителі схожі на кімнату хлопчика, який тільки-но починає вивчати табличку множення. Я знаю, що шість тисяч кодексів, якими пишалася Новалеза понад сто років тому, це ніщо порівняно з вашою книгозбірнею, зрештою, чимало їхніх томів, мабуть, зараз тут. Я знаю, що ваше абатство єдине в християнському світі може протиставитися тридцятьом шістьом бібліотекам Багдада, десятьом тисячам кодексів візира Ібн аль-Алкамі, що біблій у вас не менше, ніж дві тисячі чотириста коранів, якими пишається Каїр, і що вміст ваших полиць яскраво свідкує проти пихатої легенди невірних, які колись давно твердили (вони ж бо близь-

¹ У присутності всієї братії (лат.).

кі друзі князя олжі), буцім бібліотека Тріполі має шість мільйонів томів, над якими працюють вісімдесят тисяч коментаторів і двісті переписувачів».

«Так воно і є, хвала небесам».

«Я знаю, що серед вашої братії є чимало ченців, які прибули з інших монастирів, розкиданих по цілому світі: хто перебуває тут тимчасово, щоб переписати рукописи, яких більш ніде нема, і забрати потім з собою у свій монастир, привізши взамін якийсь інший рідкісний рукопис, щоб ви переписали його, збагативши свій скарб; а хто приїхав надовго, іноді щоб зостатися довіку, бо лиш тут він може знайти твори, які освітлять шлях його пошуків. Серед вас живуть германці, даки, гішпани, французи й греки. Я знаю, що колись дуже давно імператор Фрідріх попросив вас укласти книгу про Мерлінові пророцтва і перекласти її потім арабською мовою, аби він міг переслати її у дар єгипетському султанові. І, врешті, знаю, що у сі вельми сумні часи навіть така славна обитель, як Мурбахський монастир, не має жодного переписувача, у Санкт-Галлені дуже мало письменних ченців, а у містах тепер виникають цехи та гільдії мирян, які працюють на університети, тож лише ваше абатство день у день підтримує — та що я кажу? — дедалі вище возносить славу вашого ордену...»

«*Monasterium sine libris, — замислено процитував абат, — est sicut civitas sine opibus, castrum sine numeris, coquina sine suppellectili, mensa sine cibis, hortus sine herbis, pratum sine floribus, arbor sine foliis*¹... А наш орден, ревно дотримуючись подвійної заповіді працювати і молитися, завжди був світлом для цілого відомого світу, скарбницею знання, порятунком для надбань стародавньої вченості, яким загрожувала погибель в пожежах, грабунках і землетрусах, кузнею нових писань і вмістилищем старих... Ох, ви добре знаєте — живемо ми тепер у вельми темні часи, і мені соромно казати, що не так давно В'єнський собор змушений був підтвердити, що кожен монах має

¹ Монастир без книг... це немов місто без багатств, фортеця без війська, кухня без начиння, стіл без надків, сад без зілля, лука без квітів, дерево без листя (*лат.*). Цитата, ймовірно, взята з твору Якоба Лоубера з картезіанського монастиря в Базелі (кін. XV ст.).

обов'язок послуху... Скільки наших монастирів, які двісті років тому були сьайливими осередками величі і святості, стали тепер прихистком для ледарів. Орден наш все ще могутній, але міський сморід вторгається у наші святі місця, народ Божий думає лиш про свої крамарські обладки і міжусобиці, а у великих містах, де нема місця для духу святості, не лише розмовляють (бо від мирян не можна вимагати іншого), але й пишуть посполитим наріччям, та жодна з таких книг ніколи не зможе потрапити у наші стіни — вони ж бо причиняються до ширення ересі! Через гріхи людські світ завис на краю безодні, сама безодня проникла у нього і безодню прикликає¹. А незабаром, каже Гонорій, тіла людей стануть дрібнішими від наших, як і наші тіла мізерніші, ніж тіла древніх. *Mundus senescit*². Тож тепер Бог поклав на наш орден місію чинити спротив цій гонитві до прірви, зберігаючи, відтворюючи і захищаючи скарб мудрості, що його довірили нам праотці. Боже Провидіння зарядило, щоб вселенська управа, яка на зорі світу мала осідок на сході, поступово, як наспіває пора, переміщалася на захід, і се має остерегти нас, що кінець світу близько, бо хід історії вже досяг меж вселенної. Та поки не скінчилося остаточно тисячоліття, поки не восторжествував, хай і ненадовго, окаянний звір, ім'я якому Антихрист, на нас лежить повинність захищати скарбницю християнського світу і саме слово Боже, яке Господь вклав у вуста пророкам та апостолам, яке повторювали отці, не змінивши ніже тої коми, яке намагалася тлумачити вчена школа, хоча нині у тій самій школі загніздився змій гордині, заздрощів та безрозум'я. Й у призерках сих ми далі триматимем наш світлич, хай промениться світлом високо над небосхилом. І поки стоять сі мури, ми будемо вартівниками божественного Слова».

«Воістину, — мовив Вільям побожним тоном. — Але як це пов'язане із забороною відвідувати бібліотеку?»

«Бачите, брате Вільям, — мовив абат, — щоб можна було провадити ту незмірну і святую працю, яка так зба-

¹ Див. Пс 42, 8.

² Світ старіється (*лат.*). Поширений топос у середньовічних авторів, адже вважалося, що світ вже пережив свою золоту добу, а тепер хилиться до занепаду, тобто до свого кінця та Страшного суду.

гачує цю обитель, — і вказав на махиню Вежі, яка виділа з вікон келії, маєстатично підносячись над самою монастирською церквою, — святобліві люди трудилися століттями, підкоряючись залізним правилам. Бібліотеку споруджено за планом, який протягом століть зоставався незнаним загалові, і пізнати його не має права жоден з монахів. Лише бібліотекар отримує цю таємницю від свого попередника, і сам ще за життя передає її своєму помічникові, щоб смерть, захопивши його зненацька, не відібрала у громади цього знання. І уста обох запечатані обітницею тримати його у таємниці. Лише бібліотекар, знаючи цю таїну, має право пересуватися по лабіринті книг, лише він знає, де яку книгу знайти і куди покласти на місце, лише він відповідає за їх збереження. Інші ченці працюють у скрипторії і можуть ознайомитися зі списком книг, які зберігаються у бібліотеці. Але список назв часто говорить дуже мало, і тільки бібліотекар з розміщення книги може судити про те, як її знайти, які таємниці, які істини і які облуди криються у ній. Лише він вирішує, іноді порадившись зі мною, видавати її ченцеві, який її просить, чи ні, а якщо видавати, то як і коли. Адже не всі істини призначені для усіх вух, не завжди побожна душа може розпізнати всі облуди; та й, зрештою, ченці працюють у скрипторії над конкретними творами і для цього мають читати певні книги, а не інші, їм не вільно давати волю нерозумній цікавості, яка, буває, опановує їх то через слабкість ума, то через гординю, то через диявольські нашіптування».

«Значить, в бібліотеці є також книги, які містять облуду...»

«Потвори існують на світі, бо вони є частиною Божого плану, і навіть у страхітливих їхніх подобах проявляється могутність Творця. Так само божественний план передбачає і чарівничі книги, юдейські кабали, казки поганських поетів, вигадки невірних. Ті, хто заснував і століттями підтримував цю обитель, були твердо і свято переконані, що навіть облудні книги в очах метикованого читальника можуть випромінювати бліде світло божественної мудрості. Тому бібліотека є пристановищем і для таких книг. Але

зрозумійте, це і є причина того, що входить туди будь-хто не може. Зрештою, — додав настоятель, майже вибачаючись за мізерність цього останнього аргументу, — книга — творіння крихке, з часом вона зношується, боїться гризунів, негоди, невправних рук. Якби протягом усіх цих сотень літ кожен міг вільно торкатися наших рукописів, більшості з них вже давно б не було. Отже, бібліотекар оберігає їх не лише від людей, але й від сил природи, присвятивши своє життя боротьбі з силами забуття, сього ворога істини».

«Отже, на останній поверх Вежі не має доступу ніхто, крім двох осіб...»

Абат посміхнувся: «Ніхто не має права туди ввійти. Ніхто не може туди ввійти. Ніхто, хай би як він хотів, не зуміє туди ввійти. Бібліотека сама себе захищає, вона бездонна, як істина, яку вона містить, і оманлива, як облуда, яку вона криє у собі. Духовному лабіринтові відповідає ще й лабіринт земний. Можна увійти, а потім не вийти. Цим я хочу сказати, що ви теж маєте дотримуватися правил нашої обителі».

«Але ви не відкидаєте того, що Адельм міг випасти з котрогось вікна бібліотеки. Як я можу дошкукуватись причин його смерті, якщо не побачу місця, де, можливо, почалася історія його загибелі?»

«Брате Вільям, — мовив абат примирливим тоном, — чоловік, який описав мого Гнідого, не бачивши його, і смерть Адельма, не знаючи про неї майже нічого, без труднощів може міркувати про місце, не маючи до них доступу».

Вільям схилився у поклони: «Ваша милість мудра навіть тоді, коли виказує суворість. Як бажаєте».

«Якщо я був колись мудрим, то це тільки тому, що вмю бути суворим», — відповів абат.

«І останнє, — мовив Вільям. — Де Убертин?»

«Він тут. Чекає на вас. Ви знайдете його у церкві».

«Коли?»

«Будь-коли, — посміхнувся абат. — Знаєте, він хоч і вельми вчений, та не з тих людей, що засиджуються у бібліотеці. Він має її за мирську спокусу... Його можна побачити здебільшого в церкві, у молитві й розважаннях...»

«Він постарів?» — вагаючись, поспитав Вільям.

«Коли ви бачили його востаннє?»

«Дуже давно».

«Він стомився. Зовсім відійшов від речей сього світу. Йому шістдесят вісім років. Але, гадаю, він зберіг той дух, який був властивий йому замолоду».

«Піду притьмом до нього, дякую вам».

Абат спитав, чи не хоче він пообідати разом з братією після часу шостого. Вільям відповів, що він тільки-но поїв досхочу і воліє тут же побачитися з Убертином. Абат попрощався.

Він саме виходив з келії, коли знадвору донісся пронизливий вереск, немов когось смертельно поранили, а тоді ще і ще залунали крики, такі ж несамопиті. «Що це?!» — спитав Вільям, збитий з пантелику. «Нічого, — відповів абат, посміхаючись. — Саме пора забивати свиней. То свинарі взялися до праці. Не ця кров має вас цікавити».

І вийшов. Але сим він не виправдав своєї слави проникливої людини. Бо наступного ранку... Та стримай же своє нетерпіння, язичку мій зухвалий. Бо за той день, про який я веду мову, до того, як запала ніч, сталося ще чимало всякої всячини, про що варто розповісти.

Першого дня ЧАС ШОСТИЙ,

де Адсо замилюється порталом церкви, а Вільям знову зустрічається з Убертином Казальцем

Монастирська церква була не така велична, як інші церкви, що їх мені довелося бачити опісля у Страсбурзі, Шартрі, Бамбергу та Парижі. Вона більше нагадувала храми, якими я вже раніше милувався в Італії: міцно осаджені на землі, вони рідко запаморочливо стриміли до неба і часто були більші завширшки, ніж заввишки; але на першому рівні її, наче твердиню, вінчав ряд квад-

ратних фортечних зубців, а вище підносилося ще одна споруда — то була навіть не вежа, а немов друга чимала церква, пронизана строгим рядом вікон, над якою височів гостроверхий дах. Цій міцній монастирській церкві, подібній до церков, що їх будували наші предки у Провансі та Лангедоку, був чужий сміливий розмах і надмір прикрас, властивий сучасному стилю, і, гадаю, лиш віднедавня її став оздоблювати шпиль над хорами, сміливо спрямований у небесне склепіння.

Перед входом, який на перше око здавався однією великою аркою, стояли дві прямі, нічим не прикрашені колони; від них двома уступами відходив одвірок, увінчаний низкою інших арок, які вели погляд, немов у глиб безодні, до самого порталу, що ховався у затінку. Над порталом нависав великий тимпан, з боків його підтримували два контрфорси, а посередині — різьблений пілястр, що розділяв вхід на два отвори, захищені кованими дубовими дверима. О тій порі дня бліде сонце майже прямовисно світило у дах, і світло косо падало на фасад, не освітлюючи тимпана; тому, минувши колони, ми раптом опинилися під гушавиною арочних склепінь, що відходили від ряду менших колон, які слугували домірною підмогою контрфорсам. Коли мої очі врешті звикли до напівзатінку, мій погляд раптом засліпила німа оповідь різьбленого каменя, безпосередньо доступна будь-чиєму зорові та уяві (недарма *pictura est laicorum literatura*¹), зануривши мене у видіння, про яке навіть нині язик мій ледве у змозі говорити.

Я уздрів престол на небі і Того, Хто сидів на ньому. Лик Сидячого був суворий і безпристрасний, широко розплющені очі грізно позирали на земне людство, що дійшло до кінця своєї історії, маєстатичні волосся і борода, мов води ріки, однаковими, симетрично розділеними струмками спадали на обличчя і груди. Вінець у Нього на голові виблискував склицею й самоцвітами, царська туніка пурпурового кольору, оздоблена вишивкою і мереживом із золотих та срібних ниток, широкими фалдами спадала з колін. Лівиця, що спочивала на колінах, тримала запечатану книгу, правиця ж підносила у благослов-

¹ Образи — це література для простолюду (лат.).

ляюче-грізному жесті. Лик Його яснів у саяві страхітливо чудовного, пишно оздобленого хрещатого німба, а навколо престолу і над головою Сидячого виблискувала райдуга, подібна до смарагду. Перед престолом, під ногами Сидячого, плинуло море, до кришталю подібне, а навколо Нього і навколо престолу я уздрів чотирьох страхітливих звірів — страхітливих супроти мене, який дивився на них у захваті, але лагідних і сумирних супроти Сидячого, якому вони безнастанно співали хвалу.

Утім, не всі вони виглядали страхітливо, бо чоловік, який простягав книгу, ліворуч од мене (і праворуч од Сидячого), здався мені прекрасним і лагідним. Зате жадливим постав переді мною орел з могутніми кігтями, що розпростер свої великі крила з протилежного боку — дзьоб його був роззявлений, а схоже на кольчугу пір'я наїжене. В ногах Сидячого, під двома першими постатями — ще двоє, тельць і лев, кожна з сих потвор стискала, хто у лапах, а хто в копитах, по книзі, тулубами вони відвернулись од престолу, а повернулись до нього головами, скрутивши спину і шию у рвучкому пориві, боки їх тріпотали, а кінцівки зводились немов у передсмертній судомі, пащі їхні були роззявлені, а хвости, по-зміїному згорнуті в кільце, закінчувалися язиками полум'я. Обидва вони були крилаті, обидва увінчані німбами, і попри страхітливу подобу, не були то створіння пекельні, а небесні, і виглядали вони моторошно, бо рикали во славу Грядущого, який судитиме живих і мертвих.

Навколо престолу, обіч чотирьох звірів і під ногами Сидячого, немов просвічуючи крізь прозорі води кришталевого моря, на двадцяти чотирьох невеликих сідалищах спочивало двадцять четверо старших, облачених у біле й увінчаних золотом. Вони розташувались відповідно до трикутної структури тимпана і сливе заповнювали ціле поле бачення — внизу семеро і ще семеро, вище — троє і троє, і на самій горі, поруч з тронном — двоє і двоє. Дехто з них тримав у руках старовинну віолу, а дехто — чашу з пахощами, лише один з них грав, а решта перебувала у полоні екстазу; обличчя їхні були повернуті до Сидячого, якому вони співали хвалу, а члени такі ж викручені,

як кінцівки звірів, щоб усі вони могли бачити Його; але викручені вони були не по-звіриному, а в такт порухів екстатичного танцю — так, мабуть, танцював Давид навколо ковчега — і зусібч погляди їхніх зіниць, всупереч законам розміщення тіл, незмінно збігалися в єдиній осяній точці. Яка гармонія самозабуття і поривів, неприродних, але таких витончених поз, який злад у містичній мові членів, чудом звільнених від тяжкості тілесної матерії; благословенне множество налилось новою посутньою формою, немовби святе сеє зібрання опинилось у владі рвучкого вітру, подуву життя, несамовитої насолоди, і ликування їхнє чудовно воплотилось в образ, звуком бувши!

Замешкані Духом й осяяні одкровенням тіла та члени, зсудомлені зачудуванням лики, взнеслі од захвату погляди, роз'ятрені любов'ю шоки, розширені блаженством зіниці; одного пойняла ніжна туга, другого пронизала тужлива ніжність, того преобразило здуміння, а того омолодило радіння; й усе співає нову піснь — риси облич, бганки тунік, порухи і натужність кінцівок, вуста, напіврозтулені усміхом вічної хвали. А під ногами у старших і над ними, дугою здіймаючись і симетричними смугами пробігаючи над престолом і над чотириликим товариством, усі на один кшталт — учинило-бо їх мистецьке вміння взаємно сумірними — однакі у розмаїтості й розмаїті в однакості, одноцілі у різності й різні в досконалії одноцілості, у подиву гідній сумірності частин з утішною м'якістю барв, дивогідне співзвуччя і злагода не схожих між собою голосів, сув'язь, укладена на манір струн цитри, охоча й уважлива до незникомої спорідненості глибокою внутрішньою снагою, сотворителькою однозвуччя у попереми́нній грі різнозвуччя, плетиво і злука створинь не сумірних і разом сумірених, діло любовної сполуки за законом водночас небесним і людським (незламні бо й непорушні узи миру, любові, чесноти, устрою, уряду, ладу, родоводу, життя, світла, сяйва, виду й постаті), рясногранна й іскрометна рівновартість форм, що виблискують над домірними частинами матерії — отак-от силелося там усе квіття й листя, усе пагіння, кущі й суцвіття усеньких зел, що красять сади землі й небес: фіалка, зіновать,

чебрець, лілея, купальниця, нарциз, кала, акант, мальва, мирра і пахуча розрив-трава.

Але коли душа моя, захоплена сим сутолосям земних красощів і величавих надприродних знамень, мало не вибухнула у радісному гімні, око моє, мандруючи за домірним ритмом круглих ажурових віконць в ногах у старших, дісталось до сплетених разом постатей, що становили цілість із серединним пілястром, який підтримував тимпан. Чим були і яке символічне послання несли ці три пари левів, що сплелися у поперечний хрест, вигнувшись дугою, задніми лапами спершись об землю, а передні поклавши на спину свого товариша — скуйовджена грива спадає змястими кучерями, паша роззявилася у грізному рикові, а самі вони немов злилися з самим тілом пілястра, опутані плетивом виноградних пагонів? Дух мій дещо впокоїли поставлені обабіч пілястра, щоб приборкати диявольську натуру левів, велячи їм символічно вістити про речі вишні, дві неприродно витягнуті людські постаті, такі ж заввишки, як і сама колона, що їх віддзеркалювали ще дві такі ж фігури, розміщені навпроти і симетрично до них по обидва боки розписаних із зовнішніх боків контрфорсів, де починалися одвірки дубових дверей: були то постаті чотирьох старців, і з непомільних прикмет я впізнав у них Петра і Павла, Єремію та Ісаю; протистоячи левам, хоч будиши тієї ж матеріальної природи, вони теж немов звивались у танцювальному кроці, піднісши довгі кістляві руки з розчепіреними пальцями, наче крила, і наче крила були їхні бороди та кучері, розмаяні пророчим вітром, і бганки довгополих одінь, що хвилювали й бурунилися, порушувані довжелезними ногами. Ледве відірвавши зачароване око від сього загадкового багатоголосся святих кінцівок і пекельних з'яв, я уздрів, — обіч порталу, під глибокими арками, вирізьблені подекуди на підпорах, у прогалинах між тендітними колонами, які спомагали їх і прикрашали, а подекуди на оповитих рослинним орнаментом капітелях кожної колони, звідки вони розгалужувалися до гущавини арок, — інші страхітливі для ока дивовиддя, присутність яких у сім місці виправдовувала хіба лиш їхня інакомовна сила, можуть притчі або ж моральна

наука, яку вони несли у собі: уздрів я хтиву жінку, голу й обдерту зі шкіри, яку пожирали огидні ропухи й висисали гади, а поруч з нею — череватого сатира з грифонячими ногами, вкритими жорстким заростом, його безстыдна пелька викрикувала собі самому вічне прокляття; й уздрів скупого, що закляк у смертній судомі на своєму ложі з пишними колонами, ставши вже безвладною здобиччю когорти бісів, один з яких виривав йому з хрипучих уст душу в подобі немовляти (гай-гай, ніколи не народитися йому для вічного життя); і уздрів гордівливого, якого осідлав нечистий, встромляючи пазурі йому в очі, а поруч двоє гидомирних ненажер врукопаш шматували один одного; увидів я й інші створіння, які мали голову козла, шерсть лева, пашу пантери, вони потопали у лісі полум'я, й мене немов насправжки торкнувся його жагучий подих. А навколо них, між ними, над ними і під ними — ще обличчя і ще кінцівки: чоловік і жінка вчепились одне одному в чуба, два гаспиди висмоктували очі пропашої душі, якийсь чоловік, вишкірившись, гачкуватими руками роздирав пашу гідри — немов всяку звірину з бестярію Сатани зібрали на консисторій і поставили віночком на варті трону, що їм протилежав, аби поразкою своєю вони співали йому славу: фавни, гермафродити, шестипалі не-люди, сирени, гіпокентаври, горгони, гарпії, інкуби, дракононоги, мінотаври, рисі, леопарди, химери, кенопери з собачою мордою, що викидають вогонь із ніздрів, зуботирани, багатохвости, волохаті гади, саламандри, рогаті гадюки, кусючі панцерники, полози, двоголовці з наїженою зубами спиною, гієни, видри, ворони, крокодили, гідропи з рогами, мов пили, жаби, грифони, мавпи, песиголовці, левкרותи, мантикори, яструби, парандри, ласки, дракони, одуди, сови, василіски, гіпнали, престери, слектафіки, скорпіони, ящури, кити, скитали, амфісбени, якулюси, дипсади, зелені ящірки, риби-причепи, поліпи, мурени та черепахи. Немов увесь пекельний люд зібрався на сходи, щоб постати переддвер'ям, темною хашою, пустишем безнадійного вигнання супроти з'яви Сидячого на тимпані, супроти його обітованого й грізного лику; вони, поборені в Армагеддоні, стояли перед Тим, Хто гряде ос-

таточко відділити живих від мертвих. І, мало не зомлівши від сього марева, не маючи певності, чи я у приязному місці, а чи у падолі Страшного суду, я впав у сум'яття й заледве стримав плач; мені причулися (а може, я й справді чув?) голоси і привиділися образи, які я пам'ятав зі своєї послушницької юності, коли вперше читав священні книги і ночами розважав на Мелькських хорах; і в очманінні своїх знесилених і змучених чуттів я почув голос грімкий, який, немов сурма, прорік: «З того, що бачиш, спиши книгу» (се я зараз і роблю), й уздрів я сім золотих лампад, а посеред них — Єдиного, подібного до синів чоловічих, оперезаного на грудях золотою стяжкою; голова його й волосся були білі, мов вовна білосніжна, очі — мов полумінь вогню, ноги — мов розпечена в печі бронза, голос — мов шум великої води; у правиці держав він сім зірок, а з уст йому виходив двосічний меч. Й увидів я, як розчинились у небі ворота, і Сидячий постав переді мною подібним до ясписа і сардія, і райдуга була навкруг престолу, а від престолу виходили громи і блискавиці. І взяв Сидячий в руки гострий серп і скрикнув: «Пошли серпа свого й жни, бо настала година пожати, дозріло бо жниво землі¹»; і Сидячий скинув додолу серпа свого, і земля була вижата.

І ось тоді я зрозумів, що видіння се ні про що інше не мовило, як про те, що діялося в монастирі, про те, що ми вловили з неохочих абагових уст — й не раз у наступні дні я приходив сюди, щоб споглядати портал, маючи певність, що переживаю ту саму історію, яку він повідає. І я збагнув, що ми прибули сюди, аби стати свідками великого і несамовитого побоїща.

Я затремтів, мов облитий крижаним зимовим дощем. І тут почув я ще один голос, але тепер долинав він з-за моєї спини, і був то голос інший, бо цілком земний, а не породжений сліпучим осердям моєї візії; ба навіть він розбивав цю візію, бо й Вільям (лише в той мент я згадав про його присутність), який теж поринув був у споглядання, обернувся разом зі мною.

¹ Од 14,15.

Істота у нас за плечима мала подобу ченця, хоч брудна й подерта ряса робила його більше схожим на бурлаку, а обличчя його мало різнилося від потворних ликів, які ми шойно бачили на капітелях. Зі мною зроду не траплялось, як це бувало натомість з багатьма моїми побратимами, щоб мене відвідав диявол, однак, гадаю, якщо колись він має явитися мені, уподібнившись до людини, але не можучи за Божим велінням цілковито приховати свою природу, він постане переді мною саме в тій подобизні, яка виринала тоді під видом нашого співрозмовника. Голова голомоза, але не поголена на знак покути, а поїджена якоюсь застарілою липкою висипкою, чоло таке низьке, що, якби він мав волосся на голові, воно б злилося з бровами, густими й неохайними, очі круглі, з невеличкими, дуже рухливими зіницями, а погляд — не знаю навіть, чи невинний, а чи лукавий, може, одне і друге нараз, бо мінявся він щомиті. Ніс його важко було навіть назвати носом, от лиш кістка виступала поміж очей і, тільки-но відірвавшись від обличчя, одразу поверталася назад, переходячи у дві темні печери, якими були широченні ніздрі, зарослі густим волоссям. Перекошені у правий бік уста, що їх сполучав з ніздрями рубець, були широкі й потворні, а між відсутньою верхньою та м'ясистою і випнутою нижньою губою несумірним ритмом виринали зуби, чорні й гострі, немов собачі.

Чоловік усміхнувся (чи так мені принаймні здалося) і, піднісши палець, повчально промовив:

«*Penitentiagite!* Покаяйтеся! Позоруй, ібо змій грядущий йме гризти твою душу! Смерть есть *supra nos!* Модлись, жеби папіж свентий прийшов ослобонити нас од злого *omnium peccata!* Овва, желанне вам се чарнокнижжя, заж то *Domini Nostri Iesu Christi!* І паки радість в болі й *laetitia*⁴ в терпінню... Глядись од діавола! Присно сокрився в леда куті, оби ся в'істи мені в п'яти. Зась Сальватор не

¹ Над нами (лат.).

² Всі гріхи (лат.).

³ Господа нашого Ісуса Христа (лат.).

⁴ Втіха (лат.).

глухий! Лепський се кляштор, тутай і їсти есть, і мож ся помодлити *Dominum nostrum*¹. Прочес ж не вартує нич. Амен. Хіба не?»

Упродовж оповіді доведеться мені ще не раз говорити про се створіння і передавати його мову. Зізнаюсь, дуже важко мені це робити, бо й зараз, як і тоді, я не втямлю, якою мовою він говорив. То не була латина, якою бесідували вчені мужі в обителі, не було це й тутешнім народним наріччям, ані іншою посполитою говіркою, які мені доводилось чувати. Я передав, мабуть, лише блідий образ його способу висловлювання, навівши вище (так, як їх пам'ятаю) перші слова, які я почув од нього. Коли пізніше я дізнався про його повне пригод життя і про різні місця, в яких він жив, ніде не пускаючи коріння, я усвідомив, що Сальватор говорив усіма мовами і не говорив жодною. Себто він вигадав собі свою власну говірку, використовуючи клапті, вирвані з мов, на які натрапляв на своєму шляху; а якось я подумав, чи не була се — ні, не Адамова мова, якою розмовляло від початків світу аж до падіння Вавилонської вежі блаженне людство, об'єднане єдиним говором, і не одна з тих мов, які зродилися після тієї фатальної події, що розділила людство — сама вавилонська говірка, якою вона була першого дня після кари Божої, мова первобутного сум'яття. Зрештою, Сальваторове язичіє важко було назвати мовою, адже кожна людська мова має правила, а непорушний закон твердить, що кожне слово означає *ad placitum*² щось одне, і не годиться собаку називати то собакою, то котом, чи вимовляти звуки, яким люди за взаємною згодою не надали певного сенсу, бо хіба хтось втямив би щось зі слова «бумбара»? І все ж я сяк-так розумів, що хотів сказати Сальватор, так само розуміли його й інші. То був знак, що говорив він не одним, а всіма наріччями, і жодним як годиться, беручи слова то з одного, то з другого. Пізніше я навіть помітив, що він міг називати одну і ту ж річ то латиною, то провансальською, і усвідомив, що він не так складає

¹ Господеві нашому (*лат.*).

² За домовленістю (*лат.*).

власні речення, як використовує *disiecta membra*¹ почутих раніше фраз, залежно від ситуації і від того, про що він говорить, немов він міг говорити про якийсь харч лише словами людей, серед яких він споживав його, і виражати свою радість лише висловами, які чув від людей радісних, у день, коли й сам відчував такі ж радощі. Його мова була схожа на його обличчя, яке немов було складене з шматків облич інших, чи на коштовні релікварії (*si licet magnis compropege parva*², сиріч речі божественні з речами диявольськими), що їх виготовляли із залишків інших священних предметів. Коли я вперше побачив його обличчя і почув його мову, Сальватор здався мені дуже подібним до тих волохатих і копитоногих покручів, що їх я тільки-но бачив під порталом. Пізніше я зрозумів, що чоловік цей мав добре серце і веселу вдачу. А ще пізніше... Але не буду забігати наперед. Зрештою, тільки-но він заговорив, мій учитель з великою цікавістю почав його розпитувати.

«Чому ти кажеш — покайтесь?» — спитав він.

«Вашмосцю брате всечеснейший, — відповів Сальватор, уклонившись з-чудернацька, — Йсус гряде і людям мус ся покаяти. Хіба не?»

Вільям уважно глянув на нього: «Ти прийшов сюди з монастиря міноритів?»

«Не розумім».

«Питаю, чи мешкав ти серед братчиків святого Франциска, чи знав так званих апостолів...»

Сальватор пополотнів, точніше, його засмагле твариняче лице посіріло. Він глибоко вклонився, промовив, ледь ворущачи губами: «Проч од мене!» — побожно перехрестився і втік, раз по раз озираючись.

«Що ви його запитали?» — спитав я у Вільяма.

Він на мить замислився. «Нічого такого, скажу тобі пізніше. Тепер зайдім у церкву. Треба знайти Убертина».

Недавно минув час шостий. Із заходу всередину церкви крізь нечисленні вузькі вікна продіставалося бліде сонце. Слабка смужка світла ще торкалася великого вітваря,

¹ Розшматовані члени (*лат.*).

² Якщо великі речі можна порівняти з малими (*лат.*). З «Георгік» Публія Вергілія Марона.

покрівець якого виблискував золотистим сяйвом. Бічні наві запали у напівтінь.

Біля останньої каплиці у лівій наві, відразу перед вівтарем височіла тендітна колона, а на ній стояла кам'яна Богородиця, вирізьблена в сучасному стилі — незбагненна посмішка, випнутий живіт, на руках дитячко, вишукана одежа з вузьким корсетом. В ногах у Богородиці лежав чоловік в облаченні клоунівського чину, простертий у молитві.

Ми підійшли ближче. Чоловік, учувши звук наших кроків, підвів обличчя. То був безбородий і безволосий старець з великими небесно-блакитними очима, тонкими червоними губами, ясною шкірою, що обтягала костистий череп, від чого він був схожий на мумію, вимочену в молоці. Руки в нього були білі, з довгими тонкими пальцями. Він був схожий на дівчицю, яка зів'яла, підтята передчасною смертю. Спершу його погляд зупинився на нас розгублено, немов ми розпорошили його екстатичну візію, а тоді лице його освітілось радістю.

«Вільяме! — вигукнув він. — Брате мій любий!» Він насилу підвівся і підійшов до мого вчителя, щоб обняти його і поцілувати в уста. «Вільяме! — повторив він, і сльози заволокли йому очі. — Скільки часу минуло! Але я таки тебе впізнав! Скільки часу, скільки подій! Скільки випробувань наклав на нас Господь!» Він заплакав. Вільям теж обняв його, явно зворушений. Перед нами був Убертин з Казале.

Про нього я вже чув, і немало, ще до того, як прибув до Італії, а найбільше, коли вчашав до францисканців при імператорському дворі. Хтось мені навіть повів, начебто найбільший поет тих часів, Данте Аліґ'єрі з Флоренції, що переставився кілька років тому, склав поему (я не зумів її прочитати, бо написана вона тосканським наріччям), до якої руку приклали і небесні сили, і сили земні, і чимало рядків її були переказом уступів з Убертинового *Arbor vitae cruciferae*¹. Та се не було єдиною заслугою сього славетного мужа. Але щоб читальник мій краще зміг зрозуміти важливість цієї зустрічі, я спробую відтворити події тих

¹ Дерево хресного життя (лат.).

років, як я сам розумів їх під час мого короткого побуту в серединній Італії, чуючи те, що говорив про них мій учитель, і прислухаючись до бесід, які Вільям провадив з настоятелями і ченцями впродовж нашої подорожі.

Постараюсь розповісти те, що я зрозумів з сього, хоч і не певен, що зможу викласти все як годиться. Мої вчителі в Мельку часто твердили мені, що північанину нелегко достеменно збагнути релігійні і політичні тонкощі того, що діється в Італії.

На цьому півострові можуть кліру було ще очевиднішим, ніж в будь-якій іншій країні, і клір там більш, ніж будь-де інде, виставляв напоказ своє всесилля і багатство. Але ось століття зо два тому саме там виникли рухи людей, які змагали до убогішого життя, виступаючи проти розбещених священників і відмовляючись навіть приймати від них святі таїнства. Вони об'єднувались у незалежні спільноти і стали ненависними водночас синьйорам, імперії та міським урядам.

Врешті прийшов святий Франциск і став ширити своє вчення про любов до убогості. Воно не суперечило приписам церкви, і завдяки цьому церква прийняла заклик до суворості звичаїв, який кинули ті давні рухи, й очистила їх від елементів хаосу, що загіздилися були в них. Це мало б започаткувати добу смирення й святості, однак францисканський чин набирив моці, притягуючи до себе найкращих людей, поволі ставав всеможним і надто погрузав у мирських ділах, тому чимало францисканців захотіли повернути йому давню чистоту. Зробити се було нелегко, тим паче ордену, який на час мого побуту в тій обителі налічував уже понад тридцять тисяч членів, розкиданих по цілому світі. Але попри все чимало братів святого Франциска заперечували правило, що його виробив для себе орден — мовляв, він сам уже перейняв звичаї тих церковних інституцій, задля реформування яких він виник. І сталось це, мовляв, ще за життя самого Франциска — орден зрадив слова його та цілі. Багато хто відкрив тоді для себе твір одного ченця-цистерціанця, який писав на зорі XII століття нашої ери; звали його Йоахимом і приписували йому пророчий дух. Справді, він провіщав

настання нової доби, коли Христовий дух, давно вже знівечений ділами його лжеапостолів, знову сповниться на землі. Терміни настання цієї доби, які він проголосив, ясно всім показали, що, сам того не відаючи, він говорив про францисканський чин. Чимало францисканців вельми втішились з цього, але, схоже, перебрали міру, бо в середині століття в Парижі сорбонські богослови засудили вчення авви Йоахима, мабуть, тому, що надто вчені францисканці (та й домініканці) здобували надто великий вплив в університетах Франції і їх хотіли позбутися, затаврувавши як еретиків. Цього, однак, не сталося, і було то велике благо для церкви, адже дало змогу поширюватися творам Томи Аквінця і Бонавентури Баньореджійця, які еретиками аж ніяк не були. Це свідчить про те, що й у Парижі вчені мужі не мали чіткого розуміння, або ж хтось хотів ще більше збити їх з пантелику, переслідуючи свої цілі. Це і є те лихо, що його приносить ересь християнському людові: вона затуманює думки і не одного спонукає стати інквізитором задля особистої користі. Побачене згодом у цій обителі (про що мовитиму далі) зродило у мені думку, що нерідко самі інквізитори творять еретиків. І не лише в тім сенсі, що вони бачать еретиків там, де їх катма: вони з таким запалом придушують еретичну заразу, що багато хто ладен пристати до ересі лише з ненависті до них. Це воістину безвихідне коло, що його вимудрував диавол; хай простить мене Господь.

Але я говорив про йоахимітську ересь (якщо це була ересь). І от з'явився в Тоскані один францисканець, Герард з Борго Сан Донніно, який зробився речником Йоахимових пророцтв і справив сильне враження на середовище братчиків-міноритів. Так серед них виникла когорта прихильників стародавнього правила. Вони виступали проти реорганізації ордену, що її намагався провести великий Бонавентура, який згодом став його генеральним настоятелем. В останнє тридцятиліття минулого століття, коли Ліонський собор, рятуючи францисканський чин від розпуску, надав йому у власність всі дібра, якими той користувався — адже цим правом вже давно законно тішилися старші ордени, — у Марках деякі брати збунтувалися, твердячи, що дух правила було

остаточно зраджено, оскільки ані сам францисканець не повинен нічим володіти, ні його монастир, ні його орден. Їх засудили до довічного ув'язнення. Не думаю, що вони проповідували щось супротивне Євангелію, але коли в гру вступає володіння мирськими речами, людям важко міркувати по справедливості. Кажуть, що через багато років новий генерал ордену Раймонд Гауфреді знайшов цих в'язнів в Анконі і, звільняючи їх, сказав: «Допустив Господь, аби весь чин наш і всі ми осквернилися цією провиною». Це знак, що еретики кажуть неправду, бо в церкві все ще обитають мужі великої чесноти.

Серед цих звільнених був Ангел Кларенець, який згодом зустрівся з одним провансальським ченцем, П'єром Ольє, який проповідував Йоахимові пророцтва, а відтак з Убертином Казальцем, і вони започаткували рух спіритуалів. На трон папський зійшов тоді святіший пустельник Петро Морронець, який правив як Целестин V, і спіритуали сприйняли його з полегшею: «Явиться святий, — було сказано, — і дотримуватиметься науки Христової, і житиме ангельським життям, то ж тремтіть, розтлінні прелати». Можливо, Целестин жив аж надто ангельським життям, а прелати навколо нього були надто розтлінні, а може, він не міг витримати напруги довготривалої війни з імператором та іншими монархами Європи; так чи інак, Целестин відрікся від своєї гідності римського первосвященника й усамітнися в монастирі. Одначе за нецілий рік його правління сподівання спіритуалів цілковито сповнилися: разом з Целестином вони заснували згромадження, зване спільнотою *fratres et pauperes heremitae domini Celestini*¹. З другого боку, Папа мусив якось залагоджувати чвари між найвпливовішими римськими кардиналами, а тим часом дехто з них, як кардинал Колонна чи кардинал Орсіні, таємно підтримував оновлений рух за убожество; то було воістину вельми дивне рішення з боку цих владних мужів, які жили серед непомірних розкошів та багатств, і я досі не знаю, чи вони просто використали спіритуалів для своїх шанолюбних цілей, чи, може, вважали, що зможуть виправдати своє сповнене плотських утіх життя, підтри-

¹ Брати і убогі пустельники отця Целестина (лат.).

мавши рух духовних подвижників; а може, правда і одне, і друге, я ж бо дуже мало розуміюся на італійських справах. Але, приміром, саме кардинал Орсіні прийняв Убертина до себе капеланом, коли того, як найвпливовішого зі спіритуалів, мало не звинуватили в ересі. Той же кардинал став на його оборону й в Авіньйоні.

Одначе, як буває в таких випадках, проповіді Ангела з Убертином, з одного боку, не суперечили вченню церкви, а з другого боку, до їхніх проповідей по цілій країні прислухалися надто великі маси простолюду, геть зовсім виходячи з-під контролю. Так ці ченці та братчики, ревнителі убогого життя, затопили цілу Італію, і багато хто вважав їх небезпечними. Тепер уже важко було відрізнити спіритуалів-учителів, які підтримували зв'язок з церковною владою, від їхніх послідовників з простолюду, які тепер жили, віддалившись від ордену: вони жебрали і день у день працею рук своїх здобували собі поживу, не затримуючи для себе жодної власності. Саме їх народний поголос став називати братчиками, і ці братчики дуже були подібні до французьких бегінів, які сповідували ідеї П'єра Ольє.

Після Целестина V папський престол посів Боніфаций VIII, і Папа цей поквапився проявити вельми малу поблажливість до спіритуалів і братчиків загалом: в останні роки століття він підписав буллу *Firma cautela*¹, якою одним махом засудив сумників, себто мандрівних жебраків, крайнє відгалуження францисканського чину, і самих спіритуалів, себто тих, хто відійшов від життя ордену, щоб віддатися самітництву.

Згодом спіритуали допоминалися дозволу в інших понтифіків — наприклад, у Климента V — мирно відділитися від ордену. Думаю, вони б таки цього домоглися, та прихід Йоана XXII забрав їм будь-яку надію. Після свого обрання у 1316 році він написав королю Сицилії, аби той прогнав цих ченців зі своїх земель, де чимало з них знайшли собі притулок; і повелів закували в ланцюги Ангела Кларенця та провансальських спіритуалів.

Йому це, мабуть, дорого коштувало, адже багато хто з курії був супротивний цьому. А Убертин з Кларенцем

¹ Сувора обережність (лат.).

таки допросилися, щоб їм дали змогу покинути орден, і першого прийняли бенедиктинці, а другого — целестинці. Але до тих, хто й далі жив вільним життям, Йоан був безжалісним, повелівши інквізиції переслідувати їх, і чимало з них було спалено.

Адже він розумів, що знищити лихе насіння братчиків, які підривали основи авторитету церкви, можна, лише засудивши твердження, на яких вони ґрунтували свою віру. Вони говорили, що Христос і апостоли не мали ніякої власності, ні особистої, ні спільної, тому Папа засудив цю ідею як еретичну. І то була вельми дивна річ, бо незрозуміло, як Папа міг оголосити хибною думку, що Христос був убогий; але річ у тім, що за рік до того у Перуджі зібралася генеральна капітула францисканців, яка схвалила цю тезу, і так, засудивши одних, Папа засуджував й других. Як я вже казав, капітула ся завдала великої шкоди його боротьбі проти цесаря, і це було найголовніше. Так чимало братчиків, які нічого не знали ні про імперію, ні про Перуджу, загинули на вогнищах.

* * *

Ось про таке розмисляв я, дивлячись на легендарного Убертина. Учитель мій представив мене, і старець погладив мене по щоді гарячою, аж пекучою рукою. Від доторку цієї руки я збагнув чимало з того, що чував про сього святого мужа, і з того, що вичитав на сторінках *Arbor Vitae*, зрозумів містичний огонь, який пожирав його з самого отрочтва, коли він, навчаючись в Парижі, утік од богословських спекуляцій і уявляв, ніби перетворився на покаяння Магдалину; і ті вельми близькі стосунки, що їх він підтримував зі святою Ангелою Фоліньянкою, яка відкрила перед ним скарби містичного життя і поклоніння хрестові; усвідомив я й те, чому одного дня його зверхники, стурбовані запалом його проповідей, відіслали його на усамітнення до Верни.

Я споглядав це обличчя з лагідними рисами, схоже на лик святої, з якою він перебував у високодуховних братніх стосунках. Воно, мабуть, мало куди суворіший вираз, коли у 1311 році В'єнський собор, усунувши ворожих спі-

ритуалам францисканських настоятелів, декреталією Ехі-ві de paradiso¹ зобов'язав спіритуалів жити миром в лоні ордену, а цей поборник самовідречення відмовився піти на цей розсудливий компроміс і боровся за створення незалежного ордену на засадах якнайбільшої суворості. Великий ратник сей зазнав тоді поразки у своїй битві, адже у ті роки Йоан ХХІІ оголосив хрестовий похід проти послідовників П'єра Ольє (до яких він сам колись належав) й осудив братів з Нарбони і Безье. Але Убертин не завагався стати перед Папою на захист пам'яті свого товарища, і Папа, ускромлений його святістю, не насмівся осудити його (хоч інших таки осудив). Він навіть запропонував йому вихід зі становища, спершу порадивши, а відтак наказавши вступити до клонійського чину. Убертин, хоч на позір такий безборонний і вразливий, був, очевидно, досить спритний, щоб здобути собі протекцію і союзників при папському дворі, і хоч він таки погодився вступити до монастиря в Гамблу у Фландрії, але так туди й не поїхав, а зостався в Авіньйоні під опікою кардинала Орсіні, щоб обстоювати справу францисканців.

Лише в останні роки (ходили такі невіразні чутки) йому перестало щастити при дворі, і він мусив утекти з Авіньйона, а Папа звелів переслідувати сього невгамовного чоловіка як еретика, який *mundum discurrit vagabundus*². Подейкували, що по ньому й слід пропав. Пополудні, з бесіди між Вільямом і настоятелем я дізнався, що тепер він переховується в цьому абатстві. І ось він стояв переді мною.

«Вільяме, — говорив він, — мене мало не вбили, розумієш, мені довелося тікати уночі».

«Хто хотів твоєї смерті? Йоан?»

«Ні. Йоан ніколи мене не любив, але завжди ставився з шанобою. Адже саме він десять років тому дав мені змогу unikнути судового процесу, наказавши вступити до бенедиктинців, і цим затулив рота моїм ворогам. Довго ходили всілякі поголоски й іронічні коментарі, мовляв, ось дивіться, поборник убожества вступив у такий багатий орден і живе при дворі кардинала Орсіні... Вільяме, ти

¹ Я вийшов з Раю (*лат.*).

² Мандрував по світі, як бурлака (*лат.*).

знаєш, як мало мене обходять речі світу сього! Але то був спосіб зостатися в Авіньйоні і захистити своїх побратимів. Папа побоюється Орсіні, він не торкнувся б і волосини на моїй голові. Ще три роки тому він послав мене з посольством до арагонського короля».

«То хто ж бажав тобі зла?»

«Усі. Вся курія. Вони двічі пробували вбити мене. Вони намагалися затулити мені рота. Ти ж знаєш, що сталося п'ять років тому. Два роки до того було засуджено нарбонських бегінів, і Беренгарій Таллоні, який був одним із суддів, звернувся до Папи з клопотанням. То були важкі часи, Йоан вже був видав дві булли проти спіритуалів, і навіть Михаїл Чезенець здався — до речі, коли він приїздить?»

«Буде тут через два дні».

«Михаїл... Стільки часу я його вже не бачив. Тепер він прийшов до тями, зрозумів, чого ми хотіли, адже Перуджійська капітула визнала за нами рацію. Але тоді, у 1318 році, він скорився Папі і віддав йому в руки п'ятеро спіритуалів з Провансу, які не хотіли йти на компроміс. Їх було спалено, Вільяме... Ох, як се жахливо!» Він сховав голову між руки.

«Але що ж достеменно сталося після того, як Таллоні подав клопотання?» — спитав Вільям.

«Йоан мусив знов оголосити дискусію, розумієш? Мусив, бо в курії були люди, які сумнівалися, францисканці з курії теж — сі фарисеї, гроби поваплені, готові продатися за пребенду, теж були охоплені сумнівами. Саме тоді Йоан попрохав мене написати пам'ятку про убогість. Вона вдалася мені на славу, Вільяме, хай простить Господь мою гординю...»

«Я читав її, Михаїл мені показував».

«Й серед наших дехто вагався, приміром, провінціал Аквітанії, кардинал Сан Вітале, єпископ Каффи...»

«Дурень», — мовив Вільям.

«Хай спочиває в мирі, він переставився два роки тому».

«Бог не був такий милосердний. З Константинополя прийшла неправдива чутка. Він і далі серед нас, і мені казали, що він буде одним з легатів. Бережи нас, Господи!»

«Але він — приборчик тез Перуджійської капітули», — сказав Убертин.

«Втім, власне, й річ. Він належить до того різновиду людей, які завжди є найкращими помігачами своїх супротивників».

«Правду мовлячи, — сказав Убертин, — тоді теж він не надто допоміг справі. Зрештою, насправді все скінчилося нічим, але принаймні не утвердилась думка, буцім ідея ся еретична, а це важливо. Тому інші так і не простили мені. Вони намагалися всіляко мені шкодити, сказали, буцім я був у Захсенгавзені три роки тому, коли Людовік оголосив Йоана еретиком. А проте всі знали, що в липні я був разом з Орсіні в Авіньйоні... Вони вирішили, начебто в деяких місцях відозви цісаря відображено мої погляди — чисте тобі божевілля».

«Не таке вже й божевілля, — мовив Вільям. — Ці думки підказав йому я, взявши їх з твоєї Авіньйонської пам'ятки і з деяких творів П'єра Ольє».

«Ти? — радісно-здивовано вигукнув Убертин. — Отже, ти признаєш мою рацію!»

Вільям, схоже, збентежився: «То були слушні думки для цісаря у той момент», — ухильно сказав він.

Убертин з недовірою глянув на нього. «Гм, то насправді ти у це не віриш, чи не так?»

«Розкажи мені ще, — мовив Вільям, — розкажи, як ти врятувався від тих собак».

«Воістину то собаки, Вільяме. Скажені собаки. Знаєш, мені довелося поборотись з самим Бонаграцією».

«Але ж Бонаграція з Бергамо з нами!»

«То тепер, після тривалих наших з ним бесід. Я таки переконав його, і він запротестував проти булли *Ad conditionem sanonum*¹. А Папа на рік кинув його до в'язниці».

«Я чув, ніби тепер він зблизився з одним моїм другом, який належить до курії, Вільямом з Оккама».

«Я мало знав його. Він мені не подобається. Людина без запалу, сама голова, серця ні на гріш».

«Зате голова чудова».

«Може, й так, та заведе вона його до пекла».

¹ До засновника правил (*лат.*).

«Значить, я з ним там зустрінусь, і ми побалакаємо собі про логіку».

«Помовч, Вільяме, — мовив Убертин, вельми приязно усміхаючись, — ти кращий від твоїх філософів. Лиш би ти захотів...»

«Що?»

«Пам'ятаєш, як ми бачились востаннє в Умбрії? Я тільки-но одужав од своїх хворостей, молитвами тієї чудової жінки... Клари з Монтефалько... — прошепотів він, й обличчя його запроменіло, — Клара... Коли жіноче єство, таке зіпсуге за своєю природою, підноситься у святості, воно стає носієм незрівнянної благодаті. Ти знаєш, Вільяме, що життя моє завжди поривалося до найчистішої чистоти, — він судомно схопив його за рамено, — знаєш, з якою жорстокою — авжеж, це відповідне слово — з якою жорстокою спрагою покаяння я намагався умертвити в собі живчик плоті, щоб стати цілковито відкритим для любові Розп'ятого Ісуса... І все ж у моєму житті були три жінки, які стали для мене небесними посланницями. Ангела Фоліньянка, Маргарита з Читта-ді-Кастелло (вона підказала мені закінчення моєї книжки, коли я написав її всього третину) і, врешті, Клара з Монтефалько. То був дар Божий, що мені, саме мені випало розслідувати її чудеса і проголосити загалові її святість, ще до того, як за це взялася свята мати церква. І ти теж там був, Вільяме, й міг підтримати мене у цій святій справі, та не захотів...»

«Тобто, я мав послати на вогнище Бентівенгу, Джакомо і Джованнуччо — ось до якої святої справи ти мене намовляв», — тихо сказав Вільям.

«Вони затьмарювали її пам'ять своїми збоченнями. А ти був інквізитором!»

«Саме тоді я попросив, щоб мене звільнили від обов'язків інквізитора. Ця історія мені не подобалася. Не подобався, скажу відверто, й спосіб, яким ти змусив Бентівенгу зізнатися у своїх помилках. Ти вдав, нібито хочеш вступити в його секту, якщо це справді була секта, видобув у нього всі таємниці, а тоді звелів арештувати».

«Але хіба можна поводитися інакше з ворогами Христовими! То були еретики, лжеапостоли, від них смерділо сіркою, як від фра Дольчина!»

«То були Кларині друзі».

«Ні, Вільяме, навіть краєм тіні не торкайся Клариної пам'яті!»

«Але вони належали до її оточення...»

«Вони були міноритами, називали себе спіритуалами, але жили у спільнотах! І ти знаєш, що з'ясувало потім розслідування — Бентівенга з Губбю проголошував себе апостолом, а потім разом з Джованнуччо з Бевань зводив черниць, кажучи їм, нібито пекла нема і можна задовольняти тілесні жадання, не гнівлячи Бога, нібито можна причащатися тіла Христового (Господи прости!) після злягання з черницею, а Господові миліша була Магдалина, ніж дівця Агнеса, нібито той, кого юрба називає демоном, — то сам Бог, бо демон — то мудрість, а мудрість — то і є Бог! Блаженна Клара, почувши таку мову, сподобилася візії, в якій сам Бог мовив їй, що вони — зловмисні визнавці Spiritus Libertatis!»

«Ум цих міноритів запалав саме під впливом Клариних візій, а часто дуже малий крок відділяє екстатичну візію від шалу гріха», — мовив Вільям.

Убертин схопив його за руки, і сльози знов заволокли йому очі: «Не кажи такого, Вільяме. Як можна сплутати мить екстатичної любові, яка палить тобі нутро пахощами ладану, і розпусту чуттів, яка відгонить сіркою? Бентівенга закликав торкатися оголених членів тіла, твердячи, ніби лише так можна звільнитися з-під влади чуттів, homo nudus cum nuda iacebat...»

«Et non commiscebantur ad invicem...»²

«Брехня! Вони прагнули насолоди. Вони не мали за гріх, коли чоловік і жінка злягаються, аби втишити свій плотський потяг, коли вони торкаються і цілують одне одного у всі місця, коли він притискає своє оголене лоно до її оголеного лона!»

Те, як Убертин таврував чужий порок, правду кажучи, зовсім не спонукало мене до чеснотливих думок. Мій учитель, мабуть, помітив моє збентеження і перебив цього святого чоловіка.

¹ Вільного Духа (лат.).

² Нагий чоловік з нагою жінкою лежав... але не з'єднувалися вони між собою (лат.).

«Дух твій, Убертине, такий же палкий в любові Бога, як у ненависті до зла. Я мав на увазі, що різниця між палкістю серафимів і палкістю Люцифера невелика, бо і одна, і друга завжди родяться з граничного спалаху волі».

«О, різниця є, вона є, і я добре її знаю! — натхненно мовив Убертин. — Ти хочеш сказати, що між прагненням до добра і прагненням до зла є лише малий крок, адже все залежить від того, куди спрямована та сама воля. Це правда. Та різниця в об'єкті, а об'єкт розпізнати дуже легко. Тут Бог, а там — диявол».

«А я боюсь, що втратив здатність це розрізняти, Убертине. Хіба твоя Ангела Фоліньянка не розповідала, як одного дня дух її у найвищому захваті перенісся у Христовий Гріб? Хіба не казала вона, що спершу поцілувала йому груди, а він лежав із заплюшеними очима, тоді поцілувала його в уста і відчула, як з тих уст сочаться невимовно солодкі пахощі, а через якусь хвилю притулила свою شوку до шоки Христа, а Христос погладив її по щоці і пригорнув до себе, і тоді — твердила вона — щастя її сягло вершини?..»

«Хіба це якимось стосується чуттєвого потягу? — спитав Убертин. — То був містичний досвід, а тіло було тілом Нашого Господа».

«Може, я звик до іншого в Оксфорді, — сказав Вільям, — там містичний досвід мав дещо інший характер...»

«Все в голові», — усміхнувся Убертин.

«Або в очах. Відчуття Бога як світла, споглядання Його у промінні сонця, в образах у свічаді, у ряхтінні барв, що оповивають часточки упорядкованої матерії, у мерехкотінні денного світла на мокром листі... Хіба така любов не ближча до любові Франциска, який славив Бога у його створіннях, квітах, травах, воді, повітрі? Не думаю, що така любов може завести на манівці. А от любов, яка переносить дрож плотських зносин на бесіду з Усевишнім, мені не до вподоби...»

«Блюзниш, Вільяме! Це не те ж саме. Від екстазу серця, залюбленого в Розп'ятого Ісуса, до розтлінного екстазу лжеапостолів з Монтефалько — величезний стрибок униз...»

«Вони не були лжеапостолами, то були брати Вільного Духа, ти сам це казав».

«Байдуже! Ти не знав усього про той процес, я сам не наважився прикласти до актів деякі зізнання, щоб демонська тінь навіть на мить не торкнулася того підсоння святості, яке Клара там створила. Але я таки дещо дізнався, таки дізнався, Вільяме! Вони збиралися ночами в льоху, брали шойно народжене немовля і кидали одне одному, аж поки воно не вмирало від стусанів... чи чогось іншого... Той же, хто востаннє спіймав його живим, на чийх руках воно помирало, ставав проводарем тої секти... А тіло дитини роздирали, змішували з борошном і пекли з нього свої блюзнірчі облатки!»

«Убертине, — твердо сказав Вільям, — усе це багато століть тому говорили вірменські єпископи про секту павликіян. І богомилів».

«То й що?» Диявол тугодум, він знов і знов повертається до звичних способів обману і спокушання, повгоряючи свої обряди щотисячоліття, він завжди однаковий, і саме тому у ньому можна впізнати ворога! Повір мені, у Пасхальну ніч вони запалювали свічки і приводили у льох дівичь. Відтак гасили свічки й накидалися на них, навіть коли були зв'язані з ними кровними узами... А якщо з цього злягання народжувалась дитина, знов починався пекельний обряд — усі збиралися навколо посудини, повної вина, яку називали барильцем, і впивалися цим вином, тоді розрізали на шматки дитину, кров її наливали у чашу, кидали ще живих дітей у вогонь, а попід, що лишався від них, змішували з цією кров'ю й пили!»

«Але ж це триста років тому описав Михайл Пселл у творі про бісівські підступи! Хто тобі розповів усе це?»

«Вони, Бентівенга та інші, під тортурую!»

«Одна-єдина річ хвилює живих створінь більше ніж насолода — страждання. Під тортурую людина наче перебуває під владою дурманного зілля. Все те, що ти колись чув, все, що читав, спливає у твоїй свідомості, немов ти у полоні шаленого пориву, але несе він тебе не до неба, а до пекла. Під тортурую ти скажеш не лише те, чого хоче інквізитор, але й те, що, на твою думку, могло б справити йому приємність, бо між тобою і ним виникає близький зв'язок (зв'язок воістину диявольський)... Все

це я знаю, Убертине, бо теж колись належав до тих, хто вважає, буцім правду можна видобути розжареним залізом. Але знай, жар істини породжений іншим огнем. Під тортурою Бентівенга міг говорити найнесусвітнішу брехню, бо то говорив не він, то говорило його любовострастя, демони його душі».

«Любоострастя?»

«Так, буває любовострастя болю, як буває і любовострастя віри, а навіть любовострастя покори. Якщо бунтівним ангелам так мало треба було, щоб перемінити свою жагу віри і покори в жагу гордині й бунту, то що ж тоді казати про людину? Кажу тобі, щоб ти знав: саме ця думка свінула мені під час розслідувань. Тому я й відмовився від гідності інквізитора. Я більше не відважувався розслідувати хиби зловмисників, бо зрозумів, що такі самі хиби властиві й святим».

Убертин слухав останні слова Вільяма, немов не розуміючи, про що той говорить. З виразу приязного співчуття, який дедалі виразніше вимальовувався на його обличчі, я зрозумів, що він вважає, ніби Вільям став жертвою почуттів, вартих великого осуду, та прощає йому все це з любові до нього. Перебиваючи його, він гірко мовив: «Байдуже. Якщо ти так до цього ставишся, то добре зробив, що зупинився. Зі спокусами треба боротися. Одначе мені бракувало твоєї підтримки, а ми ж могли розгромити цю нечестиву зграю. А що сталося насправді, ти знаєш — мене самого звинуватили в тому, що я був надто поблажливий до них, і запідозрили в ересі. Ти теж був надто поблажливий у боротьбі зі злом. Зло, Вільяме, куди не глянь — всюди зло; невже ніколи не щезне се прокляття, ся тінь, се багно, яке не дає нам торкнутися першоджерела? — Він ще ближче присунувся до Вільяма, немов боячись, що хтось його почує: — Ти знаєш, що воно закралося й сюди, між сі освячені молитвою мури?»

«Знаю, настоятель казав мені, навіть попрохав допомогти йому з'ясувати цю справу».

«То ж з'ясовуй, розкопуй, дивись соколиним оком у двох напрямках — розкошелюбства і гордині...»

«Розкошелюбства?»

«Авжеж, розкошелюбства. У загиблому юнакові було щось... жіноче, а отже, диявольське. Очі його були немов очі диваці, яка хоче вступити у зв'язок з інкубом. А говорячи про гординю, я мав на увазі гординю ума: її не бракує у сьому монастирі, де звикли пишатися словом, творячи ілюзію мудрості...»

«Коли щось знаєш, допоможи мені».

«Я нічого не знаю. Мені тут нічого знати. Але деякі речі відчуваєш серцем. Дозволь говорити своєму серцю, розпитуй обличчя, не слухаючи язиків... Та годі вже, чому ми все про сумне, хіба гоже так страхати нашого молодого приятеля?» Глянувши на мене своїми небесно-блакитними очима, він торкнувся моєї щоки своїми довгими, білими пальцями, а я інстинктивно мало не відсахнувся; однак стримався, і добре зробив, бо образив би його, адже наміри його були чисті. «Розкажи краще про себе, — сказав він, знов повертаючись до Вільяма. — Що з тобою діялося весь цей час? Вже минуло...»

«Вісімнадцять років. Я вернувся у рідні краї. Знову взявся за науку в Оксфорді. Вивчав природу».

«Природа — це добро, вона бо — дитя Боже», — мовив Убертин.

«І Бог, мабуть, теж добрий, якщо породив природу, — усміхнувся Вільям. — Отож, я вчився і заприятелював з багатьма мудрими людьми. Тоді я познайомився з Марсилієм, мене приваблювали його ідеї про імперію, про народ, про новий закон для земних царств, і так я опинився серед тих наших братів по ордену, які дораджують цісареві. Але все це ти знаєш, я ж тобі писав. Я так зрадив, коли в Боббію прознав, що ти тут. Ми думали, що ти загинув. Але тепер, коли ти знову з нами, твоя присутність буде вельми до речі через кілька днів, коли прибуде Михайл. То буде жорстока сутичка».

«Я небагато можу додати до того, що сказав був п'ять років тому в Авіньйоні. Хто приїде з Михайлом?»

«Дехто з учасників Перуджійської капітули, Арнальд з Аквітанії, Г'ю з Ньюкасла...»

«Хто?» — перепитав Убертин.

«Гуго з Новокастра, даруй мені, я подумки вживаю свою рідну мову, навіть коли висловлююсь доброю латиною. І ще Вільгельм Альнвік. Від авіньйонських францисканців можна чекати Єроніма, того дурня з Каффи, може, будуть також Беренгарій Таллоні та Бонаграція з Бергамо».

«Уся надія на Бога, — мовив Убертин, — ці двоє не забажають надто настроювати Папу проти себе. А хто відстоюватиме позиції курії, я маю на увазі — хто з непримирених приїде?»

«Судячи з того, що мені писали, буде, гадаю, Лоренцо Декоалькон...»

«Підступний чоловік».

«Жан д'Анно...»

«Той знає всі богословські тонкощі, бережись його».

«Якось дамо собі раду. І врешті, Жан де Бон».

«Той зчепиться з Беренгарієм Таллоні».

«Так, це, гадаю, буде страшенно кумедно», — мовив мій учитель веселим тоном. Убертин глянув на нього з непевною усмішкою.

«Ніколи не розумію, коли ви, англійці, говорите серйозно. Нічого кумедного в такому серйозному питанні нема. Ідеться про виживання ордену, до якого ти сам належиш, і який я теж в глибині серця все ще вважаю своїм. Але я благатиму Михаїла не їхати до Авіньйона. Надто вже наполегливо Йоан запрошує, кличе, заманює його до себе. Не довіряйте тому старому французові. О Господи, в чийї руках опинилась Твоя церква! — Він повернув голову до вітара. — Вона стала блудницею, розніжилась у розкошах, купається в розпусті, наче розгарячена змія! Від суворої чистоти Віфліємської яскині, від нагого дерева, lignum vitae¹ хреста, до вакханалій золота та каменю! І тут теж, розумієш, — ти ж бачив тутешній портал. Куди не глянь — всюди пишаються образи! Зрештою, недалеко вже дні Антихриста, і я боюсь, Вільяме! — Він озирнувся навколо, вдивляючись витріщеними очима у темні нави, немов Антихрист мав ось-ось з'явитися, і я відчув, що й сам сподіваюсь побачити його. — Його намісники вже

¹ Дерево життя (лат.).

тут, він послав їх, як колись Христос послав у світ апостолів! Вони топчуть Град Божий, спокушають обманом, лицемірством і насильством. Тоді пришло Бог слуг своїх, Ілію та Еноха, яких Він зберіг при житті у земному раю, щоб вони сплугали плани Антихриста, і прийдуть вони, і проповідуватимуть у волосяницях, і навчатимуть покаєння прикладом і словом...»

«Вони вже прийшли, Убертине», — сказав Вільям, показуючи на свій грубий францисканський габіт.

«Але вони ще не здобули перемоги, саме настала мить, коли ошалілий Антихрист накаже замордувати Еноха та Ілію і виставити їхні тіла на показ, щоб кожен їх бачив і боявся йти їхнім шляхом. Так, як хотіли замордувати мене...»

Тут мене охопив жах, я подумав, що Убертин у полоні якогось божественного безумства, і став побоюватися за його розум. Тепер же, через багато літ, коли я знаю те, що знаю, тобто що через кілька років його буде вбито в якомусь німецькому місті за вельми загадкових обставин і що винуватця так ніколи й не знайдуть, я відчуваю ще більший жах, бо вже не маю сумнівів, що того вечора Убертин пророкував.

«Знаєш, авва Йоахим говорив правду. Ми вступили в шосту еру людської історії, коли грядуть два Антихристи — містичний Антихрист й Антихрист істинний, і се станеться тепер, у шосту епоху, після того, як з'явився Франциск, який відобразив на своїй власній плоті п'ять ран Розп'ятого Ісуса. Містичним Антихристом був Боніфацій, відречення Целестина недійсне, Боніфацій — то звір, що виходить з моря¹, сім голів його зображають смертні гріхи, а десять рогів — зневажені заповіді, наближені до нього кардинали — то саранча, а тіло його — Аполліон²! Але число звіра, якщо написати його ім'я грецькими літерами, є Benedicti! — Він пильно глянув на мене, чи я все зрозумів, і повчально підніс палець. — Істинним Антихристом, звіром, що виходить із землі, був Бенедикт XI!

¹ Див. Од 13.

² Аполліон (гр. Apollon) — Губитель, ім'я ангела безодні в Одкровенні св. Йоана Богослова (див. Од 9, 11).

Бог допустив, щоб се втілення пороку й зла порядкувало в Його церкві, аби ще більшою славою засяяли чесноти його наступника!»

«Але ж, превелебний отче! — ледь чутно заперечив я, набравшись відваги, — його наступником є Йоан!»

Убертин заслонив собі рукою чоло, немов щоб прогнати болісний сон. Він був такий стомлений, що ледве ди-хав. «Авжеж. Всі ці розрахунки хибні, ми все ще очікуємо ангельського Папу... Але таки з'явилися Франциск та До-мінік. — Він підніс очі до неба і молитовним тоном мовив (але я був певен, що то він цитує уступ зі своєї славетної книги про дерево життя): — *Quorum primus seraphico cal-culo purgatus et ardore celico inflammatus totum incendere videbatur. Secundus vero verbo predicationis fecundus super mundi tenebras clarius radiavit!*... Так, якщо ці обітниці справдяться, ми ще дочекаємось ангельського Папи».

«Хай буде так, Убертине, — мовив Вільям. — А поки я мушу тут подбати про те, щоб не прогнали людського імператора. Про твого ангельського Папу говорив також фра Дольчино...»

«Не згадуй більше імені того гаспида! — вигукнув Убер-тин, і я вперше побачив, як він весь перемигнувся — сму-ток його заступила лють. — Він закаляв слово Йоахима Калабрійця і зробив з нього джерело смерті й бруду! До-стотний посланець Антихриста! Але ти, Вільяме, говориш так, бо насправді не віриш у пришестя Антихриста, а твої оксфордські вчителі напоумили тебе схилитися перед ро-зумом, нехтуючи пророчими властивостями серця!»

«Помиляєшся, Убертине, — вельми серйозно відповів Вільям. — Ти знаєш, що з усіх своїх учителів найдужче я шаную Роджера Бекона...»

«Який марив летючими машинами», — насмішкувато-гірко мовив Убертин.

«Який говорив про Антихриста чітко і ясно, бо побачив його знамення у зіпсутті світу та в немочі мудрості. Але він навчав, що лише одним способом можна підго-

* 1 Перший з яких, очишений серафічним каменем і наснажений не-бесним жаром, запалив цілий світ. Другий, багатий на правдиве пророче слово, засяяв яскраво над темрявою світу (*лат.*).

туватися до його пришествя: вивчати таємниці природи, щоб знання ці причинилися до вдосконалення людського роду. Можна готуватися до боротьби з Антихристом, вивчаючи цілющі чесноти трав, природу каменів, а навіть вигадуючи ті летючі машини, над якими ти смієшся».

«Для твого Бекона Антихрист — лише привід для того, щоб плекати гордоші розуму».

«Святий привід».

«Ніщо святе приводу не потребує. Вільяме, ти ж знаєш, як я тебе люблю. Знаєш, як я тобі вірю. Упокор свій розум, навчися оплакувати рани Господні, викинь геть свої книжки».

«Я збережу лише твою, — усміхнувся Вільям. Убертин теж усміхнувся і покивав на нього пальцем: «Ото дурноверхий англієць. Не смійся занадто з ближніх. Краще бійся тих, кого не можеш любити. І стережися цієї обителі. Це місце мені не подобається».

«А я якраз хотів краще його пізнати, — сказав Вільям, прощаючись. — Ходімо, Адсо».

«Я кажу тобі, що воно недобре, а ти кажеш, що хочеш пізнати його. Ач який!» — сказав Убертин, хитаючи головою.

«До речі, — знов озвався Вільям, вже на півдорозі до виходу, — хто цей подібний до тварини монах, що розмовляє вавилонською мовою?»

«Сальватор? — обернувся Убертин, який вже був укланув. — Схоже, це я зробив цей подарунок абатству... Разом з келарем. Скинувши габіт францисканця, я на деякий час повернувся до свого колишнього монастиря в Казале. Там я побачив, що кілька ченців потрапило у скрутне становище, бо братія звинуватила їх у тому, буцім вони — спіригуали з моєї секти... так вони висловилися. Я заступився за них і домігся, щоб їм дозволили піти за моїм прикладом. І торік, коли я приїхав сюди, то побачив тут цих двох, Сальватора та Ремігія. Сальватор... Він справді схожий на звірину. Але охочий прислужитися».

Вільям якусь мить вагався. «Я чув, як він каже “покайтесь”».

Убертин замовк. Тоді махнув рукою, мовби проганяючи набридливу думку. «Та ні. Знаєш, які ці мирські брати.

Селюки, які десь, можливо, наслухались якогось мандрівного проповідника, а потім верзуть самі не знаючи що. Сальваторові можна багато що закинути, це захланна і розпусна bestія. Але нічого, нічогісінько йому не закинеш супроти правовір'я. Ні, зловмисником в монастирі є хтось інший, підозрюй краще того, хто знає забагато, а не того, хто не відає нічого. Не будуй замку підозр на одному слові».

«Звісно, ні, — відповів Вільям. — Я покинув інквізицію саме тому, що не хотів цього робити. Але я люблю слухати всілякі слова, потім є над чим поміркувати».

«Ти забагато міркуєш. Хлопче, — мовив він, повертаючись до мене, — не бери поганого прикладу зі свого вчителя. Єдина річ, про яку варто міркувати, — то смерть, я зрозумів це лише на схилку свого життя. *Mors est quies viatoris — finis est omnis laboris*¹. Залиште мене, я хочу помолитися».

Першого дня КОЛО ЧАСУ ДЕВ'ЯТОГО,

де Вільям провадить учену бесіду із Северином-зіллярем

Ми знову пройшли серединною навою і вийшли через портал, яким були увійшли. Мені в голові все ще гуділи Убертинові слова, всі до одного.

«То... дивний чоловік», — насмілюся я сказати Вільямові.

«Під багатьма оглядами він є — чи був колись — великим чоловіком. Але саме тому він дивний. Лише малі люди здаються нормальними. Убертин міг би стати одним з тих еретиків, яких він допомагав палити, або ж кардиналом святої Римської Церкви. Він впритул підійшов до обох цих крайнощів. Коли я розмовляю з Убертином, мені здається, що пекло — це лише погляд на рай з іншого боку».

¹ Смерть — спочинок для подорожнього, кінець усіх трудів (*лат.*).

Я не зрозумів, що він має на увазі: «З якого боку?» — спитав я.

«Авжеж, — погодився Вільям, — річ у тім, щоб знати, чи є сі боки і чи є якась цілість. Та не слухай мене. І не дивись більше на цей портал, — сказав він, легенько вдаривши мене по погиліці, коли я обертався, приваблений скульптурами при вході. — Сьогодні тебе вже досить лякали. Усі».

Ідучи до виходу, я побачив перед собою ще одного ченця. Він був, мабуть, Вільямового віку. Він усміхнувся до нас і чемно привітався. Сказав, що він — Северин із Сант'Еммерано, отець-зілляр, який дбає про лазню, лічницю та городи, і що він до наших послуг, якщо ми хочемо краще зорієнтуватися на теренах абатства.

Вільям подякував йому і сказав, що, заходячи, вже помітив чудовий город, який, схоже, містить не лише їстівну городину, але й цілющі зела, наскільки це можна побачити крізь сніг.

«Улітку або навесні, коли буяють розмаїті трави, кожному з яких прикрашають квіти, город цей ще краще співає славу Творцеві, — мовив Северин, немов вибачаючись. — Але й в цю пору року око зілляра бачить крізь сухе гілля, які рослини виростуть згодом, і можу сказати тобі, що в цьому городі ти знайдеш більше трав, ніж в будь-якій зіллярській книзі, і вони барвистіші від будь-якого їх найчудовішого зображення. Та й узимку ростуть гарні зела, а в зіллярні я тримаю в посудинах чимало зілля, назбираного заздалегідь, щоб мати напоготові. Адже корінням квасениці лікують бронхіти, з відвару коріння алтеї роблять примочки при шкірних хворостях, лопухом гоять екземи, а подрібнивши і змоловши кореневище змійовика, можна лікувати бігунку і деякі жіночі хвороби, перець сприяє травленню, підбіл добрий на кашель, маємо й непоганий тирлич на травлення, і солодець, і ялівець, з якого можна зробити добрий напар, і чорну бузину, з кори якої роблять примочки на печінку, і мильнянку, корені якої вимочують у холодній воді, а потім вживають при бронхіті, і валеріану, чесноги якої ви, мабуть, знаєте».

«У вас є різні корисні трави, які ростуть у різному підсонні. Як вам вдається всіх їх тут вирощувати?»

«З одного боку, мусимо за це дякувати милосердю Господа, адже розташований наш монастир на плоскогір'ї, яке на півдні виходить на море, звідки дують теплі вітри, а з півночі має високу гору, звідки доходить лісова прохолода. А з другого боку, я завдячую цим своєму замилюванню до сього мистецтва, яке я, недостойний, сподобився одержати від своїх учителів. Деякі рослини ростуть навіть у неприязному їм підсонні, якщо добре дбати про ґрунт і поживу для них, плекати їхній ріст».

«Але ви також вирощуєте рослини, які йдуть лише на харч?» — спитав я.

«Знай, мій зголоднілий лошачку: нема рослин, які годяться у їжу, а не годяться для лікування, — треба тільки вживати їх у належній кількості. Лише надмір робить їх причиною недуг. Візьмімо гарбуз. Єство його холодне й водянисте, тому він втамовує спрагу, але якщо спожити його надгнилим, він викличе бігунку, й тобі доведеться скріпити свої нутрощі ропою, змішаною з гірчицею. А цибуля? Природа її тепла і волога; як спожити її небагато, вона дає силу при зляганні — звісно, се для тих, хто не давав наших обітів, — надмір же її робить голову важкою, а зарадити сьому може молоко з оцтом. А тому, — додав він лукаво, — молодому ченцеві годиться споживати її помірковано. Їж краще часник. Природи він теплої й сухої, і помічний він від трутизни. Але й надуживати ним не варто, він бо виштовхує течива з мозку. А от квасоля сприяє виділенню сечі й набиранню тіла, а се вельми корисно для здоров'я. Одначе від неї важкий сон. Але вона не так вадить, як інші зела, що викликають лихі видіння».

«Які видіння?» — спитав я.

«Гм, щось новіцій наш надміру допитливий. Знати речі ці має лише зіляр, інакше будь-яка нерозважлива голова могла б роздавати видіння на всі боки, дурманячи людям голови».

«Але досить трохи кропиви, — зауважив Вільям, — званої також ройброю, а іноді олієрібусом, щоб убезпечитися від видінь. Сподіваюсь, у вас є й це добре зілля».

Северин крадькома зиркнув на вчителя: «Ти знаєшся на зілярстві?»

«Дуже мало, — скромно мовив Вільям, — якось до рук мені потрапив “Theatrum Sanitatis”¹ Убухасима з Бальдаха...»

«Абул Асана аль-Мухтер ібн-Ботлана».

«Або Еллукасіма Еліміттара, якщо хочеш. Цікаво, чи нема якихсь його творів тут?»

«Є щонайкращі, з численними преписними ілюстраціями».

«Хвала небові. А “De virtutibus herbarum”² Платеарія?»

«І ця є, і “De plantis”³ Арістотеля, яку переложив Альфред з Сарешеля».

«Я чув, нібито насправді вона не належить Арістотелю, — зауважив Вільям, — як виявилось, що Арістотелю не належить “De causis”⁴».

«Хай там як, але то велика книга», — зауважив Северин, а мій учитель залюбки погодився, не перепитуючи, чи зілляр має на увазі «De plantis» чи «De causis»; жодного з цих творів я не знав, але з бесіди їхньої дійшов висновку, що обидва вони були вельми видатні.

«Буду радий, — завершив Северин, — побесідувати іноді з тобою про зела».

«Я радітиму ще більше, — мовив Вільям, — та хіба сим ми не порушимо звичаю мовчанки, дотримуватися якого, здається, наказує правило вашого чину?»

«Правило, — мовив Северин, — століттями пристосовувалося до вимог різних спільнот. Воно приписувало *lectio divina*⁵, але не студії: але ти знаєш, як ревно наш орден дбає про дослідження речей божественних і людських. Крім того, правило приписує спільну опочивальню, але часто ченці потребують віддаватись розважанню і вночі, тому кожен з них має власну келію, як це заведено у нас. Правило дуже суворе стосовно мовчанки, і в нас теж вимагається, щоб не лише той чернець, що робить ручну роботу, але й той, що пише або читає, уникав балачок зі своїми братами. Але обитель наша — це насамперед спільнота вчених мужів, і їм корисно обмінюватися між

¹ Театр здоров'я (лат.).

² Про достоїнства трав (лат.).

³ Про рослини (лат.).

⁴ Про причини (лат.).

⁵ Читання Святого письма (лат.).

собою скарбами знань, які вони нагромаджують. Будь-яка бесіда, що стосується наших студій, вважається законною і пожиточною, аби лиш її не провадили у трапезній чи під час богослужінь».

«Ти часто мав нагоду бесідувати з Адельмом Отрантським?» — спитав раптом Вільям.

Северина це, схоже, не здивувало: «Бачу, ти вже говорив з абатом, — мовив. — Ні. З ним я нечасто розмовляв. Він весь час розписував мініатюрами книги. Я чув іноді, як він дискутував про тонкощі своєї праці з іншими монахами — Венанцієм з Сальвемека чи Хорхе з Бургоса. Зрештою, день свій я коротаю не в скрипторії, а у своїй робітні, — і кивнув на будівлю лічниці.

«Розумію, — сказав Вільям. — Отже, ти не знаєш, чи Адельм мав видіння».

«Видіння?»

«Подібні до тих, які викликає твоє зілля».

Северин заціпенів: «Я ж казав, що дуже дбаю про те, щоб небезпечні трави були недоступними для інших».

«Я не це мав на увазі, — поспішно уточнив Вільям. — Я говорив про видіння взагалі».

«Не розумію», — наполягав Северин.

«Чернець, який уночі блукає по Вежі, де, за словами абата, з тими, хто входить туди о забороненій порі, можуть траплятися... жадливі речі, то ж я подумав, що він міг мати диявольські видіння і що це вони штовхнули його в прірву».

«Я вже казав, що не буваю в скрипторії, хіба що іноді мені потрібна якась книга, та зазвичай мені досить тих травничих книг, які я тримаю в лічниці. Я ж казав тобі, Адельм часто розмовляв з Хорхе, з Венанцієм і, звичайно, з Беренгарієм».

Я теж відчув легке вагання у Севериновому голосі. Не оминула його й увага мого вчителя: «З Беренгарієм? А чому — звичайно?»

«Беренгарій з Арунделя, помічник бібліотекаря. Вони були однолітками, разом відбували новіціят, то ж нічого дивного, що їм було про що поговорити. Я це мав на увазі».

«Значить, ти це мав на увазі, — мовив Вільям. На моє здивування, розпитувати далі він не став. І відразу змінив

тему розмови. — Може, пора нам вже зайти у Вежу. Будеш нам за провідника?»

«Залюбки», — сказав Северин з явною полегкістю. Він попровадив нас краєм городу, і ми підійшли до західного фасаду Вежі.

«Від городу є вхід до кухні, — мовив він, — але кухня займає лише західну половину першого поверху, а решту займає трапезна. З південного боку є ще двоє дверей, які ведуть до кухні та до трапезної — до них можна дістатися, обійшовши ззаду хори церкви. Але ми зайдемо сюди, адже з кухні можна прямо пройти до трапезної».

Увійшовши в простору кухню, я помітив, що всередині Вежа має восьмикутний внутрішній двір; як я зрозумів пізніше, то був своєрідний великий глухий колодязь, на який з кожного поверху виходили широкі вікна, подібні до вікон у зовнішніх стінах. Кухня була величезною, повною диму залогою, де метушилося чимало челядників, рихтуючи страви на вечерю. Двоє з них готували приправлену городиною запіканку з ячменю, вівса та жита, нарізаючи на великому столі ріпу, капусту, редьку та моркву. Неподалік ще один куховар, зваривши рибу у вині з водою, тепер присмачував її підливою з шавлії, петрушки, чебрецю, часнику, перцю та солі.

Під західною баштою стояла велетенська пекарська піч, де вже блимало червонувате полум'я. У південній башті стояла ще одна величезна плита, на якій кипіли казани й оберталися рожни. Через двері, що виходили на тік за церквою, свинарі саме вносили туші забитих свиней. Ми вийшли через ті ж двері й опинилися на току, розташованому на східному краю дворища, поблизу мурів, вздовж яких вишикувались господарські будівлі. Северин пояснив, що перша будівля — це свинарники, за ними тяглися стайні, стійла для волів, а далі — курники і крита загорода для овець. Перед свинарниками свинарі розмішували у великому глеку кров тільки-но забитих свиней, щоб вона не зсідалася. Якщо її відразу як слід вимішати, то при цій холодній погоді вона постоїть, не псуючись, ще кілька днів, поки з неї не нароблять кров'янки.

Ми знову зайшли у Вежу і лиш побіжно оглянули трапезну, проходячи через неї по дорозі до східної башти.

Трапезна займала простір під двома баштами, у північній частині стояла грубка, а зі східної гвинтові сходи вели у скрипторій, себто на другий поверх. Саме цими сходами ченці щодня йшли до праці, або двома рядами інших, не таких зручних, зате добре опалених сходів, які спіраллю піднімалися позаду грубки та кухонної печі.

Вільям спитав, чи знайдемо ми когось в скрипторії, бо ж була неділя. Северин усміхнувся і сказав, що для ченця-бенедиктинця праця — це те ж саме, що молитва. У неділю богослужіння тривають довше, але ченці, які працюють над книгами, усе ж проводять нагорі кілька годин, зазвичай плідно обмінюючись ученими заувагами та порадами і розважаючи над Святим письмом.

Першого дня ПІСЛЯ ЧАСУ ДЕВ'ЯТОГО,

*де описано відвідини скрипторію і знайомство з багатьма
вченими мужами, переписувачами та рубрикаторами,
а також зі слітим старцем, який очікує Антихриста*

Поки ми піднімалися по сходах, я побачив, що учитель мій придивляється до вікон, крізь які на сходи падало світло. Я, мабуть, ставав таким же кмітливим, як і він, бо відразу помітив, що вони розміщені так, що до них важко дістатися. Зрештою, вікна трапезної (єдині вікна на першому поверсі, які виходили на урвище) теж були важко-доступними, адже під ними не було високих меблів.

Піднявшись по сходах, ми увійшли у скрипторій з боку східної башти, і тут я не зміг стримати захопленого вигуку. Другий поверх не був розділений на дві частини, як нижній, а тому він розкинувся перед моїми очима у всій своїй просторій неосяжності. Вигнуте і не дуже високе склепіння (нижче, ніж у церкві, але вище, ніж в будь-якій капітулярній залі, яку я коли-небудь бачив), підперте міцними колонами, спиналося над цілим приміщенням. Весь простір пронизувало чудове світло, яке лилося крізь три величезні вікна з кожної більшої сторони і крізь п'ять

менших вікон, прорубаних у кожній з п'яти зовнішніх сторін кожної башти; ще вісім високих і вузьких вікон впускали світло ще й з внутрішнього восьмикутного колодязя.

Завдяки усім цим вікнам велику залу щедро виповнювало рівне розсіяне світло, хоч був то зимовий пополудень. Шибки не були кольоровими, як це буває у церквах, свинцеві кріплення тримали чотирикутники безбарвного скла, і всередину вливалось якнайчистіше світло, не переінакшене людською майстерністю, адже єдиною метою його було освітлювати працю тих, хто читає і пише. В інший час та в інших місцях я бачив чимало скрипторіїв, та не бачив жодного, де у струменях матеріального світла, яке робило простір осяйним, так світляно виблискувало б саме духовне начало, що його світло воплочає, — *claritas*, джерело всякої краси і мудрості, невід'ємний атрибут чудовної домірності, вираженої у цій залі. Красу бо творять спільно три речі: насамперед се *integritas*, або довершеність, і тому речі неповні ми почитуєм за негарні; тоді належна домірність, сиріч *consonantia*; і врешті *claritas*, світло, ми ж бо зведемо прекрасними речі, яким властива світла барва¹. І оскільки візія прекрасного вселяє супокій, а наш апетит однаково прагне спочивати в мирі, добрі та красі, я відчув у собі велике вмиротворення і подумав: як, мабуть, утішно працювати у сьому місці.

У ту полуденну годину воно здалося моїм очам чудовним горнилом премудрості. Згодом у Санкт-Галлені я бачив скрипторій подібних розмірів, розташований окремо від бібліотеки (деінде ченці працювали в тому ж приміщенні, де зберігалися книги), але він не був так неперевершено домірний. Під кожним з вікон стояло по столу, за ними сиділи книжники, переписувачі, рубрикатори та інші вчені монахи. Всього вікон було сорок (воістину довершене число, одержане подесятерінням чотирикутника, або немов десять заповідей помножено на чотири богословські чесноти), тому водночас тут могло б працювати сорок ченців, хоч в той момент їх там було десь три-

¹ Так говорить про природу краси Тома Аквінський у своїй «Сумі богослов'я».

дцять. Северин пояснив нам, що монахів, які працюють у скрипторії, звільнено від богослужінь третього, шостого і дев'ятого часу, щоб їм не довелося переривати працю у світлі години і зупиняли вони її лише при заході сонця, перед вечірнею.

Найкраще освітлені місця віддано найдосвідченішим мініатюристам, рубрикаторам та переписувачами. На кожному столі стояло все потрібне для розпису і переписування книг: ріжки з чорнилом, тонкі пера, які дехто з ченців підстругував тонким ножиком, пемзовий камінь, щоб вигладжувати пергамен, лінійки, щоб креслити лінії, на яких відтак проляже письмо. Біля кожного переписувача або на верхку нахиленої площини його стола стояв пюпітр, на ньому спочивав переписуваний рукопис, накритий шаблоном, що виділяв рядок на сторінці, який саме переписувався. Дехто писав чорнилом золотистої та інших барв. Інші натомість лише читали книги і виписували щось із них у свої особисті зшитки чи таблички.

Утім, мені не вдалося довше поспостережати за їхньою працею, бо назустріч нам вийшов бібліотекар, і ми вже знали, що це Малахія з Гільдесгайма. Його обличчя намагалось виразити гостинність, але я мимохіть аж охнув супроти такої незвичайної фізіономії. Статури він був високої, украй худий, проте кінцівки його були великі й незграбні. Коли він ступав великими кроками, огорнений у чорний габіт ордену, його постать мала в собі щось моторошне. Він тільки-но прийшов знадвору і мав ще напнутий каптур, який кидав тінь на блідоту його обличчя і надавав його великим меланхолійним очам стражденного відтінку. Його фізіономія несла на собі сліди численних пристрастей, врешті приборканих волею, але так, немов вони, накресливши ці риси, згодом припинили їх оживляти. Печаль і суворість переважали у рисах його обличчя, а очі дивились так напружено, що одним позирком могли проникнути у серце співрозмовника й відчитати всі таємні мислі, тому важко було витримати їх пронизливість і хотілося не зустрічати їх вдруге.

Бібліотекар представив нас ченцям, які в ту хвилину там працювали. Малахія розповів нам також, яку роботу

виконує кожен з них, і я зачудувався глибокою їхньою відданістю пізнанню і дослідженню божественного слова. Так я познайомився з Венанцієм з Сальвамека, тлумачем з грецької та арабської, шанувальником Арістотеля, воістину наймудрішого з людей. Запізнався я і з Бенцієм з Упсали, молодим скандинавським монахом, знавцем риторики. З Беренгарієм з Арунделя, помічником бібліотекаря. З Аймаром з Александрії, який переписував твори, позичені бібліотеці всього на кілька місяців, і рівно ж з гуртом мініатюристів, вихідців з різних країн: Патриком з Клонмакнойза, Рабаном з Толедо, Магнусом з Іони, Вальдом з Герфорда.

Перелічувати їх, звісно, я міг би ще довго, перелік-бо сам по собі незрівнянна річ, спроможна породити подиву гідні гіпотипози. Та мушу перейти до теми наших бесід; вони дали нам чимало корисних вказівок, з яких ми почали розуміти той ледь чутний неспокій, яким віяло серед ченців, і те щось невисловлене, що вчувалось у кожній бесіді.

Учитель мій почав розмову з Малахією, вихваляючи красу скрипторію та дух працьовитості, який тут панує, і розпитуючи про працю, яка тут провадиться. Адже, сказав він вельми обережно, він чував немало про цю бібліотеку й хотів би переглянути багато книг. Малахія сказав йому те саме, що ми вже знали від абата: чернець просить у бібліотекаря твір, який хоче переглянути, і якщо прохання це доречне й богобійне, той іде за нею нагору, в бібліотеку. Вільям спитав, як бібліотекареві вдається пам'ятати назви всіх книг, які зберігаються у шафах нагорі, і Малахія показав йому товстезний том, густо заповнений списками і прикований золотим ланцюжком до його стола.

Вільям встромив руку в отвір у своїй рясі, де вона на грудях утворювала мішок, і вийняв звідти предмет, який я вже бачив був у нього в руках і на обличчі під час нашої подорожі. То був роздвоєний хомутець, зроблений таким чином, що він міг сидіти в людини на носі (а тим більше на його носі, великому й орлиному), як вершник сидить на крупі коня або птах на бантині. А по обидва боки цього хомутця, домірно з очима, були прикріплені два довгасті металеві кружальця, які тримали два товсті, як дно пляшки, скельця, подібні за формою до мигдалю. Вільям

любив читати, тримаючи ці скельця перед очима, і говорив, буцім бачить крізь них краще, ніж це дозволяє йому природний зір і немолодий вік, особливо коли смеркне. Вони потрібні були йому не для того, щоб бачити далеко, бо око він мав напрочуд гостре, а щоб бачити зблизка. З їх допомогою він міг читати рукописи, написані крихітними літерами, які навіть мені важко було розібрати. Він пояснив, що, коли людина перейде за половину свого життя, навіть якщо зір її завше був чудовий, око твердне і зіниця не в змозі легко пристосовуватись до віддалі, тому чимало вчених людей після п'ятдесятої весни свого життя немов помирають для читання і писання. То велика біда для тих, хто міг би ще багато років приносити своїм розумом великий користок. Тому слід хвалити Господа, що хтось винайшов і виготовив сей струмент. Розповів він мені це, пояснюючи ідеї свого приятеля Роджера Бекона, який твердив, що метою мудрості є також продовжувати людське життя.

Інші ченці дивилися на Вільяма з великою цікавістю, та не сміли ні про що питати. Я зрозумів, що навіть у це місце, яке пишалося своєю ревною відданістю читанню і писанню, сей подиву гідний предмет ще не проник. І відчув гордощі, що супроводжую людину, яка має чим здивувати інших людей, відомих у світі своєю мудрістю.

З цієї штукою на очах Вільям нахилився над списками, які містилися в цій книзі. Я теж туди зазирнув, і ми побачили назви книг знаменитих і нікому не відомих; усі вони належали бібліотеці.

«*De pentagono Salomonis*», «*Ars loquendi et intelligendi in lingua hebraica*», «*De rebus metallicis*»¹ Роджера з Герфорда, «*Algebra*» Аль-Куварізімі, латиною переложив Роберт Англій, «*Пунічні війни*» Силія Італіка, «*Gesta francorum*», «*De laudibus sanctae crucis*»² Рабана Мавра та «*Flavii Claudii Giordani de aetate mundi et hominis reservatis singulis litteris per singulos libros ab A usque ad Z*»³, — читав мій

¹ «Про Соломонів пентакль», «Мистецтво бесіди і розуміння гебрейської мови», «Про властивості металів» (лат.).

² «Діяння франків», «Про хвалу святому хрестові» (лат.).

³ «Про вік світу і людей» (укладено книгами за літерами від А до Z) Флавія Клавдія Йордана (лат.).

учитель. — Блискучі твори. Але в якому порядку їх записують? — Він зачитував з якогось тексту, якого я не знав, але напевно знав Малахія: — “Habeat Librarius et registrum omnium librorum ordinatum secundum facultates et auctores, reponatque eos separatim et ordinate cum signaturis per scripturam applicatis”¹. Як ви запам’ятовуєте місце, де лежить кожна книжка?»

Малахія показав йому анотації обік кожної назви. Я прочитав: iii, IV gradus, V in prima graecorum; ii, V gradus, VII in tertia anglorum² і так далі. Я зрозумів, що перше число вказує місце книги на полиці, про полицю, або gradus, свідчить друге число, а третє число позначає шафу. Зрозумівши, що інші позначки означають залу або коридор бібліотеки, я насмілювався попросити детальніших пояснень щодо сих останніх distinctiones³. Малахія зиркнув на мене суворо: «Може, ви не знаєте, або ж забули, що входити до бібліотеки дозволено лише бібліотекареві. А отже, цілком слушно і достатньо, аби лиш бібліотекар умів розшифрувати ці позначки».

«А за яким порядком наведено книги у цьому списку? — спитав Вільям. — Це не схоже на предметне упорядкування». Він не згадав порядок за авторами, відповідно до літер абетки, бо спосіб цей почали застосовувати лише недавно, а отже, він ще був не вельми поширений.

«Своїм корінням бібліотека сягає в глибокі часи, — мовив Малахія, — і книжки реєструють в міру їх придбання чи одержання в дар, коли вони опиняються у наших мурах».

«Серед них важко знайти потрібне», — зауважив Вільям.

«Досить, щоб бібліотекар вивчив перелік напам’ять і знав, коли надійшла кожна книжка. Що стосується інших ченців, то вони можуть покластися на його пам’ять», — він немовби мав на увазі не себе, а когось іншого; і я зрозумів, що говорив він про посаду, яку в той момент недостойно обіймав, але яку до нього обіймала сотня інших, вже померлих монахів, що передавали один одному свої знання.

¹ Бібліотекар повинен мати реєстр усіх книг, упорядкований за предметами і авторами, і вони мають бути поскладані за порядком з письмовими позначками на них (*лат.*).

² iii, IV рівень, V у першій греків; ii, V рівень, VII у третій англів (*лат.*).

³ Тут: позначок (*лат.*).

«Зрозуміло, — мовив Вільям. — Отже, якби я шукав щось про пентакль Соломона, не знаючи достеменно, що саме, ви б могли сказати мені, що про це говорить книга, назву якої я оце прочитав, і знайти її на горішньому поверсі».

«Якби вам справді треба було дізнатися щось про Соломонову зірку, — мовив Малахія, — то перш ніж дати вам цю книгу, я б волів порадитися з настоятелем».

«Я оце прознав, — сказав тоді Вільям, — що недавно переставився один з ваших найталановитіших мініатюристів. Абат стільки розповідав мені про його майстерність. Чи не міг би я подивитись на кодекси, які він ілюстрував?»

«Адельм з Отранто, — сказав Малахія, недовіжливо дивлячись на Вільяма, — з огляду на молодий вік, працював лише з маргіналіями. Він мав дуже жваву уяву і з відомих речей умів складати речі невідомі й дивовижні, приміром, сполучаючи людське тіло з кінською шиєю. Але онде його книги. Його стола ще ніхто не рухав».

Ми підійшли до робочого стола Адельма, на якому лежали щедро розписані сторінки з Псалтиря. То були аркуші якнайтоншого сирівця — царя над пергаменами, — і останній був усе ще прикріплений до стола. Ледь протертій пемзою і пом'якшений крейдою, він був вигладжений шпателем, і крихітні дірочки, зроблені по боках тоненьким стилосом, накресливали лінії, які мали проводити руку митця. Першу половину вже вкривали письмена, і мініатюрист почав уже виводити по краях фігури. Натомість глянувши на інші, вже завершені аркуші, ми з Вільямом зачудовано скрикнули. На полях Псалтиря виринав світ навиворіт, протилежний світові, до якого призвичаїли нас чуття. Здавалось, немов на приконеччі істинної оповіді розгортається інша оповідь, глибоко пов'язана з нею через дивовижні алюзії *in aenigmatel*¹, оповідь оманна, яка повідає про вселенну догори ногами, де собаки тікають від зайця, а козулі полюють на лева. Крихітні голівки на пташиних лапках, тварини з людськими руками на хребті, кудлаті голови, з яких вистають ноги, сму-

¹ У подібні загадки (*лат.*).

гасті дракони, чотириногі із зміїною шиєю, сплетеною у тисячу нерозв'язних вузлів, мавпи з оленячими рогами, птахоподібні сирени з перетинчастими крилами на спині, люди без рук, на спині яких, наче горби, виростають інші людські тіла, фігури із зубастим ротом на череві, люди з конячою головою і коні з людськими ногами, рибини з пташиними крилами і птахи з риб'ячими хвостами, потвори з одним тілом і двома головами або з однією головою і двома тілами, корови з півнячим хвостом і крилами метелика, жінки з головами, вкритими лускою, наче риб'яча спина, двоголові химери, що сплелися з ящеромордими бабками, кентаври, дракони, слони, мантикори, одноноги, що простяглися на гілках дерев, грифон, з хвоста якого народжується лучник у повному воєнному обладунку, диявольські створіння з безконечною шиєю, череди людиноподібних звірів і звіроподібних карликів іноді на тій самій сторінці сусідували зі сценами сільського життя, де побут села було зображено так навдивовижу яскраво, що можна було подумати, буцім постаті ці живі — орачі, збирачі плодів, жінці, прядильниці, сіячі, а поруч з ними озброєні арбалетами лиси і куніці напірали на наїжене баштами місто, яке обороняли мавпи.

Початкова літера, вигнута як L, у долішній своїй частині породжувала дракона, в іншому місці з великої літери V, що починала слово «verba»¹, наче природний пагін на стовбурі, виростала змія з тисячню кілець, а з неї, мов листя і суцвіття, виростали інші гади.

Поруч з Псалтирем лежав напрочуд вишуканий Часослов, недавно, мабуть, закінчений, і був він такого малого розміру, що поміщався на долоні. Почерк був дрібний, а мініатюри на полях ледь помітні, око не могло відразу їх вловити, а мусило дослідити зблизька, й тоді вони поставали у всій своїй пишноті. І чудувався я: що за надлюдське знаряддя мав мініатюрист, який намалював їх, як зумів він зробити їх такими виразистими на цьому крихтньому клаптику пергамену! Всі поля книги кишіли крихтніми фігурками, які народжувались і виростали, немов живі, з кінцевих завитків кунштотно вималюваних літер: морські

¹ Слова (лат.).

сирени, прудкі олені, химери, людські тулуби без рук, які, наче дошові хробаки, вилазять з-поміж рядків. В одному місці, немов продовжуючи «Sanctus, Sanctus, Sanctus¹», — що повторювалося у трьох різних рядках, виринали три звірині постаті з людськими головами: дві з них єднались у цілунку, причому одна вигнулась додолу, а друга — догори. Малюнок сей я без вагань назвав би безстыдним, якби не був переконаний, що таку мініатюру в тім місці має виправдовувати нехай не очевидний, але глибокий духовний смисл.

Коли я гортав сі сторінки, німе захоплення змагалось у мені зі сміхом, бо хоч сусідували вони зі священними рядками, постаті сі нестримно схиляли до веселощів. А брат Вільям, який теж розглядав їх з усмішкою, зауважив: «Babewyn — ось як звать їх на моїх островах».

«У Галліях їх називають бабуїнами, — мовив Малахія. — Справді, свого мистецтва Адельм навчився у вашому краю, хоч пізніше вчився й у Франції. Це бабуїни, себто африканські мавпи. Фігури світу навиворіт, де будинки стоять на кінчику шпиля, а земля здіймається над небом».

Я згадав собі кілька рядків, які чув колись рідною говіркою, і не міг стриматися, щоб не проказати їх:

Aller Wunder si geswigen,
das Herde Himel hât überstigen,
daz sult ir vür ein Wunder wigen².

І Малахія підхопив, цитуючи той сам вірш:

Erd ob un Himel unter
das sult ir hân besunder
Vür aller Wunder ein Wunder³.

«Молодець, Адсо, — вів далі бібліотекар, — справді, ці образки розповідають про землі, куди можна дістатися

¹ Свят, Свят, Свят (лат.).

² Мовчи про всі чудеса,
земля злетіла над небеса,
саме це треба вважати чудом (нім.).

³ Земля горі, небо доли
Це особливо слід вважати
Чудом із чудес (нім.).

верхи на голубій гусці, де яструби ловлять рибу в ручаях, а ведмеді женуться у небі за соколами, раки літають з голубками, а трьох велетнів, спійманих у пастку, дзюбає півень».

Бліда усмішка освітила його уста. Тоді інші монахи, які дещо боязко слідкували за розмовою, від серця розсміялись, немов чекали на бібліотекарів дозвіл. Він спохмурнів, а вони й далі сміялись, вихваляючи вдатність бідолашного Адельма і показуючи один одному найнеймовірніші фігури. Всі ще сміялися, коли з-за наших спин пролунав голос, урочистий і суворий.

«Verba vana aut risui apta non loqui»¹.

Ми обернулися. До нас промовляв чернець, зігнутий під тягарем років, сивий, як голуб, не те що волосся — навіть обличчя й зіниці його були сиві. Я зрозумів, що він сліпий. Голос його все ще був гучний, а кінцівки міцні, хоч тіло вже дещо залякло від ваги літ. Він вступився у нас очима, ніби й справді бачив, і потім я не раз помічав, що він ходить і розмовляє так, ніби все ще володіє даром зору. Але тон його голосу міг належати лише тому, хто володіє даром пророцтва.

«Цей шанований за вік і мудрість чоловік, якого ви бачите, — Хорхе з Бургоса, — мовив Малахія Вільямові, показуючи на новоприбулого. — Він найстарший з усіх в монастирі, крім Алінарда з Гроттаферрати, і саме йому дуже багато наших ченців звіряють свої гріхи у таїнстві сповіді». Тоді повернувся до старця: «Чоловік, що перед вами, се брат Вільям Баскервільський, наш гість».

«Сподіваюсь, ви не розсердились за мої слова, — різким тоном сказав старий. — Я чув, як дехто тут реготав із сміховинних речей, тож нагадав їм одну із засад нашого правила. Як каже псалмопівець, той, хто заради обітничі мовчання утримується від добрих бесід, тим більше уникати має бесід лихих. А крім лихих бесід, бувають і лихі образи. Ці образи наводять оману і викривляють подобу сотвореного світу, показуючи його навиворіт, а не таким, яким він має бути, яким він завжди був і завжди буде на

¹ Пустослів'ю і смішкам віддаватися не личить (лат.). З Правила св. Бенедикта, гл. 4.

віки вічні аж до кінця часів. Але ви прибульці з іншого ордену, де, як мені казано, поблажливо ставляться навіть до найнедоречніших веселоців». Він натякав на чутки, які ходили серед бенедиктинців про дивацтва святого Франциска Ассізького, а може й про чудернацтва, приписувані братчикам і спіритуалам всіякого кшталту, які недавно зродились з лона францисканського чину, сіючи збентеження. Але брат Вільям удав, ніби не помітив інсинуації.

«Маргінальні образки часто спонукають до усмішки, але ціль їх повчальна, — відповів він. — Як у проповідь іноді доречно вставляти *exempla*¹, нерідко жартівливі, щоб зачепити уяву благочестивого натовпу, так і мові образів не варто цуратися таких *pugae*². Для кожної чесноти і для кожного гріха можна знайти приклад в бестіаріях, а тваринний світ може бути алегорією світу людського».

«Гм, звісно, — насмішкувато, але без усмішки, сказав старий, — кожен образ добрий, аби лиш заохочував до чесноти, навіть якщо велике діло сотворення доведеться обернути догори ногами і зробити предметом осміяння. Щоб слово Боже проявилось в ослі, який грає на лірі, в дурні, який оре щитом, у волах, які самі запрягаються в плуг, у річках, які пливуть до своїх верхів'їв, у морі, яке загорається, у вовку, який стає пустельником! Вполюйте зайця з допомогою вола, навчіться граматики від сов, нехай собаки покусують вошей, сліпі хай дивляться на німих, а німі хай просять хліба, хай мурашка народить теля, хай куряча печеня літає, а книші ростуть на дахах, хай папути читають лекції з риторики, а кури запліднюють півнів, поставте віз перед волів, покладіть собаку спати в ліжку, і хай усі ходять вниз головою! Навіщо всі ці *pugae*? Щоб створити інший світ, світ навиворіт, протиставлений світові, що його сотворив Бог, і все це під приводом науки Божих заповідей!»

«Але Ареопагіт вчить нас, — смиренно мовив Вільям, — що Бога можна назвати лише через якнайбільше розмаїття речей. А Гуго Вікторинець нагадує нам: що більше подібність робиться неподібною, то більше під

¹ Приклади (лат.).

² Витівки (лат.).

покровом страхітливих і неприличних постатей відкривається нам істина, а уяву менше вдовольняє тілесна втіха, і вона змушена дошукуватись таїн, що криються під потворністю образів...»

«Знаю я сей аргумент! І з соромом визнаю, що то був коронний аргумент нашого ордену, коли клонійські отці воювали проти цистерціянців. Але мав рацію святий Бернард: людина, яка жадає відкрити речі Божі *per speculum et in aenigmate*, і тому зображає потвор та чудернацтва природи, поволі набуває смаку до самого діла рук своїх, себто потворності, черпаючи в ній насолоду і дивлячись на світ тільки через неї. Подивіться-но лиш — поки ви зрячі — на капітелі колон на вашому кружганку, — і показав рукою за вікно, в бік церкви, — навіщо очам монахів, заглиблених у розважання, споглядати сих сміховинних покручів, цю потворну пишноту і пишну потворність? А навіщо ці бридкі мавпи? Ці леви, кентаври, недолюди з устами на череві, однією ногою і вухами, наче вітрила? А ці плямісті тигри, воїни в бою, мисливці, які дмуть у ріжки, ці багатоголові тіла і багатотілі голови? А чотириногі зі зміїним хвостом, рибини з головою чотириногих? Ось тварина, спереду схожа на коня, а ззаду — на козла, а ось рогатий кінь, і ще чимало подібного, то ж тепер монах воліє споглядати мармурові статуї, ніж читати рукописи, і подивляти діла людські, аніж медитувати про закон Божий. Сором пожаданню очей ваших, ганьба вашим смішкам!»

Великий старець зупинився, важко дихаючи. А я чудувався, що хоч він осліп, мабуть, вже багато років тому, але так добре пам'ятав ці образи і так яскраво описував нам їх бридкість. У мене навіть зродилась було підозра, що колись вони, певно, сильно спокушали його самого, якщо він і тепер говорить про них так пристрасно. Але найспокусливіші образи гріха мені часто траплялося бачити саме у писаннях тих мужів незламної чесноти, які засуджували їх чар і вплив. Це знак, що мужі сі сповнені були великого запалу свідкувати про істину, тому з любові до Бога не вагалися відносити на карб зла всі спокуси, якими воно прикривається, і прагнули якнайкраще просвітити людей щодо способів, якими вабить їх до себе лукавий. Слова Хорхе й справді зродили у мені велике бажання уздріти

зображення тигрів і мавп на кружганку, подивляти яких я ще не мав нагоди. Та Хорхе перебив хід моїх думок, бо знов заговорив, але вже не так пристрасно.

«Господь наш не потребував вдаватися до всіх сих глупств, щоб вказати нам путь праведну. Біблійні притчі не смішать і не страхають. Натомість Адельм, смерть якого ви зараз оплакуєте, так замилювався своїми почварами, що втратив з виду остаточні речі, матеріальним уособленням яких вони мали б бути. І він пройшов усі, воістину всі, — тут голос його зробився урочистим і грізним, — стежки потворності. А Бог вміє за це карати».

На присутніх впала важка мовчанка. Обірвати її осмілювся Венанцій з Сальвамека.

«Превелебний Хорхе, — мовив він, — чеснота ваша спонукає вас до упереджених суджень. За два дні до Адельмової смерті ви були присутні на вченому диспуті, який відбувся у цьому самому скрипторії. Адельм вельми дбав про те, аби його мистецтво, зосереджене на чудернацьких і фантастичних образах, несхибно змагало до слави Божої і слугувало пізнанню речей небесних. Брат Вільям згадував тут Ареопагітові слова про пізнання через неподібність. А того дня Адельм згадував ще одного високого авторитета, учителя з Аквіна, який твердив, що божественні речі краще представляти у подобі тіл нікчемних, ніж у подобі тіл шляхетних. По-перше, так легше звільнити людський дух від блуду; бо ж зрозуміло, що деякі прикмети речам божественним приписувати не годиться, а якби їх представлено у подобах шляхетних тілесних речей, це спричинило б сумніви. По-друге, цей спосіб зображення краще відповідає доступному нам на цій землі пізнанню Бога: Він бо являється нам більше в тім, чим Він не є, ніж у тім, чим Він є, а тому подібності речей, далеких від Бога, дають нам точніше уявлення про Нього, нагадуючи нам, що Він є понад усім тим, що ми говоримо і думаємо. І потретє, у цей спосіб речі Божі краще сокриті від негідних людей. Отож мова тоді велася про те, як усі ці дотепні й загадкові чудернацтва, воплотившись в образах, можуть допомогти відкрити істину. А я ще нагадав йому, що у творах великого Арістотеля можна знайти вельми виразні твердження на цю тему...»

«Не пригадую, — сухо перебив його Хорхе, — я вже дуже старий. Не пам'ятаю. Може й справді я був надто суворий. Вже пізно, треба йти».

«Дивно, що не пригадуєте, — наполягав Венанцій, — був то вчений і захопливий диспут, своє слово сказали й Бенцій з Беренгарієм. Питання полягало в тім, чи не спонукають нас метафори, гра слів, загадки, що їх витворила уява поетів для чистого задоволення, до розмислів про речі у новий, незвичний спосіб, і я твердив, що й цю чесноту мудрець повинен плекати... Малахія теж там був...»

«Якщо всесесний Хорхе не пригадує, май пошану до його віку і до стоми його розуму... втім, досі вельми жвавого», — втрутився хтось із ченців, які прислухалися до розмови. Цю фразу було вимовлено пристрасним тоном, принаймні на початку, бо той, хто говорив, зрозумів, що, напоминаючи про пошану до старця, він насправді підкреслив його слабкість, і тому притишив запал своїх слів, закінчивши репліку вибачливим шепотом. Говорив Беренгарій з Арунделя, помічник бібліотекаря. Дивлячись на цього блідолицого молодика, я згадав, як описував Адельма Убертин: очі його були схожі на очі хтивої жінки. Погляди всіх присутніх зупинились тепер на ньому, а він збентежено сплів пальці, немов щоб приглушити внутрішню напругу.

Венанцій повівся трохи дивно. Він глянув на Беренгарія так, що той опустил очі: «Гаразд, брате, — мовив він, — якщо пам'ять є даром Божим, то здатність забувати теж може бути річчю благою, і її слід поважати. Я поважаю її у старшому побратимі, до якого звертався. Але від тебе я сподівався яскравішого спогаду про те, як ми тут тоді дискутували, і твій улюблений друг теж...»

Не маю певності, чи Венанцій справді наголосив на слові «улюблений». Але я виразно відчув, як серед присутніх майнув подув збентеження. Кожен відвертав погляд куди інде, щоб не дивитися на Беренгарія, який сильно почервонів. Тут одразу рішуче втрутився Малахія: «Ходіть-но, брате Вільям, — мовив він, — я покажу вам інші цікаві книжки».

Гурт розійшовся. Я помітив, що Беренгарій кинув на Венанція сповнений злоби погляд, а той з німим викли-

ком відповів йому тим же. Бачачи, що старець Хорхе відходить, я схилився у пориві шанобливого почуття, щоб поцілувати йому руку. Старець прийняв поцілунок, поклав руку мені на голову і спитав, хто я такий. Коли я назвав йому своє ім'я, обличчя його роз'яснилося.

«Ти носиш велике і славне ім'я, — мовив він. — Знаєш, хто такий був Адсо з Монтье-ан-Дер?» — спитав він. Я, правду кажучи, сього не знав. Тоді Хорхе сказав: «Це автор великої і моторошної книги, «*Libellus de Antichristo*»¹, у ній він прозрів речі, які мають статися, та до нього не прислухалися».

«Книга ця була написана ще до тисячного року, — мовив Вільям, — і речі ті не справдилися...»

«Не справдилися для тих, хто не має очей, щоб видіти, — мовив сліпий. — Шляхи Антихриста повільні й звивисті. Він гряде непередбачено, і не тому, що обрахунок апостола хибний, а тому, що мистецтва цього обрахунку ми так і не навчилися». Він повернувся лицем до зали і заволав так голосно, що аж склепіння скрипторію загриміло: «Він уже в дорозі! Не гайте послідніх днів на смішки з плямистошкірих і звивистохвостих почварок! Не змарнуйте останніх семи днів!»

Першого дня ВЕЧІРНЯ,

де описано відвідини решти абатства, Вільям доходить деяких висновків щодо смерті Адельма і провадить бесіду з братом-склярем про скельця для читання та про видіння у тих, хто занадто любить читати

Тут задзвонили на вечірню, і ченці налаштувалися покинути свої робочі місця. Малахія дав зрозуміти, що й нам теж пора. Він же мав залишитися зі своїм помічником Беренгарієм, щоб привести все до ладу і (як він висловився) приготувати бібліотеку до ночі. Вільям спитав його, чи потім він замикає двері.

¹ «Про Антихриста» (лат.).

«Нема дверей, які б закривали доступ до скрипторію з кухні та трапезної чи зі скрипторію до бібліотеки. Сильнішою від будь-яких дверей має бути абатова заборона. А ченцям потрібен доступ до кухні і трапезної аж до повечер'я. Тоді, щоб не дати зайти у Вежу стороннім або тваринам, на яких заборона не діє, я сам замикаю внизу двері, які ведуть до кухні та трапезної, і з того часу Вежа стає недоступною».

Ми зійшли униз. Ченці посунули на хори, а тим часом мій учитель вирішив, що Господь простить нам, якщо ми не підемо на богослужбу (Господеві багато чого ще довелося прощати нам у наступні дні!), і запропонував прогулятися з ним трохи по дворищі, щоб ми краще пізнали це місце.

Ми вийшли з кухні і перейшли через цвинтар: деякі нагробні камені були цілком ще недавні, а інші несли на собі відбиток часу, повідаючи про життя монахів минулих століть. Могили були безіменні, на них височіли кам'яні хрести.

Погода псувалася. Здійнявся холодний вітер, і небо затяглося хмарами. За городами ледь видніло призахідне сонце, а на сході небо темнішало, і ми пішли вздовж хорів церкви саме в той бік, до задньої частини дворища. Там, практично під самим окільним муром, де він зливався зі східною баштою Вежі, розташувались свинарники, і свинарі саме закупорювали глек, повний свинячої крові. Ми помітили, що за свинарниками окільний мур був нижчий, так що звідти можна було визирнути вниз. За межами мурів терен, який стрімко спускався вниз, був вкритий покидьками, яких сніг повністю не прикривав. Я зрозумів, що то була гноївня, в яку скидали послід, і доходила вона аж до того закруту, звідки відходила стежка, на яку звернув утеклий кінь. Я називаю це гноївнею, бо то була велика яма чогось сморідного, і сопух від неї доходив аж до парапету, з якого я визирав; навколишні селяни, мабуть, приходили сюди, щоб набрати гною для своїх полів. Але з тваринними і людськими екскрементами змішалися й інші, тверді відходи — сюди спливала вся мертва матерія, яку обитель виштовхувала зі свого тіла,

залишаючись прозоро-чистою у своєму стремлінні до верхівки гори і до неба.

Поруч були конюшні, і конюхи саме вели коней до ясел. Ми пройшли стежкою, вздовж якої з боку мурів тягнулася низка стаєнь; праворуч, поруч з хорами церкви, розташувались опочивальні монахів, а за ними — нужники. В кутку огорожі, де східний мур повертав на південь, стояла будівля, де розмістились майстерні. Ковалі, закінчуючи складати на місце свої причандали й гасити міхи, збирались на богослужбу. Вільям з цікавості підійшов до однієї з майстерень, дещо відокремленої від решти, де якийсь чернець саме збирав своє господарство. На столі у нього лежала чимала купка невеликих різнобарвних скелець, а до стіни були приперті більші листи скла. Поруч стояв незакінчений покровець для мошей, чи радше його срібний каркас, куди майстер, очевидно, вставляв скельця та камінці, яким він надавав форми самоцвітів своїми інструментами.

Так ми познайомилися з Николою з Морімондо, монастирським майстром-склярем. Він пояснив нам, що скло видувають у задній частині майстерні, а в передній, де працюють ковалі, скляні плити вставляють у свинцеві кріплення і виготовляють вітражі. Але, додав він, усі ті чудові вітражі, що прикрашають церкву й Вежу, виготовлені ще століття зо два тому. А тепер вони лиш виконують всілякі дрібні роботи і виправляють шкоду, завдану часом.

«І це дуже важко, — додав він, — нелегко тепер знайти такі барвники, як колись, зокрема той синій колір, який можна ще подивляти на хорах, — він такий прозорий, що, коли сонце стоїть високо, наву затоплює райське світло. Шибки західної частини нави, перероблені не так давно, вже не такі, і це добре видно у літні дні. Марна справа, — додав він, — де й поділась мудрість древніх, доба гігантів скінчилася!»

«Так, ми карлики, — визнав Вільям, — але карлики, які стоять на плечах у тих гігантів¹, і при всій нашій малості ми іноді спроможні зазірнути далі за виднокіл, ніж вони».

¹ Цей вислів приписують Бернардові Шартрському (XII ст.).

«Хіба ми спроможні зробити щось краще, ніж робили вони? — вигукнув Никола. — Коли будеш у крипті церкви, де зберігається скарбниця обителі, побачиш релікварії такої вишуканої роботи, що оце страховиддя, яке я в убогості своїй тут ліплю, — і вказав на свою роботу на столі, — здасться тобі всього лиш сміховинною імітацією!»

«Звісно, давні умільці тямали зладити подиву гідні й віковично тривкі речі, та ніде не написано, що майстри-склярі повинні вічно виготовляти вітражі, а сріблярі — релікварії. Інакше земля по вінця наповниться релікваріями, тим паче, що святих, моці яких можна було б туди помістити, тепер обмаль, — пожартував Вільям. — Та й скільки тих вітражів можна зробити? А в різних країнах я бачив нові вироби зі скла, які свідчать про те, що в майбутньому скло не лише слугуватиме для прикраси божественних обрядів, але й допомагатиме подолати людську неміч. Хочу показати тобі творіння наших днів, найостаннішим взірцем якого я маю щастя володіти». Застромивши руку в рясу, він витяг звідти свої лінзи, які справили на нашого співрозмовника велике враження.

З великою цікавістю Никола взяв до рук хомутець, який простягнув йому Вільям: «*Oculi de vitro cum capsula!*» — вигукнув він. — Я чув про них від фра Джордана, з яким познайомився був у Пізі! Він казав, що від часу їх винайдення не минуло й двадцяти років. А відколи я говорив з ним, минуло ще двадцять років».

«Гадаю, їх винайшли значно раніше, — сказав Вільям, — але їх важко виробляти, тут потрібні дуже досвідчені майстри-склярі. Вони коштують часу і праці. Десять років тому пару оцих скелець *ab oculis ad legendum*² в Болоньї продавали за шість сольдів. Понад десять років тому я одержав одну пару в дар від великого майстра Сальвініо дельї Арматі, і весь час ревно бережу їх, немов вони — як воно тепер і є — частина мого власного тіла».

«Сподіваюсь, ти дозволиш мені добре розглянути їх колись на днях, мені кортить виготовити щось подібне», — схвильовано мовив Никола.

¹ Скла для очей в оправі (лат.).

² На очі для читання (лат.).

«Звичайно, — погодився Вільям, — але май на увазі — товщина скла залежить від ока, для якого воно призначене, і поки знайдеш відповідну товщину, мусиш випробувати на пацієнті чимало таких лінз».

«Чудо із чудес! — вів далі Никола. — Хтозна, чи не говоритимуть про відьомство або каверзи диявола...»

«Звісно, тут можна говорити й про магію, — погодився Вільям. — Але бувають два різновиди магії. Іноді магія є ділом диявола, який прагне занапастити людину способами, про які не вільно навіть згадувати. Але буває й магія, яка є ділом Божим, бо показує Божу мудрість через мудрість людську і слугує для того, щоб змінювати природу, а однією з цілей її є продовжити життя людини. Це свята магія, і вчені мужі повинні віддаватися їй дедалі більше, не лише відкриваючи нове, але й віднаходячи численні таємниці природи, які Божа премудрість ще раніше відкрила гебреям, грекам та іншим давнім народам, а нині навіть невірним (нема слів, які дивовижі можна знайти у книгах невірних про оптику і закони бачення!). Християнська наука повинна знов оволодіти всіма цими знаннями і перейняти їх від поган та невірних *tamquam ab iniustus possessoribus*¹».

«Але чому ті, що володіють цим знанням, не передають його всьому Божому народові?»

«Бо не весь народ Божий готовий прийняти ці таємниці. Тих, хто володів цією мудрістю, нерідко мали за чаклунів, зв'язаних угодою з дияволом, і за бажання передати іншим скарб свого знання вони платили своїм життям. Я й сам під час процесів, у яких когось підозрювано у зв'язку з дияволом, намагався не вживати цих лінз, прохачучи секретарів, щоб вони читали мені потрібні документи, інакше мене самого запідозрили б у прихильності до підсудних, адже в ту мить присутність нечистого здавалась непозбутньою, і кожен, так би мовити, відчував запах сірки. Та й, зрештою, ще великий Роджер Бекон застерігав, що не завжди таємниці науки мають ставати надбанням загалу, бо дехто може використати їх для лихих цілей. Нерідко учені мужі, щоб оберекти їх від безцеремонних очей,

¹ Як від неправедних володарів (*лат.*).

мусять оголошувати магiчними книжки, в яких насправдi йдеться не про магiю, а про звичайну науку».

«Отже, ти побоюєшся, що посполитi можуть вжити цi таємницi на лихе?» — спитав Никола.

«Що стосується посполитих, то, мабуть, на них цi таємницi наводять лише страх, тому вони схильнi сприймати цi речi як диявольськi штучки, про якi аж надто часто говорять їм проповiдники. Розумiєш, я знав вельми вправних лiкарiв, якi виготовляли лiки, здатнi негайно зцiлити вiд хворостi. Але, даючи цю мазь або напар посполитим, вони проказували священнi слова i виспiвували щось схоже на молитви. Не тому, що самi цi молитви мають здатнiсть зцiлювати, а тому, що посполитi вiрять в цiлющу мiць молитви, того й випивають напар або мастяться маззю. Так вони одужують, не доскiпуючись надто, звiдки насправдi цiлюща сила ця взялася. Утiм, душа, окрилена вiрою в побожну формулу, охочiше кориться тiлеснiй дiї лiку. Та часто-густо скарби науки слiд захищати не вiд посполитих, а вiд iнших учених мужiв. Нинi виготовляють дивовижнi механiзми — про них я розповiм тобі колись, — якими воiстину можна змiнювати природний хiд речей. Але горе, коли вони потраплять до рук людей, якi використовуватимуть їх для того, щоб змiцнити свою мирську могутнiсть i наситити жагу володiння. Менi розповiдали, нiбито один хiнськiй мудрець зробив порошок, який, зустрiвшись з вогнем, може викликати страшний гуркiт i велике полум'я, знищуючи все на багатi лiктiв навколо. Це подиву гiдний винахiд, якщо його використовувати для того, щоб вiдвести русло рiчки або звiльнити поле вiд кам'яних брил. Але якщо хтось використає його, аби завдавати шкоди своїм неприязелям?»

«Може, се й на благо, якщо то неприязелi Божого народу», — побожно сказав Никола.

«Може, й так, — погодився Вiльям. — Але хто є нинi неприязелем Божого народу? Імператор Людовiк чи Папа Йоан?»

«Господи-Боже милосердний! — сказав Никола, геть налякавшись: — Менi зовсiм не хочеться самому вирiшувати це моторошне питання!»

«Бачиш? — мовив Вiльям. — Інодi краще, щоб деякi таємницi й надалi були сокритi пiд загадковими словами.

Незбагненність природи не можна відтворити на козячій чи овечій шкурі. Арістотель у своїй книзі таїн твердить: якщо занадто поширювати знання про таємниці природи й мистецтва, порушується небесна печать і може трапитись чимало лих. Це не значить, що таємниць не слід відкривати, але саме вченим мужам належить вирішувати, коли і як се робити».

«Тому цілком слушно, що в таких місцях, як наш монастир, — мовив Никола, — доступ до деяких книг має не кожен».

«То інша річ, — мовив Вільям. — Забагато говорити — то гріх, але занадто все замовчувати — теж гріх. Я не мав на увазі, що джерела знання треба приховувати. Ба більше, це здається мені великим злом. Я хотів сказати, що вчений муж, говорячи про таємниці, які можуть породити і добро, і зло, має право і обов'язок вживати затемнену мову, зрозумілу лише йому подібним. Шлях науки нелегкий, і нелегко відрізнити добро від зла. А часто вчені мужі нових часів є лише карликами на плечах у карликів».

Приязна мова мого вчителя, мабуть, схилила Николу до звірень. Він підморгнув Вільямові (мовляв: ми з тобою розумієм один одного, бо говоримо про те саме) і натякнув: «Одначе тут, — і кивнув на Вежу, — таємниці мудрості охороняє дещо інше. Магічні формули...»

«Справді? — сказав Вільям, вдаючи байдужого. — Мабуть, замкнуті наглухо двері, суворі заборони, погрози».

«Е, ні, ще щось...»

«Що, наприклад?»

«Ну, точно я не скажу, моя справа — скло, а не книжки, але в монастирі розповідають... дивні історії...»

«Які історії?»

«Дивні. Скажімо, про ченця, що якось вночі пробрався в бібліотеку по книгу, яку Малахія не хотів йому дати, і побачив зміїв, людей без голови і людей з двома головами. А коли вийшов з лабіринту, то мало не збувся розуму...»

«А чому ти говориш про магію, а не про диявольські з'явища?»

«Нехай я убогий майстер-скляр, але не зовсім вже простак. Навіщо дияволіві (борони Боже нас від нього!) спокушати ченця зміями і двоголовими людьми? Він може зна-

джувати хіба що сласними видіннями, як це було з отцями пустині. І зрештою, якщо торкатися деяких книг є злом, навіщо дияволу перешкоджати ченцеві чинити це зло?»

«Непогана ентимема», — погодився учитель.

«А крім того, якось я лагодив шибки в лічниці і задля розваги погортав трохи деякі Северинові книжки. Була там одна книга про тасмниці, написана, гадаю, Альбертом Великим; око моє привабили якісь чудернацькі мініатюри, і на тих сторінках я прочитав, що можна нанести мазь на гніт оливної лампадки, щоб випари, які від того утворюються, спричиняли видіння. Ти, може, помітив — а може, й не помітив, адже ж не провів ще в обителі жодної ночі, — що в нічні години на верхньому поверсі Вежі світиться. У певних місцях з вікон просочується слабке світло. Усі дивуються, що б се могло бути; дехто твердить, що то блудні вогні або ж душі покійних монахів-бібліотекарів, які повертаються відвідати своє царство. Багато хто у це вірить. А мені здається, що то каганці, наготовлені таким чином, щоб викликати видіння. Розумієш, якщо взяти жир з вуха собаки і намазати ним гніт, той, хто вдихне дим від цієї лампади, подумає, буцім у нього собача голова, а присутні й справді побачать його з собачою головою. Є ще інше мастило, від якого той, хто опиниться поблизу лампади, відчує себе великим, як слон. А коли зробити гніт з очей кажана, двох рибин — не пам'ятаю вже яких — та жовчі вовка, то дим його дасть видіння усіх цих тварин. Хвіст ящірки покаже всі речі навколо немов притрушені сріблом, а від лою чорної змії з шматком погребального покривала може здатися, що ціла кімната повна змії. Я все це знаю. В бібліотеці є хтось дуже хитрий...»

«А може, всі ці магічні практики — діло рук померлих бібліотекарів?»

Николу це збентежило й занепокоїло: «Про це я не подумав. Може, й так. Хорони нас Бог! Вже пізно, вечірня вже почалася. Прощайте». І вирушив у бік церкви.

Ми пішли далі вздовж південних мурів: праворуч був притулок для прочан і капітулярна зала з садком, а ліворуч — маслоробні, млин, шпихіри, пивниці, будинок новіціїв. Усі, кого ми зустрічали, поспішали до церкви.

«Що ви думаєте про те, що розповів Никола, мосьпане?» — спитав я.

«Не знаю. В бібліотеці щось діється, і не думаю, що то діло душ померлих бібліотекарів...»

«Чому?»

«Вони, мабуть, були такі чеснотливі, що нині перебувають у царстві небеснім, споглядаючи лик Божий, якщо така відповідь тебе задовольнить. Що ж стосується лампад, то треба буде з'ясувати, чи справді вони там є. А відносно мастил, про які говорив наш скляр, то викликати видіння можна й простішими способами, і Северин непогано на них знається, як ти, певно, помітив нині. Ясна річ, в обителі не хочуть, щоб вночі хтось блукав по бібліотеці, а багато кого таки тягнуло і далі тягне туди.»

«А який зв'язок між цією історією і нашим злочином?»

«Злочином? Що більше я про це думаю, то більше переконуюся, що Адельм сам наклав на себе руки.»

«Чому ж?»

«Ти пам'ятаєш, як нині вранці я помітив гноївню? Поки ми піднімалися по закруті, над яким височить східна башта, я побачив там сліди, залишені зсувом: у тому місці, де збирається найбільше відходів, частина ґрунту зірвалася і сповзла аж під башту. Ось чому нині увечері, зазирнувши вниз, ми побачили, що сніг не прикриває відходів, тобто їх ледь притрусив останній, вчорашній снігопад, а не попередній сніг, що випав був у минулі дні. Настоятель сказав нам, що Адельмів труп сильно розстрощило об камені, а під прямовисними мурами східної башти ростуть сосни. Камені ж є власне в тому місці, де закінчується мур, вони там утворюють щось на кшталт східця, а вже потім починається схил, вкритий покидьками.»

«І що ж?»

«А тепер подумай: хіба не... як би це сказати?.. економніше для нашого розуму вважати, що Адельм, через причини, які ще треба встановити, зі своєї власної волі кинувся з парасету муру вниз, його вдарило об камені, і він, вже мертвий, а може, лиш поранений, звалився у гноївню. Того вечора дув сильний вітер, він спричинив зсув, який перемістив частину ґрунту разом з покидьками і тілом того бідлаха під східну башту.»

«Чому ви кажете, що цей розв'язок був би економішним для нашого розуму?»

«Любий Адсо, не варто множити причини і їх пояснення, якщо це не є конче необхідним. Коли припустити, що Адельм упав зі східної башти, то треба припустити також, що він пробрався якимось в бібліотеку, що хтось вдарив його ще до того, як він зміг вчинити опір, що той хтось з бездиханним тілом на плечах зумів вилізти на вікно, відчинити його і кинути вниз того нещасного. Натомість для мого припущення нам досить Адельма, його самогубчого наміру і зсуву. Все пояснюється меншою кількістю причин».

«Але навіщо йому було вбивати себе?»

«А навіщо комусь було вбивати його? Причину шукати треба в будь-якому разі. Ця причина, безсумнівно, є. У Вежі панує атмосфера недомовок, всі замовчують щось перед нами. А тим часом до нас вже дійшли деякі поголки, правда, досить туманні, про те, що Адельма з Беренгарієм пов'язували якісь дивні стосунки. А отже, нам варто уважніше придивитись до помічника бібліотекаря».

Поки ми отак бесідували, вечірня скінчилася. Челядники поквапились до своєї роботи, щоб до вечері все закінчити, а ченці вирушили до трапезної. Небо вже зовсім стемніло, починалася сніговиця. Легкий сніг падав крихітними, м'якими клаптиками, і сніжило, гадаю, мало не цілу ніч, бо наступного ранку біла ковдра вкривала все дворище. Але про це ще буде мова.

Я зголоднів, а тому зрадів, що прийшла пора вечеряти.

Першого дня ПОВЕЧЕР'Я,

*де Вільям і Адсо тішаються радію гостинністю абата
і вислуховують гнівливі слова Хорхе*

Трапезну освітлювали великі смолоскипи. Ченці сиділи вздовж ряду столів, а перпендикулярно до них, на широкому помості стояв стіл абата. З протилежного боку стояв амвон, на якому вже зайняв місце монах, який мав

читати під час вечері. Абат чекав нас біля рукомийника з білим рядном, щоб витерти руки після миття, за древнім приписом святого Пахомія.

Він запросив Вільяма за свій стіл і сказав, що в той вечір я, хоч всього лиш новіцій-бенедиктинець, теж матиму цей привілей, як свіжоприбулий гість.

У наступні дні, сказав він мені по-батьківському, я сидітиму за столом з ченцями, а якщо мій учитель дасть мені на час трапези якесь доручення, я зможу до того чи опісля поїсти в кухні, де кухарі подбають про мене.

Тепер ченці нерухомо стояли біля столів — каптури опущені на обличчя, руки сховані у складках наплічників. Абат підійшов до свого стола і відмовив *Benedicite*¹.

Читець з амвона затягнув *Edent pauperes*². Абат дав своє благословення, і всі сіли.

Правило нашого засновника передбачає дуже скромну поживу на вечерю, але настоятель має змогу вирішувати, скільки їжі насправді потребують ченці. Утім, в наших монастирях тепер вже не так суворо ставляться до радощів столу. Я не говорю про ті обителі, які, на жаль, перетворилися на гнізда обжерства; але навіть у монастирях, які дотримуються приписів покаяння і чесноти, монахам, які здебільшого віддаються важкій праці розуму, подають поживу хоч і не витончену, зате ситну. Зрештою, на столі настоятеля завжди стоять кращі наїдки, адже нерідко там садять шанованих гостей, а монастирі пишаються плодами своєї землі і своїх хлівів, рівно ж як вправністю своїх кухарів.

За звичаєм ченці їли в мовчанці, спілкуючись між собою нашою звичною абеткою жестів. Першими обслуговувано новіцій і молодших ченців, відразу по тому, як зі стола абата було передано страви, призначені для всіх.

За абатовим столом разом з нами сидів Малахія, келар і двоє найстарших ченців — Хорхе з Бургоса, сліпий старець, з яким я вже запізнався в скрипторії, і старезний Алінард з Гроттаферрати: йому було майже сто літ, він накульгував, виглядав німичним, і мені здалося, що він не сповна розуму. Настоятель розповів нам, що він

¹ Благословіть (*лат.*).

² Їдять убогі (*лат.*).

живе тут ще з часів свого новіціяту і пам'ятає щонайменше вісімдесят років історії монастиря. Він сказав нам це півголосом ще на початку, а потім, дотримуючись звичаю нашого чину, ми стали мовчки слухати читання. Але, як я вже сказав, за абатовим столом можна було дозволити собі деякі вольності, і ми похвалили запропоновані нам страви, а настоятель раз у раз вихваляв гарні властивості своєї олії або свого вина. А одного разу, наливаючи собі вина, він навіть згадав уступ з правила, де святий наш засновник зауважив, що монахам, звичайно, пити вино не личить, та в наші часи ченців уже не можна переконати зовсім не пити, то хай принаймні не впиваються, бо ж вино навіть мудреців штовхає до гріха, як нагадує нам Єкклезіаст. Бенедикт говорив про «наші часи», маючи на увазі свої часи, такі вже від нас далекі; що ж тоді казати про ті часи, коли ми вечеряли в монастирі, часи великого занепаду звичаїв (я вже навіть згадувати не хочу про мої часи, коли я це пишу, скажу хіба, що тут, у Мельку, більше замилюються пивом!); одне слово, пилося тоді без надміру, але й не без смаку.

Ми їли смажене на рожні м'ясо недавно забитих свиней, і я помітив, що для інших страв тут використовували не тваринний жир і не ріпакову олію, а добру оливкову олію, яку доставляли з посілостей абатства в підніжжі гори біля моря. Абат пригостив нас куркою (страва ця була тільки в нього на столі) — я бачив раніше, як її готували в кухні. Я помітив ще одну рідкісну річ — він послуговувався металевою виделкою, яка формою нагадувала мені лінзи мого учителя: як чоловік шляхетного походження, наш господар не хотів бруднити собі руки їжею, і навіть запропонував нам цей свій інструмент, щоб ми могли накласти собі в тарілки м'ясо з великого полумиска. Я відмовився, але побачив, що Вільям охоче погодився і вельми невимушено орудував сим панським причандалом, може, щоб абат не подумав, буцім францисканці — люди зле виховані і посполитого походження.

Захопившись всіма цими смачними наїдками (після кількох днів дороги, коли ми жилися тим, що трапилося), я перестав звертати увагу на читання, яке тим часом святобливо тривало. Мою увагу до нього знову приверну-

ло енергійне схвальне кректання Хорхе, і я зрозумів, що ми дійшли до місця, де завжди читають главу з Правил. Пригадавши, що він говорив пополудні, я зрозумів, чому Хорхе був такий вдоволений. Читець голосив: «Наслідуймо приклад пророка, який каже: я мовив — пильнувати я буду дороги своєї, щоб своїм язиком не грішити, накладу я вуздечку на уста свої, занімів я в мовчанні, замовк навіть про добро¹. І якщо в цьому уступі пророк повчає нас, що іноді з любові до мовчання нам слід утримуватися навіть від дозволених розмов, то тим паче ми повинні утримуватися від розмов недозволених, щоб уникнути покари за сей гріх! — І далі: — А непристойності, дурощі і блазнювання осуджуєм навічно і повсюди, і не дозволимо, аби учень розтуляв уста, виголошуючи таку мову».

«Це стосується й малюнків на полях, про які нині говорилось, — не стримавшись, тихим голосом зауважив Хорхе. — Йоан Золотоустий казав, що Христос ніколи не сміявся».

«Його людська природа цього не забороняла, — зауважив Вільям, — адже твердять богослови, що сміх властивий людині».

«Forte potuit sed non legitur eo usus fuisse»², — відрубав Хорхе словами Петра Півчного.

«Manduca, jam coctum est»³, — шепнув Вільям.

«Що це?» — спитав Хорхе, подумавши, що подали якусь нову страву.

«Ці слова, за Амвросієм, вимовив святий Лаврентій, лежачи на розжареній решітці і пропонуючи своїм каттам перевернути його на другий бік, про це згадує також Пруденцій у «Peristephanon»⁴, — сказав Вільям з вельми святобливим виглядом. — Отже, святий Лаврентій умів сміятися і говорити сміховинні речі, нехай лиш для того, щоб принизити своїх ворогів».

«Це доводить, що сміх — це щось близьке до смерті і розкладання тіла», — буркнув у відповідь Хорхе, і мушу визнати, що відповів він як добрий логік.

¹ Див. Пс 39, 1.

² Хоч і міг, але не написано, що так чинив (*лат.*).

³ Їж, уже спечене (*лат.*).

⁴ Про¹ [мученицькі] вінці (*гр.*).

Тут настоятель добротливо закликав нас до тиші. Тим часом вечеря закінчувалась. Абат підвівся і представив Вільяма ченцем. Він воздав хвалу його мудрості, розповів про славу і попередив, що йому доручено розслідувати смерть Адельма, тому він просить монахів, щоб вони відповідали на його запитання і звеліли своїм підлеглим в цілому монастирі чинити так само. Вони мають також полегшувати йому пошуки, аби лиш, додав настоятель, його прохання не суперечили правилам монастиря. Якщо ж так станеться, то належить звернутися за дозволом до нього, абата.

По закінченні вечері монахи налаштувалися йти на хори, на службу повечер'я. Вони знов накинули собі на обличчя каптури і вишикувалися напоготові перед дверима. Відтак вирушили довгою чередою, перетинаючи цвинтар і заходячи на хори через двері з півночі.

Ми вирушили разом з настоятелем. «О цій порі замикають двері Вежі?» — спитав Вільям.

«Тільки-но челядники приберуть у трапезній та в кухні, бібліотекар зачинить всі двері, замкнучи їх зсередини на засув».

«Зсередини? А сам він як вийде?»

Абат пильно дивився на Вільяма якусь мить, а тоді спохмурнів на виду: «Звісно, в кухні він не спатиме», — мовив він різко. І прискішив крок.

«Гаразд, гаразд, — шепнув мені Вільям, — отже, є ще один вхід, але нам не вільно його знати. — Я усміхнувся, пишаючись його умовиводом, а він буркнув мені: — І не смійся. Як бачиш, в мурах сих сміх не тишиться доброю славою».

Ми ввійшли на хори. Світилися лише одна лампадка на дебелим бронзовому триніжку у два людські зрости. Монахи посідали мовчки на свої місця, а тим часом читець читав уступ з гомілії святого Григорія.

Тоді абат подав знак, і півчий зотягнув «*Tu autem Domine miserere nobis*»¹. Абат відповів «*Adjutorium nostrum in nomine Domini*»², і всі хором заспівали «*Qui fecit coelum et*

¹ Помилуй нас, Господи (лат.).

² Поміч наша в ім'я Бога (лат.).

тетат»¹. Тоді розпочався спів псалмів: *Коли кличу, озвися до мене, Боже правди моєї; Хвалитиму Господа усім серцем своїм; Хваліте, Господні раби, хваліть ім'я Господа*²! На хорах для нас місць не було, і ми відійшли у головну наву. І звідти ми помітили, як раптом у темряві з бічної каплиці виринув Малахія.

«Слідкуй за цим місцем, — сказав мені Вільям. — Можливо, тут починається прохід, який веде до Вежі».

«Під цвинтарем?»

«Чому б і ні? Зрештою, якщо добре подумати, тут десь має бути оссарій, бо ж неможливо, щоб упродовж століть усіх монахів ховали на тому клаптику землі».

«То ви й справді хочете проbrатися вночі в бібліотеку?» — перестрашено спитав я.

«До мертвих монахів, гадів і таємничих вогнів, мій добрий Адсо? Ні, хлопче. Я помишляв про це нині, та не з цікавості, а тому що хотів знати, як загинув Адельм. Тепер же, як ти вже знаєш, я схилиюся до логічнішого пояснення, і взагалі я б волів не порушувати тутешніх звичаїв».

«То навіщо вам знати про вхід?»

«Бо мудрість не лише в тім, аби знати все про те, що мусиш або можеш зробити, але й в тім, аби знати все про те, що міг би, але, може, не повинен робити. Ось чому нині я говорив майстрові-скляру, що вчений муж повинен до певної міри берегти таємниці, які він відкриває, щоб інші ними не зловжили, одначе відкривати їх треба, а в цій бібліотеці, схоже, таємниці навічно зостаються сокритими».

З цими словами він пішов до виходу, бо служба скінчилася. Обое ми були дуже стомлені, тому відразу пішли в нашу келію. Я згорнувся клубком у своєму «склепичку», — як жартівливо назвав мою нішу Вільям, й одразу ж заснув.

¹ Який сотворив небо і землю (лат.).

² Відповідно, Пс 4, 1, Пс 9, 2 і Пс 113, 1.

ДЕНЬ ДРУГИЙ

Другого дня ПОЛУНОШНИЦЯ,

*де пару годин містичного щастя обриває вельми кривава
подія*

Нема зрадливішої живини, ніж півень, символ то диявола, а то — воскреслого Христа. Чин наш знав півнів недбайливих, котрі не піли зі сходом сонця. Зрештою, особливо у зимові дні, служба полуношниці відправляється, коли надворі ще ніч уповні і вся природа спить, а чернець мусить прокидатись у темряві і довго в темряві молитися, очікуючи дня й освітлюючи морок полум'ям побожності. Тому мудрий звичай велить чувальникам не вкладатися спати разом з братією, а відбувати ніч, ритмічно проказуючи визначене число псалмів, яке відмірює плин часу, щоб, коли проминуть години, виділені іншим для сну, подати їм знак до пробудження.

Отак-от розбудили й нас тієї ночі чувальники — дзвонячи у дзвіночки, вони обходили опочивальні й притулок для прочан, а один із них зазирає у кожную келію, гукаючи *Benedicamus Domino*¹, на що ченці відповідали *Deo gratias*².

¹ Благословім Господа (*лат.*).

² Дяка Богові (*лат.*).

Ми з Вільямом підкорилися бенедиктинським звичаєм: за яких півгодини ми були вже готові зустріти новий день і подалися на хори, де ченці, простершись на землі, відмовляли перші п'ятнадцять псалмів і чекали, аж увійдуть новіці під орудою свого вчителя.

Тоді кожен сів на своє сідалище і хор заспівав «*Domine labia tua aperies et os tuum annuntiabit laudem tuam*»¹. Голоси здіймались до склепінь церкви, немов молитва дитини. Двоє ченців піднялися на амвон і виголосили дев'яносто четвертий псалом, «*Venite exultemus*»², а після нього — інші, приписані обрядом. І я відчув запал оновленої віри.

Ченці сиділи на своїх сідалищах — шістдесят однакових постатей в однакових габітах і каптурах, шістдесят тіней, ледь освітлених полум'ям великого триніжка, шістдесят голосів, що зосереджено возносять хвалу Всевишньому. І, чуючи се зворушливе суголосся, передсінок райських блаженств, я спитав себе, чи можливо, щоб обитель ся була місцем сокритих тайнощів, свавільних спроб відкрити їх і похмурих грізьб. Бо тоді я бачив у ньому лише прихисток святості, пристанище чеснотливості, релікварій мудрості, ковчег обачності, вежу мудрості, заповідник лагідності, бастион сили, кадило праведності.

Після шести псалмів почалося читання Святого письма. Декому з ченців очі злипалися від сонливості, і один з нічних чувальників з невеликою лампою обходив хори, дивлячись, чи хтось бува не заснув. Спійманий на дрімоті мусив спокутувати переступ — він брав лампу і сам продовжував обхід. Заспівали ще шість псалмів. Тоді абат дав своє благословення, гебдомадарій став відмовляти молитви, всі схилилися перед вітгарем і запали у мить самозаглиблення, всю солодкість якого не збагнути нікому, хто не пережив цих часин містичного запалу і глибокого внутрішнього сумиру. Урешті, знов опустивши каптури на обличчя, всі сіди й урочисто затягли «*Te Deum*»³. Я теж возблагодарив Господа за те, що Він забрав у мене сумніви

¹ Господи, відкрий мої уста, і вони зголосять хвалу Твою (*лат.*). Пс. 50, 17.

² Ходіте заспіваймо (*лат.*).

³ Тебе, Господи (*лат.*).

і звільнив од збентеження, яке заволоділо було мною першого дня в абатстві. Ми слабкі створіння, сказав я собі, і серед сих учених і побожних монахів теж рояться дрібні заздрощі та невидима неприязнь, але все то дим, що його розганяє буйний вітер віри, тільки-но всі зберуться в ім'я Отця, а Христос знов зійде поміж них.

* * *

Між полуношницею і хвалитнами чернець не вертається до келії, хоч надворі все ще глибока ніч. Новіції пішли за своїм учителем у капітулярну залу вивчати псалми, де хто з ченців zostався в церкві, щоб подбати про священне знадіб'я, а більшість прогулювалася, мовчки розважаючи, по кружтанку, що зробили й ми з Вільямом. Небо було ще темне, а челядь ще спала, коли ми повернулися на хори, щоб бути присутніми на хвалитнах.

Знов почалося псалмопіння, і один з-посеред приписаних на понеділок псалмів воскресив мої колишні страхи: «Грішне слово безбожного в серці моїм: — Нема страху Божого перед очима його — Слова його уст то марнота й обмана, перестав він бути мудрим, щоб чинити добро¹». Мені здалося лихою призивіткою, що саме на той день правило приписало такий страхітливий докір. Не втихомирило мого трепетливого неспокою і звичне читання Одкровення після хвалитних псалмів, і уяву мою знов заповонили постаті з порталу, які попереднього дня так гнітили моє серце й очі. Та після респонсію, гімну і стиха, коли почалася піснь Євангелія, я помітив за вікнами хорів, якраз над вітгарем, блідий посвіт, що починав уже вигравати різнобарвними вітражами, котрі досі мертво спочивали у мороці. То не була ще вранішня зоря, яка торжествуватиме при часі першому, коли ми співатимем «*Deus qui est sanctorum splendor mirabilis et iam lucis orto sidere*»². То було лише перше кволе провістя зимового світланку, але і його було досить, і досить було легкої півтіні, що помалу витісняла нічну пільму в наві, аби звеселити моє серце.

¹ Пс 36, 2—4.

² Господь, який є сяйво святості дивовідне... Зійшла вже зоря світла (лат.). Другий гімн міститься в збірці пісень «*Carmina burana*» (XIII ст.).

Ми співали слова з божественної книги, свідкуючи про Слово, яке прийшло освітити народи, і мені здалося, що денне світло всім своїм сяйвом вливається у храм. У словах гімну немов виблискувало ще неприсутнє світло, немов містична лілія пахучо розкривалася між хрестовинами склепіння. «Дякую, о Господи, за цю мить невимовної радості, — молився я мовчки, мовлячи своєму серцю: — Чого ж ти, дурне, боїшся?»

Але раптом за північними дверима здійнявся якийсь галас. Я здивувався, як це челядь, готуючись до праці, сміє заважати святому богослужінню. Тут увійшло трое свинарів з перестрашеними обличчями. Підійшовши до настоятеля, вони щось йому зашепотіли. Настоятель спершу заспокоїв їх жестом, немов не бажаючи переривати богослужбу; але ввійшли інші челядники, і вигуки залунали голосніше: «Там чоловік, мертвий чоловік!» — говорив хтось, а інші гукали: — «То монах, хіба ти не бачив його чобіт?»

Молільники замовкли, а настоятель поспіхом вийшов, подаючи знак келареві, щоб той ішов за ним. Вільям поклався їм услід, але вже й інші ченці покинули свої місця і притьмом посунули надвір.

Небо вже посвітліло, а від снігу на землі усе навколо здавалось ще світлішим. Ззаду за хорами, перед свинарниками, де ще попереднього дня височіла велика посудина зі свинною кров'ю, над цямринами глиняного глека стирчав якийсь дивний предмет сливе хрещатої форми, схожий на дві тички, запхані у землю й обвішані ганчір'ям, щоб відполохувати птахів.

Але то були дві людські ноги, ноги чоловіка, запханого вниз головою у глек з кров'ю.

* * *

Абат наказав витягти труп з огидного течива (бо, на жаль, у такій ганебній позі ніхто б не міг залишитися живим). Свинарі, вагаючись, підійшли до вінець глека і, брюхаючись кров'ю, витягли з нього закривавленого бідолаху. Як вже говорилося, напередодні кров залили в глечик, добряче вимішали і zostавили студитись, тому вона не

зсілася, але шар її, що вкривав труп, тепер потроху згушувався, просякав одяг і не давав упізнати обличчя. Підійшов пахолок з відром води і вилив його на обличчя мерця. Ще хтось нагнувся і ганчіркою протер лице, щоб можна було розгледіти його риси. І перед нашими очима з'явилося бліде обличчя Венанція з Сальвамека, знавця греки, з яким ми бесідували пополудні біля Адельмових рукописів.

«Може, Адельм і наклав на себе руки, — мовив Вільям, дивлячись на нього, — але цей напевно ні, не варто також думати, буцім він необачно виліз на край глека й випадково впав у нього».

Підійшов настоятель: «Як бачите, брате Вільям, в обителі щось діється, тому конче потрібна вся ваша мудрість. Але благаю вас, дійте швидше!»

«Чи був він на хорах під час богослужіння?» — спитав Вільям, киваючи на труп.

«Ні, — мовив настоятель. — Я помітив, що місце його пустувало».

«Більше нікого не бракувало?»

«Здається, ні. Я нічого не помітив».

Перед тим як сформулювати нове запитання, Вільям завагався і задав його пошепки, пильнуючи, щоб не почули інші: «Беренгарій був на своєму місці?»

Абат зиркнув на нього тривожно й захоплено, немов вражений, що учитель мій живить підозру, яку й він сам якусь мить живив, але маючи на те зрозумілі причини. Тоді швидко сказав: «Був, його місце в першому ряду, праворуч од мене».

«Ясна річ, — мовив Вільям, — це ще нічого не значить. Не думаю, що, йдучи на хори, хтось проходив ззаду абсиди, а отже труп міг лежати тут вже не одну годину, принаймні від того часу, як всі пішли спати».

«Звісно, челядь встає лише на світанку, тому його побачили лише зараз».

Вільям нахилився над трупом, немов звик мати справу з мертвими тілами. Умочивши у воду ганчірку, що лежала поруч з відром, він ретельно витер Венанцієве лице. Тим часом навколо перелякано юрмилися інші ченці, утворивши галасливе коло. Настоятель закликав їх до тиші. Поміж

них пропхався Северин, обов'язком якого в обителі було дбати про небіжчиків, і нахилився поруч з моїм учителем. Щоб почути їхню розмову і допомогти Вільямові, якому треба було намочити іншу, чисту ганчірку, я підійшов до них, долаючи страх і відразу.

«Ти бачив колись потопельника?» — спитав Вільям.

«Не раз, — відповів Северин. — Якщо я правильно тебе зрозумів, вони виглядають інакше, у них набряклі обличчя».

«Отже, цей чоловік був уже мертвий, коли вбивця кинув його у глек».

«Навіщо він це зробив?»

«А навіщо він його вбив? Це діло рук якогось збоченого розуму. Тепер треба з'ясувати, чи на тілі є рани або синці. Пропоную занести його до лазні, роздягти, обмити і оглянути. Я скоро долучусь».

І поки Северин за дозволом абата розпоряджався, щоб свинарі перенесли тіло до лазні, мій учитель попросив, щоб абат звелів ченцям вернутися на хори тим самим шляхом, яким вони сюди прийшли, челядь теж мала відійти так, як прийшла, залишивши тік безлюдним. Абат вволив це його бажання, не спитавши причин. І ми zostалися самі біля глиняного глека, з якого під час макабричної операції витягання тіла повилувалася кров, сніг навколо був весь червоний, розтопившись там, де пролилась вода, і потемнівши там, де поклали були тіло.

«Кепські справи, — мовив Вільям, показуючи на складний візерунок слідів, що їх залишили навколо ченці і челядь. — Сніг, любий Адсо, се подиву гідний пергамен, на якому тіла людські лишають вельми виразні письмена. А оце — погано вичищений палімпсест, і ми, мабуть, нічого цікавого з цього не відчитаємо. З церкви сюди натопом бігли ченці, а зі свинарників і стаєнь сунули юрми пахолків. Єдиним неторкнутим місцем є відтинок від свинарників до Вежі. Подивімось, чи не знайдеться там щось цікавеньке».

«Але що ви шукаєте?»

«Якщо він не сам кинувся у глека, значить, хтось його туди заніс і то, гадаю, вже мертвого. А хто несе тіло іншої

людини, лишає в снігу глибокі сліди. Отже, роздивись тут навколо, може, знайдеш сліди, які виглядатимуть інакше, ніж сліди, залишені цими галасливими ченцями, які зіпсували нам пергамен».

Так ми й вчинили. Одразу скажу, що саме я — спаси мене Боже від марнославства — постеріг між глеком і Вежею те, що ми шукали. То були досить глибокі сліди людських ніг там, де ніхто ще не проходив. Мій учитель притьмом помітив, що вони не такі виразні, як сліди, залишені монахами і челяддю. це був знак, що зверху надав новий сніг, а отже залишені вони були раніше. Але найцікавішим для нас було те, що між слідами ніг виднівся інший, безперервний слід, наче той, хто залишив ці сліди, волік щось. І поволока ця тяглася від глека до дверей трапезної, вздовж стіни Вежі між південною і східною баштами.

«Трапезна, скрипторій або бібліотека, — сказав Вільям. — Знов бібліотека. Венанцій збувся життя у Вежі, а найімовірніше в бібліотеці».

«Чому саме в бібліотеці?»

«Я пробую поставити себе на місце вбивці. Якби Венанція було вбито у трапезній, в кухні чи в скрипторії, чому б його було там не залишити? Та якщо смерть сліткала його в бібліотеці, треба було забрати його звідти, бо в бібліотеці його ніколи б не знайшли (а вбивці, певно, потрібно було, щоб його знайшли), і рівно ж тому, що вбивця, мабуть, не хоче привертати зайвої уваги до бібліотеки».

«А чому вбивці має бути потрібно, щоб його знайшли?»

«Не знаю, я лиш припускаю. Хто сказав тобі, що вбивця занапастив Венанція з ненависті до нього самого? А може, Венанцій був лише випадковою жертвою, а вбивця хотів просто лишити знак, який може значити щось інше».

«*Omnis mundi creatura, quasi liber et scriptura...* — шепнув я. — А що б то міг бути за знак?»

«А от цього я не знаю. Та не забуваймо, що бувають знаки, які знаками тільки здаються, а насправді позбавлені сенсу, як бім-бі-рім чи там-ба-бах...»

«Жорстоко, — мовив я, — вбивати людину, щоб просто сказати там-ба-бах!»

«Жорстоко, — зауважив Вільям, — вбивати людину навіть щоб сказати *Credo in unum Deum*¹...»

Тут до нас підійшов Северин. Труп було обмито і ретельно обстежено. Жодної рани, жодного сліду від удару в голову. Немов причиною смерті були якісь чари.

«Може, кара Божя на нього впала?» — спитав Вільям.

«Може», — сказав Северин.

«А може, причиною була трутизна?»

Северин завагався. «Це теж може бути».

«У тебе в робітні є отрути?» — спитав Вільям, коли ми йшли до лічниці.

«Отрути теж є. Та залежить, що ти розумієш під отрутою. Бувають субстанції, які у малих дозах корисні для здоров'я, а в надмірних дозах несуть смерть. Як будь-який добрий зілляр, я зберігаю і вживаю їх дуже обережно. На нашому городі я вирощую, наприклад, валеріану. Кілька крапель у напарі з інших трав заспокоюють серце, коли воно безладно б'ється. Надмірна доза викликає нетяму і смерть».

«А ти не помітив на трупі ознак якоїсь конкретної отрути?»

«Ні. Але чимало отрут не залишають слідів».

Ми дійшли до лічниці. Тіло Венанція, обмите в лазні, доправили сюди, і тепер воно лежало на великому столі в Севериновій робітні; лембики та інші скляні і череп'яні причандали навіяли мені думку про майстерню алхіміка (хоч знав я про них лише з чужих уст). На довгих полицях вздовж зовнішнього муру тяглася довга вервечка плящинок, колбочок, глечиків, повних різнобарвних субстанцій.

«Непогана збірка цілющого зілля, — сказав Вільям. — Усе це плоди вашого городу?»

«Ні, — мовив Северин, — чимало рідкісних і заморських зел привозили мені впродовж років ченці, які прибували з різних кінців світу. Крім субстанцій, які легко одержати з тутешньої рослинності, я маю й чимало цінних і рідкісних речовин. Дивись-но... товчений агалінгус, він походить з Хіни, а дістав я його від одного вченого араба. Сокотринське алое, привезене з Індії, чудово гоїть рани. Живосрібник воскрешає з мертвих, сиріч приводить

¹ Вірую в єдиного Бога (*лат.*).

до тям зомлілих. Арсенік — він надзвичайно небезпечний, смертельна отрута, якщо його проковтнути. Огірочна трава лікує легеневі хворості. Буквиця ж помагає при пошкодженні черепа. Смола мастикового дерева спиняє легеневу мокроту і важкі катарі. Мирра...»

«Те саме, що його принесли тріє царі?» — спитав я.

«Те саме, але воно слугує також для запобігання викидням і походить з дерева, яке називається *Balsamodendron myrrha*. А ось це мумію, вельми рідкісна річ, яка утворюється внаслідок розкладу муміфікованих трупів, з неї готують чимало чудодійних ліків. *Mandragola officinalis*¹, добра на сон...»

«І збуджує тілесне бажання», — додав мій учитель.

«Так кажуть, але тут, самі розумієте, її для цього не вживають, — усміхнувся Северин. — Погляньте-но сюди, — сказав він, беручи одну з пляшинок, — це туція, чудотворно впливає на очі».

«А це що таке?» — з цікавістю спитав Вільям, торкаючись камінця на одній з полиць.

«Це? Це мені подарували вже давно. Гадаю, це *lapis amatiti* тобто *lapis ematitis*. Схоже, він теж має цілющі якості, але я ще не зрозумів, які саме. Ти його знаєш?»

«Авжеж, — сказав Вільям, — але це не ліки». Він вийняв з рясини ножичок і повільно підніс його до каменя. Тільки-но він наблизив ножичок до каменя, делікатно тримаючи його в руці, я побачив, як лезо різко смикнулося, немов Вільям раптом ворухнувся зап'ястям, хоч насправді він цього не робив. І лезо з легким металевим дзенькотом припало до каменя.

«Бачиш, — сказав мені Вільям, — це магніт».

«А для чого він?» — спитав я.

«Багато для чого, колись тобі розповім. А тепер скажи мені, Северине, чи нема тут нічого такого, що могло б убити людину».

Северин замислився на мить, хоч чітка його відповідь навряд чи вимагала роздумів: «Такого тут чимало. Я казав тобі, що межа між отрутою і ліками досить нечітка, греки одне і друге називали *pharmakon*²».

¹ Мандрагора лікарська (лат.).

² Зілля (гр.).

«І нічого звідси не пропадало останнім часом?»

Северин знов замислився, а тоді сказав, немов зважуючи слова: «Останнім часом нічого».

«А давніше?»

«Хтозна. Не пам'ятаю. Я в цім монастирі вже тридцять літ, а лічницею займаюся двадцять п'ять».

«Справді, важко все пам'ятати, — визнав Вільям. А тоді раптом сказав: — Вчора ми говорили про рослини, які викликають візії. Які це рослини?»

Своїми жестами і виразом обличчя Северин виразно показав, що хоче будь-що уникнути цієї теми: «Треба подумати, тут же стільки чудотворних субстанцій. Поговорім краще про Венанція. Що ти про все це скажеш?»

«Треба подумати», — відказав Вільям.

Другого дня ЧАС ПЕРШИЙ,

*де Бенцій з Упсали звіряє децю, ще децю звіряє Беренгарій,
з Арунделя, а Адсо дізнається, що таке правдиве покаяння*

Злощасна пригода збурила життя цілої спільноти. Гармидер, який зчинився, коли було знайдено труп, перервав богослужіння. Настоятель принукав ченців повернутися на хори, щоб помолитися за душу брата по ордену.

Голоси ченців звучали з надривом. Ми стали у місці, звідки добре було видно їхні обличчя, адже за звичаєм під час богослужіння каптури їхні не були опущені. Ми відразу глянули на лице Беренгарія. Воно було бліде, зсудомлене, лискуче від поту. Напередодні ми двічі чули закиди в його бік, що він, мовляв, мав якісь особливі стосунки з Адельмом; і дивувало не те, що вони, ровесники, були друзями, а ухильний тон тих, хто говорив про цю приязнь.

Поруч з ним ми помітили Малахію. Він був похмурий, насуплений, неприступний. Біля Малахії видніло таке ж непроникне обличчя сліпого Хорхе. Натомість в око впадали нервові порухи Бенція з Упсали, знавця риторики, з яким напередодні ми познайомилися в скрипторії, і ще

ми перехопили швидкий погляд, що його він кинув у бік Малахії.

«Бенцій нервується, а Беренгарій наляканий, — зауважив Вільям. — Треба буде відразу їх розпитати».

«Чому?» — простодушно спитав я.

«Трудне наше ремесло, — мовив Вільям. — Нелегке ремесло інквізитора, який мусить цілити у найслабших, ще й в мить їх найбільшої безпомічності».

Тож ледве закінчилася служба, ми наздогнали Бенція, який ішов до бібліотеки. Здавалось, юнак був явно незадоволений, коли почув, що Вільям його гукає, і спробував було викрутитись, безрадно посилаючись на заклопотаність. Йому, мовляв, терміново треба до скрипторію. Та учитель мій нагадав йому, що він провадить слідство за дорученням настоятеля, і повів його у дворик. Ми сіли між двома колонами на внутрішньому парапеті кружганку. Бенцій, раз у раз кидаючи погляди в бік Вежі, чекав, аж Вільям заговорить.

«Отже, — сказав Вільям, — про що була мова того дня, коли ви бесідували про Адельмові маргіналії — ти, Беренгарій, Венанцій, Малахія і Хорхе?»

«Ви ж вчора чули. Хорхе сказав, що книги, які містять істину, неподобно прикрашати сміховинними малюнками. А Венанцій відповів, що сам Арістотель говорив про дотепність і гру слів як знаряддя, які допомагають дістатись до істини, а якщо сміх може бути носієм істини, значить, річ се напевне не лиха. Хорхе зауважив, що, наскільки він пам'ятає, Арістотель говорив про це у своїй праці про поетику, з приводу метафор. А тут, мовляв, непокоять принаймні два моменти: по-перше, його «Поетика», яка стільки часу і, можливо, за Божим повелінням була невідома християнському світові, прийшла до нас через невірних маврів...»

«Але ж переклав її латиною приятель ангельського доктора Аквінського», — зауважив Вільям.

«Тож я йому це й сказав, — мовив Бенцій, одразу збадьорившись. — Я погано читаю грецькою, тому зміг приступити до цієї великої книги саме завдяки перекладові Вільгельма з Мербеке. Отож я сказав це йому. Але Хорхе додав, що другою причиною для занепокоєння є те, що

там Стагірець¹ говорить ще й про поезію, яка є ділом неподобним і живиться вигадками. А Венанцій відказав, що псалми — теж поетичні твори, і в них є чимало метафор, та Хорхе розсердився і заявив, що псалми — твори богонатхненні, і метафори їхні передають істину, а в творах поганських поетів метафори слугують для того, щоб передавати олжу, або просто для розваги, і це дуже мене вразило...»

«Чому?»

«Бо я вивчаю риторику і читаю багатьох поганських поетів, а тому знаю... точніше, вважаю, що через їх слово нам передано й істини *naturaliter*² християнські... Зрештою, наскільки я пам'ятаю, тоді Венанцій заговорив про інші книги, і Хорхе сильно розгнівався».

«Про які книги?»

Бенцій завагався: «Не пригадую. Хіба важливо, про які книги була мова?»

«Дуже важливо, адже ми тут намагаємось з'ясувати щось, що сталося у громаді, яка живе книгами, між книгами, задля книг, а отже важливо й усе те, що говориться тут про книги».

«Справді, — мовив Бенцій, вперше усміхнувшись і роз'яснившись на виду. — Ми живемо задля книг. Солонке се посланництво у сім світі, опанованим безладдям і занепадом. Значить, вам буде зрозуміло, що сталося того дня. Венанцій, який дуже добре знає... себто, дуже добре знав греку, сказав, що Арістотель присвятив сміхові другу книгу «Поетики», а якщо сей великий філософ присвятив йому цілу книгу, значить, сміх — се річ важлива. Хорхе сказав, що не один отець церкви присвятив цілі книги гріхові, який є річчю важливою, але лихою, а Венанцій відповів, що Арістотель, схоже, говорив про сміх як про річ блага, знаряддя істини, і тоді Хорхе глузливо спитав, чи він часом не читав цієї Арістотелевої книги, а Венанцій відповів, що ніхто її не читав, бо ніхто її ніколи не бачив, і схоже, що вона безслідно втрачена. А й справді, ніхто ніколи не читав другої книги «Поетики», Вільгельм з Мербеке ніколи не тримав її в руках. Тоді Хорхе сказав,

¹ Прізвисько Арістотеля за місцем його народження, македонським містом Стагір (сучасне Ставро).

² Природно, за своєю суттю (*лат.*).

що її так і не було знайдено, бо насправді її так і не було написано, адже провидіння не бажало, аби прославлялись речі нікчемні. Я хотів заспокоїти їхні пристрасті — Хорхе легко спалахував гнівом, а Венанцій своїми словами про-вокував його, — тому сказав, що у відомій нам частині «Поетики» і в «Риториці» подибуємо чимало мудрих спостережень над дотепними загадками, і Венанцій зі мною погодився. Був там також Пацифік з Тіволі, який досить добре знає поганських поетів, і він сказав, що найдотепнішими є загадки африканських авторів, у цьому вони неперевершені. Він навіть навів Симфозієву загадку про рибу:

Est domus in terris, clara quae voce resultat.
Ipsa domus resonat, tacitus sed non sonat hospes.
Ambo tamen currunt, hospes simul et domus una.¹

Тут Хорхе сказав, що мова наша має обмежуватись до “так” або “ні”, як велів Ісус², а що понад те, се від лукавого; і щоб назвати рибу, досить сказати “риба”, — не прикриваючи сього поняття олживими згуками. І додав, що не почитує за мудре брати собі за взірець африканців... А тоді...»

«А тоді що?»

«Тоді сталося щось, чого я не зрозумів. Беренгарій засміявся, а коли Хорхе став його картати, сказав, що сміється, бо йому спало на гадку, що, добре пошукавши серед африканців, можна надибати цілком інші загадки, не такі легкі, як загадка про рибу. Малахія — а він теж там був — страшенно розлютився, схопив Беренгарія за каптур і відіслав пильнувати своїх обов'язків... Ви ж знаєте, Беренгарій — його помічник...»

«А тоді?»

«Тоді Хорхе пішов геть і цим поклав кінець дискусії. Ми всі розійшлися у своїх справах, але під час роботи я помітив, як спершу Венанцій, а відтак Адельм підходили до Беренгарія з якимсь запитанням. Я здалеку бачив, що він уникав відповіді, але у той день обидва вони ще раз

¹ Є на землі така домівка, що голос має гучний.

Сама домівка повна галасу, та мовчазний її господар.

Й обоє вони, і домівка, і господар, весь час в русі (*лат.*).

² Див. Мт 5, 37.

підходили до нього. А потім увечері того ж дня я бачив, як Беренгарій з Адельмом, перед тим як йти у трапезну, бесідували собі по-дружньому на кружганку. Оце все, що я знаю».

«Тобто ти кажеш, що двоє людей, які допіру загинули за таємничих обставин, питали про щось Беренгарія», — мовив Вільям.

Бенцій неохоче відповів: «Я цього не казав! Я розповів про те, що трапилось того дня і, оскільки ви мене питали...» Він замислився на мить, а тоді поспіхом додав: «Та якщо хочете знати мою думку, Беренгарій розповів їм про щось, що є в бібліотеці, і саме там вам слід шукати».

«Чому ти так думаєш? Що мав на увазі Беренгарій, кажучи, що треба “пошукати серед африканців”? Хіба не те, що треба більше читати африканських поетів?»

«Може, і так, але чому тоді Малахія так розгнівався? Насправді це від нього залежить — дати прочитати книгу африканських поетів чи ні. Але одне я знаю: гортаючи каталог книг, серед позначок, відомих лише бібліотекареві, часто можна побачити позначку “Africa”, — і я бачив навіть позначку, що гласить “finis Africae”¹ Якимось я попросив книжку — не згадаю вже яку саме, просто назва мене зацікавила — яка мала цю позначку; та Малахія сказав мені, що книжки з цією позначкою загублено. Ось що мені відомо. Тому кажу вам: придивіться таки до Беренгарія, і прослідкуйте, коли він піднімається в бібліотеку. Про всяк випадок».

«Про всяк випадок придивимось», — завершив розмову Вільям, прощаючись з ним. Відтак ми стали прогулюватись по кружганку, і він сказав мені ось що: насамперед, Беренгарій знову став об'єктом пліток братії; по-друге, схоже, що Бенцій щосили намагається підштовхнути нас до бібліотеки. Я зауважив, що він, мабуть, хоче, аби ми вивідали щось, що він теж хоче знати, і Вільям сказав, що так воно, мабуть, і є, але причиною могло бути й те, що, підштовхуючи нас до бібліотеки, він хоче тримати нас подалі від якогось іншого місця. Від якого, спитав я. І Вільям сказав, що не знає, може, від скрипторію, а

¹ Край Африки (лат.).

може, від кухні, чи від хорів, чи від опочивальні, або від лічниці. Я зауважив, що напередодні саме його, Вільяма, так вабила бібліотека, а він відповів, що воліє, аби його вабило те, що подобається йому, а не те, що радять йому інші. Одначе, мовив він, бібліотеку треба тримати на оці, а навіть було б незле спробувати якомсь пробратися туди. Обставини, мовляв, тепер вже управнюють його посунутися у своїй цікавості поза межі чемності й шаноби до звичаїв і законів обителі.

Ми вийшли з дворика. З церкви після служби Божої виходили новіції і челядь. Обходячи західну стіну храму, ми побачили Беренгарія — він вийшов з дверей трансепту і пішов через цвинтар у бік Вежі. Вільям гукнув його, той зупинився, і ми його наздогнали. Він був ще більше схвилований, ніж тоді, на хорах, і Вільям, мабуть, вирішив скористатися цим станом його духу, як це він зробив з Бенцієм.

«Схоже, ти був останнім, хто бачив Адельма живим», — сказав він йому.

Беренгарій хитнувся, немов ось-ось зомліє: «Я?» — вимовив він ледь чутно. Вільям спитав це майже навмання, може, тому, що Бенцій сказав йому, що бачив, як вони обидва балакали про щось на кружганку після вечірні. Та, мабуть, він втрапив таки у ціль, і Беренгарій, ясна річ, подумав про іншу, воістину останню зустріч, бо тремтливим голосом заговорив.

«Як ви можете таке говорити, я бачив його перед тим, як йти спочивати, як всі інші!»

Тоді Вільям вирішив, що не варто дати йому очуняти: «Ні, ти бачив його пізніше, і знаєш більше, ніж хочеш показати. Але смертей уже дві, і мовчати більше ти не можеш. Ти чудово знаєш, що є чимало способів розв'язати язика!»

Вільям не раз казав мені, що навіть будши інквізитором, він завжди відчував огиду до тортур, але Беренгарій хибно його зрозумів (або ж Вільям сказав так зумисне); хай там як, але цей Вільямів маневр таки дав свої плоди.

«Так, так, — сказав Беренгарій, вибухнувши нестримним плачем, — я бачив Адельма того вечора, але бачив я його вже мертвим!»

«Як це? — спитав Вільям. — Унизу крутосхилу?»

«Ні-ні, я бачив його тут, на цвинтарі, він простував між гробами, примара серед примар. Я підійшов до нього і відразу помітив, що переді мною не живий чоловік, бо лице його було лицем трупа, а очі його споглядали вже вічні муки. Ясна річ, я зрозумів, що то був його привид, лише наступного ранку, коли дізнався про його смерть, але вже тоді я відчував, що бачу видіння, що то проклята душа, потороча... О Господи, яким потойбічним голосом заговорив він до мене!»

«І що ж він сказав?»

«“Мене проклято!” — сказав. — “Той, кого бачиш ти зараз перед собою, тільки-но з самого пекла, і до пекла мусить вернутись” Ось що він сказав мені. А я заволав до нього: “Адельме, ти справді з пекла? Які ж вони, пекельні муки?” Я тремтів, бо саме вийшов був зі служби повечер’я, де читали страхітливі уступи про гнів Господній. А він мовив: “Муки пекельні безконечно моторошніші, ніж язик наш може виговорити. Чи бачиш”, — сказав він, — “сю пелену фальшивих мудрощів, яка огортала мене аж до нині? Вона тяжить і гне мене, мовби найбільша паризька вежа чи найвища у світі гора лягла мені на плечі, і ніколи я вже більш не зможу скинути її із себе. Й сю покару наклала на мене Божа справедливість за моє марнославство, за те, що тіло своє я мав за місце насолод, і що вважав, буцім то більше відаю від інших, що любувався я потворними речами, в уяві їх своїй леліючи, а тепер ще більших почвар породили вони в глибині душі моєї — і я мушу жити з ними вічно. Чи бачиш? Підшивка сеї пелени — немов жарини і палкий вогонь, і сей вогонь жере моє тіло, і мука ся дана мені за ганебний злочин плоті, яким себе я закаляв, й огонь сей безупинно палить і спустошує мене! Подай же руку, навчителю мій незрівнянний”, — вів далі він, — “щоб зустріч ся зі мною стала тобі корисною наукою, відплатою за всю ту науку, яку я одержав від тебе, подай же мені руку свою, мій неперевершений навчителю!” Він махнув рукою, і з пальця його, що ярівся вогнем, мені на руку впала краплина його поту і немов наскрізь пропекла мені руку, і багато днів мав я сей знак, лише ховав його від усіх. І він зник між гробами, а наступного

ранку я дізнався, що тіло того, хто вселив тоді у мене такий жах, у той час лежало вже бездиханне у підніжжі скелі».

Беренгарій захлинався плачем. Вільям спитав його: «Чому він назвав тебе своїм неперевершеним навчителем? Ви ж були того самого віку. Ти чомусь його навчив?»

Беренгарій сховав голову, натягнувши каптура на обличчя, і впав навколішки, обхопивши Вільяма за ноги: «Не знаю, не відаю, чому він так назвав мене, я нічому його не вчив! — і вибухнув схлипами. — Я боюсь, отче, дозвольте висповідатись вам, змилуйтесь надо мною, диявол пожирає мої нутрощі!»

Вільям відсунув його від себе і простяг руку, допомагаючи підвестися. «Ні, Беренгарію, — мовив він йому, — не проси мене прийняти твою сповідь. Не запечатауй мої вуста, відкриваючи свої. Я хочу дещо почути від тебе, але мусиш сказати мені це іншим способом. А як не скажеш, я дізнаюсь самотужки. Проси у мене милосердя, якщо хочеш, та не проси мовчання. Занадто вперто всі мовчать у цій обителі. Скажи мені радше, як ти міг бачити, що його обличчя бліде, якщо то була глупа ніч, як він міг попекти тобі руку, якщо падав дощ з градом і снігом, і що робив ти о тій порі на цвинтарі? Ну ж бо, — і грубо струснув його за плечі, — скажи мені бодай це!»

Беренгарій весь тремтів: «Не знаю, що я робив на цвинтарі, не пам'ятаю. Не знаю, як я міг бачити його обличчя, може, я мав із собою якийсь світич, ні... то він мав, він мав із собою свічку, може, я бачив його лице у світлі полум'я...»

«Як він міг мати свічку, якщо падав дощ зі снігом?»

«То було після повечер'я, одразу після повечер'я, тоді ще сніг не падав, він почав падати пізніше... Пам'ятаю, що снігом мести почало, коли я тікав до опочивальні. Я тікав до опочивальні, у протилежний від привида бік... І більш нічого я не знаю, прошу вас, не розпитуйте мене більше, якщо не хочете прийняти мою сповідь».

«Гаразд, — мовив Вільям, — тепер іди, іди до церкви, поговори з Господом, бо з людьми говорити ти не хочеш, може, знайдеш когось, хто прийме твою сповідь, бо якщо ще відтоді ти не визнав своїх гріхів, але причащався

святих тайн, ти допустився святотатства. Іди. Ми ще побачимось».

Беренгарій притъмом зник. А Вільям потер собі руки, як це він не раз робив на моїх очах, коли був чимось задоволений.

«Чудово, — мовив він, — це багато що з'ясовує».

«З'ясовує, мосьпане? — спитав я. — Що це з'ясовує, якщо на додачу маємо ще й привид Адельма?»

«Любий Адсо, — мовив Вільям, — той привид мені ніскілечки не схожий на привида, в кожному разі слова, які він виголошував, я читав у якійсь книжці на вжиток проповідників. Ці монахи, мабуть, читають забагато, і у хвилини збудження їм ввижається те, що вони вчитали в книгах. Не знаю, чи Адельм справді говорив усе це, а чи Беренгарій почув це, бо хотів почути. Хай там як, але ця історія підтверджує цілий ряд моїх припущень. Ось це, наприклад: Адельм наклав на себе руки, а з Беренгарієвої історії можна виснувати, що перед смертю він не знаходив собі місця, будши у полоні великого хвилювання, його мучили докори сумління за щось, що він був скоїв. Він був схвилюваний і наляканий через свій гріх, бо хтось нагнав на нього страху і, мабуть, змалював йому ту саму картину пекельної з'яви, яку він потім у нестямі так майстерно розіграв перед Беренгарієм. А через цвинтар він ішов, вертаючись з церкви, де був звірився (чи висповідався) комусь, хто вселив у нього страх і докори сумління. З цвинтаря ж він прямував, як сказав Беренгарій, у бік, протилежний до опочивалень. Отже, у бік Вежі, але й, можливо, в бік монастирського муру за свинарниками, звідки, за моїми припущеннями, він кинувся в урвище. Він кинувся туди ще до того, як затягла сніговиця, і загинув у підніжжі муру, і лише згодом зсув заніс його труп між північну і східну башту».

«А крапля вогняного поту?»

«Вона була в історії, яку він почув і повторив, або яку Беренгарій уявив собі під впливом хвилювання та докорів сумління. Бо муки сумління Беренгарія виступають тут антистрофою до Адельмових мук сумління, ти ж сам чув. Якщо Адельм ішов з хорів, він, можливо, ніс свічку, і крапля, яка впала на руку його друга, була всього лиш

краплею воску. Але Беренгарій відчув цей біль набагато гостріше, бо Адельм назвав його своїм навчителем. А це значить, що докори Адельма стосувалися чогось, чого він навчився від Беренгарія і що врешті кинуло його у смертельний розпач. І Беренгарій це знає, він страждає, бо усвідомлює, що штовхнув Адельма до загибелі, намовивши до чогось недозволеного. І неважко уявити собі, що то було, бідолашний мій Адсо, після всього того, що ми чули про нашого помічника бібліотекаря.

«Я зрозумів, що сталося між ними, — сказав я, соромлячись своєї проникливості, — але хіба ми всі не віримо у милосердного Бога? Ви кажете, що Адельм, мабуть, визнав свій гріх у сповіді; чому ж тоді він захотів спокутувати свій перший гріх гріхом ще тяжчим, чи принаймні таким самим тяжким?»

«Бо хтось сказав йому щось, що кинуло його у розпач. Я вже говорив, що слова, які настрахали Адельма і якими Адельм настрахав Беренгарія, взяті, схоже, з якоїсь сучасної збірки проповідей. Адже ніколи так, як в останні роки, проповідники не проголошували перед поспільством стільки кровожерних, несамовитих і страхітливих речей, прагнучи зміцнити побожність і острах Божий (а рівно ж ревність і шанобу до людського та Божого закону). Ніколи так, як у наші дні, не лунало серед процесій флагеллантів стільки священних гімнів, натхненних стражданнями Христа і Богородиці, ніколи так, як нині, церква не намагалася зміцнювати віру посполитих, погрожуючи пекельними муками».

«Може, це через потребу в каятті», — мовив я.

«Адсо, я ніколи не чув стільки закликів до покаяння, як нині, коли ні проповідники, ні єпископи, ані навіть мої побратими спіритуали не спроможні більше провадити народ шляхом правдивого покаяння...»

«А третій вік, ангельський Папа, Перуджійська капітула...» — розгублено сказав я.

«Туга за минулим. Велика доба покаяння скінчилася, тому про покаяння може говорити навіть генеральна капітула ордену. Сто чи двісті років тому пронісся великий буревій оновлення. Тоді тих, хто про це говорив, спалювали, дарма — святі вони були, чи єретики. Тепер про

покаяння говорять усі. У певному сенсі про покаяння говорять навіть Папа. Не вір в оновлення людського роду, коли його голосить курія і двір».

«І фра Дольчино», — насмілюся я, бо мені кортіло більше довідатися про того, чиє ім'я я кілька разів чув напередодні.

«Він помер, і помер так само негідно, як і жив, бо теж прийшов запізно. Та й що ти про це знаєш?»

«Нічого, тому й питаю...»

«Я б волів ніколи про це не згадувати. Маючи до діла з деякими так званими лжеапостолами, я міг спостерігати за ними зблизька. Сумна історія. Вона б посіяла сум'яття тобі в душу. Вона й мене кинула в сум'яття, і моя неспроможність сказати, чия тут правда, тебе б ще більше збентежила. Це історія чоловіка, який скоїв несосвітенні речі, бо втілив на практиці те, що проповідували йому всі ці святі. У певну мить я перестав розуміти, хто тут винуватий, мене немов... немов затуманив дух спорідненості, яким дихали два ворожі табори — табір святих, які проповідували покаяння, і табір грішників, які втілювали його в життя, часто коштом інших... Та я мовив про інше. А може, й далі про те ж: коли доба покаяння добігла кінця, потреба в покаянні стала потребою в смерті. І ті, хто вбивав збожеволілих покаяльників, віддаючи смерті те, що їй належить, прагнули подолати правдиве каяття, яке породжувало смерть, і покаяння душі замінили покаянням уяви, ваблячи до надприродних візій страждання і крові, називаючи їх «свічадом» правдивої покути. Свічадом, яке дає змогу посполитим — а подеколи й ученим — ще в цім житті уявно пережити муки пекла. Щоби — кажуть вони — ніхто не грішив. У сподіванні, що страхом можна стримати душі від гріха і не допустити бунту».

«І тоді справді ніхто не грішитиме?» — спитав я схвилювано.

«Залежить, що ти маєш на увазі під гріхом, Адсо, — сказав мені учитель. — Мені б не хотілося бути несправедливим до людей країни, в якій я живу вже кілька років, але мені здається, що італійський люд не відзначається великою чеснотою, і якщо не грішить, то лише зі страху перед якимсь бовваном, якого вони часто-густо називають

ім'ям святого. Вони більше бояться святого Себастьяна чи святого Антонія, ніж Христа. Якщо хочеш зберегти яесь місце у чистоті, щоб його не запаскуджували сечєю, як це італійці повсюди роблять, наче собаки, варто лиш повісити над ним образок святого Антонія з дерев'яним патином, і він прожене усіх тих, хто хоче до вітру. Отож завдяки своїм проповідникам італійці ризикують повернутися до давніх забобонів. Вони більше не вірять у воскресення тіла, а страхаються лише тілесних страждань і напастей, тому дужче бояться святого Антонія, ніж Христа».

«Але ж Беренгарій не італієць», — зауважив я.

«Байдуже, я маю на увазі атмосферу, яку церква і проповідницькі чини поширили на цьому півострові і яка звідси шириться далі. І дісталася вона навіть до цієї шани гідної обителі, населеної усіма цими вченими монахами».

«Бодай би вони принаймні не грішили», — не здався я, готовий задовольнитися хоча б цим.

«Якби ця обитель була *speculum mundi*¹, ти б уже мав відповідь».

«А вона ним є?» — спитав я.

«Щоб існувало дзеркало світу, треба, щоб світ мав якусь форму», — завершив розмову Вільям, занадто з-філософська, як на мій отрочий розум.

Другого дня ЧАС ТРЕТІЙ,

де вибухає сварка між простаками, Аймар з Александрії на щось натякає, а Адсо розважає про святість і екскременти диявола. Відтак Вільям з Адсом повертаються у скрипторій, Вільям бачить децю цікаве, утретє бесідує про дозволеність сміху, але в кінцевому підсумку не може роздивитись те, що хотів би

Перед тим як піднятися у скрипторій, ми зайшли до кухні, аби щось перекусити, бо ми ще нічого не їли, відколи прокинулись. Я одразу підкріпився кухлем гарячого

¹ Дзеркалом світу (лат.).

молока. Велика плита з південного боку вже палала, мов кузня, а тим часом в печі пікся хліб на цілий день. Двоє козопасів розкладали тушу тільки-но забитої вівці. Поміж кухарів я постеріг Сальватора, який усміхнувся мені своїм вовчим ротом. Тут я побачив, як він бере зі стола рештки вчорашньої курки і крадькома тицяє їх козопасам, а вони ховають їх у свої кожухи, задоволено гигаючи. Але це помітив і головний кухар, який збештав Сальватора: «Ото вже мені келар з тебе, — сказав він, — ти маєш порядкувати монастирськими дібрами, а не тринькати їх!»

«Вони ж *Filii Dei*¹, — сказав Сальватор, — Йсус казав-бо, зчините для него те, що зчините для одного з цих вбогих!»

«Братчик чортів, мінорит смердючий! — гаркнув на нього кухар. — Ти вже не серед своєї голодраної братії! Про те, щоб давати дітям Божим, подбає абатове милосердя!»

Сальватор спохмурнів на виду і, вкрай сердитий, обернувся: «Жаден я тобі не братчик-мінорит! Я'сьм мтнах *Sancti Benedicti*²! *Merdre a tou*³, богомиле гівняний!»

«Від богомила чую, і богомилка та сучка, яку ти граєш тут по ночах прутнем своїм христопродавчим, плюгавче один!»

Сальватор притьмом вигнав козопасів і мимохідь кинув на нас стурбований погляд: «Брате, — озвався він до Вільяма, — оборонь свій чин, що моїм не є, повідж йому, що *filios Francisci*⁴ не суть христопродавці! — Відтак шепнув мені на вухо: — Олжа се, тьху», — і сплюнув на землю.

Кухар грубо виштовхав його за двері і зачинив за його спиною двері. «Брате, — шанобливо сказав він Вільямові, — я не говорив зле про ваш чин і про святих людей, які до нього належать. Я розмовляв з цим лжеміноритом і лжебенедиктинцем, а він ні риба ні м'ясо».

«Я знаю, звідки він прийшов, — примирливо мовив Вільям. — Але тепер він — такий самий чернець, як і ти, і йому теж належиться братня пошана».

¹ Діти Божі (лат.).

² Святого Бенедикта (лат.).

³ Тут: Іди до ділька (спотв. фр.). Фарс «Убу-король» французького драматурга Альфреда Жаррі (1873—1907), якого вважають предтечею театру абсурду, починається власне зі слова *merdre* (насправді такого слова у французькій мові нема).

⁴ Діти Франциска (лат.).

«Але він лхає носа туди, де не треба, бо його захищає келар, і він сам вже став вважати себе келарем. Порядку в абатстві і вдень, і вночі, мовби все це його!»

«Чому вночі?» — спитав Вільям. Кухар махнув рукою, мовляв, він не бажає говорити про нечестиві речі. Вільям більш нічого його не питав і допив своє молоко.

Моя цікавість розпалювалася все дужче й дужче. Зустріч з Убертином, поголоски про Сальваторове і келареве минуле, дедали частіші натяки на братчиків і міноритів-еретиків, які я чув у ті дні, небажання учителя розповісти мені про фра Дольчина... Вервечка образів у моїй голові почала складатися в картину. От, приміром, бувши в дорозі, ми принаймні двічі бачили процесії флагеллантів. За першим разом місцева людність дивилась на них, як на святих, за другим разом пішов поголос, що вони еретики. А то були ті самі люди. Вони ходили процесіями по вулицях міста, пара за парою, прикриті лише у соромливих місцях, позбувшись будь-якого почуття стиду. Кожен з них мав у руці шкіряний бич, яким вони били себе по спині до крові, щедро проливаючи сльози, немовби своїми очима бачили страсті Спасителеві, і жалібним співом благали Господнього милосердя і помочі від Богородиці. Не лише вдень, а й уночі, запаливши свічки, у зимову студінь, великими натовпами ходили вони навколо церков, простиралися в покорі перед вітварями, а попереду йшли священники зі свічками і корогвами, і були то не лише посполиті чоловіки й жінки, але й шляхетні матрони, купці... Чинились тоді великі діла покаяння, крадії віддавали награвоване, інші теж визнавали свої злочини...

Та Вільям дивився на них байдуже і сказав мені, що то не правдиве каяття. Він говорив тоді те саме, що сказав уранці: доба великого покаяльного очищення добігла кінця, а в цей спосіб проповідники лишень дають якийсь лад побожності юрби, щоб не захлиснуло її прагнення іншого каяття. яке справді було еретичним і наводило на всіх пострах. Але різниця, хоч вона й була, зоставалась для мене геть неясною. Мені здавалось, що вона не у вчинках одних чи других, а в тому, як церква судила про той чи той вчинок.

Мені згадалась бесіда з Убертином. Вільям, безперечно, на щось натякав, він намагався розтлумачити Убертинові, що різниця між його містичною (і православною) вірою та схибленою вірою еретиків не така вже й велика. Убертин на це образився, немов ця різниця для нього цілком очевидна. У мене тоді склалося враження, що він відрізняється від інших саме тим, що вміє добре бачити відмінності. Вільям склав із себе обов'язки інквізитора, бо втратив здатність їх бачити. Тому йому не хотілося говорити зі мною про того таємничого фра Дольчина. Але, мислив я собі, тоді очевидно, що Вільям втратив благовоління Господа, який не лише велить бачити різницю, але й, сказати б, наділяє своїх обранців здатністю її бачити. Убертин і Клара з Монтефалько (навколо якої теж були самі грішники) були святими саме тому, що вміли розрізняти. Оце і є святість.

Але чому Вільям не вмів розрізняти? Його ум був такий гострий, а в явищах природи він тямив помічати найменшу відмінність і найменшу подібність між речами...

Я поринув у ці думки, а Вільям допивав своє молоко, коли ми почули, як з нами хтось вітається. То був Аймар з Александрії, з яким ми запізналися були в скрипторії — мене тоді вразив вираз його обличчя, на якому вічно побутував кривий усміх, немов він ніяк не міг збагнути, чому всі людські створіння такі пусті, не надаючи, однак, сій космічній трагедії надто великого значення. «То що, брате Вільям, ви вже освоїлись у цім вертепі недоумків?»

«Це, гадаю, домівка мужів, гідних шани за свою святість та ученість», — обережно мовив Вільям.

«Колись так і було. Коли абати робили своє діло, а бібліотекарі — своє. Ви ж бачили там, нагорі, — кивнув він на верхній поверх, — як той німець, напівтруп з очима сліпця, побожно вислуховує марення того існування, сліпця з очима трупа, і всі шоранку очікують пришествя Антихриста. Нарихтували нових пергаменів, а нових книжок обмаль... Ми тут сидимо і не рухаємося, а там, у містах, щось діється... Колись наші монастирі керували світом. Нині цісар, бачте, згадав про нас — сюди ідуть його друзі на зустріч з його ворогами (я знаю дещо про вашу місію, ченці балакучі, вони ж не мають іншого до роботи). Але

сам сидить у місті, бо тільки звідти можна правити цією країною. Ми тут збираємо зерно і вирощуємо птицю, а там лікті шовку обмінюють на штуки льону, штуки льону — на мішки спецій, і все це — на добрі гроші. Ми тут бережемо свої скарби, а там скарби помножують. І книжки. Куди кращі від наших».

«Звісно, на світі діється чимало нового. Але чому ви вважаєте, що це абатова провина?»

«Бо він віддав бібліотеку в руки чужинців і порядкує так, що обитель стала схожа на цитадель, єдиною метою якої є захист бібліотеки. У бенедиктинському абатстві на італійській землі італійці мають вирішувати італійські питання. А що ж нині роблять італійці, які вже навіть папи не мають? Торгують, виробляють, а тому багатші від французького короля. То ж робім так і ми — якщо ми вміємо гарно переписувати книжки, чому б нам не переписувати їх для університетів, чому б більше не цікавитися тим, що діється там, за горами? Я не маю на увазі цісарського двору, з усією повагою до вашої місії, брате Вільям, я говорю про те, що роблять болонці і флорентійці. Звідси ми б могли керувати потоком прочан і купців, які їдуть з Італії в Прованс і назад. Чому б не допустити в бібліотеку творів, написаних посполитим нарідччям, тоді вона б збагатилася й авторами, які латиною вже не пишуть. А натомість нами керує гурт чужинців, які далі провадять бібліотеку так, ніби в Клюні абатом все ще добрий Одільйон...»

«Але ж настоятель — італієць», — мовив Вільям.

«Та що там настоятель, — з такою ж кривою усмішкою сказав Аymar. — Замість голови у нього — бібліотечна шафа. Поточена хробаками. Щоб дошкулити Папі, він приймає в обитель братчиків... я маю на увазі тих єретиків, вигнанців з вашого пресвятого чину... а щоб догодити цісареві, скликає сюди ченців з усіх монастирів півночі, ніби у нас нема своїх майстерних переписувачів і знавців греки й арабської, ніби у Флоренції чи в Пізі нема купецьких синів з багатих і щедрих родин, які охоче вступили б в орден, якби він дав їхнім батькам змогу помножити свою могутність і престиж. Але тут поблажливість до речей світу сього згадують лише тоді, коли треба дозволити

німцям... ох, Господи милий, спопели ж язик мій, бо норовить він виказати речі мало достойні!»

«В обителі діються мало достойні речі?» — неуважно поспитав Вільям, наливаючи собі ще трохи молока.

«Ченці теж люди, — прорік Аймар. Відтак додав: — Але тут вони меншою мірою люди, ніж деінде. Ясна річ, я нічого вам не говорив».

«Дуже цікаво, — мовив Вільям. — Це лише ваші гадки, чи й інші думають так, як ви?»

«Й інші теж, багато хто так думає. Не один з тих, хто тепер оплакує нещасливу долю бідолашного Адельма, не надто б сумував, якби у прірву влав хтось інший — той, хто забагато вештається по бібліотеці».

«Що ви маєте на увазі?»

«Я вже й так забагато сказав. Ми тут всі дуже балакучі, ви вже, певно, це помітили. З одного боку, мовчання тут вже більш ніхто не дотримується. А з другого — доводять його до крайнощів. А замість того, щоб говорити чи мовчати, належить діяти. У золоту добу нашого чину, коли настоятель не мав належного гарту, всього лиш одна чаша отруєного вина — і місце для наступника було вільне. Я сказав вам усе це, ясна річ, брате Вільям, не тому, що ремствую проти абата чи інших братів. Хай Бог боронить, лиха звичка ремствувати мені, на щастя, не властива. Але я б не хотів, щоб абат просив вас розслідувати щось про мене, чи про когось іншого, приміром Пацифіка з Тіволі чи Петра з Сант'Альбана. До бібліотеки ми ніякого стосунку не маємо. Але хотіли б мати. То ж викрийте це зміїне кубло, ви ж стількох еретиків спалили».

«Я ніколи нікого не спалив», — сухо відповів Вільям.

«Це я просто так, до слова, — погодився Аймар з широкою усмішкою. — Гарного вам полювання, брате Вільям, але вночі будьте обережні».

«А чому не вдень?»

«Бо вдень тут дбають про тіло з допомогою доброго зілля, а вночі збавляють розуму з допомогою лихого. Не дуже тому вірте, що в прірву Адельма підштовхнули чийсь руки, ані тому, що чийсь руки запхнули Венанція у глек з кров'ю. Є тут хтось, хто не хоче, щоб ченці самі вирішували, куди йти, що робити і що читати. І намагається з

допомогою пекельних сил або заклуть чаклунів, які знаються з пекельними силами, збити з пантелику цікавські голови...»

«Ви маєте на мислі отця-зілляра?»

«Северин з Сант'Еммерано — достойний чоловік. Звичайно, він — німець, як і Малахія...» Ще раз показавши, який він далекий від ремствування, Аймар піднявся нагору до своєї праці.

* * *

«Що ж він хотів нам сказати?» — спитав я.

«Усе і нічого. У монастирі ченці завжди воюють між собою, щоб запевнити собі головство у спільноті. У Мельку так само, але, мабуть, ти, будши новіцієм, не мав ще нагоди це усвідомити. Втім, на твоїй землі здобути владу над монастирем означає завоювати собі позицію, з якої можна на рівних говорити з імператором. А в цій країні все по-іншому, імператор далеко, навіть коли він в Римі. Тут нема двору, тепер вже навіть папського. Зате є міста, як ти, напевне, помітив».

«Звичайно, і вони мене вразили. Міста в Італії зовсім інші, ніж у моїх сторонах... Це не лише місце мешкання: всі рішення приймаються в містах, всі тут завжди на майдані, і більше важать міські радці, ніж імператор чи Папа. Ці міста... кожне з них наче окреме королівство...»

«А королями їхніми є купці. А їхньою зброєю є гроші. Гроші в Італії виконують іншу роль, ніж у твоїй чи моїй країні. Вони в обігу повсюди, але деінде життя великою мірою все ще опановане обміном дібрами, який його упорядковує. Обмінюють все — птицю і снопи збіжжя, серпи і підводи, а гроші потрібні, щоб купувати весь цей крам. І ти, певно, помітив, що в італійських містах все навпаки — дібра потрібні для того, щоб здобувати гроші. Навіть священики, єпископи і чернечі ордени мусять розраховуватися грішми. Ясна річ, саме тому бунт проти влади проявляється тут як заклик до вбогості, і бунтуються проти влади якраз ті, хто не має доступу до грошових відносин, саме тому кожен заклик до вбогості викликає таку напругу і такі суперечки, а хто надто ревно проповідує вбогість, того ціле місто, від єпископа до магістрата, вважає своїм

ворогом. Інквізитори відчувають сморід диявола там, де хтось збунтувався проти смороду екскрементів диявола. Зрозумівши це, зрозумієш і сенс Аймарових слів. У золоту добу ордену з бенедиктинських абатств пастирі керували паствою вірних. Аймар хоче повернути цю традицію. Але тепер життя пастви змінилося, і абатство може відновити цю традицію (і свою колишню славу та могутність), лише якщо саме зміниться і сприйме нові звичаї пастви. А оскільки паствою нині керують не зброєю чи пишнотою обрядів, а грішми, то Аймар хоче, щоб весь устрій обителі і навіть бібліотека були підпорядковані тому, щоб припосити гроші».

«А як все це стосується злочинів чи злочину?»

«Цього я ще не знаю. А тепер я б хотів піднятися на гору. Ходімо».

Ченці вже працювали. У скрипторії панувала тиша, але то не була та тиша, яку породжує працюючий супокій сердець. Беренгарій, який прийшов тільки-но перед нами, зустрів нас збентежено. Інші ченці підвели голови від своєї праці. Вони знали, що ми тут намагаємось знайти щось, що стосується Венанція, і сам напрям їхніх поглядів скерував нашу увагу на порожнє місце під вікном, яке виходило на центральний восьмикутник.

Хоч днина видалась дуже холодна, в скрипторії було досить тепло. Недарма він був розташований над кухнею, з якої надходило досить тепла, а до того ж комини обох долішніх печей проходили через стовпи, які підтримували два ряди гвинтових сходів, розміщених у західній і південній башті. У північній башті, в протилежному кінці великої зали, сходів не було, зате була велика грубка, яка палала, ширячи приємне тепло. Крім того, підлогу вкривала солома, і це робило наші кроки нечутними. Отже, найгірше опаленою була східна башта, і я справді помітив, що, оскільки монахів у скрипторії працювало не так багато і залишалось доволі вільних місць, мало хто хотів сідати за розміщені з того боку столи. Коли згодом я усвідомив, що тільки гвинтові сходи східної башти вели не лише вниз, до трапезної, але й уверх, до бібліотеки, я подумав було, чи система опалення зали не влаштована за мудрим розрахунком так, щоб знеохотити ченців до

цікавського винохування у тому напрямку і полегшити бібліотекареві стеження за входом в бібліотеку. Але я, мабуть, переборщив трохи у своїх підозрах, убого мавпуючи свого вчителя, бо відразу зрозумів, що влітку такий розрахунок мало що б дав, тим паче, помислив собі я, що влітку той кут найбільше освітлює сонце, а отже він знову ж таки менш привабливий.

Стіл бідолахи Венанція стояв задом до великої грубки і був, мабуть, чи не найзручніше розміщеним. Тоді я ще мало відав про життя у скрипторії, але згодом провів там немало часу і знаю, яких страждань завдають писареві, рубризаторові чи книжникові довгі зимові години за столом, коли пальці коцюбнуть на стилосі (бо навіть при нормальній температурі після шести годин писання пальці вражає страхітливий «чернечий корч», — а великий палець болить, мовби його товкли у ступі). Тому на полях рукописів нерідко можна подибати фрази, що їх переписувач залишив як свідчення своїх страждань (і нетерпачості), приміром, «Дяка Богові, скоро темніє», чи «Ох, мені б келих вина!», чи ще «Нині зимно, світло слабке, пергамен з ворсом, робота не клеїться». Як каже стародавнє прислів'я, перо тримають лише три пальці, але працює все тіло. І все тіло болить.

Та мова була про Венанційів стіл. Він був менший, ніж інші, як, зрештою, всі столи, розміщені навколо восьмикутного подвір'я і призначені для книжників, тоді як столи під вікнами зовнішніх мурів, призначені для мініатюристів та переписувачів, були більшими. Венанцій теж використовував пюпітр, бо, ймовірно, зазірав в позичені монастирем рукописи, які переписувались. Під столом були низькі полиці, де громадилися розрізнені аркуші; а що всі вони були латиною, я дійшов висновку, що то були його недавні переклади. Написані поспіхом, вони не були оформлені як сторінки книги, бо згодом їх, мабуть, мали передати переписувачеві і мініатюристові. Тому прочитати щось там було годі. Поміж цих аркушів було кілька книжок грекою. Ще одна грецька книга була розкрита на пюпітрі, саме над нею Венанцій працював як перекладач у попередні дні. Я тоді ще не знав греки, але учитель мій сказав, що то був твір якогось Лукіяна, у якому роз-

повідается про людину, обернену на осла. Я згадав тоді подібну казку Апулея, яку новіціям зазвичай суворо не радили читати.

«Навіщо Венанцій перекладав це?» — спитав Вільям Беренгарія, який од нас не відступав.

«Ії замовив у нашого монастиря синьйор Мілана, і за це монастир матиме привілей на виробництво вина у деяких маєтках на сході, — Беренгарій вказав рукою кудись далеко. Але відразу ж додав: «Не подумайте, що обитель бере за гроші замовлення від мирян. Але замовник постарався, щоб венеційський дож позичив нам цей цінний грецький рукопис, а одержав його він од візантійського кесаря, і по завершенні Венанцієвої праці ми б зробили два списки — один для замовника, а другий — для нашої бібліотеки».

«Яка не цурається включати до своєї збірки й поганські казки», — мовив Вільям.

«Бібліотека свідкує про істину і помилку», — пролунав голос у нас за спиною. То був Хорхе. Я ще раз здивувався (та немало доведеться мені ще дивуватися у наступні дні), як раптово і негадано з'являвся сей дідуган, немов то ми його не бачимо, а не він нас. Мені було невтямки, що робить сліпий у скрипторії, але згодом я зрозумів, що Хорхе був всюдисущий, він бував у всіх закутках обителі. Часто бував він і в скрипторії — сидів на скрині біля каміна і мовби слідкував за всім тим, що відбувається в залі. Якось я почув, як зі свого місця він голосно спитав: «Хто це йде нагору?» — звертаючись до Малахії, який саме йшов до бібліотеки, ступаючи по соломі, яка приглушувала його кроки. Всі ченці дуже його поважали і часто зверталися до нього по допомогу, читаючи йому важко зрозумілі уступи, запитуючи його думку про якийсь коментар чи радячись, як краще зобразити якусь звірину чи якогось святого. Він же спрямовував у порожнечу свої погаслі очі, немов вдивляючись у сторінки, що жили в його пам'яті, і відповідав, що лжепророків зазвичай зображають єпископами, а з уст їм вискакують жаби, або пояснював, якими самоцвітами мають бути прибрані мури небесного Єрусалима; що арімаспів слід малювати на мапах поблизу землі пресвітера

Йоана¹ — і радив не зображати їх потворність надто яскраво: достатньо нашкідувати їх приблизно, аби лиш можна було їх впізнати, адже вони не мають збуджувати надто уяву, а відразливість їхня не повинна викликати сміху.

Якось я почув, як він радить одному коментаторові, що тлумачити *gesaritulatio*² в текстах Тихонія треба за святим Августином, аби уникнути донатистської ересі. Іншого разу я почув, як він дораджує спосіб відрізнати еретиків від схизматиків при укладанні коментарів. А ще якось він пояснював розгубленому книжникові, яку книгу той має шукати в каталозі бібліотеки, мало не вказуючи сторінку, на якій вона згадана, й запевняючи його, що бібліотекар радо видасть йому цю книгу, бо то твір богонатхненний. Врешті одного разу я почув, як він сказав, що таку і таку книгу не варто шукати, хоч вона і є в каталозі, бо ще п'ятдесят років тому її погризли миші і вона розсиплеться в руках у того, хто її торкнеться. Одне слово, він був воістину пам'яттю бібліотеки і душею скрипторію. Іноді він напучував ченців, чуючи, як вони теревеняють між собою: «Поспішіть свідкувати про істину, час бо вже близько!» — натякаючи на пришестя Антихриста.

«Бібліотека свідкує про істину і помилку», — сказав тоді Хорхе.

«Звісно, Апулей і Лукіян провинні у багатьох помилках, — мовив Вільям. — Але під покровом своїх вигадок ця казка містить і добру мораль, бо навчає, як дорого доводиться розплачуватися за власні помилки, та й зрештою я вважаю, що історія чоловіка, оберненого ослom, натякає на перетворення душі, оскверненої гріхом».

«Можливо», — сказав Хорхе.

«Утім, тепер я розумію, чому під час тієї розмови, про яку він розповідав учора, Венанція так зацікавила проблема комедії: бо ж казки такого стибу теж можна прирівняти до комедій старожитніх авторів. І одні, і другі не розповідають, як трагедії, про людей, що існували насправді, вони, каже Ісидор, мовлять про людей вигаданих: “fabulae

¹ Пресвітер Йоан — міфічна постать з середньовічних легенд, християнський правитель далеких східних країв. Його називали також християнським володарем Азії, правителем татарів, імператором Ефіопії.

² Стисле повторення (*lat.*).

poetae a fando nominaverunt quia non sunt res factae sed tantum loquendo fictae¹».

Спершу я не міг зрозуміти, навіщо Вільям вдався в цю вчену діатрибу, і то з чоловіком, який, схоже, не полюбляє подібних тем, та відповідь Хорхе показала мені, яким проникливим був мій учитель.

«Мова того дня йшла не про комедії, а лише про дозволеність сміху», — насупившись, мовив Хорхе. А я чудово пам'ятав, що, коли напередодні Венанцій згадав про ту бесіду, Хорхе заявив, що не пригадує її собі.

«Ага, — недбало кинув Вільям, — а я думав, ви розмовляли про вигадки поетів і дотепні загадки...»

«Говорили ми про сміх, — сухо сказав Хорхе. — Погани писали комедії, щоб спонукати глядачів до сміху, і чинили зло. Господь наш Ісус Христос ніколи не розповідав ані комедій, ані казок, а лише прозорі притчі, які алегорично навчають нас, як заслужити собі рай, і нехай так буде».

«Цікаво, — мовив Вільям, — чому вам так не до вподоби думка, що Ісус теж сміявся. Гадаю, сміх, як і купіль, — чудовий засіб для лікування гуморів та інших тілесних хворостей, зокрема меланхолії».

«Купіль — добра річ, — мовив Хорхе, — навіть Аквинець радить їх, щоб позбутися смутку, адже то лиха пристрасть, коли вона не звернена до зла, яке можна побороти відвагою. Купіль відновлює рівновагу гуморів. А сміх трусить тілом, спотворює риси обличчя і робить людину подібною до мавпи».

«Мавпи не сміються, сміх властивий людині, він є знаменням її розумної природи», — мовив Вільям.

«Знаменням розумної природи людини є також слово, а словом можна блюзнити Бога. Не все те, що властиве людині, обов'язково благає. Сміх — знамення глупоти. Той, хто сміється, не вірить у те, з чого сміється, але й не ненавидить його. А отже сміятися зі злого означає не бажати поборювати його, а сміятися з доброго означає не усвідомлювати сили, з якою добро поширює само себе. Тому-то Правило гласить: “decimus humilitatis gradus est si

¹ Поетичними назвали їх казками, бо вони оповідають не про речі дійсні, а про речі вигадані (*лат.*). З «Етимологій» Ісидора з Севільї.

non sit facilis ac promptus in risu, quia scriptum est: stultus in risu exaltat vocem suam¹».

«Квінтильян, — перебив мій учитель, — твердить, що сміх належить стримувати в панегірику, з огляду на гідність, але його слід заохочувати в багатьох інших випадках. Тацит восхваляв іронію Кальпурнія Пізона, а Пліній Молодший писав: “aliquando praeterea rideo, jocor, ludo, homo sum”²».

«То все погани, — відрік Хорхе. — Правило каже: “scurtilitates vero vel verba otiosa et risum moventia aeterna clausura in omnibus locis damnamus, et ad talia eloquia discipulum arere os non permittimus”³».

«Але коли Христове слово вже тріумфувало на землі, Синезій з Кирени сказав, що божество зуміло сумірно сполучити комічне й трагічне, а про цісаря Адріяна, мужа звичаїв возвишених і душі naturaliter християнської, Гелій Спарціян твердив, що той умів чергувати хвилини веселощів з хвилинами поважності. І, врешті, Авсоній радить помірковано дозувати серйозне і грайливе».

«Але Павлін Ноланець і Климент Александрійський остерігають нас проти цих глупств, а Сульпіцій Север каже, що святого Мартина ніхто ніколи не бачив ані в полоні гніву, ані в полоні веселощів».

«Одначе згадує деякі репліки святого, які можна б назвати spiritualiter salsa⁴», — мовив Вільям.

«Вони були влучні й мудрі, а не смішні. Святий Ефраїм написав паренезу проти смішок серед монахів, а “De habitu et conversatione monachorum”⁵ радить уникати непристойностей і жартів, немовби то отрута гаспида!»

«Але Гільдеберт сказав: “admittenda tibi joca sunt post seria quaedam, sed tamen et dignis ipsa gerenda modis”⁶. А Йоан із Солсбері дозволяв скромні веселощі. Навіть

¹ Десятий ступінь послуху полягає в тому, щоб не піддаватись легко поривам сміху, бо ж написано: дурень у сміху підносить голос свій (лат.).

² Іноді я сміюся, жартую, граюся, бо я людина (лат.).

³ Непристойності, дурощі і блазнювання осуджуем навично і повсюди, і не дозволимо, аби учень розтуляв уста, виголошуючи таку мову (лат.).

⁴ Дотепним (лат.).

⁵ Про монаше облачення і бесіду (лат.).

⁶ Після серйозної бесіди треба дозволити жарту, але вони повинні мати належну міру (лат.).

Єкклезіаст, на якого посилається ваше Правило і з якого ви цитували уступ про те, що сміх — прикмета дурня, допускає принаймні мовчазний сміх сумирної душі».

«Душа спокійна, лише коли споглядає істину і насолоджується сповненим добром, а з істини і добра не сміються. Ось чому Христос не сміявся. Сміх породжує сумнів».

«Але іноді треба сумніватися».

«Не бачу для цього причини. Коли зроджується сумнів, належить звернутися до авторитету, до слів якогось святого отця чи учителя церкви, і тоді будь-яка підстава для сумніву зникне. Мені здається, що ви надто переймаєтеся всілякими сумнівними теоріями, як-от вчення паризьких логіків. Та святий Бернард вміло дав відсіч кастратові Абеляру, який намагався піддавати всі проблеми холодному і мертвому раціональному аналізу, віддаючи все на поталу розумові, не просвітленому писаннями, вирікаючи своє “це так, а це не так”¹ Звичайно, той, хто погоджується з цими вельми небезпечними ідеями, схильний схвалювати і жарти неука, який сміється з того, що насправді є єдиною істиною, даною нам раз і назавжди. Тому, сміючися, неук немов каже “Deus non est”²».

«Превелебний Хорхе, мені здається, ви несправедливо називаєте Абеляра кастратом, адже знаєте, що такої долі він зазнав через чужу підлість...»

«Через свої гріхи. Через пиху своєї віри у людський розум. Бо віру посполитих висміяно, тайни Божі оголено перед всіма (принаймні деякі глупаки до цього бралися), питання вишніх речей потрактовано легковажно, отців же взято на глузи, бо вони вважали, що такі питання належить радше замовчувати, ніж розв’язувати».

«Я не згоден, всечасний Хорхе. Бог хоче, щоб ми використовували свій розум для з’ясування багатьох неясних речей, які писання дозволило нам тлумачити на власний розсуд. Коли хтось пропонує якесь твердження, то перед тим, як повірити в нього, ви спершу мусите з’ясувати, чи воно прийнятне, бо розум наш сотворений Богом, і те, що любе нашому розумові, напевне любе й розумові божест-

¹ Натяк на твір Абеляра «Так і ні» (див. *Глосарій* і далі в тексті).

² Бога нема (*лат.*).

венному, про який, зрештою, нам відомо лише те, що через аналогію, а часто й через заперечення, ми висновуємо з міркувань нашого розуму. Тому іноді, щоб підірвати фальшивий авторитет абсурдного твердження, противного розумові, належним знаряддям може бути і сміх. Часто сміх потрібен також для того, щоб збити з пантелику лихих і ясно, як Божий день, показати їхню глупоту. Про святого Мавра розповідають, що погани вкинули його в окріп, а він ремствував, що купіль захолодна; поганський правитель, щоб перевірити, в глупоті своїй запхав руку в воду і попівся. Гарно вчинив сей святий мученик, висміявши ворогів віри».

Хорхе недобре посміхнувся: «В оповідках, що їх любляють проповідники, можна знайти чимало таких байок. Святий, занурений в окріп, страждає задля Христа і стримує свої крики, а не забавляється дитячими витівками перед поганами!»

«Бачите? — мовив Вільям. — Оповідка ся здається вам противною розумові, і ви звинувачуєте її в тому, що вона смішна! Нехай невидимо і здержуючи вуста, ви смієтеся з чогось і хочете, щоб я теж не сприймав цього всерйоз. Ви смієтеся зі сміху, та все ж смієтесь».

Хорхе роздратовано махнув рукою: «Жартуючи зі сміху, ви втягуєте мене в пусті балачки. Але самі знаєте, що Христос не сміявся».

«Я цього не певен. Коли він пропонує фарисеям кинути перший камінь, коли питає, хто зображений на монеті, якою сплачують податок, коли вживає гру слів, кажучи “*Tu es petrus*”¹, він, мислю собі, дотепними своїми речами хоче присоромити грішників і підтримати на душі прихильників. Дотепність видно і в його словах, звернених до Каяфи: «Ти сказав». А коментуючи книгу пророка Єремії, де Бог каже Єрусалимові “*nudavi femora contra faciem tuam*”², — Єронім пояснює: “*sive nudabo et relevabo femora et posteriora tua*”³. Отже, навіть Господь висловлюється дотепно, щоб збити з пантелику тих, кого хоче покарати. І ви добре знаєте, що у найгарячіший момент бороть-

¹ Ти — камінь (Петро) (лат.). Див. Мт 16, 18.

² Закочу подолки твої над обличчя твоє (лат.). Єр 13, 26.

³ Оголить і покаже стегна свої і зад свій (лат.).

би між клонійцями і цистерціанцями перші висміювали других, звинувачуючи їх у тому, що ті не носять штанів. А в «Speculum Stultorum»¹ оповідається про те, як осел на ймення Бурий замислюється, що б сталося, якби вночі вітер підняв ковдри, і чернець побачив свій срам...»

Ченці навколо засміялися, а Хорхе розлютився: «Ви мені втягуєте оцих братів у дурнуваті забави. Я знаю, що францисканці звикли здобувати собі прихильність поспільства подібними дурницями, але про ці забави я скажу вам словами одного вірша, почутого від когось з ваших проповідників: *tum podex carmen extulit horridulum*²».

Сказано це було дещо зарізко. Вільям поводив себе зухвало, але тепер Хорхе звинувачував його в тому, що слова його погано пахнуть. Я замислився, чи сувора ця відповідь не означає, що старець велить нам покинути скрипторій. Та Вільям, ще недавно такий войовничий, зробився напрочуд смиренным.

«Прошу прощення, всечесний Хорхе, — мовив він. — Мої уста зрадили мої думки, я не хотів бути нешанобливим до вас. Мабуть, те, що ви кажете, правда, а я помилявся».

Супроти цього вишуканого чину покори Хорхе лиш крекнув, що могло означати як задоволення, так і прощення, і йому нічого іншого не залишалось, як вернутися на своє місце, та й ченці, які під час дискусії поступово підходили до нас, знов повернулися до своїх робочих столів. Вільям знову став навколішки перед Венанцієвим столом і почав нишпорити між паперами. Своєю покірливою відповіддю Вільям здобув собі кілька секунд спокою. І те, що він побачив протягом цих кількох секунд, подвигнуло його на пошуки у наступну ніч.

То тривало дійсно кілька секунд. Бо одразу ж до нього підступив Бенцій, вдаючи, буцім забув свій стилос на столі, коли був підійшов, прислухаючись до розмови з Хорхе, шепнув Вільямові, що йому терміново треба з ним поговорити, і призначив йому зустріч за лазнею. Вільям, мовляв, має вийти першим, а він його невдовзі наздожене.

¹ Дзеркало дурнів (лат.).

² Тут зад його випустив паскудний звук (лат.).

Вільям вагався якусь мить, тоді покликав Малахію, який з-за свого стола біля каталога слідкував за всім, що діялося навколо, і попрохав його, щоб той, зважаючи на мандат, одержаний від настоятеля (він наголосив на цім своїм привілеї), поставив когось сторожити стіл Венанція, бо для розслідування конче потрібно, щоб ніхто до нього не наближався впродовж цілого дня, аж поки Вільям не вернеться. Він сказав це голосно, таким чином не лише зобов'язуючи Малахію наглядати за монахами, але й монахів наглядати за Малахією. Бібліотекар не міг не погодитися, і ми з Вільямом вийшли.

Поки ми йшли через город, прямуючи до лазні, розташованої позаду лічниці, Вільям зауважив:

«Схоже, багатьом не до шмиги, що до рук мені потрапить щось, що лежить на Венанцієвому столі або під ним».

«І що ж це таке?»

«Мені здається, що цього не знає навіть той, кому це не до шмиги».

«Отже, Бенцієві нічого нам сказати, він тільки нас хоче виманити зі скрипторію?»

«Це ми зараз дізнаємось», — мовив Вільям. Невдовзі Бенцій і справді наздогнав нас.

Другого дня ЧАС ШОСТИЙ,

*де Бенцій повідає дивну історію, яка з'ясовує деякі
неподобні речі з життя обителі*

Бенцієва оповідь була дещо плутаною. Схоже було, що він і справді хотів лише виманити нас зі скрипторію, але, мабуть, не зумівши вигадати правдоподібної причини, він виклав нам таки дещо з того, що знав.

Він сказав, що зранку дещо недомовив, але тепер, після зрілого розмислу, вирішив, що Вільям повинен знати всю правду. Під час тієї легендарної бесіди про сміх Беренгарій згадав про «*finis Africae*». Що ж це таке? Бібліотека повна тайнощів, і там чимало книжок, яких монахам

ніколи не видавали. Бенція вразила слова Вільяма про раціональний аналіз тверджень. Він заявив, що вчений монах, на його думку, має право знайомитися зі всім тим, що зберігається в бібліотеці, і виголосив полум'яні слова проти собору в Суассоні, який осудив Абеляра, і поки він говорив, ми усвідомили, що цього ще молодого шанувальника риторики трусить порив до незалежності, і він з трудом зносить пута, які монастирська дисципліна накладає на допитливість його розуму. Я завжди вважав, що до цієї допитливості ставитися слід з підозрою, але моему учителеві, ясна річ, ця постава була до вподоби, і я помітив, що він симпатизує Бенцієві і довіряє його словам. Одне слово, Бенцій сказав нам, що не знає, про які секрети розмовляли Адельм, Венанцій та Беренгарій, але він не мав би нічого проти, якби завдяки цій сумній історії хоч трохи змінилися порядки в бібліотеці, і він сподівається, що мій учитель, куди б не завела його нитка розслідування, зуміє домогтися, щоб настоятель послабив дещо інтелектуальну дисципліну, яка тяжить над такими ченцями, як він. Адже ми прибули з такої далечі, додав він, саме для того, щоб жити свій розум дивами, схованими у просторах нутрощах бібліотеки.

Гадаю, Бенцій широ сподівався від розслідування того, про що говорив. Одначе водночас, мабуть, як і припустив Вільям, його пекла таки цікавість: він хотів першим понишпорити у Венанцієвому столі, і тому, щоб відвести нас подалі від нього, він готовий був дати взамін інші відомості. І ось що він нам повів.

Багато хто з монахів знав, що Беренгарія пожирала нездорова пристрасть до Адельма, та сама пристрасть, скверну якої гнів Божий скарав у Содомі та Гоморрі. Так висловився Бенцій, можливо, з огляду на мій юний вік. Але той, чиє отроцтво проминуло в монастирі, хоч сам зберігши цноту, не раз чував про ці пристрасті, а іноді й сам був змушений стерегтися від підступів тих, хто був у їхній владі. Навіть я, будиши ще зовсім юним ченчиком, одержував від одного літнього монаха з Мелька пидулки з віршами, які миряни зазвичай присвячують жінкам. Чернечі обітниці тримають нас далеко від тієї клоаки пороків, жіночого тіла, але часто надто близько підводять нас до

інших хиб. Зрештою, чи можу я приховати від самого себе, що навіть нині мої старі літа не в змозі вповні захистити мене від підступів біса полуденного, коли погляд мій затримується, бувало, на безбородому, по-дівочому чистому і свіжому обличчі якогось новіція на хорах?

Цим я зовсім не бажаю поставити під сумнів свій вибір на користь монашого життя, а лиш хочу пояснити заблуд багатьох з тих, кому свята ся ноша здається заважкою. І, мабуть, пояснити страшний злочин Беренгарія. Але, якщо вірити Бенцієві, цей монах, схоже, плекав цю свою валу ще мерзеннішим чином, бо вдавався до шантажу, домагаючись від інших того, що цютливість і пристойність їм забороняла.

Тож уже давно братія кепкувала собі з ніжних поглядів, що їх Беренгарій кидав на Адельма, який, кажуть, вельми був уродливий. А тим часом самого Адельма, цілковито залюбленого у свою працю, Беренгарієва пристрасть мало обходила, бо лиш з праці він черпав утіху. Та хтозна, може, в глибині своєї душі, сам того не відаючи, він теж схилявся до сього мерзосвітнього пороку. Хай там як, але Бенцій якось підслухав розмову між Адельмом та Беренгарієм: обіцяючи відкрити йому якусь таємницю, яку Адельм випитував у нього, Беренгарій пропонував йому мерзенну угоду, і навіть найпростодушніший читальник може здогадатися яку саме. І Бенцій почув, як з Адельмових вуст злетіли слова згоди, вимовлені майже з полегшею. Немовби, насмілився сказати Бенцій, у глибині душі іншого він і не бажав, і варто йому було знайти інший привід, ніж плотська жага, щоб дати свою згоду. А це значить, доводив Бенцій, що Беренгарієва таємниця стосувалася таїн мудрості, бо тоді Адельм міг жити ілюзію, буцім він погоджується на тілесний гріх, щоб втамувати прагнення розуму. Зрештою, з усмішкою додав Бенцій, він сам не раз бував у полоні таких сильних хотінь розуму, що погодився б вволити чужу тілесну жагу навіть всупереч своїм власним тілесним нахилам, аби лиш задовольнити їх.

«Хіба з вами не бувало такого, -- спитав він у Вільяма, -- що ви ладні були допуститися навіть осуду гідного вчинку, аби лиш дістати до рук книгу, яку шукаєте роками?»

«Багато століть тому мудрий і чеснотливий Сильвестр II віддав свою коштовну армілярну сферу взамін за рукопис, здається, Стація чи Лукана, — мовив Вільям. Однак відразу обережно додав: — Але йшлося про армілярну сферу, а не про доброчесність».

Бенцій визнав, що запал завів його задалеко, і став розповідати далі. У ніч перед загибеллю Адельма він вирішив простежити за ними обома, бо його некла цікавість. І побачив, як після повечер'я обоє вони пішли до опочивальні. Він довго чекав, тримаючи ледь прочиненими двері своєї келії, що була неподалік від їхніх, і, тільки-но тиша оповила сон монахів, побачив, як Адельм прослизнув у Беренгарієву келію. Після цього сон його не брав, і через якийсь час він почув, як Беренгарієві двері відчиняються і з них прожогом вискакує Адельм, а Беренгарій намагається його затримати. Адельм спустився на долішній поверх, і Беренгарій пішов услід за ним. Бенцій обережно прослизнув за ними і побачив Беренгарія, який, тремтячи, принишк в кутку на початку коридора долішнього поверху, втупившись поглядом у двері келії Хорхе. Бенцій зрозумів, що Адельм кинувся в ноги старому монахові, щоб визнати свій гріх. А Беренгарій тремтів, бо знав, що таємницю його розкрито, нехай навіть під печаттю святого таїнства сповіді.

Відтак Адельм вийшов, блідий як стіна, відсторонив від себе Беренгарія, який намагався щось йому сказати, і поспішив геть з опочивальні. Він обійшов абсиду церкви і через північний портал, який вночі завжди залишають відчиненим, увійшов на хори. Він, певно, хотів помолитися. Беренгарій пішов за ним, але в церкву не зайшов, а став блукати по цвинтарі між могилами, заламуючи руки.

Бенцій не знав, що робити, коли помітив, що поблизу є ще хтось четвертий. Той теж слідкував за цією парою і, певна річ, не помітив Бенція, який щільно притиснувся до стовбура дуба, що росте на краю цвинтаря. То був Венанцій. Побачивши його, Беренгарій принишк між могилами. Венанцій теж пішов на хори. Тут Бенцій, боячися, що його побачать, вернувся в свою келію. Наступного ранку Адельмів труп знайшли у підніжжі крутосхилу. Більш нічого він, Бенцій, не знав.

Наближалася обідня пора. Бенцій пішов, і мій учитель більш нічого його не питав. Ми барилися ще якийсь час за лазнею, відтак прогулялися кілька хвилин по городі, розмірковуючи над сими особливими одкровеннями.

«Крушина, — мовив раптом Вільям і схилився, щоб придивитись до рослини, яку він того зимового дня впізнав у голому кущі. — Напар з її кори помагає від геморою. А це — лопух, *agstium larra*, гарна припарка з його свіжих коренів гоїть висипку на шкірі».

«Ви тямите в цьому більше від Северина, — сказав я йому, — але тепер звольте сказати мені, мосьпане, що ви думаєте про те, що ми почули!»

«Любий Адсо, пора б тобі навчитися міркувати власною головою. Бенцій, мабуть, сказав нам правду. Його оповідь збігається з тим, що оповів нам нині рано-вранці Беренгарій, переплівши зі своїми мареннями. Спробуй відтворити хід подій. Беренгарій з Адельмом допускаються великого паскудства, це ми вже зрозуміли раніше. І Беренгарій, мабуть, відкриває-таки Адельмові ту таємницю, яка, на жаль, далі нею застається. Адельм же, скоївши злочин супроти чистоти і законів природи, думає лиш про те, щоб звиритися комусь, хто б міг відпустити йому цей гріх, і біжить до Хорхе. А той вдачу має вельми сувору, як ми вже мали нагоду переконатися, тож накидається на Адельма з докорами, які вселяють у нього страх. Може, він не дає йому розгрішення, а може, накладає неможливу покуту — цього ми не знаємо, і Хорхе ніколи нам цього не скаже. Але як би там не було, Адельм прожогом біжить до церкви, щоб простертися перед вівтарем, та сумління його не знаходить спокою. Тут до нього підходить Венанцій. Ми не знаємо, що вони сказали один одному. Можливо, Адельм звіряє Венанцієві таємницю, яку одержав у дар (чи в заплату) від Беренгарія — вона вже зовсім його не обходить, бо в нього тепер вже є своя таємниця, куди жажливіша і пекучіша. Що ж діється з Венанцієм? Його, ймовірно, охоплює та сама палка цікавість, яка нині спонукала до звірень нашого Бенція, і він, задоволений тим, що дізнався, зоставляє Адельма на поталу докорів сумління. Адельм відчуває себе покинутим, вирішує заподіяти

собі смерть, виходить у розпачі на цвинтар і там зустрічає Беренгарія. Він кидає йому в вічі жahlливі слова, звинувачує у всьому, зве його навчителем мерзенностей. Гадаю, якщо очистити Беренгарієву оповідь від його галюцинацій, її можна вважати правдивою. Адельм повторив йому ті самі слова, які почув був від Хорхе і які зродили у ньому розпач. І Беренгарій в сум'ятті душі йде в один бік, а Адельм — в другий, щоб накласти на себе руки. Далі все йде так, як ми вже знаємо і як бачили на власні очі. Усі вважають, що Адельма замордовано, а це наводить Венанція на думку, що таємниця бібліотеки куди важливіша, ніж він гадав. І він самотужки береться за пошуки. Аж поки хтось не зупиняє його, до того чи після того, як він відкрив те, що шукав».

«Хто його вбив? Беренгарій?»

«Можливо. Або Малахія, який має Вежу в своїй опіці. Або ще хтось. Беренгарій під підозрою, бо він явно наляканий, а він же знав, що Венанцію відома його таємниця. Малахію теж можна підозрювати: він, охоронець непорушності бібліотеки, виявляє, що хтось ту непорушність порушив, тому й вбиває. Хорхе відає все про всіх, знає Адельмову таємницю, не хоче, щоб я дізнався, що ж таке знайшов Венанцій... Багато що кидає на нього підозру. Але скажи мені, як сліпий чоловік може вбити іншого чоловіка, повного сил, і як цей старець, хоч і доволі міцний, міг перенести труп і кинути його в глек. Врешті, хіба вбивцею не міг бути той сам Бенцій? А може, він нам брехав, маючи якісь свої, невідомі нам цілі. І чому обмежувати коло підозрюваних лише тими, хто брав участь у бесіді про сміх? Злочин міг мати інші мотиви, не пов'язані з бібліотекою. В кожному разі нам треба зробити дві речі: дізнатись, як вночі потрапити до бібліотеки, і дістати свічку. Про свічку подбаєш ти. Повештайся по кухні в час обіду і прихопи якусь...»

«Я маю її вкрасти?»

«Позичити, задля більшої слави Господа».

«Ну, тоді можете на мене покластися, мосьпане».

«Молодець. Щодо входу до Вежі, то ми бачили, звідки виринув Малахія вчора вночі. Нині піду оглянути церк-

ву, а зокрема ту каплицю. Через годину пора в трапезну. А опісля у нас зустріч з настоятелем. Тебе теж буде допущено, бо я сказав, що мені треба, аби хтось записував те, що ми говоритимем».

Другого дня ЧАС ДЕВ'ЯТИЙ,

де виявляється, що настоятель пишається багатствами своєї обителі і побоюється еретиків, а насамкінець Адсо починає сумніватися, чи добре він зробив, пустившись у мандри по світі

Ми знайшли абата в церкві, перед головним вітарем. Він наглядав за роботою кількох новіціїв, які витягнули з ванькиру чимало священного начиння — чаші, диски, ковчеги, а також розп'яття, якого я не бачив під час ранішнього богослужіння. Я не зміг стримати зачудованого вигуку, побачивши пишну красу цих священних вмістилищ. Був якраз полудень, і світло хвилями напливало з вікон на хорах, а ще більше з вікон фасаду, утворюючи білі водоспади, немов містичні потоки божественної субстанції, які перехрещувалися в багатьох місцях церкви, заливаючи сам вітар.

Начиння, чаші — усе являло напоказ коштовність матеріалу, з якого воно виготовлене: я побачив, як посеред жовтини золота, непорочної білини слонової кістки і прозорості кришталю виблискують самоцвіти всіх барв і розмірів, і впізнав гіацинти, топази, рубіни, сапфіри, смарагди, хризоліти, онікси, рубіни, яшму й агати. І водночас я зауважив те, чого не помітив вранці, коли спершу мене охопив екстаз молитви, а відтак кинув у сум'яття жах: покривець вітаря й інші три запинала, які увінчували його, були щирозолоті, та й цілий вітар, здавалось, виблискував золотом, хоч би з якого боку на нього дивитись.

У відповідь на моє здивування абат усміхнувся: «Оці багатства, які ви тут бачите, — мовив він до нас з учителем, — й інші, які ще побачите згодом, — це спадщи-

на століть побожності й поклоніння, свідчення можуть і святості сеї обителі. Мирські князі і володарі, архи-єпископи і єпископи жертвували на сей олтар й олтарне знадіб'я персні своїх інвеститур, золото і самоцвіти, знаки своєї величі, бажаючи, щоб їх сплавили тут на більшу славу Господа і сього Його місяця. Хоч нині монастир затьмарила ще одна скорботна подія, ми, усвідомлюючи свою кволість, не повинні забувати про силу і могутність Всевишнього. Наближається празник святого Різдва, і ми починаємо чистити священне знадіб'я, щоб згодом відсвяткувати народини Спасителя з усією пишнотою і урочистістю, якої вони заслуговують і вимагають. Кожна річ повинна постати у повноті свого сяйва... — додав він, вступившись поглядом у Вільяма, і вже потім я зрозумів, чому він так гордовито і наполегливо все це пояснював, — адже ми вважаємо, що хосенно і гоже не приховувати, а навпаки, восхваляти щедрі Божі дари».

«Звичайно, — ввічливо мовив Вільям, — якщо ваша світлість вважає, що Господа слід прославляти саме так, ваша обитель досягла найвищих висот у цім прославланні».

«Саме так і треба, — мовив абат. — Якщо колись, корячись волі Божій і приписам пророків, у золоті амфори й вази, в позолочені урни збирали кров кіз, тельців і телиць у храмі Соломоновім, тим паче золоте начиння, прикрашене коштовним камінням, і всі найкращі клейноти серед створених речей належить з безнастанною шанобою і благоговінням вживати для того, щоб збирати кров Христову! Якби при другому сотворенні субстанція наша стала подібною до субстанції херувимів та серафимів, все ж вона була б ще негідною правити за вмістилище сій невимовній жертві...»

«Воістину», — мовив я.

«Багато хто заперече, кажучи, що натхненний ум, чисте серце, святоблिवе намірення — ось все, що конечне для сього священного служіння. Ми перші стверджуем відкрито й рішуче, що речі сі воістину найсутніші; та ми переконані, що віддавати шану слід і зовнішньою пишнотою священного начиння, адже справедливо і достойно є служити нашому Спасителеві у повноті всіх речей, бо

й Він не відмовився подбати про нас у повноті всього і безвиїмково».

«Так завжди міркували великі мужі вашого чину, — погодився Вільям, — пригадую, як чудово писав про церковні прикраси великий і високоповажаний абат Сугерій».

«Істинна правда, — мовив настоятель. — Погляньте на це розп'яття. Воно ще не закінчене... — Він з безконечною любов'ю взяв його в руку і став розглядати, і блаженство осяяло його обличчя. — Тут бракує ще кількох перлин, я не знайшов потрібного розміру. Колись святий Андрій, взиваючи до хреста на Голгофі, сказав, що члени Христові прикрашають його, мов перли многоцінні. І сю скромну подобу того великого чуда теж належить прикрасити перлами. Утім, мені здалося слухним вставити тут, в цім місці, над самою головою Спасителя, найкращий діамант, який ви будь-коли бачили». Своїми довгими білими пальцями він святобливо погладив найкоштовніші частини святого дерева, точніше, святої слонової кістки, адже саме з цього чудового матеріалу були зроблені рамена хреста.

«Коли я насолоджуюсь всіма пишнотами сього дому Божого, коли чар різнобарвних самоцвітів відриває мене від зовнішніх турбот, а піднесений роздум, переносячи матеріальне на нематеріальне, зосереджується на розмаїтості святих чеснот, тоді мені здається, що я потрапив, сказати б, у якийсь незвиклий закут вселенної, не ув'язнений цілковито у багні землі і не відірваний цілковито від чистоти небес. І мені уявляється, що ласка Божа сподобила мене анагогічним шляхом перенестись з долішнього сього світу до світу вишнього...»

Він говорив, повернувшись обличчям до нави. Хвиля світла, що проникала зверху, мов знамення особливого благовоління денного світила, освітлювала йому обличчя й руки, які він підняв хрестом у пориві екстазу. «Уся твар, — мовив він, — видима й невидима, є світло, що його привів до буття родителів всіх світел. Ця слонова кістка, цей онікс, і вся ця кам'яна споруда навколо нас — то світло, я ж бо відчуваю, що вони благі й прегарні, що існують вони за власними правилами пропорції, що видом і кшталтом своїм вони різняться від усіх інших видів і кшталтів, що визначає їх власне число, що не зраджують

вони своєму порядкові, що шукають вони своє особливе місце відповідно до своєї ваги. А що коштовніша за своєю природою субстанція, на яку я дивлюся, то більше все це відкривається передо мною і пишніше сяє творче могуття Бога, і якщо до вознеслої причини, недоступної у своїй повноті, легше можна дістатись, виходячи з вознеслого наслідку, то наскільки краще мовить мені про божественну причину такий подиву гідний наслідок, як золото чи діамант, якщо про неї мені спроможні говорити навіть екскременти й комахня! Коли в самоцвітах цих мені являється видіння світу вишнього, душа моя плаче зворушено і радісно, та не з мирського марнославства чи жадоби до багатства, а з пречистої любові до нічим не спричиненої першопричини».

«Кращого богослов'я годі й шукати», — мовив Вільям з глибоким смиренням, а я подумав, що він вжив оту підступну фігуру думки, котру ритори звать іронією; одначе її зазвичай вживають з належною пропунціато¹, яка підкреслює і виправдовує її вжиток; та цього Вільям не робив ніколи. Тому настоятель, більше звиклий до фігур мови, сприйняв Вільямові слова дослівно, далі перебуваючи в полоні свого містичного екстазу: «Це матеріальне богоявлення — щонайпряміший зі шляхів, які дають нам торкнутися Всевишнього».

Вільям увічливо кашлянув і мовив: «У-гм... е-гм...» То був знак, що він хоче змінити тему розмови. Йому вдалось це без труднощів, бо звичаєм його було — і, мислю собі, це типовий звичай людей з його сторін — розпочинати кожну розмову довгим попереднім крехтанням, немов йому коштувало великого розумового зусилля задовільно викласти свою думку. А насправді, і в цім я вже переконався, що більше він крехтав, готуючись заговорити, то більше був упевнений в слушності думки, яку мав висловити.

«У-гм... е-гм... — сказав, отже, Вільям. — Може, варто б нам обговорити зустріч і дискусію про убогість...»

«Про убогість... — повторив настоятель, далі у полоні своїх думок, немов несла йому було спуститися з того чудового закутка вселенної, куди занесли його самоцвіти. — Справді, зустріч...»

¹ Інтонажією (лат.).

І вони почали напружену розмову про те, що я почасти вже знав, а почасти зумів утямити, прислухаючись до їхньої бесіди. Мова була, як я вже сказав ще на початку цього незрадливого мого літопису, про подвійний спір, де, з одного боку, імператор протистояв Папі, а з другого — Папа протистояв францисканцям, які на Перуджійській капітулі, нехай багато років опісля, та все ж підтвердили тези спіритуалів про убогість Христа; і про те, що францисканці стали на бік імперії, а трикутник протистоянь і союзів тепер вже обернувся квадратом, бо в клубок цей вплутались ще й абати чину святого Бенедикта, що для мене було геть незрозумілим.

Мені й досі невтямки, чому бенедиктинські абати дали захисток і притулок францисканцям-спіритуалам ще до того, як їх власний орден розділив до певної міри їхні погляди. Бо якщо спіритуали проповідували відмову від усіх земних дібр, старші мого ордену ішли шляхом не менш чеснотливим, одначе цілковито протилежним — і найвиразніше підтвердження цьому я бачив того ж таки дня. Але гадаю, що абати мислили собі, що надмірна влада Папи означає надмірну владу єпископів і міст, а тимчасом чин мій впродовж століть ревно боронив свою могутність саме від зазіхань світського кліру та купців-мішан, претендуючи на гідність прямого посередника між небом та землею і дорадника монархів.

Я не раз разів чув твердження, за яким Божий народ ділиться на пастирів (себто кліриків), собак (себто воїнів) та овець, себто поспільство. Та перегадом я зрозумів, що твердження це можна трактувати різними способами. Бенедиктинці часто говорили не так про три стани, як про дві великі царини, одна з них стосувалася порядкування земними речами, а друга — порядкування речами небесними. Поділ на клір, мирських володарів і поспільство мав силу щодо речей земних, одначе над цією троякою царинною височів *ordo monachorum*¹, прямий посередник між Божим народом і небом. Монахи не мали нічого спільного з мирськими пастирями, до яких належали священники та єпископи, ці зіпсуті неуки, готові служити інтересам міст, де вівцями були вже не добрі і вірні селяни, а купці

¹ Монаший чин (лат.).

і ремісники. Бенедиктинський чин не мав нічого проти того, щоб оруду над посполитими довірити світським клірикам, аби лиш право остаточно вирішувати про характер цих стосунків належала монахам, і в цьому вони, прямо спілкуючись з джерелом всякої небесної влади, так само прямо спілкувалися з джерелом всякої земної влади, себто імперією. Оце тому, мислю собі, немало абатів-бенедиктинців, щоб відновити гідність імперії супроти міських управ (єпископів у спілці з купцями), погоджувалися навіть захищати францисканців-спіритуалів: їхніх ідей вони не поділяли, але їхня присутність була для них зручна, адже давала імперії непогані аргументи проти всемогуття Папи.

Тому й Аббон, подумав собі я, погодився на співпрацю з Вільямом, цісарським посланцем, ставши посередником між францисканським чином і папським престолом. Адже попри бурхливі сутички, які сильно наражали на небезпеку церковну єдність, Михаїл з Чезени, якого Папа Йоан вже не раз викликав до Авіньйону, нарешті згодився прийняти запрошення, бо не хотів, щоб орден його остаточно зітнувся з понтифіком. Як генерал францисканців, він хотів водночас домогтися перемоги їх позиції і дістати папську згоду, адже він, зрештою, відчував, що без цієї згоди не зможе довго очолювати орден.

Але багато хто остерігав його, що папа чекає на нього у Франції, щоб заманити у пастку, звинуватити в ересі і віддати під суд. Тому йому радили, що перед візитом до Авіньйону варто влаштувати перемовини. Марсилію спала на гадку ще краща ідея: разом з Михаїлом послати ще й імперського легата, який би представив Папі позицію прибічників імператора. Не так для того, щоб переконати старого Кагорця, як для того, щоб посилити позицію Михаїла, адже коли Михаїл прибуде як член імперської делегації, Папі важче буде з ним розквитатися.

Проте ця ідея теж мала численні незручності, і її не можна було здійснити притьмом. Звідси зродилася думка про попередню зустріч між членами імперської делегації та посланцями Папи, щоб взаємно з'ясувати позиції сторін і скласти стосовно зустрічі угоду, яка б гарантувала італійським гостям безпеку. Організувати цю попередню зустріч було доручено саме Вільямові з Баскервіля. Він

же мав би потім викласти позицію імперських богословів в Авіньйоні, якщо вважатиме, що візит цей можна здійснити без жодної небезпеки. Легкою справою то не було, адже Папа хотів бачити Михайла самого, бо так легше було присилувати його до послуху, тому можна було предбачити, що він пошле до Італії легачію з напученням по змозі не допустити прибуття імперських посланців до його двору. Досі Вільям діяв вельми спритно. Після довгих бесід з багатьма бенедиктинськими абатами (саме тому наш шлях був таким звивистим), він вибрав абатство, де ми були зараз, бо відомо було, що тутешній настоятель без решти відданий імперії, але, завдяки своєму неабиякому дипломатичному талантові, не осоружний і папському двору. Отже, обитель ця була нейтральною територією, де могли зустрітися ці два угруповання.

Проте опір понтифіка цим не вичерпався. Він знав, що на землях абатства його посольство буде в абатовій юрисдикції; а що до нього повинні були увійти також представники світського кліру, він не погодився на це, заявивши, що побоюється пастки з боку імперців. Тому він висунув умову, щоб турботу про недоторканність його посланців було довірено чоті лучників французького короля під орудою його довіреної особи. Я дещо чув про це, коли Вільям розмовляв з одним із папських посланців у Боббіо: йшлося про те, щоб визначити формулу, яка б окреслила завдання цієї чоти, тобто що мається на увазі під захистом недоторканності папських легатів. Врешті зупинилися на запропонованій авіньйонцями формулі, яка виглядала розсудливою: стрільцям та їх зверхникові ввірено юрисдикцію «над всіма тими, хто якимось намагався б вчинити замах на життя членів папської легачії і насильницькими діями впливати на їх поведінку і судження». Тоді угода ця здавалася суто формальною. Тепер же, після подій, які сталися недавно в обителі, настоятель занепокоївся і висловив Вільямові свої сумніви. Якщо посольство прибуде в монастир до того, як призвідця цих двох злочинів буде знайдено (наступного дня стурбованість настоятеля зросте ще більше, бо злочинів стане вже три), доведеться визнати, що в цих мурах блукає хтось, хто насильниць-

кими діями може впливати на судження і поведінку папських легатів.

Спроба приховати скоєні злочини нічого б не дала, бо якби сталося ще щось, папські легати подумали б, що проти них снується змова. А отже були лишень два виходи. Або Вільям знаходить вбивцю ще до прибуття посольства (і тут настоятель пильно глянув на нього, немов німо дорікаючи, що він усе ще не розібрався в цілій цій справі), або ж доведеться лояльно попередити представника Папи про ситуацію і попрохати, щоб на час перемовин він поставив абатство під пильний нагляд. А це настоятелю було не до вподоби, бо означало зректися частини своєї влади і віддати своїх власних монахів під оруду французів. Та ризикувати було не можна. І Вільяма, і настоятеля дратувало те, як поверталися справи, але великого вибору не було. Тому вони домовилися, що остаточне рішення приймуть протягом наступного дня. А поки нічого іншого не зоставалося, як довіритися Божому милосердю і Вільямовій проникливості.

«Зроблю все, що у моїй змозі, ваша світлосте, — сказав Вільям. — Але з другого боку, насправді я не бачу, як це може поставити під загрозу зустріч. Навіть папський представник зрозуміє, що між ділом рук якогось божевільця чи кровопивця, чи просто заблудлої душі та поважними проблемами, що їх збираються обговорювати праведні мужі, є велика різниця».

«Гадаєте? — спитав настоятель, пильно дивлячись на Вільяма. — Не забувайте, авіньйонці знають, що мають зустрітися з міноритами, а отже з людьми, надміру близькими до братчиків та інших, ще нестямніших шаленців, до небезпечних єретиків, які осквернилися такими злочинами, — і тут настоятель стишив голос, — супроти яких тутешні наші напасті, хай які жажливі, бліднуть, мов туман на сонці».

«Але ж це не одне і те ж! — енергійно вигукнув Вільям. — Не можна тією самою міркою міряти міноритів Перуджійської капітули і банду єретиків, які, хибно зрозумівши євангельську ідею, перетворили боротьбу проти розкоші на цілу вервечку особистих помст і кривавих шаленств...»

«Не так багато років тому кілька миль звідси одна з цих банд, як ви їх звете, вогнем і мечем сплюндрувала землі єпископа Верчеллі та гори новарського краю», — сухо сказав настоятель.

«Ви маєте на увазі фра Дольчина та апостоліків...»

«Лжеапостолів», — поправив його настоятель. І знову я чув згадку про фра Дольчина та лжеапостолів, і знов їх згадували обережним тоном, мало не з острахом.

«Лжеапостолів, — охоче погодився Вільям. — Але ж вони не мають нічого спільного з міноритами...»

«Вони так само, як і мінорити, схилилися перед Йоахимом Калабрійцем, — наполягав абат, — можете спитати про це у вашого побратима Убертина».

«Насмілюсь звернути увагу вашої світлості, що тепер він ваш побратим», — мовив Вільям з усмішкою і легким уклоном, немов вітаючи абата із здобутком, якого сподобився його чин, прийнявши у своє лоно такого славного чоловіка.

«Звісно, звісно, — усміхнувся настоятель. — Ви ж знаєте, з якою братньою турботою наш орден прийняв спіритуалів, коли вони наразилися на гнів Папи. Я говорю не лише про Убертина, але й про багатьох інших, нижчих рангом братів, про яких ми знаємо небагато, хоч, може, варто було б знати про них більше. Бо вже було так, що ми прийняли втікачів, які прийшли до нас, зодягнені у рясі міноритів, а потім я дізнався, що життєвий шлях привів їх на якийсь час надто близько до дольчиніян...»

«Тут теж?» — спитав Вільям.

«І тут теж. Відкрию вам щось, про що насправді знаю дуже мало, в кожному разі замало для того, щоб сформулювати звинувачення. Але якщо ви хочете розібратись у житті цього абатства, вам варто знати про це. Отож я підозрюю — майте на увазі, лише підозрюю, на основі чуток і власних здогадів, — що у житті нашого келаря, який пристав до нас багато років тому з хвилиєю утікачів-міноритів, був вельми темний період».

«Келар? Ремигій з Варагіни — дольчинієнин? Та він здається мені створінням, сумирнішого від якого — в кожному разі менш стурбованого питанням убожества — я зроду не бачив...» — мовив Вільям.

«Насправді я нічого не можу сказати проти нього і користуюся його прислугами, за які ціла наша громада йому вдячна. Але вам я це кажу, щоб ви зрозуміли, як легко знайти пов'язання між братом і братчиком».

«Ваша великодушність знов несправедлива, якщо так можна сказати, — перебив його Вільям. — Ми говорили про дольчиніян, а не про братчиків. Про братчиків чимало можна сказати — навіть загалом, не розрізняючи, хоч вони дуже різні, — але у кровожерності їх не звинуватиш. Щонайбільше їм можна дорікнути, що вони без великого глузду втілювали на практиці те, що поміркованіше проповідували спіритуали, яких надихала правдива любов до Бога, і щодо цього погоджусь, що межа між одними і другими дуже невиразна...»

«Але ж братчики — єретики! — сухо перебив його настоятель. — Вони не просто відстоюють убогість Христа та апостолів; хоч я й не розділяю цього вчення, однак вважаю, що воно може бути хосенне як протипага авіньйонському марнославству. З цього вчення братчики роблять практичний висновок і обґрунтовують ним право на бунт, на пограбування, на розбещення звичаїв».

«Але про яких братчиків ви говорите?»

«Про всіх загалом. Ви ж знаєте, що вони заплямували себе невимовними злочинами, що вони не визнають шлюбу, заперечують пекло, допускаються содомії, сповідують єресь богомилів *ordo Bulgarie*¹ та *ordo Drygonthie*²...»

«Прошу вас, — сказав Вільям, — не плутайте різних речей! Ви говорите так, ніби між братчиками, патаринами, вальденсами, катарами, в тому числі болгарськими богомилами та драговицькими єретиками, нема ніякої різниці!»

«Різниці нема, — сухо мовив настоятель, — різниці нема, тому що всі вони єретики і ставлять під загрозу сам устрій цивілізованого світу, включно з устроєм імперії, якій ви, схоже, симпатизуєте. Понад сто років тому послідовники Арнальда з Бреши підпалили будинки вельмож і кардиналів — ось до чого призвела ломбардська єресь патаринів. Мені відома не одна жадлива історія про цих

¹ Болгарського чину (лат.).

² Драговицького чину (лат.).

еретиків, я читав їх у Цезарія з Айстербаха. У Вероні канонік церкви святого Гедеона Еверард помітив якось, що чоловік, у якого він мешкав, щоночі разом з дружиною і донькою виходить з дому. Він спитав когось із них, куди вони ходять і що роблять. Ходи з нами і побачиш, відповіли йому, і він пішов з ними і опинився у просторому приміщенні під землею, де зібралися люди обох статей. Усі чекали в тиші, і ересіярх промовляв до них блюзнірчими словами, маючи на мислі розбестити їхнє життя і звичаї. Відтак свічку було погашено, і кожен кинувся на свою сусідку, не зважаючи, законна це дружина чи незаміжня жінка, вдова чи дівиця, пані чи служниця, ані (а це найгірше, і хай Господь дарує мені, що я говорю такі жадливі речі) донька це чи сестра. Еверардо ж, будучи юнаком легковажним і спраглим утіх, видав себе за їх послідовника, присунувся чи то до доньки свого господаря, чи до іншої дівчини і, коли свічку було погашено, згрішив з нею. На жаль, робив він усе це понад рік, і врешті старший сказав, що той юнак так успішно відвідував їхні сходини, що невдовзі зможе навчати неофітів. Тут Еверардо зрозумів, у яку прірву провалився, і зумів вирватися з їхніх тенет, сказавши, що він відвідував дім цей не тому, що його вабить ересь, а тому, що його ваблять дівчата. От вони його й прогнали. Але таким є закон і таким є життя еретиків, всіляких патаринів, катарів, йоакимітів, спіритуалів — усі вони одним миром мировані. Та й не дивно: вони не вірують у воскресення плоті і в пекло як покару для нечестивих і вважають себе цілковито безкарними. Адже ж і називають вони себе *catharoi*, себто чисті».

«Аббоне, — мовив Вільям, — ви живете на відлюдді у цій чудовій і святій обителі, далекій од мерзот світу. Життя у містах куди складніше, ніж ви собі гадаєте, і навіть помилка та зло, як відомо, мають різні відтінки. Лот був далеко меншим грішником, ніж його співгромадяни, які живили нечисті думки навіть стосовно ангелів, посланців Божих, а зрада Петра була нічим порівняно зі зрадою Юди, і справді, першого було прощено, а другого — ні. Не можна вважати патаринів і катарів тим самим. Патарини — це рух за реформу звичаїв в межах законів свя-

тої матері церкви. Вони хотіли лиш зробити спосіб життя церковнослужителів досконалішим».

«Доводячи, що не можна приймати святі таїнства від нечистих священників...»

«У цьому вони помилялись, але то була єдина їхня доктринальна хиба. Вони ніколи не посягали на Божий закон, не хотіли змінювати його».

«Але понад двісті років тому у Римі патаринські ідеї Арнальда з Бреші підбили юрбу селянок підпалити будинки вельмож і кардиналів».

«Арнальдо намагався залучити до свого реформаторського руху міські управи. Вони не пішли за ним, і він знайшов підтримку серед натовпу убогих і знедолених. Не його провина, що на його заклики очистити місто від скверни вони відповіли з надто великим запалом і люттям».

«Місто завжди повне скверни».

«Місто нині є домівкою народу Божого, чийми пастирями є ви і ми. Це місце нечестя, де багатий прелат проповідує чеснотливість бідному і голодному поспільству. Це й породило заворушення патаринів. Явище це невеселе, але цілком зрозуміле. А катари — це щось зовсім інше. Це східна єресь, яка виходить за межі церковного вчення. Не знаю, чи вони справді коять або коїли колись ті лиходійства, які ставлять їм на карб. Знаю, що вони відкидають шлюб і не визнають пекла. Хтозна, чи ті, безперечно, мерзенні погляди, яких вони дотримувались, не спонукали приписати їм чимало й діянь, яких вони насправді не чинили».

«Ви хочете сказати, буцім катари не змішалися з патаринами і що одні й другі не є всього лиш двома з-посеред незчисленних ликів того самого диявольського з'явища?»

«Я хочу сказати, що незалежно від вчення, яке вони проповідують, чимало з цих єресей мають успіх серед посполитих, бо твердять, що можна жити по-іншому. Я хочу сказати, що дуже часто посполиті мало що тямлять у доктрині: Я хочу сказати, що нерідко юрби посполитих плутали проповідування катарів з проповідуванням патаринів, а останнє — з проповідями спіритуалів. Життя посполитих, Аббоне, не просвітлене знанням і вигостреним відчуттям відмінностей, яке робить нас мудрими. Воно

одержиме недугами, злиднями, недорікуватістю і темнотою. Не один з них пристає до гурту еретиків лишень для того, щоб викричати свій розпач, і цей спосіб нічим не гірший від інших. Підпалити будинок кардинала можна і з прагнення зробити життя кліру добродеснішим, і з переконання, що пекло, яке той клір проповідує, не існує. Але насправді причиною є те земне пекло, в якому живуть овечки, що їх ми пасемо. І ви дуже добре знаєте, що як вони не розрізняли болгарську церкву і послідовників пресвітера Ліпранда, так і імперська влада та її симпатики не бачили різниці між спіритуалами та еретиками. Нерідко угруповання гібелінів, щоб побороти супротивника, підтримували катарські настрої серед народу. На мою думку, вони чинили зло. Але річ у тім, що ті самі угруповання, щоб позбутися цих неспокойних і небезпечних, надто «посполитих» супротивників, часто-густо приписували одним ересі інших і спроваджували всіх на вогнище. Присягаюсь вам, Аббоне, я бачив, на власні очі бачив, як людей чеснотливого життя, які широко сповідували засади убожества і чистоти, але були ворогами єпископів, ці самі єпископи віддавали в руки світського правосуддя, байду-же, було воно на службі імперії чи вільних міст, за звинуваченням у блудстві, содомії, мерзенних обрядах — в яких, можливо, були провинні інші, але не вони. Посполиті — се худоба на забій, їх використовують, коли треба побороти ворожу силу, і ними жертвують, коли вони стають не потрібні».

«То як же, — сказав настоятель з очевидною єхидністю, — фра Дольчино з його шаленцями і Герардо Сегалеллі з мерзосвітніми душогубцями були огидними катарами чи чеснотливими братчиками, богомилами-содомітами чи патаринами-реформаторами? Скажіть мені, Вільяме — ви ж стільки знаєте про еретиків, що й самі на еретика схожі, — де ж правда?»

«Іноді її нема ніде», — сумно промовив Вільям.

«Бачите, ви теж не в змозі відрізнити одного еретика від другого? Я принаймні дотримуюсь якогось правила. Воно каже мені, що еретиками є ті, хто ставить під загрозу устрій, на якому тримається життя Божого народу. Я стаю в обороні імперії, бо вона є запорукою цього

устрою. Я борюся з Папою, бо він передає духовну владу єпископам міст, а вони вступають у спілку з купцями та цехами, і їм буде не під силу підтримувати цей устрій. Ми його підтримували століттями. І щодо еретиків я теж дотримуюсь певного правила, вираженого у відповіді, яку дав Арнальд Альмаріх, настоятель Сіто, коли у нього спитали, що робити з городянами міста Безье, зараженого ерессю: убийте їх усіх, Бог своїх упізнає».

Вільям опутив очі і деякий час мовчав. Відтак мовив: «Місто Безье було взято, наші люди не зважали ні на гідність, ні на статъ, ні на вік, і від меча загинуло майже двадцять тисяч осіб. Після цієї різанини місто розграбували і спалили».

«Священна війна — се однаково війна».

«Священна війна — се однаково війна. Тому, мабуть, священних війн бути не повинно. Та хіба я можу щось казати, адже прибув я сюди для того, щоб підтримати Людовіка, який теж спустошує вогнем Італію? Мене теж уплутали в цю гру дивних альянсів. Дивним є альянс між спіритуалами та імперією, дивним є альянс імперії з Марсилієм, який відстоює верховенство народу. І дивним є альянс між нами двома, адже цілі наші і наші традиції так різняться між собою. Та ми маємо два спільні завдання. Успіх перемовин і викриття вбивці. Тож намагаймося далі робити своє діло в мирі».

Настоятель розкрив обійми. «Обміняймося же поцілунком миру, брате Вільям. З таким вченим мужем, як ви, можна довго розправляти про тонкощі теології та моралі. Та не годиться нам піддаватись уподобі до диспутів, як це роблять паризькі метри. Адже ж на нас справді чекає важливе завдання і ми мусимо діяти в обопільній згоді. Але я говорив про все це тому, що бачу тут зв'язок, розумієте? Тут може бути зв'язок, точніше, інші можуть пов'язати скоєні тут злочини з тезами ваших братів по чину. Тому я вас остеріг, і ми маємо запобігти будь-якій підозрі чи інсинуаціям з боку авіньйонців».

«Чи не слушно мені припустити, що ваша світлість підказує мені також слід для мого розслідування? Ви вважаєте, що в корені недавніх подій може лежати якась пі-

дозріла історія, пов'язана з єретичним минулим когось із ченців?»

Абат промовчав кілька секунд, дивлячись на Вільяма з непроникним виглядом обличчя. Відтак мовив: «У цій сумній справі слідство провадите ви. Це ваше діло підозрювати, і ризикувати, що підозри можуть виявитися несправедливими. Я тут лише батько їм усім. І, додаю, якби я знав напевне, що минуле когось з моїх монахів дає підстави до реальних підозр, то вже давно вжив би заходів, щоб виполоти сей бур'ян. Ви знаєте, що саме я знаю. І мені доречно сподіватися, що завдяки вашій проникливості на яв вийде й те, чого я не знаю. Але завжди про все повідомляйте насамперед мене». Кивнувши на прощання, він вийшов з церкви.

* * *

«Все це дедалі більше ускладнюється, любий Адсо, — мовив Вільям, спохмурнівши на обличчі. — Ми шукаємо рукопис, цікавимося діятрибами одних надто цікавських ченців і перипетіями інших надто хитливіх ченців, а тут дедалі настійніше вимальовується ще один, цілком інший слід. Отже, келар... А з келарем прибався сюди й той чудний звір, Сальватор... Але зараз треба йти на спочинок, ми ж бо збираємось не спати вночі».

«То ви все ще наміряєтесь нині вночі пробратися в бібліотеку? Ви не покинули цього першого сліду?»

«Зовсім ні. Зрештою, хто сказав, що це два різні сліди? Та й ця історія з келарем може виявитись всього лиш настоятелевим сумнівом».

Він вирушив до притулку для прочан. Дійшовши до порога, він зупинився і заговорив, немов далі провадячи попередню розмову: «В принципі настоятель попрохав мене розслідувати смерть Адельма, бо гадав, що серед його молодих монахів діється щось нечисте. Але тепер смерть Венанція зродила інші підозри, і настоятель, можливо, відчув, що ключ до таємниці лежить в бібліотеці, а він не хоче, щоб я там нишпорив. І тому тепер він пропонує мені слід келаря, щоб відвернути мою увагу від Вежі...»

«Але чому б йому не хотіти, щоб...»

«Не питай забагато. Настоятель із самого початку сказав мені, що до бібліотеки мені зась. Напевне, у нього є на те причини. Може, він теж уплутаний в якусь справу, але не думав, що смерть Адельма пов'язана з нею, а тепер усвідомлює, що скандал розростається і може його теж зачепити. І не хоче, щоб правда вийшла на яв, принаймні не хоче, щоб розкрив її я...»

«Але тоді це значить, що Бог покинув це місце», — мовив я, занепавши духом.

«А хіба ти бачив місце, де Бог міг би почуватися як удома?» — спитав мене Вільям, дивлячись на мене з висоти свого зросту.

І відіслав мене спочивати. Облягаючись спати, я дійшов висновку, що вітець мій зле вчинив, пославши мене у світ, який виявився складнішим, ніж я гадав. Забагато всього доводилось мені дізнаватися.

«Спаси мене ab ore leonis¹», — моливсь я, засинаючи.

Другого дня ПІСЛЯ ВЕЧІРНІ,

де, хоч розділ цей короткий, старець Алінард повідає чимало цікавого про лабіринт і підказує, як в нього увійти

Я прокинувся, коли вже майже вибило годину вечірньої трапези. Я почував себе отупілим від сну, бо денний сон — то немов плотський гріх: що більше його, то більше його хочеться, та однаково відчуваєш себе нещасливим, ситим і спраглим водночас. Вільяма у його келії не було, очевидно, він устав набагато раніше. Після недовгих пошуків я побачив, як він виходить з Вежі. Він сказав мені, що був у скрипторії, переглядав каталог і спостерігав за працею ченців, намагаючись досягнути до Венанцієвого стола, щоб продовжити пошуки. Але схоже було, що то з однієї причини, то з другої кожен намагався не дати йому шукати між тими паперами. Спершу до нього підійшов Малахія, щоб показати якісь цінні мініатюри. Тоді

¹ З левиної пащі (*лат.*). Див. Пс 22, 21.

морочив йому голову Бенцій під не вартими жодної уваги приводами. Ще пізніше, коли він знову був узявся за пошуки, біля нього почав крутитися Беренгарій, пропонуючи свою допомогу.

І врешті Малахія, зрозумівши, що учитель мій таки серйозно намірився зайнятися Венанцієвими речами, прямо у вічі сказав йому, що перед тим, як мишкувати між паперами небіжчика, годилося б дістати дозвіл настоятеля; мовляв, він сам, хоч і бібліотекар, утримався від цього, з огляду на шанобу і дисципліну; в кожному разі, до цього стола ніхто не підходив, як просив його подбати Вільям, і ніхто не підійде, аж поки настоятель не дасть своєї згоди. Вільям нагадав йому, що настоятель дав дозвіл провадити розслідування в цілій обителі, а Малахія не без єхидства спитав, чи настоятель призволив йому також вільно пересуватися по скупторії, а може й, не доведи Господи, по бібліотеці. Вільям зрозумів, що не варто мірятися силами з Малахією, хоча всі ці маневри і страхи навколо Венанцієвих паперів, звісна річ, ще дужче розпалили його бажання дізнатись про це більше. Але він так рішуче намірився повернутися туди вночі, хоч і не знав ще, як це зробити, що вирішив не здіймати зайвого галасу. Але думка про реванш, очевидно, не була йому чужа, і якби його не надихала спрага істини, вона могла б здатися гідною осуду ознакою впертості.

Перед тим як іти до трапезної, ми ще прогулялися трохи по кружганку, щоб розвіяти лишки сонливості у холодному вечірньому повітрі. Там все ще походжало кілька ченців, заглибившись у розважання. У садку поряд з двориком ми помітили старезного Алінарда з Гроттафєррати, який, кволий вже на тілі, більшість часу, коли він не молився в церкві, проводив між рослинами. Він сидів під зовнішньою аркадою, немов зовсім не відчуваючи холоду.

Вільям звернувся до нього з кількома словами привітання, і старий, схоже, втішився, що хтось зупинився побалакати з ним.

«Погожий нині день», — мовив Вільям.

«Божою милістю», — відповів дідуган.

«Погожий на небі, зате похмурий на землі. Ви добре знали Венанція?»

«Якого Венанція? — спитав старий. Тоді вогник зблис-
нув у нього в очах. — А-а, той хлопець, що загинув. То
звір блукає по обителі...»

«Який звір?»

«Великий звір, що виходить з моря... Сім голів має, і
десять рогів, а на рогах десять діадем, на головах же — три
імена блюзнірчі. Звір, схожий на леопарда, з лапами, як у
ведмедя, і пащею, як у лева... Я бачив його¹».

«Де ви його бачили? В бібліотеці?»

«В бібліотеці? Чому в бібліотеці? Вже багато років я не
буваю в скрипторії і ніколи не бував у бібліотеці. В бібліо-
теці не був ніхто. Я знав тих, хто ходив у бібліотеку...»

«Хто це, Малахія, Беренгарій?»

«О, ні... — хрипко засміявся старий. — То було раніше.
Бібліотекар, який був до Малахії, дуже давно...»

«Хто то був?»

«Не пам'ятаю, він помер, коли Малахія був ще моло-
дий. А той, що був до Малахієвого учителя, за моїх мо-
лодих літ був молодим помічником бібліотекаря... Але в
бібліотеку я ніколи й ногою не ступав. Лабіринт...»

«Бібліотека — це лабіринт?»

«*Hunc mundum tipice laberinthus denotat ille*, — неуваж-
но зачитував старець. — *Intranti largus, redeunti sed nimis
artus*². Бібліотека — се великий лабіринт, знак того лабі-
ринту, яким є світ. Увійдеш і не знаєш, чи вийдеш. Не
вільно виходити за Геркулесові стовпи...»

«То ви не знаєте, як увійти в бібліотеку, коли двері
Вежі зачинені?»

«Аякже, знаю, — відповів старий, — багато хто знає.
Шлях веде через оссарій. Можна пройти через оссарій, але
не хочеться йти через оссарій. Мертві-бо монахи чувають».

«Чувають мертві монахи чи ті, що поночі блукають по
бібліотеці зі свічкою?»

«Зі свічкою? — Старий, схоже, здивувався. — Ніколи
не чув про це. Мертві монахи лежать в оссарії, кістки
поступово падають туди з кладовища і громадяться, охо-

¹ Тут використано образи з Біблії: див. Дан 7, 4, Од 12, 3, Од 12, 3,
Од 17, 3, Дан 7.

² Лабіринт алегорично зображає світ... Просторий для того, хто вхо-
дить, тісний для того, хто виходить (*лат.*).

роняючи прохід. Ти ніколи не бачив вітвара каплиці, яка веде до оссарію?»

«Третя зліва після трансепту?»

«Третя? Може бути. Та, де на вітварі вирізьблено тисячу кістяків. Четвертий череп праворуч, натисни на його очі... І ти в оссарії. Але не йди туди, я ніколи туди не ходив. Настоятель не велить».

«А звір, де ви бачили звіра?»

«Звір? А-а, Антихрист... Він ось-ось гряде, тисячоліття скінчилося, ми його чекаємо...»

«Але ж тисячоліття скінчилось триста років тому, і він тоді не прийшов...»

«Антихрист приходять не тоді, коли минає тисячоліття. Коли минає тисячоліття, настає царство праведних, а відтак приходять Антихрист, щоб ввести в оману праведних, і тоді гряде остаточний герць...»

«Але ж праведні царюватимуть тисячу років, — мовив Вільям. — Або вони царювали від Христової смерті і до кінця першого тисячоліття, а отже саме тоді мав прийти Антихрист, або вони ще не царювали, і Антихрист ще далеко».

«Тисячоліття слід рахувати не від смерті Христа, а від Константинового дару¹. Якраз минає тисяча років...»

«Отже, царство праведних кінчається?»

«Не знаю, нічого вже не знаю... Я зморився. Рахувати важко. Беатус з Лієбани рахував, спитай у Хорхе, він молодий, добре пам'ятає... Але часи dospіли. Хіба ти не чув семи сурем?»

«Яких семи сурем?»

«Ти не чув, як помер той перший хлопець, мініатюрист? Перший ангел засурмив, і вчинилися град та огонь, перемішані з кров'ю. І другий ангел посурмив, і третина моря зробилася кров'ю... Хіба той другий хлопець не загинув у морі крові? Стережіться третьої сурми! Вимре третина створінь, що живуть у морі². То кара Божа. Цілий світ навколо отителі заражений ерессю, мені казали, що

¹ *Лат.* Donatio Constantini — акт, яким імператор Константин нібито дарував Папі Сильвестру знаки імператорської гідності і владу над усіма Божими Церквами. У XV ст. італійський гуманіст Лоренцо Валла довів фальшивість цього документа.

² Див. Од 8, 7—9.

на римському престолі возсідає звироднілий Папа, який використовує гостію для чорнокнижницьких обрядів і годує нею своїх рибок... І в нас хтось порушив заборону, зламав печаті лабіринту...»

«Хто вам це сказав?»

«Я чув це, всі шепочуться, що гріх вступив у нашу обитель. Маєш трохи гороху?»

Звернене до мене запитання здивувало мене. «Ні, гороху не маю», — відказав я збентежено.

«Наступного разу принеси мені гороху. Я тримаю горошини в устах — бачиш, які у мене бідолашні беззубі вуста — аж поки всі вони не розм'якшаться. Від них прибуває слини, aqua fons vitae¹. Завтра принесеш мені гороху?»

«Завтра принесу вам гороху», — сказав я йому. Але він уже задрімав. Ми залишили його і пішли до трапезної.

«Що ви думаєте про те, що він сказав?» — спитав я учителя.

«Він спочиває у лоні божественного безуму, властивого столітнім мужам. В його словах важко відрізнити істину від фальшу. Але, гадаю, він повів нам, як проникнути у Вежу. Я бачив, з якої каплиці вийшов Малахія минулої ночі. Там справді є кам'яний вівтар, а в основі вівтаря вирізьблено черепи, нині ввечері спробуєм».

Другого дня ПОВЕЧЕР'Я,

де відчиняється вхід у Вежу, по якій блукає таємничий відвідувач, вигулькує таємне послання, написане чорнокнижницькими знаками, і зникає, заледве знайдена, книга, пошуки якої триватимуть протягом багатьох інших розділів, та й не останньою причиною є крадіжка цінних Вільямових лінз

Вечеря пройшла у скорботі й тиші. Минуло понад дванадцять годин від того часу, коли було знайдено труп Венанція. Усі нишком позирали на його порожнє міс-

¹ Вода — джерело життя (лат.).

це за столом. Коли настала пора повечер'я, вервечка монахів похоронним походом попрямувала на хори. На богослужінні ми стояли в наві і не спускали третьої каплиці з ока. Світла було мало, і, побачивши, як Малахія виринув з темряви і пішов на своє місце, ми не могли вгледіти, звідки достеменно він вийшов. В кожному разі ми відійшли у затінок і сховались у бічній наві, щоб ніхто не помітив, що ми zostалися в церкві після закінчення служби. У каптурі я мав каганець, який потаймиру поцупив був у кухні під час вечері. Згодом ми запалили його від великого бронзового триніжка, який світився цілу ніч. Я мав також новий гніт і багато оливи. Світла мало нам вистачити надовго.

Я був занадто збуджений тим, що ми лаштувалися зробити, щоб приділяти увагу обрядові, і майже не помітив, як він закінчився. Ченці опустили каптури на обличчя і повільною чередою вийшли, прямуючи до своїх келій. Церква, освітлена відблисками світла від триніжка, залишилась порожньою.

«Нумо, — мовив Вільям. — До роботи».

Ми підійшли до третьої каплиці. Справді, основа вівтаря сама була схожа на оссарій — низка черепів з порожніми і глибокими очницями спочивала на рельєфно вирізьбленій купі гомілкових кісток, вселяючи страх у глядачів. Вільям тихо повторив слова, що їх почув був від Алінарда (четвертий череп праворуч, натиснути на очі). Він запхав пальці в очниці цього безплотного обличчя, і ми відразу почули щось наче хрипкий брязкіт. Вітар ворухнувся і повернувся на невидимій осі, відкриваючи перед нами темний отвір. Я підніс каганець, щоб освітити його, і ми побачили вогкі східці. Ми налаштувалися спуститись по них, порадившись перед тим, чи варто зачиняти за собою прохід. Краще ні, мовив Вільям, ми не знаємо, чи зможемо потім його відчинити. А щодо того, що нас може хтось викрити, то той, хто о цій порі прийде, щоб урухомити той сам механізм, і так знає, як туди ввійти, і зачинений прохід його не зупинить.

Ми спустились на яких десять східців униз і опинилися в коридорі, по боках якого відкривалися поземі ніші.

Подібні ніші мені потім не раз доводилося бачити в багатьох катакомбах, але тоді я вперше був в оссарії, і вони сповнили мене великим страхом. Впродовж століть там збирали кістки ченців, які викопували із землі і складали у ці ніші, не намагаючись скомпонувати з них подобу тіл, яким вони належали. Але деякі ніші містили лише дрібні кістки, інші — лише черепи, старанно укладені пірамідами, щоб один не падав на другий, і то було воістину страхотливе видовище, особливо у грі світлотіней, яку створював каганець вздовж нашої путі. В одній ніші я побачив лише руки, силу-силенну рук, навіки сплетених одна з одною у мереживі мертвих пальців. Я скрикнув, бо мені на мить здалося, що у цій домівці мертвих є щось живе — я почув писк і побачив, як щось метнулось у затінку.

«Щурі», — заспокоїв мене Вільям.

«Що тут роблять щурі?»

«Проходять, як і ми, бо ж оссарій веде до Вежі, а отже — до кухні. І до смачних книг в бібліотеці. Тепер ти розумієш, чому Малахіїне обличчя таке суворе. Його посада зобов'язує його проходити тут двічі на день, ввечері й уранці. Хто-хто, а він мало має підстав для сміху».

«Але чому Євангеліє ніде не говорить, що Христос сміявся? — спитав я без жодного на те приводу. — Хорхе каже правду?»

«Тим, хто допитувався, чи Христос сміявся, ім'я леґіон. Мене це не особливо цікавить. Гадаю, що він таки не сміявся, бо, будучи всевідуцим Сином Божим, знав, що накоїмо ми, християни. Але ось ми вже прийшли».

І справді, коридор, дяка Богові, закінчився, і почався новий проліт сходів. Ми піднялися ними, і досить нам було штовхнути оковані залізом двері з твердого дерева, щоб опинитися за кухонною плитою, прямо під гвинтовими сходами, які вели у скрипторій. Поки ми піднімалися, нам здалося, що зверху почувся якийсь шум.

Ми спинились на мить у тиші, відтак я сказав: «Не може бути. Ніхто не входив раніше від нас...»

«Якщо це єдиний вхід до Вежі. У минулі століття це була фортеця, і тут, мабуть, є більше таємних дверей, ніж ми про це знаємо. Піднімаймось обережно. Але вибору у

нас нема. Якщо погасимо каганець, то не знатимем, куди йдемо, якщо ж залишимо його горіти, сполохаєм того, хто там нагорі. Єдина надія на те, що якщо там хтось є, то він боїться більше від нас».

Ми опинились у скрипторії, з боку південної башти. Венанцій вів стіл стояв з протилежного боку. Просуваючись вперед, ми тепер освітлювали лише кілька ліктів стіни за раз, бо зала була надто просторою. Ми сподівалися, що з двору ніхто не запримітить світло, що просочувалося крізь вікна. Стіл, схоже, був неторканий, але тут Вільям, який одразу схилився, щоб понишпорити серед аркушів на нижніх полицях, з досадою скрикнув.

«Чогось бракує?» — спитав я.

«Нині я бачив тут дві книги, одна з них грецькою. І бракує власне її. Хтось її забрав, причому вельми похапки, бо один пергамен випав на підлогу».

«Але за столом наглядали...»

«Звичайно. Може, хтось забрав її недавно. Може, він ще тут. — Він обернувся до затінку, і голос його луною розлігся між колонами: — Якщо ти тут, уважай!» Це вида-лось мені непоганим способом: як Вільям вже казав, краще, щоб той, хто вселяє у нас страх, боявся більше від нас.

Вільям поклав на стіл аркуш, який знайшов був унизу, і схилився над ним. Він попрохав, щоб я посвітив йому. Я підніс ближче каганець і побачив, що верхня половина сторінки чиста, а нижня половина записана дрібною синькими літерами, які я заледве впізнав.

«Це грека?» — спитав я.

«Так, але мені важко розібрати». Він вийняв з ряси свої лінзи і туго насадив на ніс, відтак нахилився ще нижче.

«Це грека, дуже дрібно написано, і безладно. Навіть в лінзах мені важко читати, треба більше світла. Підійди сюди...»

Він узяв аркуш, тримаючи його перед обличчям, а я, замість того, щоб пройти у нього за спиною, тримаючи каганець високо над його головою, по-дурному став прямо перед ним. Він попрохав, щоб я відійшов убік, і, відходячи, я торкнувся полум'ям тильної сторони аркуша. Вільям штурханом прогнав мене, мовляв: ти що, хочеш спалити

рукопис, а відтак скрикнув. Я виразно побачив, як на верхній частині сторінки з'явилися якісь невиразні знаки жовто-брунатної барви. Вільям взяв у мене каганець і провів ним ззаду аркуша, тримаючи пломінь доволі близько до поверхні пергамену, але так, щоб лиш нагріти його, не торкаючись полум'ям. Я побачив, як поволі, немов невидима рука виводила «Мане, Текел, Фарес»¹, — на чистому боці аркуша, один за одним, в міру того, як Вільям рухав каганцем, а дим, який виходив з вершка полум'я, вкривав кіптявою лицьовий бік, вимальовувалися знаки, не схожі на жодну абетку, хіба що на абетку чорнокнижників.

«Дивовижно! — сказав Вільям. — Щораз цікавіше! — Він озирнувся: — Але належить подбати про те, щоб оберегти це відкриття від підступів нашого таємничого гостя, якщо він ще тут...» Він зняв лінзи, поклав їх на стіл, тоді дбайливо згорнув пергамен руркою і сховав його у складки свого габіту. Все ще отетерілий від цієї низки дивовижних, м'яко кажучи, пригод, я саме лаштувався далі розпитувати його, коли нашу увагу відвернув раптовий і різкий згук. Він пролунав десь біля підніжжя східних сходів, які вели до бібліотеки.

«Він там, хапай його!» — вигукнув Вільям, і ми кинулися в той бік, він швидше, а я — повільніше, бо тримав каганець. Я почув гуркіт, немов хтось перечебився і впав, тоді підбіг і побачив біля підніжжя сходів Вільяма — він дивився на важкий том з оправою, укріпленою металевими цвяхами. В ту ж мить ми знов почули галас, але з того боку, звідки ми прибігли. «Який же я дурень! — вигукнув Вільям. — Мерщій, до Венанцієвого стола!»

Я зрозумів, що хтось із затінку за нами кинув книгу, щоб виманити нас подалі від стола.

Вільям знову виявився спритнішим од мене і першим добіг до стола. Біжучи за ним, я побачив між колонами тінь, яка тікала по сходах західної башти.

Мене охопив войовничий запал, я віддав каганець Вільямові і кинувся наосліп по сходах, якими збіг униз уті-

¹ Таємничі слова, які з'явилися на мури під час бенкету, влаштованого царем Валтасаром. Пророк Даниїл витлумачив їх як знак неминучої загибелі царя (див. Дн 5,25—28).

кач. В ту мить я почував себе воїном Христовим, що став на герць з усіма пекельними полчищами, і палав бажанням схопити невідомого, щоб передати його вчителів. Я стрімголов злетів униз по гвинтових сходах, перечіпаючись за поділ свого габіту (присягаюсь, то була єдина мить у моєму житті, коли я пошкодував, що вступив у монаший чин!), та в той же мент мені зблиснула потішлива думка, що й мого супротивника теж, мабуть, сковає така ж завада. До того ж, якщо він забрав книгу, в нього, мабуть, і руки зайняті. Я прожогом влетів у кухню за хлібною піччю і у мерехтінні зоряної ночі, яке блідо освітлювало широкий прохід, побачив, як чінь, яку я переслідував, зникла за дверима трапезної, затріснувши їх за собою. Я поквапився туди, кілька секунд змагався з дверима, намагаючись їх відчинити, ввійшов, озирнувся і не побачив нікого. Двері, що виходили назовні, далі були на засуві. Я обернувся. Темінь і тиша. Я побачив, як з кухні наближається слабкий вогник, і притулився до стіни. На порозі проходу між двома приміщеннями з'явилася постать, освіплена полум'ям каганця. Я скрикнув. То був Вільям.

«Нема нікого? Я так і думав. Через двері він не міг вийти. Він не чкурнув часом у коридор, що веде до оссарію?»

«Ні, він вийшов звідси, але не знаю як!»

«Я казав тобі, тут є інші виходи, і шукати їх марно. Можливо, наш гість саме виринає десь далеко. І з ним мої лінзи».

«Ваші лінзи?»

«Авжеж. Наш приятель не зміг забрати у мене аркуш, але виявився бистрим на розум і, пробігаючи, прихопив зі стола мої лінзи».

«Навіщо?»

«Тому що він не дурень. Він чув, що я говорив про ці нотатки, зрозумів, що вони важливі, подумав, що без лінз я не зможу розгадати їх, і добре знає, що я не наважусь нікому їх показати. І справді, тепер це так, ніби у мене цього аркуша нема».

«Але звідкіля він знав про ваші лінзи?»

«Облиш, крім того, що ми говорили про них вчора з майстром-склярем, нині в скрипторії я почепив їх, шука-

ючи між Венанцієвими паперами. Отже, чимало людей знали, наскільки цінним є цей предмет. Та й справді, я, може, й зміг би читати звичайний рукопис, але не це, — він знову розгорнув таємничий пергамен, — де частина, написана грекою, надто дрібна, а верхня частина надто нечітка...»

Він показав мені таємничі письмена, які наче дивом з'явилися від тепла свічки: «Венанцій хотів приховати важливу таємницю і вжив особливе чорнило, яке ніби не залишає сліду, але при нагріванні проявляється. Або ж використав лимонний сік. Але оскільки я не знаю, яку речовину він вжив, і знаки можуть знову зникнути, мерщій, у тебе ж добрі очі, перепиши їх якомога точніше і, може, трохи більшим розміром». Я так і зробив, не відаючи, що переписую. То була низка з чотирьох чи п'яти воістину відьомських рядків, і зараз я відтворюю найперші знаки, щоб дати читальникові уявлення про загадку, яку ми мали перед очима:

∞⊙ϕτ,⊙∪≡∫ ♂ϣ⊕ϣ∞ ♂♂τ,ϣϕ⊙⊙

Коли я скінчив переписувати, Вільям почав це розглядати, на жаль, без лінз, тримаючи мою табличку на великій відстані від носа. «Це, безперечно, таємна абетка, яку треба буде розгадати, — мовив він. — Знаки накреслені погано, і ти, можливо, переписав їх ще гірше, але це, безперечно, зодіакальна абетка. Бачиш? У першому рядку маємо... — Він ще далі відсунув аркуш від себе і примружив очі, натужно зосереджуючись: — Стрілець, Сонце, Меркурій, Скорпіон...»

«І що це значить?»

«Якби Венанцій був простаком, він би використав поширенішу зодіакальну абетку: *А* дорівнює Сонцю, *В* дорівнює Юпітеру... Перший рядок тоді читався б... спробуй записати: RAIQASVL... — Він спинився. — Ні, це нічого не означає, простаком Венанцій не був. Він перегрупував абетку за іншим ключем. Мені треба буде його відгадати».

«Це можливо?» — спитав я захоплено.

«Так, якщо трохи щось знати про мудрість арабів. Найкращі трактати з криптографії написали мудреці невірних, і в Оксфорді мені читали деякі з них. Бекон мав рацію, коли казав, що здобуття знань вимагає володіння мовами. Абу Бакр Ахмад бен Алі бен Вашійя ан-Набаті століття тому написав Книгу про шалене бажання побожного дізнатись про загадки давніх письмен і виклав чимало правил складання і розгадування таємничих абеток, потрібних не лише для магічних практик, а й для листування між військами чи між королем та його посланцями. Я бачив ще інші арабські книги, де описано цілий ряд вельми мудрованих прийомів. Ти можеш, приміром, замінити одну літеру іншою, можеш писати слова навспак, можеш переставити літери у зворотний порядок, беручи їх спочатку через одну, і потім решту, а можеш, як оце тут, замінити літери знаками зодіаку, призначити їм числове значення, а тоді за іншою абеткою переміняти числа на інші літери...»

«А котрий з цих прийомів використав Венанцій?»

«Треба випробувати їх усі, і ще багато інших. Та перше, що треба зробити, коли розгадуєш послання, це здогадатись, що воно означає».

«Але тоді більш нема потреби його розгадувати!» — засміявся я.

«Не в цім сенсі. Слід сформулювати гіпотези про те, якими можуть бути перші слова послання, а тоді перевірити, чи правило, яке з цього випливає, справедливе для решти напису. Приміром, тут Венанцій, безперечно, занотував ключ, який допомагає проникнути у *finis Africae*. Якщо припустити, що послання говорить саме про це, я раптом починаю вловлювати ритм... Спробуй-но роздивитись перші три слова, та не зважай на літери, а лиш на кількість знаків... *IIIIII IIII IIIII*... А тепер спробуй розділити їх на склади, щонайменше по два знаки в кожному і вимовити вголос: та-та-та, та-та, та-та-та... Тобі нічого не спадає на гадку?»

«Нічого».

«А мені спадає. *Secretum finis Africae*¹... А якщо так, тоді останнє слово має мати однакові першу і шосту лі-

¹ Таємниця краю Африки (лат.).

тери, і так воно справді є, ось тут двічі символ Землі. І перша літера першого слова, S, повинна бути такою ж, як і остання літера другого слова: і дійсно, ось тут повторюється знак Діви. Можливо, ми на добрій дорозі. Але то може бути просто лиш низка збігів. Треба знайти правило відповідності...»

«Де його знайти?»

«В голові. Вигадати його. А тоді перевірити, чи воно слушне. Але одна спроба, потім друга — і ця гра спроможна забрати мені цілий день. Та не більше — запам'ятай — нема бо таких таємних письмен, яких не можна було б розшифрувати, маючи дешифрувальну терплячість. Але тепер ми надто забарились тут, а нам же треба побувати в бібліотеці. Тим паче, що без лінз я ніколи не прочитаю другої частини послання, а ти мені в цьому не допоможеш, бо знаки ці для твоїх очей...»

«Graecum est, non legitur»¹, — закінчив я, принижений.

«Отож-бо, бачиш, Бекон мав рацію. Учись! Та не варто журитися. Сховаймо пергамен і твої нотатки й ходімо в бібліотеку. Бо нині навіть десять пекельних полчищ не зможуть нас затримати».

Я перехрестився. «Але хто ж то міг бути тут перед нами? Бенцій?»

«Бенцій палав бажанням дізнатись, що ж там криється між Венанцієвими паперами, але мені не схоже, що він схильний грати з нами в такі лукаві ігри. Фактично він запропонував нам співпрацю, зрештою, як на мене, йому б забракло сміливості пробратися вночі у Вежу».

«Тоді Беренгарій? Чи Малахія?»

«Беренгарієві, гадаю, стало б духу щось таке зробити. Він, зрештою, теж відповідає за бібліотеку, його гризе сумніння, що він зрадив якусь таємницю, і, подумавши, що Венанцій забрав звідти якусь книгу, хотів покласти її на місце. Піднятися нагору йому не вдалося, тепер він саме ховає цей том в якомусь місці, і коли він спробує повернути його на місце, ми, з Божою поміччю, зможемо схопити його на гарячому».

¹ Це грекою, не можу прочитати (*лат.*): у середньовіччі цією фразою чернець-переписувач, який не знав греки, заміняв грецькі фрази, які зустрічав у тексті, що його він переписував.

«Але то міг бути й Малахія, який мав ті ж мотиви».

«Я б сказав, ні. Малахія мав удосталь часу, щоб понишпорити у Венанцієвому столі, коли він зостався тут сам, щоб замкнути Вежу. Я це чудово знав, але не було способу цьому запобігти. Тепер ми знаємо, що цього він не робив. Якщо добре поміркувати, нема підстав підозрювати, що Малахія знав, що Венанцій побував у бібліотеці і забрав щось звідти. Це знають Беренгарій з Бенцієм, і це знаємо ми з тобою. Завдяки Адельмовій сповіді про це міг знати й Хорхе, але то напевно не він з такою прудкістю мчав стрімголов по гвинтових сходах...»

«Значить, або Беренгарій, або Бенцій».

«А чому не Пацифік з Тіволі чи якийсь інший чернець, якого ми бачили тут нині? Чи скляр Никола, який знає про мої окуляри? Чи той чудернацький тип Сальватор, який, подекують, вештається ночами по монастирі невідомо навіщо? Нам не можна надто звужувати коло підозрюваних лише тому, що звірення Бенція скерували нас в якийсь один бік. Може, Бенцій хотів нас заплутати».

«Але він здався мені щирим».

«Звичайно. Але затям собі, що першим обов'язком доброго інквізитора є обов'язок підозрювати насамперед тих, хто здається щирим».

«Паскудна це робота, інквізиторство», — мовив я.

«Тому я її й покинув. І, як бачиш, мушу знов за неї взятися. Але гайда, ходімо в бібліотеку».

Другого дня

НІЧ,

де нарешті вдається проникнути в лабіринт, уздріти дивні видіння і, як се буває в лабіринтах, загубитися

Ми піднялися назад у скрипторій, високо тримаючи каганець, цього разу східними сходами, які вели на заборонений поверх. Я згадав собі слова Алінарда про лабіринт й очікував речей моторошних.

Коли ми опинились у забороненому для нас місці, я здивувався, побачивши семигранну залу, не дуже простору, без вікон, де панував сильний запах затхлості й плісняви, як, зрештою, на всьому поверсі. Нічого моторошного.

Як я сказав, зала мала сім стін, але лише в чотирьох із них, між двома невеликими колонами, вставленими у стіну, були отвори, досить широкі проходи, увінчані напівкруглими арками. Вздовж глухих стін тіснилися величезні шафи, повні рівномірно розкладених книг. Шафи мали таблички з номерами, такі ж таблички мала кожна окрема полиця: безперечно, то були ті самі номери, що їх ми бачили в каталозі. Посередині кімнати стояв стіл, теж закладений книжками. На всіх книжках був досить тонкий шар пилюки, а це означало, що книжки досить часто протирають. На долівці теж не було бруду. Над аркою одних дверей виднів намальований на стіні великий картуш зі словами: *Apocalypsis Iesu Christi*¹. Літери були старовинні, але не виглядали бляклими. Подібні картуші були й в інших кімнатах, і потім ми помітили, що вони насправді висічені в камені, і то досить глибоко, а відтак заглибини заповнили фарбою, як це роблять при розписі церков фресками.

Ми пройшли через один з отворів і опинилися в сусідній кімнаті, де було вікно, яке замість шибок мало пластини алебастру; кімната мала дві глухі стіни і один прохід, подібний до того, через який ми тільки-но пройшли; цей прохід вів до іншої кімнати, яка теж мала дві глухі стіни та вікно, і перед нами відкрилися ще одні двері. В обох кімнатах були картуші, за формою подібні до першого, який ми бачили раніше, але з іншим написом. В одній кімнаті картуш говорив: «*Super thronos viginti quattuor*»², в другій — «*Nomen illi mors*»³. Хоч ці дві кімнати були менші, ніж та, через яку ми ввійшли в бібліотеку (дійсно, та була семикутна, а ці дві — прямокутні), обстановка була такою ж: шафи з книжками, а посередині — стіл.

¹ Апокаліпса Ісуса Христа (лат.).

² Навколо престолу двадцять чотири (лат.). Од 4,4.

³ На ім'я йому Смерть (лат.). Од 6,8.

Ми ввійшли в третю кімнату. У ній не було ні книжок, ні картуша. Під вікном стояв кам'яний вівтар. Вона мала троє дверей: через одні ми увійшли, другі виходили у вже відвідану семикутну кімнату, треті привели нас у ще одну залу, схожу на інші, але картуш її говорив: «Obscuratus est sol et aer»¹. Звідси був прохід у ще одну кімнату, на картуші якої було написано: «Facta est grando et ignis»²; вона не мала інших дверей, себто, увійшовши в цю кімнату, ми не могли йти далі і мусили вертатися назад.

«Поміркуймо, — мовив Вільям. — П'ять чотирикутних або ледь трапецієподібних кімнат, кожна з яких має вікно, розміщені колом навколо семикутної кімнати без вікон, у яку виходять сходи. Мені здається, це елементарно. Ми у східній башті, а зовні кожної башти видно по п'ять вікон і п'ять сторін. Все сходиться. Порожня кімната — це власне та, яка виходить на схід, в той же бік, що й хори церкви, тому сонячне світло на світанку освітлює вівтар, а це, як на мене, річ слушна і святоблива. Єдиними хитрощами мені здається ота штукерія з алебастровими пластинами. Удень вони пропускають чудове світло, а вночі крізь них не проникають навіть місячні промені. Зрештою, не така вже й велика загадка, цей лабіринт. Тепер подивимось, куди ведуть двоє других дверей семикутної зали. Гадаю, нам неважко буде зорієнтуватися».

Мій учитель помилявся, а будівничі бібліотеки були куди кмітливіші, ніж ми гадали. Не можу як слід пояснити, що сталося, але коли ми вийшли з башти, порядок кімнат став дедалі більше плутатися. Деякі з них мали двоє дверей, а деякі — троє. Усі вони мали по вікні, навіть ті, в які ми потрапляли з іншої кімнати з вікном, гадаючи, що посуваємось всередину Вежі. Кожна з них мала однакові шафи і столи, згромаджені у строгому порядку фоліанти теж здавалися однаковими і, звичайно, ніяк не допомагали нам впізнавати кімнату з першого погляду. Ми спробували орієнтуватися по картушах. Ми вже раз проходили через кімнату, де було написано «In diebus illis»³, і через якийсь час нам здалося, що ми знов туди повер-

¹ Затьмилося сонце і повітря (лат.). Од 9,2.

² Вчинилися град та огонь (лат.). Од 8,7.

³ У ті дні (лат.). Од 9,6.

нулися. Але ми пам'ятали, що двері перед вікном вели у кімнату з написом «Primogenitus mortuorum»¹, а тим часом тепер ми опинились в іншій кімнаті, в якій знов було написано «Apopalypsis Iesu Christi», але то не була та семикутна зала, з якої ми були вирушили. З цього ми висували, що іноді ті самі картуші повторюються у різних кімнатах. Ми побачили дві кімнати з написом Apocalypsis, одна поруч з другою, а відразу опісля йшла кімната з написом «Cecidit de coelo stella magna»².

Було ясно, звідки взято слова на картушах — то були стихи з Йоанового Одкровення, але неясно було ані навіть вони виписані на мурах, ані за якою логікою вони розташовані. Ще більше нас заплутало відкриття, що деякі картуші — їх було небагато — були не чорного, а червоного кольору.

У певний момент ми опинились у семикутній залі, звідки були вийшли (а її неважко було впізнати, бо там починалися сходи), і знову вирушили, тримаючись правого боку і намагаючись переходити прямо з кімнати в кімнату. Ми пройшли через три кімнати і опинилися перед глухою стіною. Єдиний вихід вів у ще одну кімнату, яка мала лишень одні двері, вийшовши через які ми проминули ще чотири кімнати і знов наштовхнулися на глуху стіну. Ми повернулись у попередню кімнату, яка мала два виходи, звернули у двері, через які ще не проходили, перетнули ще одну кімнату і знов опинились у початковій семикутній залі.

«Як називалася остання кімната, з якої ми повернули назад?» — спитав Вільям.

Я напружив пам'ять: «Equus albus»³.

«Гаразд, пошукаймо її знов». Це було неважко. Звідти, якщо ми не хотіли повернутися по власних слідах, нам не залишалось нічого іншого, як пройти в кімнату під назвою Gratia vobis et pax⁴, а там нам здалося, що праворуч є ще один прохід, який не повинен привести нас назад. І справді, ми пройшли ще раз через «In diebus illis» та

¹ Первенець з мертвих (лат.). Од 1,5.

² Велика зоря спала з неба (лат.). Од 8,10.

³ Кінь білий (лат.). Од 6,2: 19,11.

⁴ Благодать вам і мир (лат.). Од 1,4.

Primogenitus mortuorum (чи справді то були ті самі кімнати, в яких ми недавно побували?), але врешті потрапили в кімнату, в якій ми, схоже, ще не були: «*Tertia pars terrae combusta est*»¹. Але на той час ми вже не знали, де перебуваємо відносно східної башти.

Тримаючи свічку перед собою, я вирушив далі. На зустріч мені вийшов велетень грізного розміру, тіло його мінилось хвилями і пульсувало, немов привид.

«Диявол!» — скрикнув я і мало бракувало, щоб свічка випала мені з рук, коли я різко крутнувся, шукаючи прихистку у Вільямових обіймах. Він забрав мені свічку з рук і, відсунувши мене набік, з вельми шляхетною, як на мене, рішучістю ступив уперед. Він теж щось побачив, бо різко позадкував. Тоді знов нахилився вперед і підніс свічку горі. Тоді вибухнув сміхом.

«Воістину дотепно. Дзеркало!»

«Дзеркало?»

«Аякже, мій войовничий сміливицю. Недавно, в скрипторії, ти з такою відвагою кинувся був на правдивого ворога, а тепер страхаєшся свого власного відображення. Дзеркало, яке повертає тобі твій же образ, збільшений і викривлений».

Він узяв мене за руку і підвів до стіни навпроти входу до кімнати. Тепер на хвилястому склі, освітленому зблизька свічкою, я побачив два наші відображення, гротесково спотворені, які міняли форму і зріст залежно від того, чи ми підходили ближче, чи віддалялися.

«Тобі б варто почитати якийсь трактат з оптики, — мовив Вільям весело, — бо засновники бібліотеки, без сумніву, його читали. Найкращі з них написали араби. Альгазен написав трактат *De aspectibus*², де, наводячи точні геометричні доведення, він говорив про силу дзеркал. Деякі з них, залежно від того, яку форму має їхня поверхня, можуть збільшувати менші речі (чим же іншим є мої лінзи?), інші ж показують перевернуті чи нахилені образи або ж відображають два предмети замість одного і чотири замість двох. Ще інші, як от оце, роблять з карлика велетня, а з велетня — карлика».

¹ Спалилась третина землі (лат.). Од 8,7.

² Про образи (лат.).

«Господи Ісусе! мовив я. — Отже, це і є ті видіння, що їх дехто буцімто мав у бібліотеці?»

«Можливо. Вельми, вельми вигадлива ідея. — Він прочитав картуш на стіні над дзеркалом: “Super thronos viginti quatuor” — Ми вже це бачили, але в тій кімнаті не було дзеркала. А ця, між іншим, не має вікон, хоч вона й не семикутна. Де ж ми? — Він озирнувся навколо і підійшов до шафи: — Адсо, без моїх благословенних oculi ad legendum не можу зрозуміти, що написано на цих книжках. Прочитай мені кілька назв».

Я взяв навмання якусь книжку: «Учителю, тут нічого не написано!»

«Як це? Я ж бачу, що написано, подивись, що там?»

«Не можу нічого прочитати. Це не літери нашої абетки, і це не по-грецькому, я б упізнав. Це щось схоже на хробаків, або зміюк, а може, сліди від мух...»

«Ага, це по-арабському. А ще подібні є?»

«Так, є кілька. Але ось, слава Богу, одна латиною. Аль... Аль Куварізмі, “Tabulae”».

«Астрономічні таблиці Аль Куварізмі, переложені Аделардом з Бата! Вельми рідкісний твір! Нуж-бо, далі».

«Іса ібн Алі, “De oculis”¹, Алькінді, “De radiis stellaris”²...»

«Тепер подивись на столі».

Я розгорнув великий фоліант, який лежав на столі, під назвою «De bestiis»³. Мені трапилась сторінка з вишуканою мініатюрою, яка зображала прегарного єдинорога.

«Чудово зроблено, — прокоментував Вільям, який зображення бачив добре. — А ця?»

Я прочитав: «“Liber monstrorum de diversis generibus”⁴. Тут теж чудові образки, але, схоже, вони давніші».

Вільям нахилився над книгою: «Мініатюри виконали ірландські ченці щонайменше п'ять століть тому. Натомість книжка з єдинорогом набагато пізніша, мені здається, що зроблена вона на французький манір». Ще раз лучилося мені подивляти вченість мого наставника. Ми ввійшли у наступну кімнату і перейшли ще через чотири кімнати,

¹ Про очі (лат.).

² Про промені зірок (лат.).

³ Про звірів (лат.).

⁴ Книга потвор всілякого кшталту (лат.).

всі вони мали вікна і були повні фоліантів невідомими мовами, а крім того, там було трохи творів з окультних наук; відтак ми нашттовхнулись на стіну, яка примусила нас повернути назад, бо останні п'ять кімнат переходили одна в одну, не маючи інших виходів.

«З нахилу мурів судячи, ми, мабуть, у п'ятиграннику другої башти, — мовив Вільям, — але центральної семикутної зали нема — може, ми помиляємось».

«А вікна? — сказав я. — Звідки тут стільки вікон? Неможливо, щоб всі кімнати виходили назовні».

«Ти забуваєш про центральний колодязь, чимало з тих вікон, які ми бачили, виходять на восьмигранник колодязя. Якби це було вдень, різниця в освітленні підказала б нам, які вікна зовнішні, а які — внутрішні, а може, навіть відкрила б нам положення кімнати відносно сонця. Але ввечері ніякої різниці не видно. Повертаймо назад».

Ми вернулись у кімнату з дзеркалом і підійшли до третіх дверей, через які ми, схоже, ще не проходили. Перед собою ми побачили анфіладу з трьох-чотирьох кімнат, а в останній виднілось якесь слабке світло.

«Там хтось є!» — вигукнув я здушеним голосом.

«Якщо так, то він уже помітив наш каганець», — мовив Вільям, одначе прикрив-таки полум'я рукою. Ми застигли нерухомо на хвилину-дві. Світло далі легко колихалося, але не сильнішало і не слабшало.

«Може, це лишень лампада, — сказав Вільям, — одна з тих, які мають переконати монахів, що бібліотеку замешкують душі померлих. Але треба з'ясувати. Ти залишайся тут і прикрий свічку, а я обережно піду вперед».

Я ще відчував сором за те, що оскандалився був перед дзеркалом, і запрагнув реабілітуватися у Вільямових очах: «Ні, піду я, — сказав я, — а ви залишайтеся тут. Я йтиму обережно, я менший і легший. Тільки-но переконаюсь, що небезпеки немає, то гукну вас».

Так я й зробив. Легким кроком, наче кіт (або наче новіцій, який крадеться до кухні, щоб поцупити з комори сиру, бо в Мельку в ділі цім я був неперевершений), я проминув три кімнати, крадучись вздовж стін. Дійшовши до порога кімнати, звідки долинало це досить слабке

світло, я прослизнув уздовж муру, став позаду колони, яка правила за правий одвірок, і зазирнув до кімнати. Там не було нікого. На столі стояв якийсь чудернацький світич, він димівся, немов не в силі горіти. То не був каганець, як у нас, він нагадував радше кадило без накривки, полум'я не було, але під легким попелом щось жевріло. Я набрався відваги й увійшов. На столі поруч з кадилом розгорнутою лежала яскраво розмальована книга. Я підійшов ближче і побачив на сторінці чотири смужки різного кольору — жовту, яскраво-червону, блакитну і червоно-брунатну. Там був зображений звір, який жахав око, — величезний дракон з десятьма головами, який хвостом стягав з неба зірки і кидав їх на землю. Тут я побачив, що дракон множитья, а луски на його шкурі стають цілою тьмою блискіток, вони відірвалися від книги і вихором закрутилися мені навколо голови. Я відсахнувся і побачив, що стеля кімнати нахиляється і опускається на мене, тоді почув, немов засичали тисячі змій, але не моторошно, а радше спокусливо, і з'явилася жінка, осяяна світлом; вона наблизилася своє обличчя до мого і дихнула на мене. Я відсторонив її простягнутими руками, і мені здалося, що руки мої торкнулися книг у шафі напроти, які немовби непомірно збільшилися. Я вже більше не усвідомлював, де я, де земля і де небо. Посеред кімнати я побачив Беренгарія, він пильно дивився на мене з огидною усмішкою, яка аж просякла жагою. Я прикрив обличчя руками, але вони здалися мені кінцівками жаби, слизькими і перетинчастими. Здається, я закричав, відчув кислуватий смак у роті, а тоді запався у безконечний морок, який немов дедалі більше відкривався піді мною, і більш нічого не пам'ятаю.

До тьми я прийшов через відтинок часу, який, здавалось, тривав цілі століття, бо відчув удари, які відлунювали мені в голові. Я лежав на підлозі, а Вільям частував мене ляпасами по щоках. Я був уже в іншій кімнаті, мої очі помітили картуш, який гласив: «*Requiescant a laboribus suis*»¹.

«Ну ж бо, Адсо, опам'ятайся, — шепотів мені Вільям, — Нічого страшного...»

¹ Від праць своїх заспокоюється (*лат.*). Од 14,13.

«Отам... — мовив я, все ще у нетямі. — Там звір...»

«Нема там ніякого звіра. Я знайшов тебе, коли ти марив під столом, на якому лежала чудова мозарабська Апокаліпса, розгорнута на сторінці, де *mulier amicta sole*¹ виступає супроти дракона. Але із запаху я зрозумів, що ти нанюхався чогось поганого, й одразу виніс тебе звідти. У мене теж болить голова».

«Але що я бачив?»

«Нічого ти не бачив. Там просто горіли субстанції, які викликають видіння, я впізнав їх запах, це арабський знадіб, може, той самий, який Гірський Старець давав вдихати своїм асасинам перед тим, як штовхнути на їхні діла. Ось ми й пояснили таємницю видінь. Хтось накладає на ніч магічного зілля, щоб переконати непрошених гостей, що бібліотеку стережуть диявольські сутності. Що ж ти відчув, зрештою?»

Я плутано, як пам'ятав, описав йому своє видіння, і Вільям засміявся: «Наполовину ти розвинув те, що побачив у книжці, а на другу половину дав вираз своїм бажанням і страхам. Саме так діє це зілля. Завтра треба поговорити з Северином, гадаю, він знає про це більше, ніж хоче зізнатись. Це зілля, всього лиш зілля, і нема жодної потреби в цих чорнокнижницьких приготуваннях, про які говорив скляр. Зілля, дзеркала... Сей закуток забороненої мудрості захищають багато мудрованих винаходів. Науку тут використовують для того, щоб ховати, а не щоб відкривати. Мені це не подобається. Святою справою охорони бібліотеки заправляє збочений ум. Але ніч видалась важка, пора йти звідси. Ти перехвилювався і потребуєш води та свіжого повітря. Марно намагатися відчинити ці вікна — вони надто високо і, мабуть, їх не відчиняли вже десятиліттями. Як можна було подумати, що Адельм викинувся звідси?»

Треба йти звідси, сказав Вільям. Немов це так легко. Ми знали, що увійти в бібліотеку можна лише з одної башти, східної. Але де ми були в той момент? Ми геть втратили орієнтацію. Я все ще ледве тримався на ногах і потерпав од нудоти, а Вільяма турбував мій стан і дратува-

¹ Жінка, зодягнена в сонце (*лат.*). Од 12,1.

ло те, що знань його виявилось обмаль. І так ми блукали, перестрашені, що нам ніколи не вийти звідти, і це підказало нам, тобто йому, ідею на наступний день. Нам треба повернутися в бібліотеку, якщо ми взагалі з неї вийдемо, з обвугленим шматком дерева чи чимось іншим, що може залишати знаки на мурах.

«Щоб знайти вихід з лабіринту, є лиш один спосіб, — процитував Вільям. — У кожному новому, тобто ще не відвіданому вузлі, вхід слід позначити трьома знаками. Якщо попередньо проставлені знаки на якомусь напрямі вузла покажуть, що цей вузол вже було відвідано, тоді на вході слід поставити один знак. Коли всі проходи вже будуть позначені, тоді треба вернутися назад і повторити шлях. Але якщо один або два проходи вузла ще не мають знаків, тоді на будь-якому слід поставити два знаки. Входячи у прохід з лише одним знаком, ми ставимо на ньому ще два, і тоді прохід матиме три знаки. Коли ми, ніколи не звертаючи у прохід з трьома знаками, дійдемо до вузла, де всі інші проходи матимуть вже знаки, лабіринт пройдено повністю».

«Звідки ви це знаєте? Ви тямите щось у лабіринтах?»

«Ні, я цитую з однієї давньої книги, яку колись читав».

«І за цим правилом з нього можна вибратися?»

«Наскільки я знаю, це майже ніколи не вдається. Але ми все ж спробуємо. Зрештою, у наступні дні, коли я знов матиму лінзи, я зможу уважніше роздивитися книги. Може, там, де картуші збивають нас з пуття, книги підкажуть якесь правило».

«Ви матимете лінзи? Як ви собі їх повернете?»

«Я сказав, що матиму лінзи. Зроблю собі інші. Гадаю, що скляр где не діждеться подібної нагоди, щоб спробувати чогось новенького. Якщо він має відповідні знаряддя, щоб відшліфувати шматки скла. А щодо шматків скла, то у своїй робітні він має їх подостатком».

Поки ми блукали, шукаючи вихід, посеред однієї кімнати я раптом відчув, як моє обличчя немов погладила якась невидима рука, і якийсь стогін, який не міг належати ні людині, ні тварині, відізвався у цім приміщенні і в сусідньому також, немов із зали в залу блукав якийсь

привид. Я б уже мав звикнути до несподіванок, які таїла в собі бібліотека, але мене знов охопив жах, і я відскочив назад. Вільям теж, мабуть, відчув щось подібне, бо торкнувся своєї щокви, підніс вище свічку і озирнувся навколо.

Він підняв руку, тоді став розглядати полум'я, яке тепер палало яскравіше, а тоді послинив собі пальця і виставив перед себе.

«Зрозуміло», — мовив він тоді, і показав мені два отвори на висоті людського зросту, що видніли на двох протилежних стінах. То були дві вузькі щілини, і якщо піднести до них руку, відчувалося, що ззовні проникає холодне повітря. А коли наблизити до них вухо, чувся якийсь шелест, немов надворі зараз дме вітер.

«Бібліотека мусить мати якусь систему вентиляції, — мовив Вільям, — інакше тут нічим було б дихати, особливо влітку. Крім того, ці щілини забезпечують і належний рівень вологості, щоб пергаменти не пересихали. Та кмітливість засновників бібліотеки на цім не зупинилась. Розмістивши щілини під певним кутом, вони подбали й про те, щоб у вітряні ночі струмені повітря, проникаючи крізь ці отвори, зустрічалися з іншими струменями і, всмоктуючись в анфіладу кімнат, породжували звуки, які ми тільки-но чули. І ці звуки, разом із дзеркалами і зіллям, ще більше страхають тих необачних, яким трапиться сюди проникнути, як оце ми, не знаючи добре цього місця. Ми теж на мить подумали, що це привиди дихають нам в лице. І лише зараз ми зрозуміли, в чому річ, бо лише зараз піднявся вітер. Цю таємницю теж розгадано. Але попри це все, ми й досі не відаємо, як звідси вийти!»

Так бесідуючи, ми, геть збиті зі шляху, блукали без пуття, не читаючи вже картушів, які всі здавалися однакові. Ми набрели ще на одну семикутну залу, обійшли сусідні кімнати, але виходу не знайшли. Вернувшись по своїх слідах назад, ми тинялися ще з годину, геть утративши надію дізнатись, де ми. Вільям вже вирішив був здатися — нам не залишалось нічого іншого, як вкластися спати у якійсь залі і сподіватись, що наступного дня Малахія знайде нас. Нарікаючи на жалюгідний кінець нашого захопливого починання, ми неждано опинились у

залі, де починалися сходи. Ми палко подякували небесам і вельми радо спустилися вниз.

Опинившись у кухні, ми кинулися до плити, звернули у коридор, що вів до оссарію, і присягаюсь, що мертвотний оскал цих голих голів здався мені тепер усмішкою дорогих мені людей. Ми дійшли до церкви, вийшли через північний вхід і, щасливі, вместилися врешті на кам'яних нагробках. Чудове нічне повітря здалось мені божественним трунком. Навколо нас сяяли зірки, і мої видіння в бібліотеці здалися мені вже чимось цілком далеким.

«Який світ чудовий і які паскудні лабіринти!» — мовив я з полегшею.

«Яким чудовим був би світ, якби існувало правило, як орієнтуватися в лабіринтах», — відповів мій учитель.

«Цікаво, яка година?» — спитав я.

«Я втратив відчуття часу. Але нам краще повернутись до своїх келій до того, як задзвонять на полуношницю».

Ми пішли вздовж лівого боку церкви, пройшли перед порталом (я відвернувся, щоб не бачити старших Апокаліпси, *super thronos viginti quatuor!*) і проминули кружганок, прямуючи до притулку для прочан.

На порозі стояв настоятель, який глянув на нас суворо. «Цілу ніч вас шукаю, — мовив він до Вільяма. — Нема вас в келії, нема й у церкві...»

«Ми йшли по сліду...» — невизначно мовив Вільям, явно збентежений. Абат довго дивився на нього, а тоді сказав повільно і суворо: «Я шукав за вами відразу після повечер'я. Беренгарія на хорах не було».

«Та ви що!» — весело сказав Вільям. Йому тепер стало ясно, хто це загіздився там у скрипторії.

«Його не було на хорах на повечер'ї, — повторив абат, — і він не повернувся у свою келію. Зараз дзвонитимуть на полуношницю, побачимо, чи тепер він з'явиться. Інакше я боюсь якого нового лиха».

На полуношницю Беренгарій не з'явився.

ДЕНЬ ТРЕТІЙ

Третього дня ВІД ХВАЛИТЕН ДО ЧАСУ ПЕРШОГО,

де у келії зниклого Беренгарія знаходять рядно, забрукане кров'ю, от і все

Пишучи це, я почуваюся таким самим змореним, як тієї ночі, себто того ранку. Що тут казати? Після богослужби абат забив на сполох і кинув на пошуки більшість ченців, і хоч шукали скрізь, усе було намарне.

Перед хвалитнами, нишпорячи в Беренгарієвій келії, один чернець знайшов під сінником біле рядно, забрукане кров'ю. Його показали настоятелеві, у якого це зродило щонайпохмуріші здогади. Там був і Хорхе, який, дізнавшись про це, мовив: «Кров?», немов це здалося йому неймовірним. Коли про це сказали Алінардові, він похитав головою і сказав: «Ні-ні, по третій сурмі смерть приходить з водою...»

Вільям роздивився рядно і мовив: «Тепер усе зрозуміло». «То де ж Беренгарій?» — спитали його.

«Не знаю», — відповів він. Його почув Аймар, який закотив очі до неба і шепнув Петрові із Сант'Альбана: «Вони, англійці, всі такі».

Десь близько часу першого, коли вже зійшло сонце, послали пахолків оглянути підніжжя крутосхилу навколо мурів. На третій час вони вернулися, не знайшовши нічого.

Вільям сказав мені, що нічого тут вліяти не можна. Треба чекати на розвиток подій. І подався до майстерень, де зав'язав жваву розмову з Николею, майстром-склярем.

Я ж примостився в церкві біля центрального порталу, поки там відправляли службу. І святобливо заснув, і то на тривалий час, бо ж молоді, схоже, мають більшу потребу в сні, ніж старі, які вже виспалися досхочу, а телер готуються заснути на цілу вічність.

Третього дня ЧАС ТРЕТІЙ,

*де Адо у скрипторії замислюється над історією свого
ордену і над долею книг*

Я вийшов з церкви вже не такий стомлений, але з сум'яттям у душі, бо тіло здатне насолоджуватися спокійним відпочинком лише в нічну пору. Я піднявся у скрипторій, поспитав дозволу в Малахії і почав гортати каталог. Кидаючи неуважні погляди на сторінки, що пробігали мені перед очима, я насправді спостерігав за ченцями.

Мене вразив спокій і безжурність, з якою вони віддавалися своїй праці, мовби їхнього побратима не шукали гарячково по цілому монастирі і мовби ще двоє братів не загинуло раніше за страхітливих обставин. Ось вона, мовив я сам до себе, велич нашого чину: впродовж довгих століть його люди бачили, як юрмиша варварів грабують їхні обителі, як цілі царства западаються у вогненні вири, а все ж далі тривали в любові до пергаменів і чорнила, далі, ледь ворушачи губами, читали слова, які передавалися зі століття у століття, і самі переповідали їх майбутнім вікам. Вони читали і переписували, коли наближався кінець тисячоліття, чому ж їм не робити сього зараз?

Напередодні Бенції зізнався, що готовий допуститися гріха, аби лиш запопасти рідкісну книгу. Він не обманював і не жартував. Чернець, звісна річ, повинен любити

свої книги смиренню, прагнучи їхнього добра, а не звеличення власної допитливості; та спокуса знань для ченців є тим самим, чим для мирян є перелюб, а для білого духовенства — жадоба багатства.

Я гортав каталог, і мені перед очима шалено танцювали таємничі назви: *Quinti Sereni de medicamentis*, *Phaenomena*, *Liber Aesopi de natura animalium*, *Liber Aethici peronymi de cosmographia*, *Libri tres quos Arculphus episcopus Adamnано escipiente de locis sanctis ultramarinis designavit conscribendos*, *Libellus Q. Iulii Hilarionis de origine mundi*, *Solini Polyshistor de situ orbis terrarum et mirabilibus*, *Almagestus*¹... Мене не дивувало, що таємниця злочинів явно пов'язана з бібліотекою. Для цих мужів, які присвятили себе писанню, бібліотека була водночас небесним Єрусалимом і підземним світом на межі між незнаною землею і пеклом. Бібліотека, її обіцянки і заборони панували над ними. Вони жили з нею, для неї і, можливо, всупереч їй, гріховно сподіваючись вирвати у неї колись всі її тайнощі. Чому б їм було не ризикнути життям, щоб втамувати допитливість свого розуму, чому б не допуститися вбивства, щоб перешкодити комусь заволодіти їх ретельно береженою таємницею?

Звісно, це все спокуси, гординя ума. Цілком іншого монаха-переписувача уявляв собі наш святий засновник — здатного переписувати, не розуміючи, готового покласти на Божу волю, охочого писати, бо писання — то його молитва. Чому тепер все не так? Ох, не лише в цім, звичайно, занепад нашого ордену! Він став надто могутнім, його старші змагаються з королями, хіба Аббон не був прикладом монарха, який з монаршою поставою намагається владнати спір між іншими монархами? Навіть знання, що його громадили монастирі, тепер використовувалося як товар на обмін, стало підставою для гордині, приводом до хвастощів і величання; як лицарі пишаються зброєю і хоругвами, так наші абати пишаються розписаними фоліантами... Тим паче (це просто божевілля!), що наші монастирі вже втратили навіть першенство в муд-

¹ «Про цілющі знадоби», «Явища» Квінта Серена, «Про природу тварин» Езопа, «Про космографію» Етика Пероніма, «Три книги про святі заморські місця, списані єпископом Аркульфом при допомозі писаря його Адамнана», «Книжечка Кв. Юлія Іларіона про сотворення світу», «Про земну географію і чудеса» Соліна Полігістора. «Альмагест»... (лат.)

рості: катедральні школи, міські корпорації, університети тепер теж переписували книги, ба навіть більше і краще від нас, і творили нові — може, то й була причина всіх нещасть.

Абатство, де я перебував, було, мабуть, останнім, яке могло пишатися досконалістю у створенні і відтворенні мудрості. Але, мабуть, саме тому його ченців не вдовольняло більше святе діло переписування, і вони, ставши жадібними до нових речей, теж запрагли доповнювати природу. І не помічали, що цим вони освячують занепад своєї слави — я невиразно відчував це тоді і добре знаю тепер, посивівши від літ і досвіду. Бо якщо нове це знання, яке вони хотіли виробляти, вільно впливе за межі цих мурів, ніщо більше не відрізнятиме святе це місце від катедральної школи чи міського університету. Зостаючись сокритим, воно натомість зберігає непорушними свій престиж і свою силу, не зазнає розтління, що його вносять диспути і схоластичне марнославство, яке прагне піддати кожну таїну і кожну велич прискіпливому аналізу *sic et non*¹. Ось причина того, міркував я, що бібліотеку огортає мовчання і темрява, вона є заповідником знання, але зберігати це знання недоторканим спроможна, лише не допускаючи до нього нікого, навіть самих монахів. Знання — не монета, якій навіть найганебніші торги не можуть нічого уйняти; воно радше схоже на чудову одягу, яка зношується при вжитку і виставлянні напоказ. Хіба не такою є сама книга, сторінки якої кришаться, чорнило й позолота тьмяніють, якщо її торкається забагато рук? На моїх очах Пацифік з Тіволі неподалік гортав старовинний том, сторінки якого через вогкість злиплися. Він слинив собі вказівний та великий пальці і так гортав цю книгу, і з кожним доторком послинених пальців сторінки втрачали міцність, гортати їх означало згинати, віддавати на поталу суворой дії повітря й пилу, які нищать делікатні прожилки, що ними вкрився пергамен з часом, дають змогу проростати плісняві там, де слина пом'якшила і ослабила ріжок аркуша. Як від надміру лагідності воїн робиться надто м'яким і недолугим, так від надміру владної, допитливої любові книгу вражає недуга, яка приводить її до згуби.

¹ Так і ні (*лат.*).

Як цьому зарадити? Перестати читати, а лиш зберігати? Чи були слухними мої побоювання? Що б сказав на це мій учитель?

Недалеко від себе я запримітив рубрикатора, Магнуса з Іони, який саме закінчив шкребти сирицю пемзою і тепер пом'якшував її крейдою, щоб потім шпателем відшліфувати її поверхню. Поряд з ним ще один, Рабан з Голедо, закріпив пергамен на дошці, позначивши його поля ледь помітними дірочками з обох боків, між якими він тепер металевим вістрям проводив тонесенькі поземі лінії. Невдовзі обидва аркуші виповняться барвами та формами, і сторінка, немов релікварій, засяє самоцвітами, інкрустованими в майбутню богоугодну тканину письма. Ці два ченці, помислив я собі, саме переживають свій час земного раювання. Вони творять нові книги, такі ж самі, як і ті, що їх невдовзі безповоротно знищить час... Отже, бібліотеці не загрожує жодна земна сила, вона бо жива... Але якщо вона жива, то чому боїться наразитися на ризик пізнання, відкритися для тих, хто спраглий знань? Чи не цього хотів Бенцій, та й, можливо, ще раніше Венанцій?

Мене охопило сум'яття й острах супроти власних думок. Вони, мабуть, не личили новіцієві, який довіку мав усього лиш сумлінно й покірливо підкорятися правилowi — що я згодом і робив, більш не питаючи себе ні про що, а тим часом світ навколо мене поринав у бурю крові й нетями.

Підійшла пора вранішньої трапези, я пішов на кухню, де вже заприятелював з кухарями, і дістав від них кілька ласих шматочків.

Третього дня ЧАС ШОСТИЙ,

де Адо вислуховує звірення Сальватора, які важко підсумувати кількома словами, але які надихають його на довгі, тривожні розмисли

Снідаючи, я запримітив у кутку Сальватора, який, вочевидь, помирився з кухарем і тепер весело наминав шпатель з ягнятини. Він їв так, ніби не їв зроду, пильнуючи.

щоб навіть крихта не впала на долівку, і, схоже, воздавав дяку Богові за цю надзвичайну милість.

Він підморгнув мені і сказав своєю чудною говіркою, що надолужує за всі ті роки, впродовж яких мусив постити. Я почав розпитувати його. І він повідав мені про своє страдницьке дитинство у селищі, де повітря було нездорове, часто дощило, поля пріли, і все отруювали смертоносні міазми. Як я зрозумів, цілими місяцями там нуртували повені, тому на полях не видно було борозен, і мірка зерна давала хіба що один гарець, а з гарця вже й зовсім не було нічого. Синьйори були такі ж бліді, як і злидарі, проте, зауважив Сальватор, злидарі мерли більше, ніж синьйори, може, тому (додав він, усміхаючись), що їх самих було більше... Гарець зерна коштував п'ятнадцять сольдів, а мірка — шістдесят, проповідники голосили кінець світу, але Сальваторові батьки й діди пригадували, що так само було і в давнину, і доходили висновку, що світові весь час настає кінець. І от, коли поїли вже всіх здохлих птахів і всіх нечистих тварин, яких тільки можна було знайти, пішов поголос, буцім хтось із селищан став викопувати мерців. Сальватор дуже дотепно, мов якийсь лицедій, зображав, як ці «лихі людяки» наступного дня по якомусь похороні пальцями порпалися в землі на цвинтарі. «Мням!» — мовив він і надкусив свій ягнячий паштет, але на лиці його я побачив гримасу людини у безвиході, яка пожирає труп. А деяким нечестивцям, гіршим від інших, мало було порпання в посвяченій землі, і вони, наче розбишаки, зачаювалися в лісі і нападали на подорожніх. «Чик!» — казав Сальватор, приклавши ніж до горла, і «Мням!». А найгірші з гірших приманювали яйцем або яблуком дітей і пожирали їх, але, вельми серйозно уточнив Сальватор, перше їх зваривши. Він розповів, як один чоловік приходив у селище і продавав за безцінь варене м'ясо, а селищани не могли збагнути, звідки в нього таке щастя, але потім священник пояснив, що то людське м'ясо, і розлючена юрба розтерзала того чоловіка. Але в ту ж ніч один селищанин пішов і розкопав могилу вбитого і з'їв плоть канібала, а коли його викрили, селище засудило до смерті і його.

Але Сальватор розповів мені ще дещо. Я натужно намагався згадати відому мені дешицію провансальської мови та італійських говірок, поки він знівченими словами розповідав мені історію своєї втечі з рідного селища і блукання світами. Тоді в його оповіді я впізнав багатьох з тих, кого мені довелось зустріти по дорозі раніше, а тепер впізнаю багатьох інших, з ким я зазнайомився згодом, тому я далеко не певен, що з відстані часу не приписую йому пригод і злодіянь, що їх чинили інші, до нього і після нього, бо всі ці люди тепер у моїй стомленій тямі зливаються і творять єдиний образ, велика бо сила уяви, яка, поєднуючи спогад про золото і спогад про гору, вміє створити ідею золотої гори.

Не раз під час мандрів я чув, як Вільям говорив про посполитих, і словом цим деякі його брати по чину звали не лише простолюдців, а й усіх невчених людей. Це слово завше здавалось мені надто загальним, бо в італійських містах я зустрічав людей купецького і ремісничого стану, які кліриками не були, але не були й неуками, хоч знання свої висловлювали посполитим наріччям. А деякі володарі, які правили в той час на цьому півострові, нічого не тямили ні в богословській науці, ні в медицині, ні в логіці чи латині, але, безперечно, зовсім не були посполитими чи простаками. Тому уявляється мені, що учитель мій, говорячи про посполитих, теж дещо спрощував. Але Сальватор, без сумніву, був-таки посполитим, він походив з місцевості, яку століттями розпинав голод і знущання феодалних синьйорів. Він був посполитий, але не безмозкий. Утікши з рідного дому, він тягнувся до іншого світу, який, за його словами, мав подобу країни Кокань, де з дерев, які сочаться медом, звисають голови сиру і пахучі ковбаски.

Під спонукою цієї надії, не бажаючи визнати, що світ цей є всього лиш паділ плачу, де (як мене вчили) неправда теж є даром Провидіння, який зберігає рівновагу речей, хоч часто нам цього не збагнути, Сальватор мандрував різними краями, від свого рідного Монферрато до Лігурії, а тоді з Провансу до земель французького короля.

Він тинявся світом, жебраючи, злодюжачи, вдаючи недужого, прислуговуючи часово якомусь синьйорові і

знов даючи драла у ліс чи на битий шлях. З його оповіді я зрозумів, що він зв'язався зі зграями вагантів — потім, у наступні роки, дедалі більше їх тинялось по Європі: лжемонахи, шарлатани й махлярі, паливоди і волоцюги, ярижники, моти й п'янюги, прокажені й каліки, казкарі і дудники, клірики-безхатченки і мандровані студенти, шулери, бурлаки, фіглярі і гайдамаки, блудні гебреї, які врятувались од невірних, божевільні, юродиві й вигнанці, зловмисники з відрубаними вухами, содоміти, а між ними — мандрівні ремісники, ткачі, лудильники, столярі, точильники, набивачі опудал, муляри, і ще дурисвіти різного штибу: ворожбити, облудники і пройдисвіти, шахраї, попи і крутопопи, обманщики, негідники, гультаї, ошуканці, плути і звідники, старці, крутії, урвиголови, босяки, святокупці, шельмуваті казнодії і ксьондзи, ще й всілякий люд, що жив з легковір'я інших, підробники папських булл і печаток, бродячі ченці, що втекли з монастирів, торговці святими мошами, продавці індульгенцій, віщуни і хіроманти, чорнокнижники, цілителі й фальшиві збирачі пожертв, блудники різного гатунку, спокусники черниць і дівиць, які домагалися свого обманом і насильством, лжехворі водяною, чорною німіччю, гемороєм, падучою і виразками, а також меланхолійним божевіллям. Були й такі, що ставили собі наліпки на тіло, які здавались невидимими язвами, інші ж заповнювали рот речовиною кольору крові, симулюючи напад сухот; були шахраї, які придурювались безногими каліками, спираючись на палицю без потреби, удавали падачку, імітували коросту, нариви й набряки за допомогою бандажів, просякнутих шафрановими настоянками, носили ланцюги на руках і пов'язки на голові; вони рачки вповзали у церкви, розносячи страшний сморід, зненацька валилися з ніг на майданах, пускаючи слину і вителюшуючи очі, бризкаючи з ніздрів кров'ю, зробленою з соку ожини, змішаного з циноброю, щоб вициганити їжу або гроші у богобійних людей, які пам'ятали захоту святих отців до милостині: розділи з голодним свій хліб, приведи у дім бездомного, бо так ми навідуєм Христа, приймаєм Христа, одягаєм Христа, і як вода очищує вогонь, так і милостиня очищує гріхи наші.

Мандруючи за течією Дунаю, вже після подій, про які я тут оповідаю, я бачив і ще далі бачу багацько цих шарлатанів, різновиди і гатунки яких незчисленні, як незчисленні є демонські легіони: скопці, шептуни, протознахарі, убогі христосики, покірники, голодущі, хрестодавці, перелесники, моценощі, ворожбиги, шалопути, тогосвітники, дивоносці, кухонники, обрізанці і вкушені тарантулом, ярижники і постомоли, лихвоносці, трясуни, звіздарі, псалмопівці, падучі, сльозоливіці й шепелявці.

Вони багнукою стікали стежками нашого світу, а поміж них втерebилися і щиросерді проповідники, і еретики у пошуках нововірців, і розмаїті сіячі розбрату. Отож Папа Йоан, який завжди побоювався посполитих рушень, що проповідували і практикували убогість, напосівся на цих жебрущих пророків, бо вони, за його словами, вимахуючи розцяцькованими хоругвами, зваблювали цікавих, задурювали людям голови і вимагали грошей. Чи була правда по боці цього аморального Папи-святокупця, коли він прирівнював ченців, які збирали пожертви і проповідували убожество, до ватаг ізгоїв і харцизяк? У ті дні, після мандрів по італійському півострові, в голові мені геть все перемішалось: я чув про ченців з Альтопашо — у своїх проповідях вони погрожували анатемою тим, хто не купував у них індульгенцій, за дзвінку монету розгрішували від грабіжництва і братовбивства, від душогубства і кривоприсяг, збирали обфиті датки, вихваляючись, що у їхній лічниці щодня відправляється до ста мес і що зі своїх дібр вони справили посаг двомстам бідним дівчатам. Чував я й про брата Павла Кульгавого, який жив у лісовому скиті поблизу Рієті — він нахвалявся, буцім прямо від Святого Духа сподобився одкровення, що тілесне злягання не є гріхом; цим він зваблював до себе жінок, зовучи їх сестрами, велів їм п'ять разів колінопреклонитися і простергися хрестом, а сам шмагав їх по голому тілі, а потім представляв своїх жертв Богові і вимагав од них того, що він звав цілунком миру. Чи була то правда? Що пов'язувало цих так званих просвітлених печерників з братчиками убогого життя, які мандрували шляхами півострова, здійснюючи правдиву покуту, ненависні клірові та єпископам, чії пороки і побори вони таврували?

З Сальвагорової оповіді, яка змішувалася з тим, що я вже знав з власного досвіду, різниці між ними видно не було: усі здавались на одне лице. Іноді Сальватор здавався мені схожим на тих туренських старців-калік, про яких оповідає байка: наблизившись до чудотворних мощів святого Мартина, вони кинулись навтікача, боячись, що святий зділить їх і так позбавить джерела заробітку, але святий безжалісно оздоровив-таки їх і покарав за зловмисність, відновивши справність членів, ще поки вони дістались до кордону. Але іноді звірине його лице променіло ніжним світлом — це коли він повідав мені про те, як, живучи між цих ізгоїв, він почув слово проповідників-францисканців, таких самих утікачів, як і він, і зрозумів, що це його убоге блукальче життя належить сприймати не як похмуру конечність, а як радісний жест посвячення, а тому став прилучатися до гуртів і сект покаяльників, перекручуючи їх назви і геть хибно тлумачачи їхнє вчення. З цього я виснував, що він, либонь, знався з патаринами і вальденсами, а може, й з катарами, арнальдистами та уміліятами. Блукаючи світом, він переходив від гурту до гурту і поступово став сприймати свій блукальчий стан як посланництво і чинив задля Господа те, що раніше чинив для свого власного черева.

Як же все це виглядало і доки тривало? Наскільки я зрозумів, років з тридцять тому він пристав до якогось монастиря міноритів у Тоскані і там прийняв габіт святого Франциска, але рукоположення не одержав. Там, гадаю, він і вивчився тієї дешиці латини, якою говорив, мішаючи її з наріччями усіх місцевостей, де він, убогий і безрідний, побував, і з говірками всіх товаришів по блуканнях, з якими водився, — від найманців родом з моїх земель до далматинських богомилів. Там він віддавався покутньому життю (покайтесь, твердив він з натхненними очима, і я знов почув формулу, яка зацікавила була Вільяма), але, схоже, міноритів, серед яких він жив, теж біс полуптав, бо вони, розсердившись на каноніка поблизької церкви і звинувативши його в грабежах та інших неподобствах, напали якось на його дім і спустили його зі сходів, від чого грішник помер, а вони пішли грабувати церкву. Тоді єпископ наслав на них жовнірів, ченці розбіглися, а Саль-

ватор тривалий час вештався по північній Італії з бандою жebraуших братчиків, себто міноритів, які вже не визнавали ні закону, ні послуху.

Від них він прибився в околиці Тулузи, де пережив дивну історію, яка сповнила його запалом і прагненням повторити славні подвиги хрестоносців. Сила-силенна пастухів та інших простолюдиців скупчилась там великою юрбою, збираючись вирушити за море і воювати проти ворогів віри. Їх прозвали «пастушками». Насправді вони просто хотіли втекти з цієї проклятої землі. Вони мали двох ватажків, які задурманювали їх всілякими байками, — один був священик, якого через ганебну поведінку прогнали з парафії, а другий — чернець-відступник чину святого Бенедикта. Вони настільки позволили з глузду тих бідолах, що ті кидали все і юрмами бігли за ними, взявши з собою лише торбину і палицю, без грошей, полишивши свої поля, за ними йшли навіть хлопчак шістнадцяти років проти волі батьків, наче стадо, і була їх тьма. Вони вже не слухалися ні глузду, ні справедливості, а знали лише силу і свою волю. Опинившись в гурті таких самих, як вони, звільнившись від гніту, окрилені невірними сподіваннями на обітовану землю, вони немов сп'яніли. Носилися селами і містами, забираючи собі все, що бачили, а якщо когось з них хапали, вони нападали на в'язницю і звільняли його. Коли вони ввірвалися у паризьку фортецю, щоб звільнити своїх товаришів, яких синьйори звеліли арештувати, паризький прево спробував був чинити опір, та вони побили його, спустили вниз по сходах фортеці і вивалили ворота в'язниці. Відтак вишикувались на Сен-Жерменській луці, лаштуючись до бою. Та ніхто не наважився виступити проти них, тож вони покинули Париж і вирушили до Аквітанії. А по дорозі вбивали всіх гебреїв і відбирали їхнє майно...

«Чому гебреїв?» — спитав я Сальватора. «А чому ні?» — відповів він. І пояснив, що ціле життя вони чули від проповідників, мовляв, гебреї — вороги християнського люду, вони нагромаджують багатства, відбираючи від них, злидарів. Я спитав, хіба не синьйори та єпископи нагромаджують статки, збираючи десятину, хіба то гебреї

були справжніми ворогами «пастушків»? Він відповів, що коли справжні вороги надто сильні, треба знайти ворогів серед слабших. Ось чому простаків називають простаками, міркував я собі. Лише сильні світу сього завше добре знають, хто їхні справжні вороги. Синьйори не хотіли, щоб «пастушки» стали загрозою для їхніх дібр, і їм було дуже на руку, що отамани «пастушків» стали ширити думку, буцім багато дібр належать гебреям.

Я спитав, хто нацькував натовп на гебреїв. Сальватор не пам'ятав. Гадаю, коли збирається така тьма народу і окрилюється надією, нетерпеливлячись здобути бажане, ці люди не питають себе, хто першим кинув заклик. Ватажки їхні, помислив я собі, вчилися в монастирях і єпархіальних школах, тому висловлювались як синьйори, але ідеї свої описували словами, зрозумілими пастухам. А пастухів далекий Папа мало обходив, зате гебреї були під боком. Якось вони взяли в облогу високу і міцну вежу, яка належала французькому королю, бо там знайшло схрон чимало переляканих гебреїв. Дехто з гебреїв вийшов під мури вежі, вони боронилися відважно й відчайдушно, відбиваючись від напасників дерев'яними колодами і камінням. Та «пастушки» підпалили ворота вежі, димом і вогнем завдаючи мук забарикадованим там гебреям. Спасіння їм не було, і вони воліли накласти на себе руки, аніж загинути від руки необрізаних, тому попрохали одного зі своїх, найвідважнішого, щоб він повбивав їх мечем. Той погодився і позбавив життя майже п'ять сотень своїх одноплемінців. Відтак вийшов з вежі, ведучи з собою гебрейських дітей, і попрохав «пастушків», щоб вони охрестили його. Та «пастушки» сказали йому: ти вчинив таку різанину над своїми ж одноплемінцями, а тепер хочеш уникнути смерті? І порубали його на шматки, пощадивши дітей, котрих звеліли охрестити. Тоді вирушили на Каркасон, грабуючи і проливаючи кров на своєму шляху. На ту пору французький король зрозумів, що вони перебрали міру, і наказав, щоб у кожному місті, через яке вони проходили, їм було чинено опір, захищаючи навіть гебреїв, немов вони теж люди короля...

Чому раптом король став так піклуватись про гебреїв? Либонь, він почав усвідомлювати, що «пастушки» можуть наробити чимало лиха в цілому королівстві, бо стає їх дедалі більше. Тому він став співчувати навіть гебреям, адже гебреї давали користь торгівлі в королівстві, але найголовнішим тепер було знищити «пастушків», — та й дати добру науку всім добрим християнам, яким тепер доведеться оплакувати їхні злочини. Але чимало християн не послухались короля, вважаючи, що захищати гебреїв не слід, адже вони завжди були ворогами християнської віри. В багатьох містах люди, які мали сплачувати гебреям лихву, тішилися, що «пастушки» примушували їх спокутувати за їхні статки. Тоді король під страхом смерті заборонив допомагати «пастушкам». Він зібрав велике військо і напав на них; чимало з них було вбито, інші врятувалися втечею і поховались у лісах, де гинули від голоду і холоду. Одне слово, всіх їх було знищено. А люди короля виловлювали їх і вішали по двадцяті-тридцяті за раз на найвищих деревах, щоб видовище їхніх трупів було вічним нагадуванням для тих, хто захоче знов збурити мир у королівстві.

Дуже особливим було те, що у Сальваторових устах історія ця звучала так, немов то був якийсь героїчний подвиг. Він справді був переконаний, що натовп «пастушків» прагнув завоювати Христовий Гріб і звільнити його від невірних, — я так і не зміг його переконати, що Святий Гріб вже було славно завойовано за часів Петра Пустельника та святого Бернарда і за правління Людовіка Святого Французького. Хай там як, але Сальватор так і не потрапив до краю невірних, а мусив якнайшвидше драпати з Франції. За його словами, він прибився в околиці Новари, але як там було, так ясно і не сказав. Врешті він дійшов до Казале, де знайшов прихисток у монастирі міноритів (і саме там, гадаю, зустрів Ремігія). То були якраз ті часи, коли, боячись папських гонінь, багацько міноритів міняло габіт і шукало притулку в монастирях іншого ордену, щоб не опинитися на огнищі. Це ми вже чули від Убертина. Сальватор був вельми повороткий у всіляких чорних роботах (направлявшись у всьому досхочу спершу в нечестивих цілях, коли блукав сам по собі, а потім

у святобливих цілях, коли мандрував заради Христової любові), і келар одразу взяв його за помічника. Тому вже багато років він живе тут, мало цікавлячись пишнотою ордену, а більше — порядкуванням в пивниці і коморі, маючи змогу їсти, не крадучи і, хвалити Господа, не боячись бути спаленим.

Отаку-от історію почув я од нього між одним шматком їдла і другим. І я питав себе, що ж він тут вигадав і що замовчав.

Я дививсь на нього з цікавістю, та не тому, що пригоди його були чимось винятковим, а саме тому, що вони напрочуд ясно підсумовували всі ті численні події і нуртування, які робили тогочасну Італію такою захопливою і незбагненою.

Що ж я дізнався з цих оповідок? Передо мною постав образ людини, яка вела повне пригод життя і здатна була завиграшки убити собі подібного, навіть не усвідомивши власного злочину. Хоч тоді всі переступи божественного закону в моїх очах все ще були однаково ганебні, я вже починав розуміти деякі речі, про які чув, і збагнув, що одна річ — різанина, якої допускається юрба у полоні сливе екстатичного захвату, плутаючи закони диявольські з законами Господніми, і зовсім інша річ — особистий злочин, скоєний холоднокровно, мовчки і лукаво. І я не думав, що Сальватор здатен заплямувати себе таким злочином.

З другого боку, я хотів з'ясувати, що ж означають настоятелєві натяки, і мені не давала спокою думка про фра Дольчина, про якого я майже нічого не знав. А все ж привид його був немов невидимо присутній при багатьох розмовах, що їх я почув за ті два дні.

Тому я й спитав навпростець: «Чи не зустрічав ти бува у своїх мандрах фра Дольчина?»

Реакція Сальватора була вельми особливою. Він вителюшив очі, якщо їх можна було ще більше вителюшити, почав безперестанку хреститися, пробурмотів кілька обривистих фраз мовою, якої я того разу справді зовсім не зрозумів. Але мені здалося, що він заперечує. Досі він дивився на мене прихильно й довірливо, я б навіть сказав — приязно. А в ту мить він зиркнув на мене мало не з ненавистю. А тоді під якимось приводом пішов геть.

Мене пожирала цікавість. Ким же був той чернець, який вселяв страх у кожного, хто чув його ім'я? Я вирішив не стримувати більше свого бажання знати. Думка блиснула мені в голові. Убертин! Він сам назвав це ім'я, ще першого вечора, коли ми з ним зустрілися, і він добре знав історію, явну і потайну, братів, братчиків і всіх інших угруповань останніх років. Де ж його знайти о цій порі? Він напевне в церкві, заглиблений в молитву. А позаяк я мав трохи вільного часу, туди я й пішов.

Але там його не було, і я не бачив його аж до вечора. І так моя цікавість зосталася незаспокоєною, а тим часом скоїлися інші події, про які тепер пора розповісти.

Третього дня ЧАС ДЕВ'ЯТИЙ,

*де Вільям розповідає Адсові про велику ріку ересі,
про роль посполитих у церкві, про свої сумніви стосовно
пізнаваності універсальних законів і мимохідь пояснює,
як він розгадав чорнокнижницькі знаки, що їх залишив
Венанцій*

Вільяма я знайшов у майстерні, він працював разом з Николою, обоє були вельми заглиблені у свою роботу. Вони розклали на столі силу-силенну маленьких скельць, призначених, мабуть, для вітражів; деякі з них були вже зменшені відповідними інструментами до бажаної товщини. Вільям випробовував їх, підносячи собі до очей. Никола ж пояснював ковалям, як ті мають зробити хомутець, у який потім буде вставлено підхожі скельця.

Вільям роздратовано бурчав, бо лінза, яка поки що найбільше його задовольняла, була смарагдового кольору, а він, мовляв, не хоче, щоб пергаменти в його очах були схожі на моріжки. Никола відійшов, щоб понаглядати за ковалями. Поки Вільям перебирав скельця, я переповів йому свою розмову з Сальватором.

«Немало пережив цей чоловік, — мовив він, — може, він і справді братався з дольчиніянами. Монастир цей —

цілий мікрокосм, і до повної картини бракує ще хіба легатів Папи Йоана і брата Михаїла».

«Учителю, — сказав я йому, — я геть нічого не тямлю».

«У чому не тямиш, Адсо?»

«Насамперед, у відмінностях між різними гуртами еретиків. Але про це я розпитаю вас пізніше. Тепер же мене мучить питання, що таке сама відмінність. Мені здалося, що, бесідуючи з Убертином, ви хотіли довести йому, що всі вони, святі та еретики, на один копил. Натомість розмовляючи з настоятелем, ви силкувалися пояснити йому відмінності між одним еретиком і другим та між еретиком і православним. Тобто, ви докоряли Убертинові, що він вважає відмінним те, що насправді однакове, а настоятелеві — що він вважає однаковим те, що насправді різниться».

Вільям поклав на мить лінзи на стіл. «Любий мій Адсо, — мовив він, — спробуймо встановити певні дистинкції, застосовуючи термінологію і метод паризької школи. Отже, там кажуть, що всі люди мають ту саму субстанціальну форму, я не помиляюсь?»

«Звичайно, — мовив я, пишаючись своїми знаннями, — вони живі створіння, обдаровані розумом, і їм властива здатність сміятися».

«Чудово. Але Тома відрізняється від Бонавентури, бо Тома гладкий, а Бонавентура — худий, а може виявитися також, що Угучон лихий, а Франциск — добрий, Альдемар флегматичний, а Агілульф — жовчний. Чи ні?»

«Це безперечно так».

«Значить, різні люди тотожні між собою у сенсі їх субстанціальної форми і відмінні у сенсі акцидентальних ознак, себто в тому, що стосується їх зовнішньої форми».

«Звісно, це так».

«То ж коли я кажу Убертинові, що і в основі любові до добра, і в основі любові до зла лежить та сама людська природа у всій складності її діянь, я намагаюсь переконати Убертина в тотожності людської природи. Коли я потім кажу абатові, що є різниця між катаром і вальденсом, я наголошую на розмаїтості їх акцидентальних ознак. І я наголошую на цьому, бо буває, що спалюють вальденса,

приписуючи йому акцидентальні ознаки катара, і навпаки. А коли спалюють людину, то спалюють її індивідуальну субстанцію і знищують те, що було конкретним актом існування, а тому чимось благим, принаймні в очах Бога, який підтримував це існування. То що скажеш, хіба це не достатня причина наголошувати на відмінностях?»

«Так, мосьпане, — мовив я із запалом. — Тепер я зрозумів, чому ви так говорили, і подивляю вашу чудову філософію!»

«Це не моя філософія, — мовив Вільям, — і я навіть не знаю, чи справді вона така вже чудова. Але важливо, що ти це зрозумів. Перейдім тепер до другого твого запитання».

«Річ у тім, — мовив я, — що я, мабуть, ні на що не здатен. Я не бачу відмінностей в акцидентальних ознаках між вальденсами, катарами, Ліонськими вбогими, уміліятами, бегінами, святениками, ломбардійцями, патаринами, апостоликами, ломбардськими вбогими, арнальдистами, вільгельмітами, визнавцями вільного духа та люциферіанами. Що мені робити?»

«Бідолашний Адсо, — засміявся Вільям, лагідно лягнувши мене по потилиці, — ти не так вже й помиляєшся! Розумієш, схоже, що вже два століття, а навіть ще раніше, цим нашим світом пробігають вихори нетерпимості, надії і розпачу, всі водночас... Та ні, це не дуже вдала аналогія. Уяви собі річку, повноводну й величаву, миля за милею вона протікає поміж високими берегами, і ти знаєш, де річка, де береги, а де суходіл. У певному місці річка втомлюється, бо текла надто довго і надто далеко, бо вже близько море, яке уневажнює в собі всі річки, і вона вже не знає, що вона таке. Вона стає своєю дельтою. Можливо, головний потік залишиться, але від нього відгалужаться багато менших потоків, вони пливтимуть у різних напрямках, деякі злиються з іншими, і ти вже більше не знаєш, що від чого походить, а іноді вже не розумієш, де ще річка, а де вже море...»

«Якщо я правильно зрозумів вашу алегорію, річка — це Град Божий, або царство праведних, яке наближається до тисячоліття, і в цю непевну добу все розпадається, тому

народжуються фальшиві і справжні пророки, і все тече до великої рівнини, де відбудеться Армагеддон...»

«Я не зовсім це мав на увазі. Але й справді, ми, францисканці, завжди леліяли ідею про третій вік і пришествя царства Святого Духа. Ні, я радше намагався тобі пояснити, що тіло церкви, яке століттями було також тілом цілого суспільства, цілого Божого народу, стало надто розмаїтим і густим, ця річка несе у собі жухелицю з усіх країн, через які вона пливла, а тому вона втратила свою чистоту. Розгалуження у дельті — це теж, сказати б, намагання річки якнайшвидше дістатися до моря, тобто до миті очищення. Та алегорія моя недосконала, вона потрібна лише для того, щоб пояснити тобі, як множаться різні гілки ересі і всілякі рухи за оновлення, коли річка вже не тримається купи, і як одне переплітається з другим. До моєї кепської алегорії можеш ще додати образ того, хто намагається силоміць відбудувати береги річки, але це йому не під силу. Деякі відгалуження він засипає, інші штучними каналами відводить назад до річки, ще інші залишає неторканими, бо не можна стримати всього. А щоб зберегти цілісність своєї течії, її виразний напрямок, річка мусить втратити частину своєї води».

«Я дедалі менше розумію».

«Я теж. Я не мастак говорити притчами. Забудь цю історію з річкою. Спробуй натомість зрозуміти, що деякі рухи серед тих, які ти згадував, виникли принаймні двісті років тому і вже давно віджили, а інші постали недавно...»

«Але мовлячи про еретиків, їх завжди беруть як одне ціле».

«Авжеж, але це один зі способів, яким ересь поширюється, і один зі способів, яким її знищують».

«Знов не розумію».

«Боже милий, як усе складно. Гаразд. Уяви собі таке: ти хочеш удосконалити звичаї, збираєш однодумців і ви оселяєтесь на верхівці гори, щоб провадити убоге життя. Невдовзі до тебе починають приходити люди, багато людей, навіть з далеких країв, вони стають твоїми послідовниками, тебе вважають пророком, новим апостолом. Як гадаєш, вони справді приходять заради тебе і твоїх ідей?»

«Не знаю, сподіваюсь, що так. Як же інакше?»

«Вони ж чули від своїх батьків оповіді про інших реформаторів, перекази про інші спільноти більш чи менш досконалого життя і ототожнюють все це з твоєю спільнотою».

«Так кожен рух успадковує послідовників інших рухів».

«Звичайно, бо до цих рухів пристають переважно посполиті, які нічого не тямлять в доктринальних тонкощах. Та водночас всі ці реформаторські рухи, які прагнуть змінити звичаї, дуже різні — вони народжуються по-різному в різних місцях і проповідують різні вчення. Часто плутають, приміром, катарів і вальденсів. Але між ними велика різниця. Вальденси проповідували реформу звичаїв у межах церкви, а катари проповідували іншу церкву, інше бачення Бога і моралі. Катари вважали, що світ розділений між протилежними силами добра і зла, досконалі в їхній церкві були відмежовані від простих вірних і мали свої таїнства та свої обряди; катари мали дуже жорстку ієрархію, майже таку ж жорстку, як і в нашій святій матері церкві, і зовсім не прагнули цілковито знищити владу. Це має пояснити тобі, чому до катарів приставало й немало людей з владного прошарку, землевласники, синьйори. Не прагнули вони й змінити світ, бо вважали, що протистояння між добром і злом ніколи не розв'яжеться. Натомість вальденси (а разом з ними й арнальдисти або ж ломбардські вбогі) хотіли на основі ідеалу вбогості побудувати інший світ, а тому приймали до себе безрідних злидарів і жили в спільнотах працею своїх рук. Катари не визнавали церковних таїнств, а вальденси їх визнавали, вони заперечували лише сповідь на вухо».

«То чому ж тоді їх плутають і говорять про них всіх гамузом, немов це той самий бур'ян?»

«Я вже тобі казав: те, що дає їм життя, приносить їм і смерть. Вони зростають, до них масами сунуть посполиті, бо на них вплинули інші рухи, і вони гадають, що це та сама хвиля бунту і надії; а інквізитори знищують їх усіх, ставлячи на карб одним помилки других, і якщо учасники одного руху скоять злочин, його припишуть кожному учасникові кожного руху. Інквізитори хибують у своїх

міркуваннях, бо валять на одну купу дуже відмінні вчення; натомість вони міркують слушно щодо хиб інших, бо коли в якомусь місті виникає рух, скажімо, арнальдистів, до нього пристають також ті, хто деінде пристав би до катарів чи вальденсів. Проте апостоли фра Дольчина проповідували фізичне знищення кліриків та синьйорів і допустилися багатьох безчинств; а вальденси, як і братчики, виступають проти насильства. Та я певен, що у часи фра Дольчина до його гурту долучалося й чимало тих, хто вже раніше прислухався до проповідей братчиків або вальденсів. Посполиті не можуть вибирати собі ересь, Адсо, вони йдуть за тим, хто проповідує в їхніх краях, хто проходить через їх селище чи майдан. Цим і користуються їхні вороги. Показати поспільству їх усіх як одну-єдину ересь, яка ратує водночас за єднання тіл і за відмову від статевої насолоди, — ось у чому сіль проповідницького мистецтва; воно зображає єретиків єдиним плетивом диявольських суперечностей, противних здоровому глуздові».

«Отже, між ними нема зв'язку і лише диявольська омана заводить поміж катарів простолюдця, який хотів би стати йоахимітом або спіритуалом, або навпаки?»

«Ні, це зовсім не так. Спробуймо знов спочатку, Адсо, і запевняю тебе — я оце пробую пояснити тобі дещо, але й сам гаразд не знаю, де тут криється істина. Як на мене, неслухно вважати, що спершу була ересь, а вже тоді до неї пристали посполиті (собі на погибель). Насправді спочатку був стан посполитих, а тоді вже ересь».

«Як це?»

«Ти уявляєш собі структуру Божого народу? Велике стадо, добрі вівці і лихі вівці, яких стримують сторожові собаки, себто військо і світська влада, імператор і синьйори, під орудою пастухів, себто кліриків, тлумачів слова Божого. Картина досить чітка».

«Але неправдива. Пастухи воюють з собаками, бо кожен з них хоче загарбати собі права іншого».

«Воістину, і це нівечить саму природу стада. Собаки й пастухи лиш гризуться між собою, зовсім не дбаючи про стадо. І частина овець відбивається від нього».

«Як це — відбивається?»

«Залишається поза стадом. Селяни, які не є селянами, бо не мають землі або ж їхня земля не прогодує їх. Мішани, які не є мішанами, бо не належать до жодного цеху чи корпорації, це міська голота, яка стає легкою здобиччю для будь-кого. Ти, певно, бачив іноді по дорозі зграї прокажених?»

«Авжеж, бачив якось аж сотню. Страхітливі на вигляд — білувата шкіра, плоть розкладається, вони йшли на млицях, очі під набряклими повіками кривавили; вони не могли ні говорити, ні кричати, лиш пискали, наче миші».

«Для християнського народу вони — інші, ізгої. Стадо їх ненавидить, а вони ненавидять стадо. Вони б хотіли, щоб усі ми повмирали або теж заразилися проказою і стали, як вони».

«Так, пам'ятаю історію про короля Марка, який засудив прекрасну Ізольду до смерті, і її вже вели на вогнисько, як надійшли прокаженці й сказали королю, що вогнисько — то замала кара, бо є кара куди гірша. І стали волати: віддай нам Ізольду, нехай належить нам усім, бо ж недуга запалює нашу жагу, віддай її нам, твоїм вірним прокаженим, дивись, лахміття наше прилипло до ран, які сочаться кров'ю, а вона була поруч з тобою і тішилася пишними тканинами, підбитими хутром і прикрашеними самоцвітами, то ж коли тепер вона уздрить цей свій почет з прокажених, коли ввійде у наші халупи і спатиме з нами, тоді воістину визнає свій гріх і тужитиме за цим гарним терновим огнишком!»

«Бачу, ти читав якісь дивні книжки, як для новіція святого Бенедикта, — пожартував Вільям, а я почервонів, бо знав, що новіцієві негоже читати романи про кохання, але у Мелькському монастирі ми, хлопчак, читали-таки їх нишком вночі при світлі свічки, передаючи з рук в руки. — Та байдуже, — вів далі Вільям, — ти зрозумів, що я хотів сказати. Вигнані з суспільства прокаженці прагнуть, щоб усі зазнали їхнього нещастя. І що більше їх проганяють, то злішими вони стають, а що більше їх зображають як зграю лемурів¹, які прагнуть своєї згуби, то наподегличіше суспільство проганяє їх. Це зрозумів свя-

¹ Духи померлих, привиди.

тий Франциск, і перше, що він зробив, це оселився серед прокажених. Змінити Божий народ можна, лише повернувши ізгоїв назад у його тіло».

«Але ви говорили про інших ізгоїв, бо ж не прокаженці творять еретичні рухи».

«Стадо можна зобразити у вигляді концентричних кіл — одні розташовані близько до центра, а інші — на далекій периферії. Прокаженці символізують вигнання з суспільства загалом. І святий Франциск це розумів. Він не просто хотів допомогти прокаженим, бо тоді то був би звичайний акт недолугого і безсилового милосердя. Він хотів заявити про дещо інше. Тобі розповідали, як він проповідував птахам?»

«Так, звичайно, чув я цю чудовну історійку і подивляв святого, який тішився товариством цих солодких Божих створінь», — сказав я з великим запалом.

«Значить, тобі розповіли не ту історію, тобто її тобі розповіли так, як орден представляє її нині. Франциск промовляв спершу до міщан і міських радців, але побачив, що вони його не розуміють, тоді пішов на цвинтар і почав проповідувати до круків, яструбів і гайвороння, до хижих птахів, які годуються трупами».

«Як жахливо, — мовив я, — отже, то не були гарні пташки!»

«То були хижі птахи, такі ж ізгої, як і прокажені. Франциск, звісно, мав на увазі той стих з Апокаліпси, який рече: І побачив я одного ангела, що стояв на сонці; і кликав він голосом великим, глаголячи усьому птаству, що лігало посеред неба: ходіть і зберітеся на вечерю великого Бога, щоб їсти тіла царів, і тіла тисячників, і тіла сильних, і тіла коней, і тих, що сидять на них, і тіла всіх вольних і невольних, і малих і великих!¹»

«Отже, Франциск підбурював ізгоїв до бунту?»

«Ні, підбурював хіба що Дольчино зі своїми людьми. Франциск же хотів повернути в лоно Божого народу цих готових повстати ізгоїв. Щоб навести лад у стаді, треба було повернути в нього ізгоїв. Францискові це не вдалося, і це сповнює мене великою гіркотою. Щоб повернути

¹ Од 19,17.

вигнанців у стадо, він мусив діяти в межах церкви, а щоб діяти в межах церкви, він мусив укласти своє правило. На основі цього правила виник новий орден, який відновив той сам образ кола, на маргінесі якого розташовані ізгої. Тепер розумієш, звідки взялися зграї братчиків і йоахитів, чому навколо них знов і знов збираються ізгої».

«Але ми говорили не про Франциска, а про те, що ересь є ділом рук посполитих та ізгоїв».

«Авжеж. Ми говорили про тих, кого вигнано зі стада овець. Поки Папа з цісарем скубли один одного в своїх суперечках за владу, ізгої століттями далі жили на маргінесі, вони були справжніми прокаженцями, бо прокаженці — лише символ, яким Бог хотів допомогти нам збагнути цю дивовижну притчу, тож під висловом «прокаженці» слід розуміти «вигнані, забуті, убогі, посполиті, безрідні, безземельні на селі, принижені в місті». Та ми цього не збагнули, і таємниця прокази зосталась таємницею, яка мучить нас, бо ми не досягнули її природи як знаку. Відлучені від стада, всі вони були готові слухати і творити самі будь-яку проповідь, яка, посилаючись на слово Христове, насправді звинувачувала б поведінку собак і пастухів й обіцяла б, що колись всіх їх буде покарано. Сильні світу сього це завжди розуміли, і, позаяк повернення ізгоїв у суспільство означало зменшення їхніх привілеїв, тих вигнанців, які усвідомлювали свій стан вигнанців, таврували як еретиків, незалежно від вчення, яке ті сповідували. А насправді ізгоїв, засліплених усвідомленням свого стану, жодне вчення не цікавило. У цьому вся оманливість ересі. Кожен є еретиком і водночас ортодоксом, байдуже, яку віру обстоює той чи той рух, — важлива надія, яку він несе. Всі ересі є штандартом стану вигнання. Колупни глибше ересь — і знайдеш прокаженця. Всяка боротьба проти ересі змагає до одного: щоб прокаженець зоставався прокаженцем. А чого можна вимагати від самих прокаженців? Хочеш, щоб вони вміли відрізнити слушне від помилкового у тринітарній догмі чи в дефініції євхаристії? Ні, Адсо, це ігри для нас, людей учених. У посполитих інші проблеми. І, вважаю, розв'язують вони їх хибним способом. Тому й стають еретиками».

«Але чому дехто з учених їх підтримує?»

«Бо вони потрібні для їхньої гри, у якій рідко коли йдеться про віру, а набагато частіше про здобуття влади.»

«Тому римська церква звинувачує в ересі всіх своїх супротивників?»

«Саме тому, і саме тому вона визнає православ'ям ту ересь, яку спроможна тримати під контролем або яку му-сить прийняти, бо інакше вона була б надто сильним і грізним супротивником. Але тут нема твердого правила, все залежить від людей і від обставин. Це стосується й мирських синьйорів. П'ятдесят років тому міська управа Падуї видала розпорядження, згідно з яким провинного за вбивство клірика присуджували до великого грошового штрафу...»

«Яка мала покара за вбивство!»

«Ото ж бо. Таким-от способом підстьобували нена-висть простолюду до кліриків, а місто тоді саме воювало з єпископом. Тепер тобі зрозуміло, чому колись давно в Кремоні прибічники імператора допомагали катарам — вони робили це не з міркувань віри, а щоб дошкулити римській церкві. Іноді міські управи сприяють тому, щоб еретики перекладали Євангеліє посполитими говірками: посполита говірка стала тепер мовою міст, а латина — мо-вою Риму і монастирів. Вони підтримують вальденсів, бо ті твердять, що всі, чоловіки й жінки, великі і малі, можуть навчати і проповідувати, і пахолок, який повчився днів з десяти, вже шукає когось, кого б він сам міг навчати...»

«І так вони затирають різницю, яка робить кліриків незамінними! Тоді чому ті самі міські управи повертають-ся, буває, проти еретиків і допомагають церкві палити їх?»

«Бо усвідомлюють, що ширення ересі поставить під загрозу й привілеї мирян, які розмовляють народною говіркою. Ще на Латеранському соборі 1179 року (бачиш, усе це заварилося ще майже двісті літ тому) Вальтер Мап остерігав проти надмірної довіри до того дурного і тем-ного люду, яким були вальденси. Якщо добре пам'ятаю, він сказав, що вони не мають постійного житла, блукають босоніж, нічим не володіють, користуються всім спільно, своєю наготою наслідуючи нагого Христа; поки що, мов-

ляв, вони поводять себе сумирно, бо вони ізгої, та якщо дати їм волю, вони проженуть нас усіх. Тому згодом міста прихильно поставилися до жебрущих орденів, а зокрема до нас, францисканців: бо ми даємо змогу налагодити гармонійний взаємозв'язок між потребою в покайній і міським життям, між церквою і міщанами, заклопотаними своєю торгівлею...»

«Отже, було досягнуто гармонії між любов'ю до Бога і любов'ю до крамарства?»

«Ні, рухам за духовну віднову поклали край, відвівши їх в русло церкви і втиснувши в рамці ордену, визнаного Папою. Але те, що нуртувало в їхніх глибинах, відвести в це русло не вдалося. Все це вилилося в рухи флагеллантів, які не завдають нікому шкоди, в утворення озброєних зграй на кшталт зграї фра Дольчина, у поширення відьмацьких обрядів, якими були, приміром, практики ченців з Монтефалько, про яких згадував Убертин...»

«То по чийому ж боці була і є правда, а по чийому — олжа?» — розгублено спитав я.

«Усі мають свою правду, й усі улягають олжі».

«А ви, мосьпане, — вирвалось мені в бунтівничому пориві, — чому ви не станете на чийось сторону, чому не скажете мені, де істина?»

Вільям якусь мить мовчав, піднісши до світла лінзу, яку саме обробляв. Тоді опустив її на стіл і показав мені через лінзу якусь залізячку, що правила йому за струмент: «Дивись, — сказав мені, — що ти бачиш?»

«Залізяка, трохи збільшена».

«Ну от, найбільше, що можна зробити, це краще придивитись».

«Але це та ж сама залізячка!»

«Венанційв рукопис теж зостанеться тим самим рукописом, коли завдяки цій лінзі я прочитаю його. Але, можливо, прочитавши його, я краще пізнаю якусь частину істини. І завдяки цьому можна буде, сподіваюсь, хоч трохи поліпшити життя цієї обителі».

«Але ж цього мало!»

«У моїх словах більше істини, ніж тобі здається, Адсо. Не вперше я розповідаю тобі про Роджера Бекона. Може, то й не був наймудріший муж усіх часів, але мене завжди

дуже приваблювало те, що рушієм його любові до мудрості була надія. Бекон покладав надію на силу, потреби, духовну винахідливість посполитих. Він не був би справжнім францисканцем, якби не вважав, що устами вбогих, знедолених, неотес і неписьменних часто промовляє Наш Господь. Якби він міг пізнати братчиків зблизка, вони б зацікавили його куди більше, ніж провінціали ордену. Посполиті обдаровані чимось більшим, ніж учені мужі, які надто часто забувають про все у пошуках універсальних законів. Посполиті мають безпосереднє знання поодиноких явищ. Але самого цього знання замало. Посполиті відчувають якусь свою істину, яка, може, правдивіша від істини учителів церкви, але потім розтринькують її в необміркованих вчинках. Що ж тоді робити? Допустити посполитих до науки? Надто легко або надто важко. Та й, зрештою, до якої науки? До абатової бібліотеки? Францисканські вчителі замислювались над цим. Великий Бонавентура казав, що мудрі повинні доводити істину, сокриту в жестах посполитих, до концептуальної ясності...»

«Як це було на Перуджійській капітулі та у вченій пам'ятці Убертина, де заклики посполитих до убогості преобразились в богословські постанови», — мовив я.

«Так, але ти сам розумієш — усе це стається запізно, а коли таки стається, виявляється, що істина посполитих стала вже істиною могутніх, яка більше годиться для цісаря Людовіка, ніж для ченця убогого життя. Як черпати з досвіду посполитих, не збавляючи його, сказати б, дієвої сили, здатності перетворювати і покращувати свій світ? Це питання й ставив собі Бекон: “*Quod enim laicali ruditate turgescit non habet effectum nisi fortuito*”¹, — казав він. Досвід посполитих завжди виливається у щось дике і непередбачуване. “*Sed opera sapientiae certa lege vallantur et in finem debitum efficaciter diriguntur*”² Це значить, що навіть для виконання практичних завдань — механіка це чи рільництво, а чи міське врядування — конечно щось на кшталт богослов'я. Бекон вважав, що новим великим

¹ Бо те, що походить з невченого поспільства, може мати вплив хіба що волею випадку (*лат.*).

² А діло мудрості захищене твердим законом і завжди націлене на необхідну мету (*лат.*).

ділом учених мужів має стати нова наука про природу і завдяки новим знанням про природні процеси вони зможуть дати раду тим засадничим потребам, які становлять невпорядковану, але по-своєму слушну і справедливу частину сподівань посполитих. Нова наука, нова природна магія. Одначе, на думку Бекона, у ділі цьому має головувати церква, але, гадаю, він вважав так тому, що в його часи спільноту кліриків ототожнювали зі спільнотою мудреців. Тепер все вже по-іншому, адже носії мудрості з'являються й поза монастирями та соборами і навіть поза університетами. Ось маємо приклад у цій країні: найбільший її філософ був не ченцем, а аптекарем¹. Я маю на увазі того флорентійця — ти, певно, чув про його поему — я її не читав, бо не розумію того наріччя, а судячи з того, що я про неї знаю, мені вона б навряд чи сподобалась, бо він фантазує про речі, дуже далекі від нашого досвіду. Але, гадаю, він вельми мудро писав про природу стихій та цілої вселенної і про державне правління, наскільки це взагалі дано нам зрозуміти. Оскільки нині ми з моїми друзями вважаємо, що уряджати закони для облаштування людського життя належить не церкві, а народному зібранню, я думаю, що в майбутньому спільнота вчених мужів випрацює нове, людське богослов'я, яким є природна філософія і позитивна магія».

«Чудовий задум, — мовив я, — але хіба таке можливе?»

«Бекон у це вірив».

«А ви?»

«Я теж у це вірив. Але щоб вірити, треба мати певність, що правда по боці посполитих і що їм властиве єдине правильне знання — безпосереднє знання поодиноких явищ. А якщо вважати правильним лише безпосереднє знання поодиноких явищ, то хіба зможе наука дати лад універсальним законам і тлумачити їх так, щоб добра магія давала конкретні плоди?»

«От власне, — мовив я, — хіба вона це зможе?»

«Я вже й сам не знаю. В Оксфорді ми немало дискутували про це з моїм приятелем Вільямом з Оккама, який

¹ Мається на увазі Данте Аліґ'єрі, який належав до корпорації аптекарів.

зараз в Авінйоні. Він зронив у мою душу зерно сумніву. Бо якщо слушне лиш безпосереднє знання поодиноких явищ, тоді важко довести твердження, що подібні причини мають подібні наслідки. Те саме тіло в одних обставинах може бути холодним або гарячим, солодким або гірким, вологим або сухим — а в інших обставинах ні. Як мені відкрити той універсальний зв'язок, який дає лад всьому, якщо я не можу й пальцем ворухнути, щоб не створити безлічі нових сутностей, адже з цим порухом змінюються всі просторові зв'язки між моїм пальцем і всіма іншими об'єктами? Ці зв'язки — це спосіб, яким мій розум сприймає стосунки між окремими сутностями, але звідкіля мені знати, чи справді спосіб цей універсальний і непорушний?»

«Але ж ви знаєте, що певній товщині скла відповідає певна здатність бачення, і саме тому, що ви це знаєте, тепер ви можете виготовити такі самі лінзи, як ті, які ви загубили, інакше як би ви це могли зробити?»

«Дотепна відповідь, Адсо. Справді, я сформулював твердження, що однаковій товщині скла має відповідати однакова здатність бачити. Я сформулював його, бо іншими разами у мене виникли подібні поодинокі здогади. Це ж відома річ — той, хто досліджує цілющі властивості трав, знає, що всі поодинокі зела тієї самої природи так само впливають на незужого у тому самому стані, а тому досліджувач має право сформулювати твердження, що всяке зілля такого типу сприятливо впливає на людину, яку б'є пропасниця, або що всяка лінза такого типу тією ж мірою посилює зір. Нема сумніву, що наука, про яку говорив Бекон, ґрунтується саме на таких твердженнях. Та гляди, я маю на увазі твердження про речі, а не самі речі. Наука має до діла з твердженнями і їх членами, а члени ці вказують на поодинокі речі. Розумієш, Адсо, я не можу не вірити, що моє твердження слушне, бо пізнав я його на власному досвіді, але щоб вірити в це, я мушу допустити існування універсальних законів, однак цього я не можу зробити, бо саме твердження про те, що існують універсальні закони і усталений порядок речей, означало б, що Бог теж їм підлягає, а насправді Бог аж так свобідний,

що якби захотів, то єдиним чином своєї волі зробив би світ цілком інакшим».

«Отже, якщо я добре зрозумів, ви дієте і знаєте, чому так дієте, але не знаєте, звідки ви знаєте, що знаєте, як діяти?»

Мушу з гордістю сказати, що Вільям глянув на мене із захопленням: «Можє, й так. Хай там як, але це пояснює тобі, чому я так мало впевнений у своїй істині, навіть коли в неї вірю».

«Вимістик, ще більший від Убертина!» — лукаво мовив я.

«Може, й так. Але, як бачиш, мене цікавить природа. І в розслідуванні, яке ми провадимо, я не хочу знати, хто добрий, а хто лихий, — мені треба лише знати, хто був учора ввечері у скрипторії, хто поцупив мої окуляри, хто залишив на снігу відбитки тіла, яке волочить ще одне тіло, і де Беренгарій. Це факти, а тоді я спробую пов'язати їх між собою, якщо це можливо, бо важко сказати, яка причина викликала який наслідок; досить втручання якогось ангела, щоб усе змінилось, тому не варто дивуватися, якщо не вдається довести, що якась одна річ є причиною іншої. Одначе пробувати треба завжди, що я й роблю».

«Важко вам жити на світі», — мовив я.

«Але я знайшов-таки Гнідого», — вигукнув Вільям, натякаючи на пригоду з конем два дні тому.

«А отже, є у світі якийсь лад!» — вигукнув я переможно.

«Отже, є трохи ладу у цій моїй бідолашній голові», — відповів Вільям.

Тут увійшов Никола і тріумфально показав майже готовий хомутець.

«А коли цей хомутець сидітиме на моєму бідолашному носі, — мовив Вільям, — можливо, моя бідолашна голова здобуде ще трохи ладу».

Увійшов новіцій і сказав, що настоятель хоче бачити Вільяма й очікує його в садку. Мій учитель змушений був відкласти свої дослідження на пізніше, і ми поспішили до місця зустрічі. По дорозі Вільям вдарив себе по чолі, немов лиш тепер згадав щось, що був забув.

«До речі, — мовив він, — я розшифрував кабалістичні знаки Венанція».

«Усі?! Коли?»

«Поки ти спав. Залежить, що ти маєш на увазі, кажучи «усі». Я розшифрував знаки, які з'явилися під впливом подум'я і які ти переписав. Написи грекою мусять зачекати, аж я матиму нові окуляри».

«То що ж? Там йдеться про таємницю *finis Africae*?»

«Так, і ключ виявився досить легким. Венанцій міг оперувати дванадцятьма знаками зодіаку і ще вісьмома знаками п'яти планет, двох світил і землі. Всього двадцять знаків. Досить, щоб позначити ними літери латинської абетки, оскільки для позначення звуків на початку слів *unum* і *velut*¹ можна вжити ту саму літеру. Порядок літер ми знаємо. Яким же міг бути порядок знаків? Я припустив, що це порядок небесних сфер, від самого краю зодіакального ряду. Отже, Земля, Місяць, Меркурій, Венера, Сонце і так далі, а тоді знаки зодіаку у їх традиційній послідовності, починаючи від Овна і весняного рівнодення аж до Риб, як їх класифікує також Ісидор з Севільї. Якщо спробувати застосувати цей ключ, Венанцієве послання набирає сенсу».

Він показав мені пергамен, на якому великими латинськими літерами було занотоване послання: *Secretum finis Africae manus supra idolum age primum et septimum de quatuor*.

«Зрозуміло?» — спитав він.

«Рука над ідолом діє на першого і сьомого з чогирьох... — повторив я, хитаючи головою. — Зовсім не зрозуміло!»

«Знаю. Треба б насамперед знати, що Венанцій мав на увазі під *idolum*. Образ, привид, постать? Та й що таке ці четверо, серед яких є перший і сьомий? І що з ними робити? Смикати їх, тягнути, штовхати?»

«Значить, ми далі нічого не знаємо, як і раніше», — мовив я з великою досадою. Вільям зупинився і не вельми схвально глянув на мене.

«Хлопче, — мовив він, — перед тобою — убогий францисканець, який при допомозі своїх скромних знань і децидї спритності, якими завдячує всемогуттю Господньому, за кілька годин зумів розшифрувати таємне письмо, яке

¹ Одного... ніби (*лат.*).

його автор мав за незбагненне для всіх, крім нього... і ти, безталанний і неотесаний шибенику, дозволяєш собі говорити, буцім ми знаємо лиш те, що раніше?»

Я незграбно попрохав пробачення. Я зранив марнославство свого учителя, хоч знав, як він пишається бистротю і точністю своїх умовисновків. Вільям воістину звершив діло, варте всякого захоплення, і не його вина, що хитрун Венанцій не просто приховав те, що дізнався, під виглядом незрозумілої зодіакальної абетки, а й вигадав головоломку, яку неможливо розгадати.

«Байдуже, байдуже, не вибачайся, — перебив мене Вільям. — Фактично, твоя правда, ми знаємо ще дуже мало. Ходімо».

Третього дня ВЕЧІРНЯ,

*де знов точиться бесіда з настоятелем, Вільямові спадають на гадку деякі неймовірні ідеї, як розгадати загадку лабіринту, і йому це якнайрозсудливіше вдається.
Відтак подають сир в мундурі*

Настоятель чекав на нас. Вигляд він мав похмурий і стурбований. В руці він тримав якийсь аркуш.

«Я оце дістав листа від конкського настоятеля, — сказав він. — Він повідомляє ім'я того, кому Йоан довірив очолити французьких стрільців і дбати про безпеку папської легатії. Він не військовий, не придворний, і водночас також член посольства».

«Рідкісне поєднання різноманітних чеснот, — занепокоєно мовив Вільям. — Хто ж то може бути?»

«Бернард Гі, або ж Бернардо Гвідоні, називайте його як хочете».

У Вільяма вирвався вигук його рідною мовою, якого ні я, ні абат не зрозуміли, і може, це й краще для всіх, бо слово, яке вимовив Вільям, пролунало якимсь непристойним свистом.

«Все це мені не подобається, — додав він притьмом. — Бернард довгі роки був пострахом еретиків в околицях

Тулузи і написав *Practica officii inquisitionis heretice pravitatis*¹ для тих, кому випаде переслідувати і знищувати вальденсів, бегінів, святеників, братчиків та дольчиніян.

«Знаю. Знаю цю книжку, гідну подиву за її вченість».

«Так, вченість її гідна подиву, — погодився Вільям. — Він відданий Йоанові, який останніми роками довірив йому чимало поручень у Фландрії і тут, на півночі Італії. Навіть коли його призначили в Галісію єпископом, він так і не з'явився у своїй єпархії, а й далі провадив свою інквізиторську діяльність. Я думав, що тепер він таки прийняв єпископство в Лодеві, але, схоже, Йоан знов узяв його до діла, і саме тут, у північній Італії. Чому саме Берnard і чому він має очолити стрільців?...»

«На це є відповідь, — мовив настоятель, — і вона підтверджує всі побоювання, які я висловив учора. Ви добре знаєте — хоч мені ви в цьому зізнатися не хочете, — що ті самі тези про убожество Христа і церкви, які підтримала Перуджійська капітула, опираючись на численні богословські аргументи, далеко не так розсудливо підтримує чимало еретичних рухів, поведінка яких далека від ортодоксії. Неважко довести, що позиція Михаїла Чезенця, яку перейняв імператор, це та сама позиція, що і в Убертина та Ангела Кларенця. Щодо цього обидві легації дійдуть згоди. Але Її може піти далі, і він на це здатен: він спробує довести, що Перуджійські тези тотожні позиціям братчиків або лжеапостолів. Ви згодні зі мною?»

«Ви маєте на увазі, що це правда, чи що Берnard Її скаже, що це правда?»

«Скажімо, я маю на увазі, що він це скаже», — обережно погодився настоятель.

«Щодо цього я згоден. Але це було передбачено. Тобто було відомо, що до цього справа може дійти й без Бернарда. Щонайбільше Берnard зробить це ефективніше, ніж більшість тих нікчемних придворних, і дискутувати з ним доведеться тонше».

«Так, — мовив абат, — але тепер перед нами питання, про яке ми говорили вчора. Якщо ми до завтра не знайдемо винного у цих двох, а може, й трьох злочинах, мені

¹ Поради щодо урядового розслідування еретичних ухилів (*лат.*).

доведеться передати Бернардові нагляд над життям обителі. Я не можу приховати від чоловіка, наділеного такою владою, як Бернард (і пам'ятайте, ми обоє з цим погодились), що тут, в абатстві, діялися і далі діються незрозумілі речі. Інакше, якщо він про це провідає, або якщо (Боже борони) станеться ще одна така подія, він матиме повне право кричати про зраду...»

«Ваша правда, — стурбовано пробурмотів Вільям. — Нема ради. Треба бути насторожі і не спускати ока з Бернарда, поки він вистежуватиме таємничого вбивцю. Може, це й добре: заклопотаний пошуком вбивці, Бернард не зможе надто втручатися в дискусію.»

«Бернард, заклопотаний пошуками вбивці, буде шпичкою в бік моєї влади, не забувайте. Темна ця справа вперше примушує мене поступитися частиною моєї влади в межах цих мурів, і це новина не лише в історії цієї обителі, але й в історії самого клюнійського чину. Я готовий на все, аби лиш цього уникнути. Перша річ, яку я мав би зробити, це відмовити посольствам в гостинності.»

«Я палко прошу вашу світлість добре поміркувати над цим серйозним рішенням, — мовив Вільям. — Ви дістали листа від цісаря, який дуже просить вас...»

«Я знаю, що мене пов'язує з цісарем, — різко сказав абат, — і ви теж це знаєте. А отже, знаєте, що я, на жаль, не можу відступити. Але все це дуже паскудна історія. Де Беренгарій, що з ним сталося, що ви дізналися в цій справі?»

«Я всього лиш монах, який колись давно провів кілька вдалих інквізиторських розслідувань. Ви самі розумієте, що істину за два дні не знайдеш. А зрештою, які повноваження ви мені надали? Хіба я можу ввійти в бібліотеку? Хіба я можу розпитувати про те, що хочу, опираючись на ваш авторитет?»

«Я не бачу зв'язку між злочинами і бібліотекою», — сердито мовив настоятель.

«Адельм був мініатюристом, Венанцій — перекладачем, а Беренгарій — помічник бібліотекаря...» — терпляче пояснив Вільям.

«У цім сенсі всі шістдесят ченців мають відношення до бібліотеки, так само як, скажімо, до церкви. Чому ж ви тоді не шукаєте в церкві? Брате Вільям, ви провадите роз-

слідкування за моїм наказом і в тих межах, у яких я просив вас його провадити. Щодо решти, то тут, в цих мурах, я є єдиним господарем після Бога і завдяки Його ласці. Це ж саме стосуватиметься й Бернарда. З другого боку, — додав він м'якше, — ніде не сказано, що Бернард їде сюди саме заради цієї зустрічі. Конкський абат пише мені, що він має приїхати до Італії і продовжити свій шлях далі на південь. Він також каже, що Папа попрохав кардинала Бертранда з Поджетто приїхати сюди з Болоньї, щоб очолити папську легатію. Може, Бернард приїздить, щоб зустрітись з кардиналом».

«Що у ширшій перспективі було б ще гірше. Берtrand — пострах єретиків в серединній Італії. Ця зустріч двох борців з єретиками може знаменувати ширший наступ у цілій країні, який втягне в цю боротьбу цілий францисканський рух...»

«Про це ми відразу сповістимо імператора, — мовив абат, — але в такому разі небезпека не буде безпосередньою. Ми будемо пильні. Прощайте».

Абат пішов, а Вільям поринув у мовчанку. Тоді сказав мені: «Насамперед, Адсо, намагаймося не поспішати. Не можна швидко знайти розв'язок, коли треба зібрати стільки дрібних поодиноких свідчень. Я вертаюсь до майстерні, бо без окулярів я не лише не зможу прочитати рукопис, але й не буде сенсу знов іти нині вночі в бібліотеку. А ти піди дізнайся, чи відомо щось про Беренгарія».

Тут до нас підбіг скляр Никола з поганими новинами. Коли він намагався краще відшліфувати добру лінзу, на яку Вільям покладав такі сподівання, вона зламалася. А ще одна лінза, яка могла б її, можливо, замінити, тріснула, коли він спробував вставити її в хомутець. Никола безутішно показав нам на небо. Підходила пора вечірні, і западали сутінки. Того дня вже більше не буде змоги працювати. Ще один день пішов намарне, гірко погодився Вільям, придушуючи в собі (як він мені потім зізнався) спокусу схопити за горло недолугого скляра, який, зрештою, вже й так почувався нещасливим.

Ми залишили його наодинці з його нещастям і пішли розпитати про Беренгарія. Звісна річ, його не знайшли.

Руки у нас були зв'язані. Ми прогулялися трохи по кружганку, не знаючи, що робити. Та невдовзі я побачив, що Вільям заглибився у себе, блукаючи незрячим поглядом у просторі. Перед тим він вийняв був зі своєї рясини дрібку того зілля, яке він на моїх очах збирав кілька тижнів тому, і тепер жував його, немов це давало йому щось на кшталт лагідного збудження. Він і справді здавався відсутнім, але подеколи очі йому зблискували, немов у порожнечі його ума спалахувала якась нова думка; відтак він знов западав у те своє особливе, невтомне отупіння. Раптом він сказав: «Звичайно, можна було б...»

«Що?» — спитав я.

«Я думав про те, як зорієнтуватися в лабіринті. Це не просто, але з цього могло б щось і вийти... Вихід розташований у східній башті, це нам відомо. Тепер уяви собі, що в нас є механізм, який показує нам, з якого боку північ. Що тоді?»

«Тоді досить було б повернути праворуч і ми б пішли на схід. А коли ми повернемо у протилежний бік, то підемо до південної башти. Але навіть якби подібний магичний механізм існував, лабіринт зостається лабіринтом, і тільки-но ми звернемо на схід, одразу наштовхнемось на стіну, яка не дасть нам іти прямо, і ми знову зіб'ємось з дороги...» — зауважив я.

«Так, але механізм, про який я говорю, завжди мав би вказувати на північ, навіть якби ми пішли іншим шляхом, і в кожному місці він вказував би нам, куди звертати».

«Це було б чудово. Але треба мати цей механізм, і він повинен уміти впізнавати північ уночі і в замкнутому просторі, не бачачи ні сонця, ні зірок... Не думаю, що навіть ваш Бекон має подібний механізм!»

«Помиляєшся, — сказав Вільям, — бо подібний механізм вже існує і деякі мореплавці ним вже користувалися. Він не потребує ні зірок, ні сонця, позаяк використовує силу одного чудесного каменя, подібного до того, який ми бачили у Севериновій лічниці, — каменя, який притягає залізо. Його вивчав Бекон і один пікардійський маг, П'єр де Марікур, який описав розмаїті способи його вжитку».

«І ви б змогли змайструвати такий механізм?»

«Саме по собі це не так важко. З цього каменю можна змайструвати чимало чудесних речей, серед яких і механізм, який безнастанно рухається без жодної зовнішньої сили, але найпростіший спосіб описав один араб, Байлек-аль-Кабаякі. Береш посудину з водою і кладеш на воду шматок корка, встромивши в нього залізну голку. Тоді коловими рухами поводиш магнітним каменем над поверхнею води, аж поки голка не набуде тих самих властивостей, які має камінь. І тут голка — але так само поведи́вся б і сам камінь, якби мав змогу обертатися навколо осі — повертається своїм кінцем у північному напрямі, і навіть коли ти перенесиш посудину, голка незмінно повертається за північним вітром. Зайве й казати, що, позначивши на краю посудини відносно півночі також південь, схід і захід, ти завжди знатимеш, куди йти в бібліотеці, щоб дістатися до східної башти».

«Воістину дивовижна річ! — вигукнув я. — Але чому голка завжди звернена на північ? Цей камінь притягує залізо, я це бачив, тому, певно, його притягує якась величезна маса заліза. А це значить... значить, у напрямі полярної зірки, на краю світу розташовані великі поклади заліза!»

«Дехто справді так каже. Але голка не вказує точно на полярну зірку, вона вказує на точку, де зустрічаються небесні меридіани. А це знак, що, як казали, "hic lapis gerit in se similitudinem coeli"¹ і полюси магніту підкоряються полюсам небесним, а не земним. Чудовий приклад руху, який не має прямого матеріального рушія, а спричинений з відстані; це питання вивчає мій приятель Жан де Жанден, коли цісар не вимагає від нього, щоб він примусив Авін'йон запасти́ся в надра земні...»

«То ж ходім візьмімо Северинів камінь, посудину з водою і корок...» — піднесено сказав я.

«Не поспішай, — мовив Вільям. — Не знаю чому, але я ніколи не бачив, щоб машина, досконала в описі філософів, потім була б такою ж досконалою у своєму механічному функціонуванні. А мотика селянина, яку не описував жоден філософ, функціонує як належить... Бо-

¹ Цей камінь містить у собі подобу небес (лат.).

юсь, що ходити по лабіринті зі свічкою в одній руці і з посудиною, повною води, в другій... Зажди, я ще дещо придумав. Цей механізм вказує на північ, навіть коли ми поза лабіринтом, правда?»

«Так, але поза лабіринтом він нам не потрібен, бо ми ж бачимо сонце і зірки...» — мовив я.

«Звісно, звісно. Але якщо цей механізм функціонує і всередині, і зовні, чому б тоді не мала так само функціонувати й наша голова?»

«Наша голова? Звичайно, вона функціонує і зовні, бо ж зовні ми чудово бачимо, як розташована Вежа! Це всередині ми вже нічого не розуміємо!»

«Отож-бо. Але забудь поки про механізм. Думка про механізм спонукала мене поміркувати про природні закони і про закони нашого мислення. Ось у чому заковика: треба знайти спосіб, щоб іззовні можна було описати, як влаштована Вежа всередині...»

«І як це зробити?»

«Дай-но мені подумати, це не має бути важко...»

«А той метод, про який ви говорили вчора? Хіба ви не хотіли пройти лабіринтом, проставляючи знаки вуглиною?»

«Ні, — мовив він, — що більше я про це думаю, то менш мене це переконує. Може, я не пригадую достеменно правила, а найімовірніше, річ в тім, що орієнтуватися в лабіринті можна тоді, коли при виході стоїть якась приязна Аріадна, яка тримає кінець нитки. Але таких довгих ниток нема. А навіть якби вони були, це означало б (казки іноді кажуть правду), що з лабіринту можна вибратися лише з зовнішньою допомогою. Адже закони зовнішнього простору тотожні законам внутрішнього. Отож, Адсо, вдаймося до математичної науки. Лише в математичній науці, як каже Аверроес, відомі нам поняття, тотожні поняттям абсолютним».

«Ну от, значить, ви таки допускаєте існування універсальних понять».

«Математичні поняття — це твердження, побудовані нашим розумом так, щоб вони завжди виступали як правдиві, чи то тому, що вони природжені, чи тому, що математику вигадали ще до виникнення інших наук. А бібліотеку

сконструював людський розум, який мислив математичними категоріями, бо без математики лабіринт побудувати неможливо. А отже, треба зіставити наші математичні твердження з твердженнями будівничого, і з цього порівняння можна дещо виснувати, адже математика — це наука про дефініції дефініцій. Зрештою, припини втягувати мене у метафізичну дискусію. Що це тебе вхопило нині? Краще візьми пергамен — очі ж у тебе добре бачать — чи табличку, або щось, на чому можна писати, і стилос... чудово, все в тебе при собі, молодець, Адсо. Ходім обійдемо навколо Вежі, поки ще є трохи світла».

Отож ми довго ходили навколо Вежі. Тобто ми здалеку оглядали східну, південну і західну башти та мури, які їх з'єднували. Бо все інше виходило на урвище, але за симетрією воно мало бути таким самим, як те, що ми бачили.

А бачили ми, — зауважив Вільям, звелівши мені все точно записувати на табличці, — що кожен мур має по двоє вікон, а кожна башта — по п'ять.

«Тепер поміркуй, — мовив мій учитель. — Кожна кімната, яку ми бачили, має вікно...»

«Крім семикутних», — відповів я.

«Це природно, бо то кімнати в центрі кожної башти».

«І є ще кілька, які не семикутні і не мають вікон».

«Забудь про них. Спершу знайдім правило, а тоді поміркуємо, як пояснити винятки. Отже, з кожної башти назовні виходять п'ять кімнат, мури ж мають по дві кімнати, кожна з вікном. Але якщо з кімнати, яка має вікно, просуватися до середини Вежі, ми бачимо ще одну кімнату з вікном. Це значить, що то внутрішні вікна. А якої форми внутрішній колодязь, який видно з кухні та зі скрипторію?»

«Він восьмигранний», — мовив я.

«Чудово. На кожній грані восьмигранника цілком може бути по два вікна. Це значить, що кожна грань восьмигранника має по дві внутрішні кімнати? Слушно?»

«Так, а що ж ті кімнати без вікон?»

«Всього їх вісім. А семикутна внутрішня зала в кожній башті має п'ять стін, суміжних з п'ятьма кімнатами кожної

вежі. З чим же суміжні ще дві стіни? Не з кімнатою, розташованою вздовж зовнішнього муру, бо тоді там були б вікна, і з тих самих причин вона не може бути суміжною з кімнатою, розташованою вздовж восьмигранника, та й кімнати тоді були б надто довгастої форми. Спробуй-но накидати рисунок, як виглядала б бібліотека, якщо дивитися на неї згори. Бачиш, кожна башта повинна мати дві кімнати, які межують з семигранною залою і виходять у дві кімнати, які межують з внутрішнім восьмигранним колодязем».

Я спробував малюнком зобразити те, що говорив мій учитель, і не стримав радісного вигуку. «Тоді ми все знаємо! Дайте-но я порахую... Бібліотека має п'ятдесят шість кімнат, з яких чотири семикутні і п'ятдесят дві майже квадратні, з них вісім не мають вікон, двадцять вісім виходять назовні і шістнадцять — досередини!»

«А кожна з чотирьох башт має по п'ять чотирикутних кімнат і одну семикутну залу... Бібліотеку споруджено за законами небесної гармонії, яка криє в собі розмаїті й подиву гідні значення...»

«Блискуче відкриття, — мовив я, — але тоді чому там так важко орієнтуватися?»

«Бо розміщення отворів між кімнатами не слідує жодному математичному закону. З деяких кімнат можна пройти до кількох сусідніх, з інших — лише до однієї, і варто з'ясувати, чи нема кімнат, які не мають виходу в жодну іншу кімнату. Якщо взяти це до уваги, а також врахувати брак світла і змоги орієнтуватися по сонцю (до цього додай ще видіння і дзеркала), можна зрозуміти, чому лабіринт спроможний збити зі шляху будь-кого, хто у нього потрапив, тим паче, якщо його вже й так гризе почуття провини. З другого боку, згадай наш розпач вчора ввечері, коли ми ніяк не могли знайти дорогу назад. Щонайбільша плутанина, досягнута через щонайбільший лад: це воістину неперевершений розрахунок. Будівничі бібліотеки були великими умільцями».

«То як нам тоді орієнтуватися?»

«Тепер це вже не так важко. Послугуючись картою, яку ти тут намалював і яка, гадаю, більш-менш точно відповідає планові бібліотеки, ми вийдемо з першої семикут-

ної зали і підемо так, щоб відразу потрапити до однієї з двох глухих кімнат. Тоді, весь час повертаючи праворуч, пройшовши через три або чотири кімнати, ми неминуче опинимось у північній башті; там ми знайдемо ще одну глуху кімнату, яка ліворуч межує з семигранною залогою, і підемо праворуч шляхом, аналогічним тому, який я тільки-но тобі описав, і він приведе нас до західної башти».

«Так, це якби всі кімнати мали виходи у всі інші кімнати...»

«Справді. Тому нам потрібна буде твоя мапа, на якій ми позначимо стіни без отворів, щоб знати, на скільки ми відхилилися. Та це не буде важко».

«А ви певні, що все буде саме так?» — збентежено спитав я, бо все це здалось мені надто простим.

«Так і буде, — відповів Вільям. — *Omnes enim causae effectuum naturalium dantur per lineas, angulos et figuras. Aliter enim impossibile est scire propter quid in illis*¹, — зацитував він. — Це слова одного з великих оксфордських учителів. Та, на жаль, ми ще не все знаємо. Ми зрозуміли, як не заблукати. А тепер треба зрозуміти, за якою закономірністю розміщені по кімнатах книги. Стихи з Одкровення мало що нам говорять, до того ж вони нерідко повторюються в різних кімнатах...»

«А з книги апостола можна взяти куди більше, ніж п'ятдесят шість стихів!»

«Безперечно. Отже, з неї було взято лише деякі стихи. Дивно. Їх, схоже, менш, ніж п'ятдесят — тридцять чи двадцять... О-о, на Мерлінову бороду!»

«Чию бороду?»

«Байдуже, був такий чаклун в моїх краях... Вони використали стільки стихів, скільки літер має абетка! Звичайно, саме так! Текст стихів неважливий, важливі лише початкові літери. Кожну кімнату позначено літерою абетки, і всі разом вони складають якийсь текст, який нам треба прочитати!»

«Як фігурний вірш, у формі хреста або рибини!»

«Більш-менш так — мабуть, у ті часи, коли споруджували бібліотеку, такі вірші були в моді».

¹ Бо всі причини природних наслідків дані в лініях, кутах і фігурах. Інакше неможливо знати, що від чого (*лат.*).

«Але де починається цей текст?»

«З картуша, більшого від інших, в семигранній залі вхідної башти... або ж... Звісна річ, з написів червоним кольором!»

«Їх же багато!»

«А отже і текстів багато або багато слів. Тепер краще і в більшому розмірі перемалюй свою мапу, а потім, вже в бібліотеці, легенько позначатимеш стилосом не лише кімнати, якими ми проходимо, і не лише розташування дверей та стін (і також вікон), а й початкову літеру стиха, який там ми прочитаємо, а червоні літери намалюєш великими, як личить гарному мініатюристи».

«Як так може бути, — мовив я захоплено, — що вам вдалося розгадати таємницю бібліотеки, дивлячись на неї іззовні, коли ви не могли її розгадати, коли були всередині?»

«Так само й Бог знає світ, бо перед сотворенням замислив його у своєму умі, немов іззовні, а от ми не знаємо його правил, бо живемо в ньому всередині і бачимо його вже готовим».

«Значить, речі можна пізнавати, дивлячись на них іззовні!»

«Так пізнають речі мистецькі, бо в умі ми повторюємо ті дії, які здійснив мистець. Але не природні речі, бо вони не є плодом праці нашого ума».

«Та для бібліотеки цього досить, правда?»

«Так, — мовив Вільям. — Але тільки для бібліотеки. Тепер ходім на спочинок. Я не можу нічого робити аж до завтрашнього ранку, коли — сподіваюся — я магіму вже свої лінзи. А тепер краще вкластися спати, щоб завтра раніше встати. Я ще трохи поміркую».

«А вечеря?»

«А, так, вечеря. Її пора вже минула. Братія вже пішла на повечер'я. Але кухня, певно, ще відчинена. Піди роздобудь чогось»

«Я маю красти?»

«Попроси у когось. У Сальватора — він же твій приятель».

«Але тоді крастиме він!»

«Хіба ти сторож брата твого?» — спитав Вільям словами Каїна. Та я зрозумів, що він жартує і має на увазі, що Бог великий і милосердний. Я подався шукати Сальватора і знайшов його поблизу конюшні.

* * *

«Чудовий кінь, — мовив я, вказуючи на Гнідого, щоб зав'язати розмову. — Мені б хотілося осідлати його».

«Не вольно. Абатів він. Але не треба ладного коня, щоб прудко мчати... — І вказав мені на дужого, але незграбного коня: — Тогово тож доста... *Vide illuc, tertius equi!*...»

Він мав на увазі третього коня. Я засміявся з його смішної латини. «А що ти з ним робитимеш?» — спитав я.

І він розповів мені дивну історію. Мовляв, він може зробити будь-якого коня таким самим прудким, як Гнідий, — навіть найстаршого і найкволішого. До вівса йому домішуєш зілля, званого зозулячим, добряче перемоловши його, а стегна намазуєш оленячим жиром. Потім сідаєш верхи на коня, а перед тим як вдарити острогами, повертаєш його морду на схід сонця і тричі проказуєш тихим голосом йому на вухо слова: «Гаспар, Мельхіор, Мерхісард». Кінь помчить кар'єром і за годину пробіжить шлях, який Гнідий долає за вісім годин. А якщо ще повісити йому на шию зуби вовка, якого той кінь убив на бігу, тварина навіть не відчує втоми.

Я поспитав, чи він сам колись пробував це зробити. Обережно присунувшись до мене, він зашепотів мені до вуха, обдаючи своїм воїстину бридким подихом, що це дуже важко, бо зозуляче-зілля тепер вирощують лише єпископи і їхні друзі лицарі, які потребують його для збільшення своєї могутності. Я перервав його оповідь і сказав, що нині ввечері мій учитель намірився почитати деякі книги в келії, а тому хоче поїсти у себе.

«Учиню вам, — мовив він, — учиню сир в мундурі».

«Що це?»

«*Facilis*². Узьми сир, жеби не був слишком стар, ані слишком солен, та й поріж на кавалки квадратами, чи

¹ Дивись туди, третього з коня (*спотв. лат.*).

² Тут: дуже просто (*лат.*).

sicut¹ тобі до вподоби. А втеди возьми нямнога масла чи, може, свіжого тлушчу та й постав на жар. І туди полож два кавалки сиру, а коли він добре зм'єкне, досип сахару і цинамону *supra positurum*² два рази. Й одразу на стол, ібо кушати належит його гор'ячим».

«Гаразд, нехай буде сир в мундурі», — сказав я йому. Він звелів мені зачекати і зник в кухні. По півгодині він знов з'явився з тарелем, прикритим рядном. Пахло гарно.

«Держи», — сказав він мені і простягнув ще великий, по вінця заправлений оливою каганець.

«Навіщо це?» — спитав я.

«Не вим, — мовив він похмуро. — Філляйхт твій магістер зехце піти у темну мясцину сеї ночі».

Сальватор, очевидно, знав більше, ніж я міг підозрювати. Я більше не розпитував і заніс їжу Вільямові. Ми попоїли, і я пішов до себе в келію. Чи то пак вдав, що пішов. Я ще хотів знайти Убертина і тайкома повернувся до церкви.

Третього дня ПІСЛЯ ПОВЕЧЕР'Я,

де Убертин повідає Адсові історію фра Дольчина, а ще інші історії Адсо сам пригадає або вичитує в бібліотеці, відтак йому трапляється зустріти дівчину прегарну й грізну, мов військо, що вишикувалось до бою

І справді, я знайшов Убертина біля статуї Богородиці. Я мовчки улякнув коло нього і якийсь час вдавав (зізнаюсь), що молюся. Тоді лиш наважився заговорити.

«Всечесний отче, — мовив я йому, — можу я просити вияснення і поради?»

Убертин подивився на мене, підвівся і, взявши мене за руку, повів до лави, де ми сіли. Він міцно обняв мене, і я відчув на своєму обличчі його подих.

«Синку мій любий, — мовив він, — все те, що сей убогий старий грішник може зробити для твоєї душі, буде

¹ Як (лат.).

² Покладений зверху (лат.).

зроблено з радістю. Що тебе тривожить? Мучить неспокій, правда? — спитав він, немов сам у неспокої, — неспокій плоті?»

«Ні, — відповів я, червоніючи, — радше неспокій ума, який хоче забагато знати...»

«А це зле. Господь все знає, і нам належить лиш поклонятись його мудрості».

«Але нам також належить відрізнити добро від зла і розуміти людські пристрасті. Я поки що новіцій, але стану монахом і ереєм, тому мушу навчитись бачити, де криється зло, як воно виглядає, щоб потім вміти розпізнавати його і вчити цьому інших».

«Це слушно, хлопче. То що ж ти хочеш дізнатись?»

«Про бур'ян ересі, отче, — переконано сказав я. А тоді одним духом випалив: — Я чув про одного лиходія, що спокусив чимало інших, — про фра Дольчина».

Убертин завмер у тиші. Тоді промовив: «Справді, ти чув, як ми з братом Вільямом згадували про нього того вечора. Але це дуже паскудна історія, яку мені боляче оповідати, бо вона вчить — авжеж, у цім сенсі тобі варто знати її, щоб вона була тобі корисною наукою, — бо вона, кажу, вчить, як з любові до покаяння і з бажання повернути світові чистоту може народитись кровопролиття й загибля». Він зручніше вмостився, і його рука перестала стискаги мої плечі, одначе залишилась лежати на моїй шиї, немовби він збирався фізично передати мені не знаю що — свою мудрість чи свій запал.

«Історія ця почалася ще до фра Дольчина, — мовив він, — понад шістдесят років тому, коли я ще був дитиною. То було в Пармі. Там почав проповідувати такий собі Герардо Сегалеллі, який закликав усіх до покаянного життя, вигукуючи по вулицях “penitenziagite!” — чим він, чоловік невчений, хотів сказати: “Penitentiam agite, appropinquabit enim regnum coelorum”¹ Він закликав своїх учнів уподібнитися до апостолів, домагався, щоб його секту возвели в чин апостолів, і хотів, щоб його послідовники ходили по світі убогими старцями, живучи лише з милостині...»

¹ Чинить покаяння, наближається бо царство небесне (лат.).

«Як братчики, — сказав я. — Хіба не це заповідав Наш Господь і ваш Франциск?»

«Так, — погодився, зітхаючи, Убертин з легким ваганням в голосі. — Але Герард, мабуть, перебрав міру. Його і людей, що були з ним, звинуватили в тому, що вони не визнають авторитету священників, відправи богослужінь, сповіді, а лиш тиняються без діла».

«Але в цьому звинувачували й францисканців-спіритуалів. А хіба нині мінорити не заперечують авторитету Папи?»

«Так, але не авторитету священників. Ми самі священники. Хлопче, тут все таке заплутане, що важко розрізнити. Межа, яка відділяє добро від зла, така крихка... Герард так чи інакше впав у помилку і запламував себе ерессю... Він попросив, щоб його прийняли до чину міноритів, та наші брати не прийняли його. Він цілі дні проводив у церкві міноритів і бачив тут образи апостолів у сандаліях на ногах і в плащах, які огортали їхні плечі, тому й собі запустив волосся й бороду, взув сандалії, заперезався мотузкою братів менших — адже кожен, хто хоче закласти нове згромадження, завжди щось запозичає від чину блаженного Франциска».

«То, значить, він був по слухному боці...»

«Але в дечому таки помилився... У білому плащі поверх білої туніки, довговолосий, він швидко здобув собі славу святого поміж посполитих. Він продав свою хатину і, одержавши гроші, виліз на камінь, з якого у давнину промовляли до народу посадники. В руці він тримав мішечок з грішми, але не порозкидав їх, ані не віддав убогим, а покликав ярижників, які грали в кості поблизу, і, кинувши їм гроші, мовив: “Беріть це, хто хоче”, — і ярижники взяли гроші і пішли грати на них у кості, і зводили хулу на Бога живого, а він, що дав їм гроші, чув це і навіть не почервонів».

«Але й Франциск позбувся усього, і нині я чув од Віल्याма, що він пішов проповідувати крукам і яструбам, як рівно ж прокаженцям, себто тому шумовинню, яке відштовхують ті, хто вважає себе чеснотливими...»

«Так, але Герард таки схибив, а Франциск ніколи не ворогував зі святою церквою, та й Євангеліє велить дава-

ти убогим, а не ярижникам. Герард роздав своє і нічого не одержав взамін, бо роздавав він лихим людям, і його затія мала кепський початок, кепський розвиток і кепський кінець, адже громада його заробила несхвалення Папи Григорія Х».

«Може, — мовив я, — цей Папа був не такий далекоглядний, як той, що схвалив Францискове правило...»

«Так, але Герард упав у блуд, а Франциск добре знав, що робить. Зрештою, хлопче, ці свинопаси і чередники, які раптом стали лжеапостолами, хотіли, не обливаючись потом, блаженно жити собі з милостині людей, яких з такими трудами і через такі героїчні взірці убогості виховали мінорити! Та річ не в цім, — додав він одразу, — а в тім, що, прагнучи уподібнитись до апостолів, які були юдеями, Герардо Сегалеллі звелів себе обрізати, а це супротивне тому, що сказав святий Павло галатам, — і ти знаєш, що чимало святих голосить, начебто майбутній Антихрист прийде з народу обрізаних... Та Герард пішов ще далі — він став збирати навколо себе посполитих і казав їм: “Ходіть зі мною у виноградники”, — й ті, хто його не знав, ішли разом з ним в чужі виноградники, вважаючи їх своїми, і їли чужий виноград...»

«Але хіба мінорити захищають чужу власність?» — обережно сказав я.

Убертин глянув на мене суворим оком: «Мінорити хочуть самі бути убогими, але ніколи не вимагали убогості від інших. Не можна безкарно замахуватись на власність добрих християн, бо добрі християни затаврують тебе як розбійника. Так сталося й з Герардом. Зрештою про нього кажуть (завваж, я не знаю, чи це правда, але довіряю словам брата Салімбена, який добре знав той люд), що, випробовуючи силу своєї волі і свою здержливість, він спав з жінками, не маючи з ними статевих стосунків; але коли його учні спробували наслідувати його, результати були зовсім іншими... Е-е, про такі речі хлопцеві не варт знати, жінка бо — начиння диявола... Герард усе волав “penitenziagite”, — а тим часом один його учень, такий собі Гвідо Путаджо, спробував перейняти провід в його гурті і став з великою помпою гарцювати повсюди, розкидатися грішми, влаштовувати бенкети, як це роблять кардинали

римської церкви. Тут почалась гризня між ними за владу в секті, і стали діятися гидотні речі. Та до Герарда далі йшло чимало люду, не лише селяни, а й міщани, записані в цехи, і Герард позбавляв їх усього, щоб вони нагими наслідували нагого Христа, і посилав їх у світ проповідувати, а собі справив білу одягу з цупкої тканини без рукавів, і в цій одязі він був більше схожий на блазня, ніж на монаха! Жили вони просто неба, але іноді виходили на церковні казальниці, прогнавши проповідників і вносячи зам'яття у зібрання побожного люду, а якось раз у церкві святого Урса в Равенні вони посадили на єпископський престол маленького хлопчика. І називали себе спадкоємцями вчення Йоахима Флорійця...»

«Але францисканці теж його почитали, — мовив я, — і Герард з Борго Сан Донніно, і ви!» — вигукнув я.

«Заспокойся, хлопче. Йоахим Флорієць був великий пророк, він першим зрозумів, що Франциск започаткує добу віднови в церкві. Та лжеапостоли використали його вчення, щоб виправдати своє божевілля. Сегалеллі тримав коло себе одну апостолесу, якусь Трипію чи Рилію, яка твердила, бущім вона має дар пророцтва. Мав коло себе жінку, розумієш?»

«Але ж, отче, — спробував було заперечити я, — ви самі говорили того вечора про святість Клари з Монтефалько та Ангели Фоліньянки...»

«То були святі жінки! Вони жили смиренно, визнаючи владу церкви, і ніколи нахабно не приписували собі дар пророцтва! Натомість лжеапостоли твердили, що й жінки можуть ходити з міста у місто і проповідувати, як це казало й багато інших еретиків. Вони не визнавали різниці між неодруженими і одруженими, і жодного обіту не вважали вічним. Одне слово, щоб занадто не набридати тобі сумними цими історіями, тонкощів яких тобі й так не зрозуміти, скажу, що єпископ Пармський Обіццо вирішив урешті закувати Герарда в кайдани. Але тут сталася дивна річ, яка показує тобі всю слабкість людської природи і всю підступність бур'яну ересі. Бо зрештою єпископ звільнив Герарда, запросив до свого столу і сміявся з його витівок, тримаючи коло себе за блазня.»

«Чому ж він так зробив?»

«Не знаю, а може, боюся знати. Єпископ був шляхетного роду і погорджував міськими купцями та ремісниками. Може, йому припало до душі, що Герард, проповідуючи убожество, виступав проти них і перейшов від жебрання до грабунку. Але врешті втрутився Папа, єпископ повернувся до своєї слухної суворості, і Герард закінчив на вогнищі як нерозкаяний еретик. То було на початку цього століття».

«А яке відношення має до цього всього фра Дольчино?»

«Має відношення, і з його історії ти зрозумієш, як ересь виживає, попри знищення самих еретиків. Дольчино цей був незаконним сином священика новарської єпархії, у цій частині Італії, трохи далі на північ. Дехто казав, що він народився деінде, в долині Оссола або у Романьяно. Але це байдуже. Був то юнак вельми гострого ума. Він навчився грамоти, а тоді обікрав священика, який ним опікувався, і втік на схід, у місто Тренто. Там він взявся проповідувати Герардове вчення, ще більше поглибивши його еретичність, — він називав себе єдиним правдивим Божим апостолом і твердив, що всяка річ має бути спільною в любові і що дозволено мати стосунки з усіма жінками без розбору, тому нікого не можна звинувачувати у перелюбі, навіть якщо він має стосунки і з дружиною, і з донькою...»

«Він справді проповідував це чи його в цім лиш звинувачували? Бо я чув, що спіритуалів теж звинувачували у всіх злочинах, як, приміром, монахів з Монтефалько...»

«De hoc satis¹, — різко обірвав мене Убертин. — То вже були не монахи. То були еретики. Дольчино звів їх з пугтя. Зрештою, кажу тобі, дізнавшись, що накоїв Дольчино опісля, ти погодишся, що то був лиходій. Я й не знаю, як він познайомився з вченням лжеапостолів. Можливо, замолоду він бував у Пармі і слухав Герардові проповіді. Відомо, що після смерті Сегалеллі він знюхався з цими еретиками в околицях Болоньї. Але точно відомо, що проповідувати він почав у Тренто. Там він спокусив прегарну дівчину зі знатної родини, Маргариту, а може, то вона звела його, як Елоїза звела Абеяра, бо пам'ятай — в

¹ Досить про це (лат.).

серця чоловіків диявол проникає через жінку! Тоді трентський єпископ прогнав його зі своєї єпархії, та Дольчино вже зібрав понад тисячу послідовників і розпочав довгий похід, який привів його в краї, де він народився. По дорозі до нього приставали інші люди, обдурені, спокушені його словами; можливо, до нього долучилося також чимало еретиків-вальденсів, що жили в горах, через які він проходив, а може, то він хотів долучитися до вальденсів у цих північних землях. В околицях Новари Дольчино знайшов сприятливе середовище для заколоту, бо місцева людність прогнала геть васалів верчелійського єпископа, які правили в Гаттінарі від його імені, а тому Дольчинових харцизників прийняла як добрих союзників».

«Що ж накоїли єпископські васали?»

«Не знаю, і не мені про це судити. Але, як бачиш, ересь не раз вступає у спілку з бунтом проти синьйорів, а тому еретик починає з проповідування святого убожества, а відтак падає жертвою всіх спокус влади, війни і насильства. У Верчеллі точилася війна між кількома місцевими родами, і лжеапостоли цим скористалися, а ці роди скористалися сум'яттям, спричиненим лжеапостолами. Феодальні синьйори наймали авантюристів, щоб ті грабували міщан, а міщани просили захисту в єпископа Новарського».

«Яка заплутана історія. А по чиему боді був Дольчино?»

«Не знаю, він був сам по собі і вклинився у всі ці суперечки, шукаючи нагоди, щоб проповідувати боротьбу проти чужої власності в ім'я убожества. Разом зі своїми людьми, яких було вже три тисячі, Дольчино став табором на горі поблизу Новари, званій Лисе Урвисько; там вони спорудили невеликі фортеці, тимчасові житла, і Дольчино панував над усім цим натовпом чоловіків і жінок, які ганебно жили впереміж. Звідти він надсилав послання до своїх вірних, де викладав своє еретичне вчення. Він говорив і писав, що ідеалом їхнім є убожество, що вони не зв'язані жодним обов'язком зовнішнього послуху, що його, Дольчина, послав Бог, щоб зламати печать пророцтв і збганути написане у Старому і Новому Завіті. І називав світських кліриків — проповідників та міноритів — слугителями диявола, звільняючи усіх від обов'язку підкорятися їм. І говорив про чотири доби в житті Божого народу:

перша — це доба Старого Завіту, патріархів і пророків ще до Христового пришествя, коли шлюб був річчю слушною, адже людність мала розмножуватися; друга доба — це доба Христа і апостолів, і була то доба святості й чистоти. Відтак настала третя доба, коли понтифіки прийняли земні багатства, щоб мати змогу керувати народом, але коли люди почали відходити від любові Бога, прийшов святий Бенедикт і виступив проти будь-якого дочасного володіння. Коли ж зрештою Бенедиктові монахи теж стали нагромаджувати багатства, з'явилися монахи святого Франциска і святого Домініка, які ще суворіше від Бенедикта проповідували відмову від земної влади і багатств. А ось тепер, коли життя багатьох прелатів знов почало суперечити всім цим чудовим приписам, ми врешті дійшли, мовляв, до кінця третьої доби і належить знов повернутися до вчення апостолів».

«То значить, Дольчино проповідував те, що проповідували й францисканці, а серед них і спіритуали, та й ви самі, отче!»

«Авжеж, але з цього вчення він виснував вельми підступний силогізм! Він казав, що покласти край цій третій добі зісугття може лише якнайжорстокіша смерть усіх кліриків, ченців і монахів; твердив, що всіх прелатів церкви, каноніків, ченців і черниць, монахів і монахинь та всіх тих, хто належить до проповідницьких орденів, міноритів і пустельників, і самого Папу Боніфация має знищити імператор, якого обере він, Дольчино, і цим імператором мав бути Фрідріх Сицилійський».

«А хіба Фрідріх в Сицилії не прийняв прихильно спіритуалів, яких прогнали були з Умбрії, і хіба мінорити не вимагають, щоб імператор, яким зараз є Людовік, поклав край дочасній владі папи і кардиналів?»

«Єреси, або ж божевілля, властиво викривляти щонайправедніші думки і повертати їх так, щоб наслідки їхні були супротивні законам Божому і людському. Мінорити ніколи не вимагали, щоб імператор вбивав інших кліриків».

Тепер я знаю, що він помилявся. Бо по кількох місяцях Баварець заланував у Рвмі, і Марсилій разом з іншими міноритами вчинили з вірними папі ченцями саме те, чого вимагав Дольчино. Цим я не хочу сказати, що

Дольчино мав рацію, то радше Марсилій теж схибив. Але я замислився, особливо після пополудневої бесіди з Вільямом, чи могли посполиті, які приставали до Дольчина, бачити невідповідність між гаслами спіритуалів і тим, як їх здійснював Дольчино. Хіба не в тому його вина, що він застосував на практиці ідеї, які люди, відомі своїм православ'ям, проповідували в суто містичному сенсі? Може, саме в цім вся різниця? Може, святість в тім і полягає, щоб очікувати, коли Бог дасть нам те, що обіцяли його святі, і не намагатися досягти цього земними середниками? Тепер я знаю, що так воно і є, і знаю, де схибив Дольчино: не можна змінювати порядку речей, хоч треба палко уповати на його зміну. Але того вечора я був у полоні суперечливих думок.

«Зрештою, — говорив мені Убертин, — ознакою ересі завжди є гордіня. Року 1303, у другому своєму посланні Дольчино призначив себе верховним головою згромадження апостолів, а своїми намісниками призначив ту мерзосвітню Маргариту (жінку), Лонгіна з Бергамо, Федеріка з Новари, Альберта Карентіна та Вальдеріка з Бреші. І почав маячити про вервечку майбутніх пап, двоє з яких, перший і останній, мають бути добрими, а двоє, другий і третій — лихими. Перший — то Целестин, другий — Боніфачій VIII, про якого словами пророка можна сказати: “Твоє горде серце тебе завело в оману, тебе, що живеш у розщілинах скалистих”¹ Третього Папу не названо, але то немов про нього Єремія сказав: “Ось він, неначе лев”² І лева — яка ганьба! — Дольчино впізнав у Фрідріхові Сицилійському. Четвертого Папу, за словами Дольчино, ще ніхто не знає, і то має бути той святий, ангельський Папа, про якого говорив авва Йоахим. Він, мовляв, буде Божим обранцем, а тоді Дольчино разом з усіма своїми людьми (на той час їх було вже чотири тисячі) одержить благодать Святого Духа, який оновить церкву аж до кінця світу. Але за ті три роки, що передують його пришествю, має бути вичерпане все зло. Що й намагався робити Дольчино, приносячи війну повсюди. Натомість четвер-

¹ Єр 49,16.

² Єр 49,19.

тим Папою — і з цього видно, як нечистий збиткується зі своїх слуг, — був власне Климент V, який оголосив хрестовий похід проти Дольчина. І цілком слушно, бо у своїх посланнях Дольчино тепер вже обстоював теорії, які ніяк не можна було примирити з православ'ям. Він твердив, що римська церква — то блудниця, що не слід коритися священикам, що всяка духовна влада вже перейшла до секти апостолів, що лиш апостоли становлять правдиву церкву, що апостоли можуть скасовувати шлюб, що ніхто не буде спасений, якщо він не належить до секти, що жоден Папа не може відпускати гріхів, що не треба платити десятини, що життя без обітів досконаліше, ніж життя з обітами, що посвячений храм не кращий для молитви, ніж стайня, і що поклонятися Христові можна не лише в церквах, а й в лісах».

«Він і справді все це говорив?»

«Звичайно, щодо цього нема сумніву, бо все це він писав. Але, на жаль, він допустився ще гіршого. Отаборившись на Лисому Урвиську, він почав грабувати селища в долині, чинив набіги, щоб поповнити свої запаси, одне слово, розпочав справжню війну проти поблизьких селищ».

«І всі селища стали проти нього?»

«Невідомо. Може, дехто й підтримував його, я ж казав тобі, що він устряг у заплутаний клубок місцевих звод. Настала зима року 1305-го, одна з найсуворіших за останні десятиліття, і всюди навколо лютував великий голод. Дольчино послав своїм послідовникам третє послання, і ще чимало людей пристало до нього, та життя там ставало нестерпним, голод був такий, що вони їли м'ясо коней та інших звірів і варили сіно. Багато хто від цього помер».

«То проти кого вони воювали?»

«Єпископ Верчелійський поскаржився Климентові V, і той оголосив хрестовий похід проти еретиків. Для всіх, хто візьме у ньому участь, було видано необмежену індульгенцію, прикликали й Людовіка Савойського, ломбардійських інквізиторів, архієпископа Міланського. Чимало людей взяло на себе цей хрест і виступило на допомогу мешканцям Верчеллі та Новари, прибули люди навіть з Савойї, з Провансу, з Франції, а верховодив усіма єпископ Верчелійський. Між авангардами обох військ раз

у раз відбувалися сутички, та Дольчинові укріплення були неприступні, і цим поганцям вдавалося якось діставати допомогу».

«Від кого?»

«Він інших нечестивців, гадаю, адже багатьом з них цей розсадник безладу був по мислі. Наприкінці року 1305-го ересіярх, однак, був змушений покинути Лисе Урвісько, залишивши поранених та хворих. Він перебрався на терени Трівєро, де окопався на горі, яку тоді називали Дзубелло, а відтоді й надалі — горою Ребелло, сиріч Бунтівничою, бо тепер вона стала твердиною бунтарів проти церкви. Одне слово, не можу розповісти тобі про все, що там діялося, але коїлись там страшні душогубства. Та врешті за-колотників примусили здатися, Дольчина та його людей спіймали, і вони цілком слушно скінчили на огниську».

«І прегарна Маргарита теж?»

Убертин зиркнув на мене: «Ти запам'ятав, що вона була гарна, правда? Кажуть, вона й справді була вельми вродлива, і чимало місцевих вельмож хотіли одружитися з нею, щоб врятувати від вогнища. Та вона не захотіла і загинула непокаяною разом зі своїм непокаяним любовником. І хай буде це тобі наукою — стережись Вавилонської блудниці, навіть якщо вона постає у подобі прегарного створіння».

«Але тепер скажіть мені ось що, отче. Я прознав, що монастирський келар, а з ним, може, й Сальватор, стріли колись Дольчина і пристали до нього...»

«Помовч і не суди поспішно. Я запізнався з келарем у монастирі міноритів. Це й справді було після історії з Дольчином. У ті роки, ще заки ми вирішили шукати прихистку в чині святого Бенедикта, чимало спіритуалів провадило неспокійне життя і мусило покинути свої монастирі. Не знаю, де бував Ремігій до того, як я зустрів його. Знаю лиш, що він завжди був добрим монахом, принаймні під оглядом ортодоксії. Що ж до іншого, то, на жаль, плоть наша слабка...»

«Що ви маєте на увазі?»

«Тобі не годиться цікавитися такими речами. Та зрештою, оскільки ми про це заговорили, а ти маєш вміти відрізнити добро від зла... — він ще трохи вагався, — ска-

жу тобі, що тут, у цій обителі, я чув поголоски, буцім келар не спроможний опиратися певним спокусам... Але все це обмови. Ти маєш навчитися навіть не думати про таке. — Він знов пригорнув мене до себе, міцно обнявши, і вказав на статую Богородиці: — Ти мусиш збагнути, що таке любов, чиста, мов слюза. Ось та, у кому жіночість вознеслась на вершини. Тому про неї можна сказати, що вона прекрасна, як молода з Пісні Пісень. У ній, — мовив він, і лице його освітила внутрішня радість, яка раніше освітлювала абатове лице, коли той говорив про самоцвіти й золото свого священного знадб'я, — у ній навіть тілесна врода є знаменням краси небесної, і тому скульптор прикрасив її всіма оздобами, які личать жінці. — Він показав мені на делікатні груди Богоматері, високо й тісно стягнуті корсетом, шнурівкою якого гралися рученята Дитяти. — Бачиш? *Pulchra enim sunt ubera quae paululum supereminet et tument modice, nec fluitantia licenter, sed leniter restricta, repressa sed non depressa*¹... Що відчуваєш ти перед прегарним сим видовом?»

Я сильно почервонів, відчувши, як всередині у мені запалав вогонь. Убертин, мабуть, теж відчув це, а може, помітив палахкотіння моїх щік, бо відразу ж додав: «Але мусиш навчитись відрізнати вогонь надприродної любові від млості чуттів. Це нелегко навіть святим».

«А як впізнати праведну любов?» — тремтячи, спитав я.

«Що є любов? Ніщо на світі — ні людина, ні диявол, ані жодна інша річ — не вселяє в мене стільки підозри, як любов, адже вона проникає в душу глибше, ніж будь-що інше. Ніщо інше не займає і не зв'язує серце так, як любов. Тому душа, коли не має зброї, щоб усмирити її, заради любові западає в страшну руїну. Гадаю, якби не Маргаритині спокуси, Дольчино не занাপастив би себе, а якби не розпусне і свавільне життя на Лисому Урвиську, бунт його причарував би куди менше людей. Пам'ятай, я маю на увазі не лише лиху любов, якої, звичайно, всім слід уникати як диявольської мани. Сповнений великого страху, я маю на увазі й любов праведну, що спалахує між

¹ Адже соски теж чудові, ледь настовбурчені і лиш напухли злегка, а не стирчать свавільно, притиснуті, але не сплюснуті (*лат.*).

Богом і людиною, між ближніми. Часто буває, що двоє або троє людей, чоловіки це чи жінки, любляться сердечно і живлять одне до одного особливу прихильність, тому й прагнуть завжди бути разом, а чого прагне одна сторона, того хоче й друга. Зізнаюсь тобі, що подібне почуття живив і я до тих чеснотливих жінок, Ангели і Клари. І навіть це високодуховне і присвячене Богові почуття теж гідне докору... Бо навіть любов душі, якщо вона не озброєна, а переживається з надмірним запалом, призводить до згуби або ж сіє сум'яття. О, любов має багато властивостей, душа спершу нею зворушується, а відтак занедужує... А потім відчуває правдивий пал божественної любові, і волає, і стогне, і стає немов камінь, кинутий у піч, який розпадається на вапно і тріщить під огненними язиками...»

«І це праведна любов?»

Убертин погладив мене по голові, і я побачив, що очі його заслали сльози: «Так, це врешті праведна любов. — Він зняв руку з моїх пліч: — Але як важко, — додав він, — страх як важко відрізнити таку любов від іншої. Й іноді, коли душу твою спокушають демони, ти почувашся, мов повішенений за горло, який висить на шибениці зі зв'язаними ззаду руками і пов'язкою на очах, але далі живе, без жодної помочі, без жодної підтримки, без виходу, гойдаючись в порожнечі...»

Його обличчя не лише омивали сльози, воно було вкрите шаром поту. «Тепер іди собі, — мовив він поспіхом, — я сказав тобі те, що ти хотів знати. З цього боку — ангельські плеяди, а з того — ворота пекла. Иди, і хай хвала буде Господеві». Він знов простерся перед Пречистою, і я почув, як він тихо схлипує. Він молився.

* * *

Але з церкви я не вийшов. Розмова з Убертином зродила у моїй душі й в моєму внутрі дивний вогонь і невимовний неспокій. Може, саме тому я схилився до непослуху і вирішив повернутись сам у бібліотеку. Я й сам не знав, що я там шукаю. Я хотів самостійно дослідити невідоме місце, мене захопила думка спробувати зорієнтуватися там без допомоги учителя. Я піднявся туди, мов Дольчино на Бунтівничу гору.

Я мав із собою каганець (навіщо я взяв його? може, у мені вже раніше теплився цей потаємний намір?), тож легко проник до оссарію. Невдовзі я був у скрипторії.

Гадаю, то був доленосний вечір, бо, мишкуючи між столами, на одному з них я побачив розгорнутий рукопис, який переписував цими днями хтось із ченців. Назва привабила мене відразу: «Historia fratris Dulcini Heresiarche»¹. Мабуть, то був стіл Петра з Сант'Альбана, про якого я чув, що він пише монументальну історію ересі (після того, що сталося в обителі, він, звісно, так її і не написав — та не випереджаймо події). Отже, нічого незвичайного в тому, що тут лежала ця книга, не було, а поряд з нею лежали й інші книжки на подібну тему, про патаринів і флагеллантів. Але я сприйняв цю обставину як надприродне знамення, та не скажу точно — небесне чи диявольське, і схилився, жадібно читаючи написане. Текст був не дуже довгий, і в першій частині йшлося, з більшими подробицями, які я вже забув, про те, що розповів був мені Убертин. Там також говорилося про численні злочини, що їх скоїли дольчиніани під час війни та облоги. І про надзвичайно криваву останню битву. Але знайшов я там і те, чого Убертин мені не оповів, — то була оповідь очевидця, який, певно, бачив усе це і все ще перебував під враженням побаченого.

Тож я дізнався, що в березні 1307 року, у Великодню суботу, спійманих Дольчина, Маргариту і Лонгіна доправили у місто Б'єлла і віддали в руки єпископа, який очікував на рішення Папи. Коли Папа дізнався про цю новину, він сповістив про це французького короля Філіпа, до якого написав: «Дійшла до нас вість вельми охвітна, що радість нам несе, і ликування, бо мерзосвітній гемон той, вилупок Веліялів і ересіарх гидомирний Дольчино разом зі своїми посіпаками гниє врешті у нашій темниці, а спіймано його у день святої вечері Господньої завдяки трудам преподобнішого брата нашого Раньєра єпископа Верчелійського по неабияких небезпеках, натугах, масакрах і частих потичках, а численний люд той, що йшов із ним, заражений сею пошестю, того ж самого дня вигуб-

¹ Історія брата Дольчина, ересіарха (лат.).

лено до ноги». Папа був немилосердний до спійманих і наказав єпископові стратити їх. Й у липні того ж року, в перший день місяця, єретиків було передано світській владі. Дзвонили всі дзвони міста, а їх разом з катами посадили на віз, і під вартою стражників повезли той віз через ціле місто, і на кожному розі розжареними кліщами ляхочинцям виривали плоть. Маргариту спалили першою, на очах у Дольчина, обличчя якого навіть не здригнулося, і рівно ж не чути було від нього жодного стогону, коли кліщі роздирали йому тіло.

І віз поїхав далі, а тим часом кати мордували його залізними прутами, встромляючи їх у посудини, повні гарячої смоли. Дольчино зазнав й інших тортур, та німо мовчав, хіба що здвигнув плечима, коли йому відрізали ніс, а коли відірвали чоловічий орган, то лиш глибоко зітхнув і вирвалось тоді в нього щось, наче зойк. Останні слова його свідчили про непокаянність, бо він заявив, що на третій день воскресне. Тоді його спалили, а попіл розвіяли з вітром.

Я згорнув рукопис, руки мої тремтіли. Я знав, що Дольчино скоїв чимало злочинів, але те, що його спалили, було жахливо. І на вогнищі він показав... що? Мученичу твердість духа чи зухвалість пропащого? Піднімаючись нетвердими ногами по сходах, які вели в бібліотеку, я зрозумів, чому це так схвилювало мене. Мені раптом згадалась одна подія, свідком якої я був кілька місяців до того, невдовзі після мого приїзду до Тоскани. Я навіть дивувався, як це я міг її майже забути, немов хвора моя душа хотіла стерти спогад, який марою тяжів над нею. Точніше, я не забув її, бо щоразу, коли чув, як згадують братчиків, перед моїми очима поставало це видовище, але я одразу проганяв його у потайні закутки моєї душі, немов вчинив гріх, будши свідком того жахіття.

Саме тоді, у Флоренції, я й почув про братчиків вперше, бачивши, як один з них горить на вогнищі. То було ще заки я зустрів у Пізі брата Вільяма. Він мав прибути туди, але ще десь барився, й отець мій дозволив мені оглянути тим часом Флоренцію, про чудові храми якої ми чули чимало захоплених слів. Я повештався трохи Тосканою, щоб краще вивчити італійську посполиту говірку, і

врешті на тиждень зупинився у Флоренції, бо багато чув про цей славний город і мені хотілося побачити його.

Сталося так, що тільки-но прибувши, я прознав про велику подію, яка схвилювала ціле місто. У ті дні в присутності єпископа та інших церковнослужителів чинився суд інквізиції над одним братчиком-єретиком, якого звинувачували у злочинах проти релігії. Люди, які мені про це розповіли, завели мене туди, а там я почув, як люди казали, що братчик сей, на ймення Михайл, насправді був чоловіком побожним і проповідував покаєння та убогість, повторюючи слова святого Франциска, а перед суддів його привела злоба деяких жінок, які, вдаючи, нібито йдуть до нього на сповідь, приписали йому потім єретичні твердження; ба більше, люди єпископа схопили його якраз у домі цих жінок, і мене це здивувало, бо церковний муж не повинен йти зі святими тайнами у такі невідповідні місця, але, схоже, слабким місцем братчиків було те, що вони не мали великого пошанівку до правил пристойності, і, мабуть, була-таки якась правда у поголосках, які твердили, що вони не тільки єретики, але й люди недоброзвичайні (як про катарів завжди казали, буцім вони булгари і содоміти).

Я підійшов до церкви святого Сальватора, де чинився суд, але увійти не зміг, бо перед церквою зібралася велика юрба. Деякі люди навіть видерлися на вікна і, вчепившись за ґрати, бачили і чули все, що там діялося, переповідаючи іншим, що стояли внизу. Тоді братові Михайлу саме зачитували зізнання, яке він склав попереднього дня, де він твердив, що Христос і його апостоли «не мали в посілости жадної речі, ані особно, ані сполечне», — та Михайл запротестував, що нотар додав слова «многії фалшиві висновання» і волав (і це я чув знадвору): «Ви ще відповісте у Судний день!» Але інквізитори прочитали зізнання так, як вони його записали, і врешті спитали його, чи бажає він смиренно прийняти опінію церкви і всього міського народу. І я почув, як Михайл голосно заволав, що він бажає прийняти лише те, у що вірить, а вірить він «в убогого розп'ятого Христа, а Папа Йоан XXII — єретик, бо каже супротивне». З того виникла велика суперечка, бо інквізитори, серед яких було чимало францисканців, хотіли розтлумачити йому, що у Писанні нема того, що

він каже, а він винуватив їх у тому, що вони зрікаються правила свого власного ордену, а тоді вони заповзялися на нього, мовляв, як це — він, може, вважає, що розуміє Святе письмо краще від них, вельми у писанні вчених? А брат Михаїл був воістину дуже впертий і заперечував їм, вони ж стали накидатися на нього з провокаціями на кшталт «вимагаємо, щоб ти визнав Христа володільцем, а папу Йоана — православним і святим». Та Михаїл не відступав: «Ні, єретик він». Вони ж говорили, що ніколи ще не бачили, аби хтось упирався так у своїй зловмисності. Та не один посеред юрби на площі казав, що він — немов Христос серед фарисеїв, і я зрозумів, що багатько людей вірило у святість брата Михаїла.

Врешті люди єпископа відвели його назад до в'язниці, закувавши в кайдани. А ввечері мені сказали, що деякі з ченців, що підтримували єпископа, пішли до нього і зневажали його, вимагаючи, щоб він відкрісся від своїх переконань, але він відповідав як той, хто певен власної правди. І кожному повторював, що Христос був убогий, і що так думали також святий Франциск зі святим Домініком, і тим ліпше, якщо за проповідування сього праведного твердження його засудять на муки, бо тоді він в короткому часі сподобиться побачити те, про що говорить Писання — двадцять чотирьох старших Апокаліпси, й Ісуса Христа, і святого Франциска, і славних мучеників. А ще, подекували, він казав: «Коли ми так ревно читаємо вчення деяких святих отців, то ще більш ревно і радо маєм ми бажати опинитися посеред них». На такі слова інквізитори виходили з в'язниці, аж чорні на виду, й обурено кричали (я сам це чув): «Сам диявол сидить у ньому!»

Наступного дня ми дізналися, що вирок винесено, тож я пішов до єпископського осідку, щоб подивитися на цей пергамен, і почасти переписав його собі на табличку.

Починався він так: «*In nomine Domini amen. Nec est quedam condemnatio corporalis et sententia condemnationis corporalis lata, data et in hiis scriptis sententialiter pronuntiata et promulgata...*¹» і так далі, а тоді йшов суворий опис

¹ Во ім'я Господа, амінь. Це засуд тіла і вирок тілесного осудження: винесений, наказаний до виконання і коротко викладений та оприлюднений сим декретом (лат.).

гріхів і провин чоловіка, званого Михайлом, і частину його я наведу тут, щоб читальник міг судити сам:

Johannem vocatum fratrem Micchaelem Iacobi, de comitatu Sancti Frediani, hominem male condictionis, et pessime conversationis, vite et fame, hereticum et heretica labe pollutum et contra fidem cactolicam credentem et affirmantem... Deum pre oculis non habendo sed potius humani generis inimicum, scienter, studiose, appensate, nequiter et animo et intentione exercendi hereticam pravitatem stetit et conversatus fuit cum Fraticellis, vocatis Fraticellis della povera vita hereticis et scismaticis et eorum pravam sectam et heresim secutus fuit et sequitur contra fidem cactolicam... et accessit ad dictam civitatem Florentie et in locis publicis dicte civitatis in dicta inquisitione contentis, credidit, tenuit et pertinaciter affirmavit ore et corde... quod Christus redentor noster non habuit rem aliquam in proprio vel comuni sed habuit a quibuscumque rebus quas sacra scriptura eum habuisse testatur, tantum simplicem facti usum...¹

Та не лише ці злочини ставили йому на карб, і одне зі звинувачень здалось мені особливо мерзотним, хоч і невдогад мені було (бо бачив я, як проходив суд), чи й справді він таке казав, але в кожному разі твердили, що мінорит цей заявляв, начебто святий Тома Аквінець — ніякий не святий і що він не втішається вічним спасінням, а його проклято і душа його пропаша! В кінці вироку було визначено покару, оскільки звинувачений покаятися не хотів:

Costat nobis etiam ex predictis et ex dicta sententia lata per dictum dominum episcopum florentinum, dictum Johannem

¹ Джованні, званий братом Михайлом Яковом, зі спільноти св. Фредіана, чоловік зловредного поведення і ще зловреднішого своїми бесідами, вчинками і славою, еретик і визнавець гріховної еретичної скверни, який виступає проти католицької віри... Бога перед очима не маючи, точніше, ворогом людського роду будучи, вміло, старанно, поступово, безстыдно в душі і в намірах своїх в еретичній скверні вправлявся, і в зносінах будучи з тими еретиками і схизматиками, братчиками, званими фрaticеллами убогого життя, тримався їх нечестивої і еретичної секти і діяв проти католицької віри... і прийшов у город сей Флоренцію, і в місцях публічних сього города, як виявилось в цьому розслідуванні, твердив, відстоював і наполягав уперто устами й серцем... начебто Христос наш Спаситель не посідав жодної речі особно, ані у спілці, а всяка річ, про яку в Писанні говориться, що була його, мав лиш у фактичному користуванні... (Лат.)

fore hereticum, nolle se tantis horroribus et heresi corrigere et emendare, et se ad rectam viam fidei dirigere, habentes dictum Johannem pro irreducibili, pertinace et hostinato in dictis suis perversis horroribus, ne ipse Johannes de dictis suis sceleribus et horroribus perversis valeat gloriari, et ut eius pena aliis transeat in exemplum; idcirco, dictum Johannem vocatum fratrem Micchaelem hereticum et scismaticum quod ducatur ad locum iustitiae consuetum, et ibidem igne et fiammis igneis accensis concremetur et comburatur, ita quod penitus moriatur et anima a corpore separetur...¹

Коли вирок оприлюднили, священники знов пішли до в'язниці і попередили Михаїла, що з ним станеться; я навіть чув, як вони казали: «Брате Михаїл, готові вже митри й мантиї, а на них намальовано братчиків, яких поривають дияволи». Так вони хотіли його налякати і примусити врешті до зречення. Та брат Михаїл став навколішки і мовив: «Мислю собі, що коло огниська буде отець нас Франциск, ба більше — мислю, що будуть там Ісус з апостолами, і славні мученики Варфоломей з Антонієм». Отак-от він востаннє відкинув пропозиції інквізиторів.

Наступного ранку я знов прийшов на міст біля єпископського палацу, де зібралися інквізитори, перед яких приведено закованого в кайдани брата Михаїла. Один з вірних упав перед ним навколішки, просячи благословення, але стражники відразу схопили його й відвели до в'язниці. Відтак інквізитори ще раз зачитали засудженому вирок і ще раз спитали, чи не хоче він покаятися. В кожному місці, де вирок твердив, що він — єретик, Михаїл відповідав: «Не єретик я, грішник, аякже, але православний християнин», — а коли у тексті згадувано «препо-

¹ Тому випало нам ствердити, з огляду на сказане раніше і вище згаданий присуд, винесений згаданим мосьпаном єпископом Флорентійським, що згаданий Джованні є єретик, який не хоче виправитися і визнати многі блуди та ересі свої і навернутися на праву путь віри; тому, маючи згаданого Джованні за невинного, впертого і запеклого у вказаних нечестивих його блудах, щоб Джованні сей не міг хизуватися вказаними злочинами своїми і нечестивими блудами і щоб покара його була наукою для інших, хай відведено буде вказаного Джованні, званого братом Михаїлом, єретика і схизматика, на звичне місце страти, і хай там же буде спалено його у полум'ї огня, щоб повністю збувся він життя і щоб душа його відділилася від тіла (лат.).

добного і пресвятого Папу Йоана ХХІІ», — Михайл відповідав: «Не преподобний і не пресвятий, а еретик». Тоді єпископ звелів, щоб Михайл став перед ним навколішки, але той відповів, що він не преклоняє коліна перед еретиками. Його силоміць поставили на коліна, і він пробуримотів: «Бог простить мене за це». І оскільки його привели у повному священничому облаченні, розпочався обряд, під час якого з нього поступово, одне за одним, знімали ризи, аж поки він не залишився в самій лиш сорочині, яку місцевий люд зве рубаткою. І як велить звичай стосовно клірика, якого позбавляють свячень, гострим ножем стяго йому пучки пальців і зголено волосся. Тоді його передали капітанові та його людям, які обійшлися з ним вельми жорстоко, закували у кайдани і відвели назад до в'язниці, а по дорозі він промовляв до юрби: «*Per Dominum morietur!*». Як мені сказали, спалити його мали аж наступного дня. А того дня його знов спитали, чи не хоче він висповідатися і причаститися. Він відмовився, бо, мовляв, не хоче впасти у гріх, приймаючи таїнства від грішників. І я мислю собі, що вчинив він зле, бо показав, що заплямований ерессю патаринів.

І ось настав ранок страти; за ним прийшов гонфалоньєр, який здався мені приязно налаштованим, бо спитав його, що він за чоловік, що так упирається, коли досить підтвердити те, що твердить весь люд, і прийняти опінію матері святої церкви. Та Михайл твердо тримався свого: «Я вірую в убогого і розп'ятого Христа». І гонфалоньєр, розвівши руки, пішов собі. Тоді надійшов капітан зі своїми людьми, і вони відвели Михайла у двір, де був намісник єпископа, який ще раз зачитав зізнання і вирок, Михайл знов заперечив хибні твердження, які йому приписували: то були такі тонкощі, що я не запам'ятав їх, та й тоді добре не втямив. Але, звісно, саме вони були вирішальними, коли Михайла засуджували до смерті, а братчиків — до переслідувань. І я геть цілком не розумів, чому мужі церкви і світська влада так скаженіли проти людей, які хотіли жити в убогості і вважали, що Христос не володів земними благами. Їм належало б радше, міркував я собі, боятися людей, які хочуть жити у

¹ За Господа помремо (лат.).

розкошах і відбирати гроші від інших, приводячи таким робом церкву до гріха і узвичаюючи симонію. Мені стало несила більше терпіти, і я заговорив про це з якимсь чоловіком, який стояв поряд зі мною. Він глузливо посміхнувся і сказав мені, що чернець, який практикує убогість, є кепським прикладом для поспільства, якому потім важко буде звикнути до ченців, які її не практикують. І додав, що проповідування вбогості вселяє лихі думки в голови людей, адже хтозна, чи вони не захочуть побачити у своїй убогості підставу для пишання, а воно може призвести до багатьох вчинків гордині. Зрештою, сказав він, я б мав знати — хоч йому самому невтямки, з якого силогізму робиться цей висновок, — що проповідування убогості означає, що ці ченці на боці імперії, а Папі це не до вподоби. Усе це здалося мені цілком слушним, хоч і почув я це з уст невченого чоловіка. Я тільки не розумів, чому брат Михайл погодився померти такою страшною смертю, щоб приподобатися цісареві і втишити суперечку між чернечими чинами. І справді, хтось з присутніх мовив: «Ніякий він не святий, його прислав Людовік, щоб сіяти розбрат серед міщан, а хоч братчики і тосканці, за ними стоять посланці цісаря». А інші твердили: «Та ж він схиблений, у нього вселився злий дух, його аж розпирає від пихи — він тішиться зі свого мучеництва, а все через прокляту гординю, цим чорноризцям в головах попереверталось від читання житій святих, краще б вони одружувалися!» А ще інші говорили: «Ні, усі християни мають бути такими — готовими свідкувати про свою віру, як у поганські часи». Слухаючи всі ці балачки, я не відав, що й думати, але тут мені трапилось побачити обличчя засудженого, якого юрба раз у раз заслоняла від мене. То було обличчя людини, яка споглядає щось, що не є від світу сього, як іноді я це бачив у статуях святих у полоні екстатичної візії. І я зрозумів, що він — байдуже, провидець чи божевільний — явно хотів померти, бо вірив, що, вмираючи, він переможе свого ворога, ким би той ворог не був. І я зрозумів, що його приклад надихне на смерть інших. Я лиш чудувався його твердістю, бо й нині не знаю, чи в таких людях переважає гордовита любов до істини, в яку вони вірять і яка веде їх до смерті, чи гордовите бажання

смерті, яке надихає їх на те, щоб свідкувати про їхню істину, якою б вона не була. Це сповнило мене захватом і острахом.

Та повернімось до страти, бо люд весь уже посунув до місця смертної кари.

Капітан і його люди виволокли його за ворота, а він у своїй напіврозстебнутій сорочині йшов широким кроком, схиливши голову і відмовляючи молитву, немов уже належав до сонму мучеників. Юрмище було несосвітене, і багато хто кричав: «Не вмирай!», а він відповідав: «Хочу померти за Христа». «Але ти вмираєш не за Христа», — казали йому, а він одрікав: «Я вмираю за істину». Коли похід підійшов до місця, званого Проконсулів вугол, хтось з натовпу гукнув, щоб він молив Бога за них усіх, і він благословив натовп. Біля мурів святої Ліперати хтось сказав йому: «Дурню, повір у Папу!», а він відповів: «Ви божка собі зробили з цього вашого Папи» і додав: «Ох же ж і обскубають вас ці папуги» (як мені пояснили, в тосканському наріччі то була гра слів, яка пап обертала на тварин). І всі зачудувалися, що він жартує, йдучи на смерть.

Біля церкви святого Йоана йому гукнули: «Рятуй своє життя!», а він відповів: «Рятуйтесь від гріхів!»; біля Старого Торжища йому крикнули: «Рятуйся, рятуйся!», а він відповів: «Рятуйтесь від пекла»; біля Нового Торжища йому заволали: «Покайся, покайся», а він відповів: «Покайтесь у своєму лихварстві». Біля церкви святого Христа він побачив ченців свого чину, які стояли на сходах, і став докоряти їм, чому вони не виконують правила святого Франциска. Дехто з них здвигнув плечима, але інші від сорому позакривали собі обличчя каптурами.

Біля воріт Справедливості багато хто говорив йому: «Відречись, не йди на смерть, а він відповідав: «Христос пішов на смерть за нас». А вони: «Але ж ти не Христос, ти не мусиш іти на смерть за нас!», а він: «Але я хочу померти за нього». На луці Справедливості хтось спитав, чому він не зробить так, як зробив один зі старших братів його ордену, який зрікся, але Михаїл відповів, що той зовсім не зрікався, і я побачив, що багато людей у натовпі схвально закричали, підбадьорюючи Михаїла: як і чимало

інших людей, я зрозумів, що то були його прибічники, і ми відійшли вбік.

Врешті ми вийшли за міську браму; перед нами з'явилося огнисько, або халабуда, як його там називали, бо дерево було укладене хатиною, й озброєні вершники оточили його колом, щоб люди не підходили заблизько. А тоді брата Михаїла прив'язали до стовпа. Я знов почув, як хтось гукнув йому: «За що ж ти помираєш?», — а він відповів: «За істину, що оселилась у мене всередині, а про неї іншого свідчення, ніж смерть, дати не можна». Огнисько підпалили. Брат Михаїл спочатку почав відмовляти «Stredo¹», а відтак заспівав «Te Deum». Він проспівав, може, з вісім стихів, а тоді зігнувся, немов хотів чхнути, і впав на землю, бо пута його згоріли. І був уже мертвий, бо людина вмирає ще до того, як тіло згорить, — від великого жару, який розриває серце, і від диму, який заповнює груди.

Відтак огнище розгорілось на повну силу, немов смолоскип, й осяяло все навкруги, і якби крізь палаючі дрова все ще не прозирано бідолашне, обвуглене тіло Михаїла, я б сказав, що передо мною — неопалима купина. І я був так близько до того, щоб забутись у видінні (тепер я згадав це, піднімаючись сходами в бібліотеку), що на уста мені мимохіть спливли слова про екстатичний захват, які я читав колись у книгах святої Гільдегарди: «У полум'ї злучились іскрометна ясність, внутрішня снага й огненний жар, але іскрометною ясністю воно виблискує, а огненным жаром спалює».

Мені згадалось те, що Убертин говорив про любов. Образ Михаїла на огниську злився мені з Дольчином, а образ Дольчина — з образом прегарної Маргарити. Мене знов охопив той самий неспокій, який насунув був на мене в церкві.

* * *

Я вирішив прогнати ці думки і рішуче попрямував до лабіринту.

Я вперше проникав туди сам — довгі тіні, що їх кидав мій каганець на долівку, лякали мене так само, як видін-

¹ Вірую (лат.).

ня минулих ночей. Кожної миті я боявся, що опинюся перед ще одним дзеркалом, бо така вже чародійна сила дзеркал — навіть знаючи, що перед тобою дзеркало, не можеш не бентежитись.

Зрештою, мені було однаково, куди я йду, я навіть не намагався уникнути кімнати із пахощами, що викликають видіння. Я гарячково йшов уперед, не знаючи куди й навіщо. Насправді я не відійшов далеко від відправної точки, бо невдовзі знов опинився у семикутній кімнаті, через яку був увійшов. Тут на одному зі столів були розкладені якісь книги, яких я не бачив попереднього вечора — принаймні так мені здавалося. Я зрозумів, що то були книги, які Малахія приніс зі скрипторію і ще не розклав по призначених для них місцях. Я не знав, чи далеко від мене зала із запахами, бо почувався немов очманілим, а це могло бути спричинене випарами, які дійшли аж сюди, або ж химерами, які досі займали мені голову. Я розгорнув багато розмальований фоліант, який, з огляду на його стиль, прибув, схоже, з монастирів крайземної Туле.

На сторінці, де починалося святе Євангеліє від апостола Марка, мене вразив малюнок лева. То, безперечно, був лев, хоч я ніколи не бачив його наживо, і мініатюрист вірно відтворив його кшталт; можливо, його надихали леви, яких він бачив у Гібернії, на землі потворних створінь, і я переконався, що тварина ся, як, зрештою, говорить *Fisiologus*¹, зосереджує у собі всі прикмети чогось водночас страхітливого і магічного. Адже зображення навіювало мені водночас образ ворога роду людського і образ Господа Нашого Ісуса Христа, я не знав, у якому символічному ключі його тлумачити, — мене всього затрусило від страху, та й від вітру, який проникав крізь щілини у стінах.

Паща лева, на якого я дивився, їжилася зубами, а голова його була закована в панцир, наче голова змії; жаский тулуб його, який спирався на лапи з гострими, хижими нігтями, руном своїм нагадував килим, подібний до тих, що їх, як я дізнався згодом, привозили зі Сходу; він був укритий червоною і смарагдовою лускою, крізь яку проступало жовте, наче чума, страхітливе і потужне мереживо

¹ Фізіолог (*лат.*) — див. *Глосарій*.

кісток. Хвіст його теж був жовтий, він зміївся від спини вверх, аж до голови, а останній завиток закінчувався чорно-білою китицею шерсті.

Лев справив на мене дуже сильне враження (і я не раз обертався, немов побоюючись, що раптом подібний звір вирине позаду мене), але я вирішив передивитися інші аркуші, й око моє впало на малюнок чоловіка, розміщений на початку Євангелія від Матея. Не знаю чому, але він налякав мене ще дужче, ніж лев: обличчя було людське, але чоловік цей був закований у щось на кшталт жорстких риз, які вкривали його аж до ніг, і ризи ці чи збрую обличьовували тверді червоні і жовті камені. І мені здалося (яким богохульником зробив мене страх!), що його голова, яка загадково стирчала із фортеці із рубінів та топазів, і є тим таємничим убійником, невидимими слідами якого ми йшли. Врешті я зрозумів, чому той звір і закований у лати чоловік здалися мені так тісно пов'язаними з лабіринтом: обоє вони, як і всі інші постаті у тій книзі, виринали з візерунку, який складався з переплетених лабіринтів, де агатові і смарагдові лінії, халцедонові нитки, бериллові стрічки немов знаменували те плетиво кімнат і переходів, у якому я перебував. На цій сторінці погляд мій губився серед осяйних стежок, як ноги губилися у бентежній вервечці бібліотечних зал; я збагнув, що ці пергаменти відображають мої блукання, це сповнило мене неспокоєм і переконало, що кожна з цих книг, які так таємниче вищирилися на мене, криє в собі всю мою теперішню історію. «*De te fabula narratur!*», — сказав я собі і замислився, чи не таїться часом на цих сторінках й оповідь про майбутні миттєвості, які мене очікують.

Я розгорнув ще одну книгу — вона, схоже, була іспанської роботи. Сліпучі барви, червінь, схожа на кров або вогонь. То була книга одкровення апостола, і знов, як попереднього вечора, погляд мій упав на сторінку, де йшлося про *mulier amicta sole*. Але то не була та сама книга — мініатюра була інша, тут художник детальніше зупинився на формах жінки. Я порівняв її обличчя, груди,

¹ Про тебе йдеться (*лат.*). Цитата з Горация, «Сатири», I, 1, 70 (переклад А. Содомори).

вигини її стегон зі статуєю Пречистої, яку я споглядав разом з Убертином. Обриси були іншими, але й ся mulier¹ здалася мені пречудовою. Я подумав, що мені не годиться забарюватися на цих думках, і перегорнув кілька сторінок. Я побачив ще одну жінку, але тепер то була Вавилонська блудниця. Мене вразили не так її форми, як думка, що вона теж жінка, як та інша, одначе ця є начинням всілякого пороку, а та — посудиною всілякої чесноти. Але форми в обох жіночі, і в певну мить різниця між ними в моїй уяві затерлася. Я знов відчув внутрішнє хвилювання, і образ Пречистої з церкви наклався на образ прегарної Маргарити. «Пропаца моя душа!» — сказав я собі. Або ж: «Я несловна розуму». І вирішив, що довше залишатися в бібліотеці мені не можна.

На щастя, сходи були неподалік. Я кинувся вниз, ризикуючи перечепитися і погасити каганець, і опинився під широкими склепіннями скрипторію, але й там не затримався і кинувся вниз по сходах, що вели до трапезної.

* * *

Там я, задихавшись, спинився. Крізь вікна проникало місячне світло, ніч була напрочуд ясна, і я майже не потребував каганця, без якого натомість не обійтися було в кімнатах і проходах бібліотеки. Але не гасив його, немов черпаючи в нього розраду. Я все ще важко дихав і подумав, що непогано було б напитися води, щоб утихомирити хвилювання. Кухня була неподалік, я перетнув трапезну і повільно прочинив одні з дверей, які виходили в другу половину цокольного поверху Вежі.

Тут мій страх, замість того щоб улягтися, зріс ще дужче. Бо я одразу запримітив, що в кухні хтось є, і цей хтось зачався біля хлібопекарної печі: принаймні в тому куті світилася свічка, і я, побачивши її, погасив з переляку свій каганець. Сам настраханий, я теж викликав страх, і справді, той інший (чи інші) теж хутко погасив свою свічку. Але марно, бо нічне світло достатньо освітлювало кухню, щоб перед собою на долівці я побачив одну чи більше невіразних тіней.

¹ Жінка (лат.).

Я аж похолов і не наважувався ні ступити назад, ні піти вперед. До мене долинув звук приглушеної розмови, і мені здалося, що я почув притишений жіночий голос. Тоді від безформної плями, яка невиразно вимальовувалася на тлі печі, відділилася темна присадкувата тінь і кинулася навікача через зовнішні двері, очевидно, лиш причинені, затріснувши їх за собою.

В кухні zostався я, застигнувши на порозі між трапезною та кухнею, і те щось невиразне біля печі. Воно — як це назвати? — квиліло. Тобто від тіні долинали стогони, мало не придушений плач, розмірене схлипування, викликане страхом.

Ніщо так не додає відваги полохливому, як чужий страх; та не відвага штовхнула мене у бік тіні. Мене радше штовхало, сказати б, певне сп'яніння, схоже на те, яке заволодівало мною, коли мене відвідували видіння. Бо в кухні пахло чимось схожим на той дурман, який заскочив мене в бібліотеці напередодні. Може, то було інше зілля, але на мої вкрай збуджені чуття вплинуло воно так само. Я відчув густий запах траганту, галуна і винного каменя, який вживали кухарі, щоб надати вину духмяності. А може, це тому, як я прознав пізніше, що саме в ті дні варили пиво (яке у тих північних краях досить-таки поцінували), і робили це за рецептом з моїх країв, додаючи верес, болотяний мирт і дикий розмарин. Усі ці пахощі п'янили не так мій ніс, як розум.

Рациональне моє ество хотіло заволати «*vade retro!*» і чимдуж тікати від того квиління, бо то напевно був суккуб, насланий на мене лукавим, а тим часом моя *vis appetitiva*² пхала мене вперед, немов я прагнув уздріти якесь диво.

Я підійшов до тієї тіні; і тут, у нічному світлі, яке падало крізь великі вікна, я помітив, що то була жінка — вона тремтіла, однією рукою притискаючи до грудей якийсь згорток, і, схлипуючи, задкувала до жерла печі.

Боже, Пречиста Діво і всі святі, що на небесах, поможіть мені тепер повідати те, що зі мною приключилося. Цнотливість моя і гідність мого стану (стану ченця, вже

¹ Згинь! (*Лат.*).

² Жадальна снага (*лат.*).

ветхого літами, у славному нашому Мелькському монастирі, притулку миру й закутку погідних розважань) велять мені бути розважливим і повстягливим. Мені б годилося просто сказати, що трапилось щось лихе, не розкриваючи, що саме, і це оберегло б од сум'яття мою душу, та й душу мого читальника.

Але я поклав собі розповісти істинну правду про ті далекі події, а правда неподільна, вона сяє сліпучою ясною, яка не дає нам переполовинити її — чи то боронячи свої інтереси, чи то через сором. Річ радше в тім, щоб описати цю подію не так, як я бачу її і пригадую тепер (хоч я й досі все пам'ятаю з немилосердною яскравістю — може, покута, яку я потім відбув за це, так виразно закарбувала в моїй пам'яті події й думки, а може, мізерність сеї покути все ще мордує мене, оживляючи в моїй зболеній душі кожную найменшу відгінь мого стиду), а так, як я бачив і переживав її тоді. І мені неважко зробити це з докладністю літописця, бо, всього лиш заплющивши очі, я можу повторити не тільки все те, що я робив, але й що думав у ті хвилини, немовби переписуючи написаний тоді пергамен. Так я й вчиню, і хай архангел Михаїл хоронить мене: на мислі маючи напоумлення майбутніх читальників і бичування моєї власної провини, я хочу тепер розповісти, як легко юнакові потрапити у тенета диявольські, і нехай тенета ці постануть явно й очевидно, щоб тому, хто в них спіймається, легше було подолати їх.

Отже, то була жінка. Та що я кажу — молоденька дівчина. Оскільки доти (та й опісля, слава тобі, Господи) досвід мій спілкування з істотами сеї статі був невеликий, мені навіть важко сказати, якого вона була віку. Знаю, що була вона юна, майже підліток, було їй, либонь, весен шістнадцять чи вісімнадцять, а може, й двадцять, і мене вразила людська теплота, яку вона випромінювала. Значить, то не було видіння, принаймні я був певен, що вона — *valde bona*¹. Може, це тому, що вона тремтіла, мов пташеня взимку, і плакала, і боялась мене.

Тому, помисливши собі, що повинністю кожного доброго християнина є помагати своєму ближньому, я піді-

¹ Дуже добра (лат.). Бут 1,31.

йшов до неї і доладною латиною вельми лагідно мовив, що їй нічого боятись, бо я їй друг, в кожному разі не ворог, а вже напевне не той ворог, якого вона боїться.

Заспокоєне, мабуть, лагідністю, яка плила з мого погляду, дівча підійшло до мене. Я помітив, що моєї латини вона не розуміла, й мимоволі заговорив до неї своєю рідною німецькою говіркою, а це страшенно її налякало — не знаю, чи різкими звуками, до яких не звик люд тих країв, чи тому, що звуки ці нагадали їй про якесь пережиття, пов'язане з вояками, прибулими з моєї землі. Тоді, подумавши, що мова жестів і обличчя зрозуміліша, ніж мова слів, я усміхнувся, і вона заспокоїлась. І теж усміхнулась мені, і мовила кілька слів.

Я дуже мало розумів її наріччя, зрештою, воно відрізнялось від говірки, яку я трохи засвоїв у Пізі, але у тоні її я відчув ніжність, і мені здалося, ніби вона каже: «Ти такий молодий, гарний...» Новіцієві, який усе своє дитинство прожив у монастирі, рідко трапляється чути слова про свою красу, ба більше — його зазвичай наставляють, що тілесна уродливість минуща, і не варт її цінувати; але підступи ворога людського не мають меж, і зізнаюсь, що слова її про мою привабливість, нехай і оманливі, все ж ніжними пестощами влилися у мої вуха і нестримно звершили мене. Тим паче, що з цими словами дівчина простягнула руку і пучками пальців торкнулася моєї щоки, тоді ще по-дитячому гладенької. Мені враз стало млосно, але в ту мить я не відчув ані тіні гріха у своєму серці. Ось на що здатен біс, коли напосідається на нас, щоб стерти з нашої душі усі сліди благодаті.

Що я відчував? Що бачив? Пам'ятаю лише, що почуття мої в ту першу хвилину zostалися німими, бо язик мій і розум не були навчені називати подібні речі. Аж потім на мене напливли інші, внутрішні слова, вимовлені й почуті деінде, в інший час і, безперечно, з іншою метою, але в ту мить вони здалися мені навдивовиж суголосними моїй радості, немов зродилися з нею єдиносущними, щоб дати їй вираз. Слова, які з'юрмилась у печерах моєї пам'яті, піднялися на німу поверхню моїх уст, і я забув, що у Святому письмі та в життях святих їх вживано для об'явлення речей далеко осяйніших. Але хіба була насправді різниця

між щастям, про яке говорили святі, і тим блаженством, яке відчувала в ту мить моя вкрай схвильована душа? Мое завжди пильне відчуття різниці кудись пропало. А це, мислю собі, є достеменним знаком занурення у безодню власного ества.

Раптом дівчина здалася мені тією чорною, але прекрасною молодою, про яку мовиться у Пісні над Піснями. На ній було поношене платтячко з грубої тканини, яке безсоромно розкривалося у неї на грудях, а на шиї вона мала дешеве намисто з кольорових камінців. Та голова її гордо височіла на білій шиї, немов вежа слонової кості, а очі її були ясні, немов ставки Хешбону, а ніс її був немов ліванська вежа, а кучері на голові — немов пурпур. Так, кучері її були немов козяче стадо, а зуби — мов стрижених овець отара, що з купелі виходять, і кожен з них має свою пару, не виступаючи перед других. «Яка ж бо ти прекрасна, моя люба, яка ж бо ти прекрасна, — несамохіть зашепотів я. — Твоє волосся, мов козяче стадо, що сходить з Гілеад-гір, немов кармазинова стьошка, — твої губи, немов розрізане надвоє яблуко гранатове, — твої скроні, шия твоя, немов Давидова башта, на якій тисяча щитів п'євисло¹». І я чудувався, настраханий і захоплений — хто ж вона така, що підноситься передо мною, мов вранішня зоря, прекрасна, мов місяць, осяйна, мов сонце, *terribilis ut castrorum acies ordinata*².

Тоді дівчина ще ближче підійшла до мене, кинувши в кут темний згорток, який досі вона міцно притискала до грудей, знов піднесла руку, погладила мене по обличчі й ще раз повторила слова, які я вже чув. І поки я вагався, чи тікати від неї чи ще ближче присунутися, поки голова моя стугоніла, наче сурми Ісуса Навина ось-ось повалять мури ерихонські, поки я палко бажав і водночас боявся торкнутися її, вона радісно посміхнулася, приглушено мутикнула по-козячому, розпустила шнурівки, які стягували їй плаття на грудях, скинула плаття, наче туніку, і стала передо

¹ ПП 4 1—4.

² Грізна, мов військо, що вишикувалось до бою (*лат.*). Див. ПП 6,4. У цій сцені широко використані мотиви з Пісні над Піснями, а також цитати з творів св. Гільдегарди з Біргену, св. Бернарда з Клерво (див. *Глосарій*) та ін.

мною — так Єва, мабуть, з'явилася Адамові в едемському саду. «Pulchra sunt ubera quae paululum supereminet et tument modice», — прошепотів я слова, почуті від Убертина, бо перса її здалися мені як двоє оленяток, близняток олениці, які серед лілей пасуться, її пупок був наче кругла чаша, в якій ніколи не бракує вина з прянощами, а живіт її — гора пшениці посеред польових квітів.

«O sidus clarum puellarum! — вигукнув я. — O porta clausa, fons hortorum, cella custos unguentorum, cella pigmentaria!» — і сам не знаю як, я опинивсь позаду її тіла, відчуваючи його тепло і терпкий запах незнаних мастил. Мені згадалось: «Діти мої, коли приходить любов безумна, безсилий супроти неї чоловік!» — і я зрозумів — чи були то підступи ворога, а чи дар небесний, однаково не в силі я був опиратися поривові, який заволодів мною: «Oh languedo, — заволав я, — Causam languoris video nec saveo!»¹, бо ж уста її дихали запахом ружаним, і гарні були її ступні у сандалях, і ноги її були наче колони, і наче колони були вигинисті її стегна, робота рук мистецьких. О кохання мое, о моя люба у розкошах, цар у заплітках твоїх кіс упіймався, шепотів я сам до себе, і враз опинився в її раменах, і ми впали обоє на голу кухонну долівку, і не знаю, чи то я сам, чи з допомогою її умілих рук, але я звільнився від своєї послунницької рясини, і не соромилися ми своїх тіл, et cuncta erant bona².

І вона поцілувала мене цілунком своїх вуст, і любові її були солодші понад вино, і запах її запахущий, і прегарна була її шия між перлами, і ланіти між ковтками, яка ж бо ти прекрасна, кохана моя, яка ж бо ти прекрасна, очі твої — голубки (примовляв я), дай глянути на твоє личко, дай голос твій почути, бо голос твій солодкий, і личко твоє принадне, ти полонила мое серце, моя сестро, ти полонила мое серце одним лиш твоїм оком, однією перлиною твого намиста, з уст твоїх крапле медом, мед і молоко у тебе під язиком, а запах твого подиху, мов запах

¹ О зірко ясна серед дівичь... о ворота замкнуті, водограю садовий, вмістилище олійок запашних, чарунко з пахощами (лат.).

² О, слабо мені... Бачу причину своєї слабості, та не боронюсь од неї (лат.).

³ І все було добре (лат.). Див. Бут 1, 31.

яблук, груди твої, мов винограда, мов грона виноградні, твоя розмова, мов вино добірне, що прямо до моєї любові по устах моїх і по зубах стікає... Джерело садкове, нарді і шафран, пахуча тростина і цинамон, мірра і алое, я їв мою крижку з медом, пив моє вино з моїм молоком — хто ж вона така, що підноситься, мов вранішня зоря, прекрасна, мов місяць, осяйна, мов сонце, грізна, мов рать під знаменами?

О Господи, коли душа увись вознеслась, тоді єдина цнота в тому, щоб возлюбити те, що бачиш (хіба не правда?), тоді найвище щастя мати те, що маєш, тоді впи-ваєшся життям блаженним з його джерел (хіба не так було сказано?), тоді вкушаєш життя правдиве, яким судилось жити нам у вічності обіч ангелів після життя земного... Такі-от думки роїлися мені в голові, і мені здавалося, що пророцтва врешті справджуються, а тим часом дівчина обдаровувала мене несказаними пестощами, і тіло моє немов стало оком, що бачить спереду і ззаду, і я бачив усе навколо. І зрозумів я, що саме з неї, з любові народжується водночас єднання й ніжність, добро, цілунок і обійми, як мені колись казали, але я думав тоді, що мова про щось інше. І лиш на мить, коли блаженство моє вже майже торкнулось zenіту, мені подумалось: хоч зараз і ніч, може, то заволодів мною полуденний біс, якому судилось оголити врешті свою правдиву демонську природу перед душею, коли вона в екстазі питає «хто ти?», — він бо вміє кинути душу в захват, а тіло — в оману. Але одразу я сповнився переконанням, що диявольськими були лиш мої сумніви, адже ніщо не може бути праведнішим, благішим, святішим, ніж те, що я відчуваю, і розкіш ся зростала з кожною миттю. Як краплина води розчиняється у вині, приймаючи барву його і смак, як розпечене й ятряне залізо уподібнюється до вогню, втрачаючи первісну свою форму, як повітря, насичене сонячними променями, виграє таким сьйвом і яснотою, що здається вже не вмістилищем світла, а самим світлом, так і я відчув, що доценту розчиняюсь у сій ніжності, аж сил мені лишається тільки на те, щоб прошепотіти слова з псалму: «Нутро моє, немов вино без стоку, що нові міхи розриває»¹, — й одразу уздрів я

¹ Іов 32, 19.

світло пресліпуче, а в ньому — якийсь кшталт шафірового кольору, який палав огнем осяйним і ніжним, і яскраве се світло розлилось на осяйний огонь, а осяйний огонь — на пломенистий кшталт, і сліпуче світло й осяйний огонь затопили його по вінця.

Коли я, сливе зомлівши, опадав на тіло, з яким поєднався, на останньому подихові життєвої моці я зрозумів, що в полум'ї злучились іскрометна ясність, внутрішня снага й огненний жар, але іскрометною ясністю воно виблискує, а огненным жаром спалює. І осягнув я ту відхлань, і всі ті ще глибші відхлані, до яких воно взиває.

Тепер, пишучи ці слова тремтливою рукою (чи то жахаючись гріха, про який оповідаю, а чи гріховно тужачи за цією подією, яку я воскрешаю в пам'яті), я усвідомлюю, що для опису своєї стидовищної екстази я вжив тоді ті самі слова, що й у розповіді про вогонь, який спалив мучениче тіло братчика Михаїла, на кілька сторінок раніше. Недарма моя рука, покірна слугиня душі, вивела ті самі слова, описуючи два такі різні пережиття, бо, мабуть, дознавав я їх подібним чином, і в той час, коли це діялось, і тепер, коли я обох їх оживляю на пергамені.

Завдяки певній таємничій мудрості ми можемо тими ж словами називати далекі одне від одного явища, рівно ж божественним речам можемо давати земні імена. В багатозначності символів Бога звано левом або леопардом, смерть — раною, радість — полум'ям, а полум'я — смертю, смерть же — безоднею, безодню — погібеллю, погібель — нетямою, а нетяму — пристрастю.

Чому смертну екстазу мученика Михаїла, яка вразила мене, я, молодий хлопець, виразив тими ж словами, якими свята виразила екстазу свого життя у Бозі, і чому тими ж словами я описав грішну і минушу екстазу земної насолоди, яка, зрештою, відразу опісля обернулась відчуттям заглади і смерті? Тепер я розмислюю про те, як протягом всього лиш кількох місяців я пережив дві події, обидві водночас бентежні й болісні. І про те, як протягом всього лиш кількох годин тієї ночі в абатстві я споминав одну з них і переживав чуттєво другу. І про те, як зараз, виводячи ці літери, я переживаю їх ще раз. І намагаюсь збагнути, чому у всіх трьох випадках я сам для себе обла-

чав їх у слова зовсім іншого пережиття святої душі, яка розчинялась у видінні божества. Може, я блюзнів (тоді чи тепер)? Чим вони подібні між собою — Михаїлове прагнення смерті, екстаза, що охопила мене, коли я дивився, як його пожирає полум'я, жага тілесного єднання, яку я пережив з дівчиною, містична цнотливість, з якою я одягав цю жагу в шати алегорії, і саме це бажання радісного розчинення в ніщоті, яке спонукало святу померти від своєї любові, щоб жити у вічності? Невже мислимо, щоб такі неоднозначні речі виражались так однозначно? Утім, саме цього навчали нас найбільші з учителів: *omnis ergo figura tanto evidentius veritatem demonstrat quanto apertius per dissimilem similitudinem figuram se esse et non veritatem probat*¹. Але якщо любов до полум'я і відхлані глибокої е фігурою любові Бога, то чи може вона бути фігурою любові до смерті і любові до гріха? Авжеж, так само як лев і змії є водночас фігурою Христа і диявола. Та річ у тім, що істинність тлумачення може підтвердити лиш авторитет святих отців, а для цього випадку, який так крає мою душу, я не бачу *auctoritates*, на які міг би послатися слухняний мій ум, тому й згораю в сумнівах (і тут знов спливає фігура вогню, виражаючи нищівний для мене брак істини і надмір хиби!). Що діється, о Господи, в моїй душі тепер, коли, кинувшись у вир спогадів, я воскрешаю в собі одразу різні епохи, немов наміряючись вплинути на порядок світил і послідовність їх руху по небесах? Звісно, так я виходжу за межі свого грішного й недужого ума. Гарзд, повернімось до завдання, до якого я смиренно себе зобов'язав. Я мав оповісти про той день і про цілковите сум'яття чуттів, у яке я провалився. Отож я й виклав тут усе, що пам'ятав про ту подію, і сим хай обмежиться мое слабке перо вірного і правдивого літописця.

Не знаю, скільки часу я пролежав поруч з дівчиною. Легкими порухами рука її далі гладила мое тіло, вологе від поту. Всередині у мені все ликувало, але то не був мир, а радше останній, приглушений зблиск огню, який баривсь погаснути під попелом, коли полум'я вже померло.

¹ Кожна фігура настільки очевидніше показує істину, наскільки відкритіше через неподібну подібність вона доводить, що вона фігура, а не істина (*лат.*).

Не заважаюсь назвати блаженним того, хто сподобився в земнім житті пережити щось подібне (я бурмотів це немов уві сні), нехай навіть зрідка (і справді, я пережив це лиш раз), нехай дуже швидко, всього лиш за одну мить. Немов тебе вже зовсім нема, немов зникаєш для самого себе, западаєш у безодню, цілковито обернений на ніщо-ту. Якби хтось зі смертних (казав я собі) міг бодай на мить скуштувати того, чого скуштував я, він одразу б зненавидів лихий сей світ, катуючись злигоднями щоденного існування, болісно відчуваючи тягар смертного тіла... Хіба не так мене вчили? Стремління всього мого духу забутись у блаженстві було, безперечно, — тоді я це збагнув — промінням вічного сонця, яке несе радість, а вона відкриває, розправляє, побільшує людину, і глибока безодня, що її людина носить у собі, вже не замикається так легко — бо то рана, нанесена мечем любові, й нема в сім світі речі, солодшої від неї і грізнішої. Але таке вже право сонця: воно вражає пораненого своїм промінням і ятрить всі рани, людина отвиряється і розправляється, навіть жили її відкриті, і життєва снага вже неспроможна виконувати одержані накази, вона знає лиш жадання, а дух згорає, запавшись у провалля того, чого торкнувся, і те, що він пережив і переживає, перевищило його жадання і його істину. І він зачудовано споглядає свою власну нетяму.

Поринувши у це відчуття невимовної внутрішньої розкоші, я заснув.

* * *

Коли трохи пізніше я розплющив очі, нічне світло сильно ослабло — може, насунула хмара. Я мацнув рукою і не відчув коло себе тіла дівчини. Я повернув голову: її не було.

Відсутність об'єкта, який розпалив моє бажання і втамував спрагу, враз примусила мене відчувати і марність сього бажання, і підступність спраги. *Omne animal triste post coitum*¹. Я усвідомив, що согрішив. Тепер, на відстані довгих літ, далі гірко оплакуючи своє падіння, я не

¹ Всяке живе створіння сумує після злягання (*лат.*). Цю фразу приписують Арістотелю або Галену.

можу забути тої великої радості, яку я відчув того вечора, і я був би несправедливий до Всевишнього, який всі речі сотворив у добрі й красі, якби не визнав, що й у цій приключці двох грішників було щось, *naturaliter* споріднене з добром і красою. А може, просто я, тепер старець ветхий, гріховно схильний вважати добром і красою все те, що належить до моєї юності. Хоч натомість мені б годилося звернути свою думку до смерті, яка дедалі ближче. Тоді ж я був ще молодий і не думав про смерть, але все одно палко і щиро заплакав над своїм гріхом.

Я підвівся, тремтячи, бо довго лежав на студеній кам'яній підлозі кухні, і тіло моє задубіло. Майже гарячково я одягнувся. І тут я помітив в кутку пакунок, який покинула дівчина, утікаючи. Я нахилився, щоб роздивитись, що це: то був якийсь згорток, замотаний у ганчірку, поцуплений, схоже, з кухні. Я розгорнув його, але і брак світла, і безформність цього предмета не дали мені відразу зрозуміти, що там всередині. Відтак я зрозумів: посеред згустків крові і клаптів в'ялого, білуватого м'яса перед моїми очима лежало мертве, але все ще трепетливе драглистим життям неживих нутрощів, помережане синюватими прожилками величезне серце.

Темна пелена заслала мені очі, кислувата слина заповнила рот. Я скрикнув і впав, наче той, хто нагло вмер¹.

Третього дня НІЧ,

*де Адсо у сум'ятті душі сповідається Вільямові
і розмислює над функцією жінки у плані сотворення,
але потім знаходить труп чоловіка*

Я прийшов до тями, коли хтось кропив водою моє лице. То був брат Вільям, який, тримаючи у руці каганець, підкладав мені щось під голову.

«Що сталося, Адсо? — спитав він мене. — Ти що, ходиш вночі до кухні цупити тельбухи?»

¹ Див.: Данте. Божественна комедія, Пекло, 5, 142.

Коротко кажучи, Вільям прокинувся, з якоїсь причини пішов шукати мене і, не знайшовши, запідозрив, що я пішов шукати пригод у бібліотеці. Підходячи до Вежі з боку кухні, він побачив, як з дверей вислизнула якась тінь і побігла у бік городу (то тікала геть дівчина, яка, мабуть, почула, що хтось надходить). Він хотів дізнатися, хто це, і пішов за нею, але вона (тобто та, хто для нього була тінню) попрямувала до зовнішніх мурів і зчезла. Тоді Вільям — дослідивши околиці — пішов до кухні і знайшов там мене, неприємного.

Коли я, все ще переляканий, сказав йому про згорток з серцем, бурмочучи щось про новий злочин, він засміявся: «Адсо, та яка людина може мати таке велике серце? Це серце корови або бика, тут нині ж таки забили якусь скотину! Скажи радше, звідки воно у тебе?»

Тут, пригнічений докорами сумління, очманілий од великого страху, я вибухнув невтішним плачем і попросив, щоб він уділив мені таїнство сповіді. Він погодився, і я розповів йому все, не приховуючи нічого.

Вислухав мене брат Вільям дуже серйозно, але дещо поблажливо. Коли я закінчив, він словажнів на виду і мовив: «Адсо, ти згрішив, це ясно, згрішив супроти заповіді, яка велить не блудити, і супроти твоїх обов'язків новіція. На твоє виправдання можна сказати, що ти опинився у становищі, коли занастити себе міг би навіть отець пустині. Про жінку як причину спокуси багато говорить саме Святе письмо. Єкклезіаст каже про жінку, що її бесіда — немов палючий вогонь, а у Приповідках мовиться, що вона полює на цінну душу чоловіка¹, і навіть найсильніших приводила до згуби. І ще говорить Єкклезіаст: я дізнався, що жінка гіркіша від смерті, що її серце — тенета й петлі, а її руки — пута. А інші називали її посудиною диявола. Це ми з'ясували, любий Адсо, але я не можу повірити, що Бог захотів дати створеному світові таку нікчемну істоту, не обдарувавши її якоюсь чеснотою. І не можу не замислитися над тим фактом, що Він надав їй чимало привілеїв і переваг, серед яких виділяються три. Адже сотворив Він чоловіка у сім мерзеннім світі з болота, а жінку сотворив

¹ Прип 6, 26.

пізніше, у раю і з шляхетного людського матеріалу. І сотворив її не з ніг чи нутрощів Адамового тіла, а з ребра. По-друге, Господь, бувши всемогутнім, міг би якимсь чудесним чином воплотитися прямо в чоловіка, а натомість Він вирішив замешкати в утробі білоглови, а це знак, що не така вже вона й нікчемна. І після воскресення Він явився саме жінці. А врешті, у царстві небеснім жоден чоловік не буде царем, але царицею буде жінка, яка ніколи не грішила. Отже, якщо Господь з такою увагою ставився до самої Єви і до її доньок, то чи справді осуду гідне те, що й нас приваблює краса і шляхетність сеї статі? Це значить, Адсо, що ти, звичайно, не повинен більше цього робити, одначе той факт, що ти уліг спокусі, не такий вже й ганебний. З другого боку, якщо чернець принаймні раз у своєму житті досвідчить тілесну пристрасть, то потім буде поблажливим і виявлятиме розуміння до грішників, яких має розрадити і потішити... отож, любий Адсо, не гоже бажати, аби щось подібне сталося, але й каратися надто не варто, якщо воно таки з тобою приключилося. Тому іди з Богом і закінчимо з цим. А щоб ти не думав забагато про те, що краще забути, якщо змога... — і мені здалося, що тут його голос затремтів, немов від якогось внутрішнього зворушення, — поміркуймо, що ж мають значити події цієї ночі. Хто ся дівчина і з ким вона тут стрічалася?»

«Цього я не знаю, я не бачив чоловіка, що був тут з нею», — мовив я.

«Гаразд, але з багатьох безсумнівних прикмет можна виснувати, хто він. Насамперед, він був старий і бридкий, такому дівчина віддається неохоче, особливо коли вона така вродлива, як ти кажеш, — хоча мені здається, любе моє цуценятко, що будь-який харч здався б тобі апетитним».

«Чому старий і бридкий?»

«Бо дівчина прийшла до нього не з кохання, а заради купки тельбухів. Нема сумніву, що то була дівчина з селища, і вона, мабуть, не вперше віддається якомусь розпусному ченцеві з нужди, отримуючи у винагороду якусь поживу для себе і своєї родини».

«Блудниця!» — жахнувшись, мовив я.

«Убога селянка, Адсо. З братами-сестрами, яких треба прогодувати. Яка, коли є змога, віддалася б з кохання, а

не задля вигоди. Що вона й зробила нині. Адже ти казав, що вона назвала тебе молодим і гарним, тому задарма, з кохання до тебе вона дала тобі те, що іншим дала б за коров'яче серце і шматок легенів. І так запишалася цим безкорисливим даром, який вона піднесла тобі, так ним окрилилася, що втекла, не взявши нічого взамін. Саме тому я мислю собі, що той чоловік, з яким вона тебе порівняла, не був ні молодим, ані гарним».

Зізнаюсь, що, попри все своє палке каяття, я відчув, що пояснення це сповнює мене солодкими гордошами, але промовчав і далі слухав учителя.

«Цей бридкий дідуган, очевидно, займається тут чимось таким, що дає йому змогу бувати у селищі й спілкуватися з селищанами. Він, мабуть, знає, як можна привести когось в обитель і вивести його звідси, йому відомо, що в кухні є ці тельбухи (а завтра, ймовірно, почувеш, що двері забули замкнути, тому забіг собака і зжер їх). І насамкінець, йому, очевидно, властиве певне почуття ощадливості і зацікавленість у тому, щоб щощінніший харч не виносився з кухні, інакше він дав би їй шматок полядвиці або якусь іншу, смачнішу частину. Тепер ти бачиш, що образ нашого невідомця вимальовується дуже чітко і що всі ці прикмети, або акцидантельні ознаки, збігаються в субстанції, яку я не побоюся визначити як нашого келаря, Ремигія з Варагіни. А якщо не він, то наш таємничий Сальватор. Який, зрештою, сам з цих країв, тому добре вміє порозумітися з місцевим людом і знає, як умовити дівчину зробити те, що вона б таки зробила, якби не нагодився ти».

«Так воно і є, — мовив я переконано, — але що нам зараз дає те, що ми це знаємо?»

«Нічого. І все, — мовив Вільям. — Ця історія може мати щось спільне зі злочинами, якими ми займаємося, але може й не мати. З другого боку, якщо келар був дольчиніянином, ця історія стає зрозумілою, і навпаки. І, врешті, тепер ми знаємо, що вночі по обителі крутиться всякий люда і вершиться не одна пригода. Хтозна, чи наш келар або Сальватор, які так невимушено вештаються тут у темряві, не знають чого більшого, ніж те, що говорять».

«Але хіба вони зізнаються в цьому?»

«Якщо ми будемо з ними надто м'якосердими, то не зізнаються. Але якщо нам справді треба буде щось дізнатися, ми маємо спосіб розв'язати їм язика. Іншими словами, якщо буде така потреба, келар з Сальватором наші, і Бог простить нам ці крайнощі, як прощає чимало іншого», — сказав він і лукаво зиркнув на мене, а мені не стало духу висловити свої сумніви щодо законності цих його намірів.

«А тепер треба йти спати, до полуношниці залишилась всього година. Але, бідолашний Адсо, я бачу, ти далі схвилюваний, далі переляканий своїм гріхом... Ніщо так не умироутворює душу, як гарна молитва у церкві. Я тобі відпустив гріхи, але хто його знає. Піди попрохай підтвердження у Господа». І він дав мені гарного потиличника — чи то як доказ батьківської і чоловічої прихильності, чи то як поблажливу покару. А може (як грішним ділом подумалось мені в ту хвилину), через щось на кшталт добротливих заздросів людини, спраглої нових, яскравих пережиттів.

Ми вирушили до церкви, вийшовши нашим звичним шляхом, який я подолав поспіхом, заплющивши очі, бо всі ці кістяки надто очевидно нагадували мені в ту ніч, що й я теж — порох, і показували, якими нерозважливими були гордощі моєї плоти.

Увійшовши в наву, ми побачили якусь тінь перед головним вітарем. Я думав, що то все ще Убертин. А натомість то був Алінард, який не відразу нас упізнав. Він сказав, що йому не спиться, тому він вирішив провести ніч у молитві за того зниклого молодого ченця (він навіть не пам'ятав його імені). Він молився за його душу, якщо той помер, і за його тіло, якщо той лежав десь недужий і самотній. «Стільки мерців, — мовив він, — стільки мерців... Але так записано у книзі апостола. З першою сурмою настав град, з другою — третина моря стала кров'ю, і одного ви знайшли серед граду, а другого — в крові... Третя сурма звіщає, що впаде з неба зоря велика на третину річок і джерела вод. То ось чому, кажу вам, зник третій наш брат. І бійтесь за четвертого, бо вражено буде третину сонця і третину місяця, і третину зірок, і темрява буде майже повна...»

Коли ми виходили з трансепту, Вільям замислився, чи нема у словах старого якоїсь правди.

«Але, — зауважив я, — це б означало, що загибель цих трьох людей — якщо припустити, що Беренгарій теж мертвий — влаштував якийсь диявольський ум, керуючись Апокаліпсою. Натомість ми знаємо, що смерть Адельма була самохітною...»

«Справді, — мовив Вільям, — але той самий диявольський або ж хворий ум міг скористатися смертю Адельма, щоб заподіяти смерть двом іншим у тому ж символічному ключі. А якби це було так, Беренгарія вже знайшли б у річці або в джерелі. Але в абатстві нема річок, ані джерел — принаймні таких, де хтось міг би втопитися сам або з чиеюсь допомогою...»

«Є лише лазні», — майже ненароком зауважив я.

«Адсо! — мовив Вільям. — А знаєш, це ідея! Лазні!»

«Але там, мабуть, вже шукали...»

«Я бачив, як нині вранці слуги зазирали туди — вони відчинили двері будинку лазні і глянули навколо, не шукаючи докладно, вони не знали, що треба шукати щось добре сховане, а сподівалися, що труп лежатиме на видноті, як труп Венанція в глиняному глеку... Ходімо подивимось, однаково ще темно, і мені здається, що наш каганець світить ще цілком охоче».

Так ми й зробили. Ми без труднощів відчинили двері будівлі лазні, позаду лічниці.

Там стояли шапки для купелі, відокремлені один від одного широкими заслонами, вже не пам'ятаю, скільки їх було. Ченці вживали їх для своєї гігієни у день, приписаний правилом, а Северин використовував їх для лікувальних цілей, адже ніщо так не заспокоює тіло і розум, як купіль. Груба в кутку давала змогу легко нагрівати воду. Ми спостерегли, що вона повна свіжого попелу, а перед нею стоїть великий казан, перевернутий догори дном. Воду можна було взяти з кринички в кутку.

Ми зазирнули у перші шапки, вони були порожні. Лише останній, затягнутий шторою, був повний, а поряд з ним безформною купкою лежав одяг. На перше око поверхня води у світлі каганця здалась нам спокійною:

але піднісни каганець вище, ми побачили на дні бездиханне наге людське тіло. Ми повільно витягли його: то був Беренгарій. У нього, сказав Вільям, справді обличчя потопельника. Воно все набрякло водою. Біле і м'яке безволосе тіло було схоже на жіноче, якби не непристойно виставлений напоказ в'ялий чоловічий орган. Я почервонів, а відтак здригнувся. І перехрестився, а тим часом Вільям благословляв труп.

ДЕНЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Четвертого дня ХВАЛИТНИ,

*де Вільям із Северином оглядають Беренгаріїв труп,
виявляють, що язик його чорний, а се дивна річ
у потопельника. Відтак мова йде про небезпечні трутизни
і про одну давню крадіжку*

Не зупинятимусь на розповіді про те, як ми давали знати настоятелеві, як ще до канонічного часу прокинулася ціла обитель, про вигуки жаху, про переляк і біль, які видно було на обличчі кожного, про те, як новина розійшлася між усім тутешнім людом, а челядь хрестилася, замовляючи вроки. Не знаю, чи відправили того ранку перше богослужіння як належить і хто на ньому був. Я пішов за Вільямом та Северином, які веліли загорнути Беренгарієве тіло у ряднину, перенести в лічницю і покласти на стіл.

Коли відійшли абат з братією, зілляр з моїм учителем з холоднокровністю медиків довго розглядали труп.

«Він помер від утоплення, — мовив Северин, — тут нема жодного сумніву. Лице набрякло, живіт надутий...»

«Але його не втопили, — зауважив Вільям, — інакше він би чинив убійникові опір, і навколо ванни були б сліди розхлюпаної води. А натомість тут повний лад, чистота, немов Беренгарій нагрів собі води, налив її у шаплик і з власної волі ліг у неї».

«Нічого дивного, — сказав Северин. — Беренгарія часто хапали корчі, і я сам не раз казав йому, що тепла купіль — добрий засіб для того, щоб заспокоїти збуджене тіло і дух. І він не раз просив у мене дозволу піти до лазні. Мабуть, так само він зробив і цієї ночі...»

«Минулої ночі, — зауважив Вільям, — бо це тіло — ти ж бачиш — лежало у воді принаймні день...»

«Може, й минулої ночі», — погодився Северин. Вільям розповів йому дещо про події попередньої ночі. Він не сказав, що ми потай побували у скрипторії, але, приховавши різні обставини, пояснив, що ми йшли назирці за якоюсь таємничою постаттю, яка перехопила нам книгу. Северин зрозумів, що Вільям розповів йому лиш частину правди, але ні про що не спитав. Він зауважив, що якщо тим таємничим крадієм був Беренгарій, то, перехвилювавшись, він міг потім шукати заспокоєння у покріпній купелі. Беренгарій, спостеріг він, від природи був дуже вразливий, іноді якісь прикросі або емоції спричиняли в нього тремтіння і холодний піт, тоді він витріщав очі і валився на землю, випускаючи білувату піну.

«Хай там як, — мовив Вільям, — але перед тим, як прийти сюди, він, певно, побував деінде, бо книги, яку він викрав, у лазні я не бачив».

«Так і є, — підтвердив я з деякими гордощами, — я підняв його одяг, що лежав поруч з шапликом, і не побачив навіть сліду якогось об'ємного предмета».

«Молодець, — усміхнувся мені Вільям. — А отже, він побував десь в іншому місці, а потім, припустімо, прагнути заспокоїти своє збудження, а може, й схватися від нас, пробрався в лазню і заліз у воду. Северине, як ти вважаєш — могло так бути, що хворість, якою він страждав, спричинила в нього непритомність, через яку він втопився?»

«Цілком могло бути, — з сумнівом відповів Северин. — З другого боку, якщо це сталося дві ночі тому, то навіть

якби навколо була розхлюпана вода, вона б могла уже висохнути. Тому не можна виключати, що його втопили».

«Ні, — мовив Вільям. — Ти бачив коли, щоб силоміць утоплений роздягався перед тим, як його мали втопити?» Северин похитав головою, немов аргумент цей не надто вагомий. Він уже кілька хвилин розглядав руки трупа: «Дивись-но, яка цікава річ...» — сказав він.

«Що таке?»

«Вчора, коли тіло Венанція обмили від крові, я глянув на його руки і спостеріг одну деталь, якій не надав тоді великого значення. Пучки двох пальців правиці Венанція були темні, немов забарвлені якоюсь темною субстанцією. Точнісінько так — бачиш? — як пучки двох пальців у Беренгарія. Деякі сліди є тут навіть на третьому пальці. Тоді я подумав було, що Венанцій забруднив собі пальці чорнилом у скрипторії...»

«Дуже цікаво, — зауважив Вільям замислено, схилиючись, щоб ближче роздивитись Беренгарієві пальці. Надворі світало, а всередині ще далі було досить темно, і мій учитель, очевидно, гостро відчував брак своїх лінз. — Дуже цікаво, — повторив він. — Пучки вказівного і великого пальців потемніли, а середній палець потемнів лиш трохи, і тільки з внутрішнього боку. Але й на лівій руці є ледь помітні сліди, принаймні на вказівному і великому пальцях».

«Якби це було лише на правій руці, то можна подумати, що він тримав у ній щось невелике, або довге і тонке...»

«Наприклад, стилос. Або кусник чогось їстівного. Або комаху. Або змію. Або ковчег. Або патика. Забагато можливостей. Але якщо сліди є й на другій руці, це могла бути і чаша — правою рукою він міцно тримає її, а лівою лиш підтримує, не прикладаючи сили».

Северин тепер легко потирив пальці померлого, але потемніння не зникало. Я помітив, що він одяг пару рукавичок, якими користувався, мабуть, коли мав справу з отруйними речовинами. Він понюхав Беренгарієві пальці, але не відчув нічого. «Я б міг назвати тобі чимало рослинних (а рівно ж і мінеральних) субстанцій, які залишають подібні сліди. Деякі з них смертельні, інші ні. У мініатюристів пальці часто забрукані золотим порошком...»

«Мініатюристом був Адельм, — мовив Вільям. — Гадаю, коли ти побачив його розтерзане тіло, тобі не спало на гадку оглянути його пальці. Але ці двоє могли торкнутися чогось, що належало Адельмові».

«Не знаю, що й казати, — мовив Северин. — Двоє мертвих, пальці в обох почорнілі. Що можна з цього висувати?»

«Нічого: nihil sequitur geminis ex particularibus unquam¹. Обидва випадки належить звести до якогось правила. Наприклад: є субстанція, яка чорнить пальці того, хто її торкається...»

Я переможно завершив силогізм: «У Венанція і Беренгарія пальці почорніли, ergo² вони торкалися цієї субстанції!»

«Молодець, Адсо, — сказав Вільям, — та, на жаль, силогізм твій хибний, бо aut semel aut iterum medium generaliter esto³, а в цім силогізмі середній член ні разу не є загальним. Це свідчить про те, що ми хибно вибрали більший засновок. Мені не можна було казати: усі ті, хто торкався деякої субстанції, мають чорні пальці, бо цілком можуть бути також люди з чорними пальцями, які не торкалися цієї субстанції. Мені слід було сказати: лише ті, хто має чорні пальці, безсумнівно торкалися цієї субстанції. Венанцій, Беренгарій і так далі. А це дає нам чудовий приклад Дагії, силогізму третього модусу першої фігури».

«Це значить, що ми маємо відповідь!» — задоволено сказав я.

«На жаль, ні, Адсо, ти занадто віриш у силогізми! Маємо лиш нове запитання. Тобто ми припустили, що Венанцій і Беренгарій торкалися тієї самої речі, а це припущення, безперечно, цілком розсудливе. Та ми лиш припустили існування субстанції, яка єдина дає цей результат (а це ще треба довести), але не знаємо, що це за субстанція, де вони її знайшли і чому її торкалися. І май на увазі, ми навіть не знаємо, чи саме ця субстанція, якої

¹ З двох частковостей ніколи ніщо загальне не випливає (лат.).

² Отже (лат.).

³ Принаймні в одному засновку середній термін має бути загальним (лат.).

вони торкалися, спричинила їхню смерть. Уяви собі, що якийсь божевільний захотів убити всіх тих, хто торкається золотого порошку. Хіба можна сказати, що причина смерті — золотий порошок?»

Я збентежився. У мене завжди була певність, що логіка — це універсальна зброя, а тепер я зрозумів, наскільки її корисність залежить від способу, яким її вживати. Зрештою, спілкуючись з учителем, я усвідомив — і ще глибше усвідомлював це в наступні дні, — що логіка може бути річчю вельми хосенною, та лиш за умови, що, використавши її, ми зумієм швидко її спекатись.

Северин, який, звісно, добрим логіком не був, тим часом міркував на основі власного досвіду: «Світ отрут такий самий різноманітний, як і таємниці природи, — сказав він. І вказав на вервечку глечиків і пляшин, якими ми вже мали нагоду милуватися раніше, — вони вишикувались у строгому порядку на полицях вздовж стін, де було також чимало книг. — Як я вже тобі казав, багато з цих трав, якщо їх відповідним чином змішати у відповідних пропорціях, можуть утворити вбивчі трунки і масті. Ось тут, внизу, *datura stramonium*¹, беладона, цикута: вони викликають сонливість, збудження, або одне і друге; якщо їх застосовувати обережно, вони — чудові ліки, а у надмірних дозах спричиняють смерть...

«Але жодна з цих субстанцій не могла залишити сліди на пальцях?»

«Гадаю, що жодна. Зрештою, деякі речовини небезпечні лише коли їх проковтнути, а інші натомість діють на шкіру. Біла чемериця може спричинити блювоту, якщо схопити її за гичку, щоб вирвати з землі. Коли садівник торкнеться середушника або ясенця у цвіту, він захмеліє, немов випив вина. Чорна чемериця викликає бігунку, варто лиш торкнутися її. Інші рослини спричиняють сильне серцебиття, ще інші — вдаряють в голову або позбавляють голосу. Натомість від отрути гадюки, намазаної на шкіру — якщо вона не проникне в кров, — буде всього лиш легке подразнення... Але якось мені показали одну сполуку: коли намазати її на внутрішню частину стегон

¹ Дурман звичайний (лат.).

собаки, поблизу геніталій, вона в короткому часі призводить до поступового заклання кінцівок і смерті тварини в жорстоких судах».

«Ти чимало знаєш про трутизни», — зауважив Вільям тоном, в якому чулося захоплення. Северин пильно подивився на нього і якусь мить витримував його погляд: «Я знаю те, що повинен знати лікар, зілляр, адепт науки про людське здоров'я».

Вільям надовго занурився у свої думки. Тоді попрохав Северина відкрити трупові рота і подивитись на язик. Заінтригований Северин зробив це тонкою лопаткою, яка належала до його лікарського знадіб'я. Тоді здивовано вигукнув: «Язик чорний!»

«Значить, таки правда, — пробурмотів Вільям. — Він схопив щось пальцями і проковтнув його... Це виключає отрути, про які ти говорив, що вони вбивають, проникаючи крізь шкіру. Але це не полегшує нам справи. Бо тепер ми знаємо, що у нього й у Венанція то був свідомий жест, а не випадковий, здійснений внаслідок неухважності або необережності, і не вимушений силою. Вони взяли щось в руки і поклали собі в рот, знаючи, що роблять...»

«Якесь їдло? Напій?»

«Можливо. А може... ну, скажімо, музичний інструмент на кшталт флейти...»

«Безглуздя», — мовив Северин.

«Звичайно, що безглуздя. Але ми не можемо нехтувати жодною гіпотезою, якою б незвичайною вона не була. Та спробуймо тепер з'ясувати, що то була за отрута. Якби хтось, хто знається на трутизнах так, як ти, проник сюди і використав деякі з цих твоїх трав, чи зміг би він зробити убивче мастило, яке залишає такі сліди на пальцях і на язичку? Яке можна домішати в якусь їжу, в напій, намазати на ложку, на щось, що кладуть до рота?»

«Так, — визнав Северин, — але хто б то міг бути? А потім, навіть якщо прийняти це припущення, яким же чином цю трутизну було підмішано цим нашим бідолашним побратимам?»

Щиро кажучи, мені теж важко було уявити собі, що Венанцій та Беренгарій могли погодитися на пропозицію

з'їсти або випити якусь таємничу субстанцію. Але Вільяма це, схоже, не турбувало. «Про це ми подумаєм пізніше, — сказав він, — а тепер я б хотів, щоб ти спробував пригадати, чи не траплялось чогось такого, про що ти, може, вже й забув, — не знаю, може, хтось колись розпитував тебе про зілля або мав легкий доступ у лічницю...»

«Зажди-но, — мовив Северин, — дуже давно, багато літ тому, я мав на одній з цих полиць одну дуже потужну субстанцію, яку дістав був від одного брата, що побував у далеких краях. Він не міг мені сказати, з чого вона виготовлена — звичайно, з трав, та не всі з них відомі. Вона виглядала в'язкою і жовтявою, але він порадив мені не торкатися її, бо варто їй навіть потрапити мені на губи, як вона дуже швидко вб'є мене. Брат цей сказав мені, що якщо ковтнути навіть дуже незначну її кількість, за півгодини вона викликає відчуття сильної втоми, тоді повільний параліч усіх кінцівок, а врешті — смерть. Він не хотів мати її при собі, тому подарував мені. Я довго зберігав її, бо все збирався якось дослідити. Але одного дня налетіла на нас велика буря. Один мій помічник, новіцій, залишив двері лічниці незачиненими, і сильний вітер поперевертав усе в цій кімнаті. Плящинки побилися, течива порозливалися на долівку, зілля і порошки порозсипалися. Я сам цілий день приводив до ладу свої речі, і вдався до помочі інших, лише щоб мені змели з підлоги черепки і ні до чого вже не придатні трави. Врешті я помітив, що бракує саме тієї плящини, про яку я говорив. Спершу я занепокоївся, а тоді подумав, що вона, мабуть, розбилася і перемішалася з іншими уламками. То ж я звелів добре помити підлогу лічниці, а також полиці...»

«А ти бачив цю плящину невдовзі перед тим ураганом?»

«Так... Точніше, ні, якщо добре згадати. Вона стояла позаду ряду глечиків, добре схована, і я не перевіряв її щодня...»

«Отже, як ти кажеш, її могли викрасти ще задовго до цього урагану і ти б цього не помітив?»

«Тепер, коли я над цим замислююсь, авжеж, безперечно, так могло статися».

«Або той твій новіцій міг викрасти її, а відтак скористатися ураганом, вчинити розгاردіаш у твоєму господарстві і зумисне залишити двері відчиненими».

Северин, схоже, сильно розхвилювався: «Звичайно. Ба більше, оце тепер я згадав — тоді мене дуже здивувало, що ураган, нехай і сильний, стільки всього поперевертав. Цілком може бути, що хтось скористався ураганом, щоб поперекидати все в кімнаті і наробити більшої шкоди, ніж міг причинити сильний вітер!»

«Хто був той новіцій?»

«Його звали Августином. Минулого року він помер — упав з риштувань, коли разом з іншими ченцями і челядниками чистив скульптури на фасаді церкви. Зрештою, якщо краще пригадати, він Христом Богом присягався, що перед бурею двері відчиненими не залишав. То я спересердя звинувачував його в цьому. Може, й справді він не був винен».

«Значить, про твою отруту знав ще хтось третій, можливо, набагато досвідченіший від твого новіція. Кому ти про неї розповідав?»

«От цього я геть не пам'ятаю. Звичайно, я розповів настоятелю, бо мусив просити дозволу тримати в себе таку небезпечну речовину. І ще комусь, може, навіть у бібліотеці, бо я шукав гербарії, де б говорилося про неї».

«Але хіба ти не казав мені, що книги, корисні для твого мистецтва, тримаєш у себе?»

«Так, тримаю, і чимало, — відповів він, показуючи на кілька полиць в кутку кімнати, заповнених десятками фоліантів. — Але тоді я шукав деякі книги, яких у себе тримати не міг, мало того — Малахія вперто не хотів видавати їх мені, аж я мусив просити дозволу в настоятеля. — Він стихив голос, немов не хотів, щоб я почув його. — Розумієш, у якомусь невідомому місці бібліотеки зберігаються навіть чорнокнижницькі твори, книги чорної магії, рецепти диявольського чар-зілля. Мені дозволили переглянути деякі з них, бо була така потреба, і там я сподівався знайти опис тієї трутизни та її дії. Але марно».

«Отже, ти розповів про неї Малахії».

«Звичайно, йому теж, а може, навіть тому ж Бенренгарію, який йому допомагав. Але не варто робити по-

спішних висновків: не пам'ятаю вже, може, коли я про це розповідав, там були й інші ченці, адже іноді у скрипторії буває чимало люду...»

«Я нікого не підозрюю. Я лиш намагаюся зрозуміти, що могло статися. В кожному разі, ти сказав, що випадок цей стався кілька років тому, і постає питання: невже хтось викрав отруту тоді, щоб використати її лиш через стільки часу? Це свідчило б про лиху волю, яка потаймиру довго плекала вбивчі наміри».

Северин перехрестився з виразом жаху на обличчі. «Хай Бог простить нас усіх!» — мовив він.

Більш нічого було сказати. Ми накрили Беренгарієве тіло, яке мали приготувати в останню путь.

Четвертого дня ЧАС ПЕРШИЙ,

де Вільям примушує спершу Сальватора, а потім — келаря розповісти про своє минуле, Северин віднаходить украдені лінзи, Никола приносить нові, а Вільям шістьма очима береться розшифровувати рукопис Венанція

Ми саме виходили, коли ввійшов Малахія. Схоже, йому не дуже по мислі було бачити нас тут, і він відступив крок назад. Северин зсередини помітив його і сказав: «Ти до мене? Тобі треба...» І обірвав, зиркнувши на нас. Малахія зробив йому ледь помітний знак, немов кажучи: «Поговоримо пізніше...» Ми виходили, він входив, і всі троє ми опинилися разом у дверному проході. Малахія цілком непотрібно сказав:

«Я прийшов до брата-зілляра... У мене... у мене болить голова».

«То, певне, через затхле повітря в бібліотеці, — сказав йому Вільям тоном турботливого розуміння. — Приміщення здалося б обкурити».

Малахія ворухнув губами, немов хотів ще щось сказати, тоді зрікся свого наміру, схилив голову і ввійшов, а ми пішли собі.

«Що йому треба від Северина?» — спитав я.

«Адсо, — нетерпляче сказав учитель, — навчися сам ворухити мізками. — Тоді змінив тему: — Тепер нам треба розпитати деяких людей. Принаймні, — додав він, окидаючи поглядом дворище, — поки вони ще живі. До речі: відтепер нам слід добре вважати на те, що ми їмо і п'ємо. Бери завжди їжу зі спільної тарілки, а питво наливай з глечука, з якого вже пили інші. Після Беренгарія найбільше знаємо ми. Крім, звичайно, вбивці».

«Кого ж ви хочете зараз розпитати?»

«Адсо, — мовив Вільям, — ти вже зрозумів, що найцікавіші речі стаються тут вночі. Вночі гинуть люди, вночі хтось гуляє по скрипторії, вночі в ці мури приходять жінки... Тут є обитель денна і обитель нічна, причому нічна обитель, як це не сумно, викликає куди більший інтерес, ніж денна. Тому нас цікавить кожен, хто блукає тут ночами, включно, скажімо, з тим чоловіком, якого вчора ввечері ти бачив з дівчиною. Може, історія з дівчиною ніяк не стосується історії з трутизною, а може, й стосується. В кожному разі я зрозумів дещо про того вчорашнього чоловіка — то має бути хтось, хто чимало знає про нічне життя сього святого місця. І, про вовка промовка, онде він якраз іде».

І показав пальцем на Сальватора, який теж нас побачив. Я помітив, що він стишив крок, завагався, немов хотів уникнути нас, і зупинився, щоб повернути назад. Але то була лише мить. Очевидно, він зрозумів, що зустрічі не уникнути, і знов рушив з місця. Широко посміхаючись, він солодкавим голосом звернувся до нас зі своїм «*benedicite*»¹. Не даючи йому закінчити, мій учитель різким тоном заговорив до нього.

«Ти знаєш, що завтра тут буде інквізиція?» — спитав він.

Схоже, Сальватора це зовсім не втішило. Ледь чутно він спитав: «А я що?»

«А тобі краще сказати правду мені, бо я твій друг, до того ж мінорит, як і ти колись, аніж говорити її завтра сам знаєш кому».

¹ Благословить (*лат.*).

Від такого різкого натиску Сальватор, схоже, покинув будь-яку думку про опір. Він покірливо глянув на Вільяма, немов даючи йому зрозуміти, що готовий розповісти все, що той йому звелить.

«Цієї ночі в кухні була якась жінка. Хто був з нею?»

«Ох, жонка, що продає себе як крам, лихе створіння єсть, і необычайне», — залентував Сальватор.

«Мене не цікавить, чи вона порядна дівчина. Мене цікавить, хто був там з нею!»

«Боже, ото лукавий ум у тих женщин! Денно й ноцно токмо й в голові, оби лиш хлопа осмішити...»

Вільям рвучко схопив його за барки: «Хто був з нею, ти чи келар?»

Сальватор зрозумів, що більше брехати нема сенсу. І почав свою химерну розповідь, з якої ми насилу зрозуміли, що він, аби приподобатися келареві, приводив йому дівчат із селища, впускаючи вночі у монастир, але яким шляхом, сказати нам не захотів. Одначе лицемірно присягався, що чинив це лиш з доброго серця, і в його словах вчувався кумедний жаль, що йому ніяк не вдавалося скористатися цим для власної насолоди і вмовити дівчину, щоб вона, задовольнивши келаря, вділила щось і йому. Усе це він виклав, липко і масно усміхаючись та підморгуючи, немов даючи зрозуміти, що говорить до чоловіків з плоті, звиклих до таких самих заведенцій. І зиркав на мене з-під лоба, а я не міг дати йому відсіч, хоч як мені хотілося, бо відчував, що нас пов'язує спільна таємниця, що він мій співучасник і товариш у гріху.

Тут Вільям вирішив піти до кінця. І спитав раптом його: «Ти познайомився з Ремигієм до того, як пристав до Дольчина, чи опісля?» Сальватор упав йому в ноги, благаючи в сльозах не занпащати його і врятувати від інквізиції, і Вільям урочисто присягнув, що нікому не розповість того, що почує, і Сальватор, не вагаючись, видав келаря на нашу ласку. Вони познайомились на Лисому Урвиську, обоє були в зграї Дольчина, з келарем він утік і вступив у монастир в Казале, з ним же він перебрався до клонійців. Белькочучи і затинаючись, він благав прощення, і було зрозуміло, що більше від нього дізнатися годі. Вільям вирішив, що варто спробувати заскочити Ремигія

зненацька, і залишив у спокої Сальватора, який побіг до церкви шукати потіхи.

Келаря ми знайшли в другому кінці монастиря, перед шпихлірем — він саме торгувався з кількома селищанами з долини. Він глянув на нас з острахом і спробував було вдати страшенно заклопотаного справами, але Вільям на поліг на розмові. Досі з цим чоловіком ми мало мали до діла; він був увічливий з нами, а ми — з ним. Того ранку Вільям звернувся до нього як до свого побратима по ордену. Келаря, схоже, збентежив цей довірливий тон, і з самого початку він відповідав з великою осторогою.

«З огляду на обов'язки ти, мабуть, змушений ходити по монастирі, коли всі інші вже сплять», — мовив Вільям.

«Коли як, — відповів Ремигій, — іноді треба доробити якісь дрібні справи, і я мушу присвятити їм кілька годин свого сну».

«А коли так бувало, тобі ніколи не потрапляло на очі щось, що могло б підказати нам, хто, не маючи твоїх для цього причин, блукає десь поблизу кухні чи бібліотеки?»

«Якби я щось бачив, я б сказав настоятелеві».

«Слушно, — погодився Вільям і різко змінив тему: — Селище внизу не дуже заможне, правда?»

«І так, і ні, — відповів Ремигій, — там мешкають селяни, які працюють на наших землях і залежать від монастиря, тому в урожайні роки їм теж поводить добре. Приміром, у день святого Івана вони одержали дванадцять мірок солоду, коня, сім волів, бика, чотири телички, п'ять телят, двадцять овець, п'ятнадцять свиней, п'ятдесят курей і вісімнадцять вуликів. А крім того — двадцять вуджених підсвинків, двадцять сім горщиків смальцю, півчвертки меду, три чвертки мила, рибальську сіть...»

«Я зрозумів, зрозумів, — перебив його Вільям, — але погодься, це ще нічого не говорить про становище в селищі, скільки з його мешканців — монастирські селяни, скільки землі мають ті, хто на монастир не працює...»

«А-а, ти це маєш на увазі, — сказав Ремигій, — пересіч-на сім'я іноді володіє навіть п'ятдесятьма відрізами землі».

«А скільки це — один відріз?»

«Ясна річ, чотири квадратні кусні».

«Квадратні кусні? А скільки це?»

«Кусень має тридцять шість квадратних стіп. А вісімсот лінійних куснів становлять п'ємонтську милю. І врахуй, що одна родина — на північних землях — вирощує оливкові дерева, які дають принаймні півчвертки олії».

«Півчвертки?»

«Авжеж, чвертка має п'ять мірок, а мірка — вісім гарців».

«Зрозуміло, — спантеличено мовив мій учитель. — У кожному селі своя міра. Вино, наприклад, ви вимірюєте в суліях?»

«Або у відрах. Шість відер — одне барильце, вісім барильць — одна бочівка. Або, якщо хочеш, відро має шість глечиків по два кухлі».

«Гадаю, я все зрозумів», — зневірено сказав Вільям.

«Ще щось хочеш знати?» — спитав Ремигій тоном, у якому, як мені здалося, пролунав виклик.

«Так! Я питав тебе про те, як живеться тамтешнім людям, бо нині в бібліотеці я розмірковував над проповідями для жінок Гумберта Романця, а зокрема над розділом *Ad mulieres pauperes in villulis*¹. Там він твердить, що жінки ці через своє злиденне становище більше від інших схильні до плотського гріха, і мудро каже, що вони *peccant enim mortaliter, cum peccant cum quocumque laico, mortalius vero quando cum Clerico in sacris ordinibus constituto, maxime vero quando cum Religioso mundo mortuo*². Ти ліпше від мене знаєш, що навіть в таких святих місцях, як монастирі, полуденний біс не втомлюється спокушати. Цікаво, чи ти, маючи зносини з селищанами, не прознав часом, що хтось із ченців, не доведи Господи, схилив якихсь дівчат до блуду».

Хоч мій учитель і сказав це майже неуважним тоном, читальник цих рядків, мабуть, зрозумів, як ці слова занепокоїли бідолаху келаря. Не можу сказати, чи він зблід насправді, але я був такий впевнений, що він зблідне, що й справді побачив, як він пополотнів.

¹ До убогих жінок в селах (*лат.*).

² Смертним гріхом вони гріхують, коли допускаються гріха з якимось мирянином, ще важче гріхують, коли зійдуться зі священником, а найважче — коли согрішать з монахом, який помер для світу (*лат.*).

«Якби я про щось таке прознав, то вже б давно розповів абатові, — смиренно відповів він. — Зрештою, ці відомості, певно, потрібні тобі для розслідування, тому якби мені довелося щось дізнатися, я не змовчу про це перед тобою. Ба навіть зараз, оскільки ти мені пригадав, з приводу твого першого запитання... У ніч, коли загинув бідолаха Аделъм, я ходив по дворі... розумієш, була тут одна історія з курми... до мене дійшли чутки, що хтось з ковалів унадився по ночах до курника. То ж тієї ночі мені трапилось побачити — здалеку, запрягтися не можу, — як Беренгарій вертався до опочивальні, йдучи вздовж хорів церкви, і схоже було, що він вийшов із Вежі... Мене це не здивувало, бо поміж ченцями вже давно ходили чутки про Беренгарія, може, вони дійшли й до тебе...»

«Ні, розкажи».

«Гаразд, як це сказати? Беренгарія підозрювали у тому, що він живить пристрасті, які... не личать монахові...»

«Ти, може, натякаєш, що він мав зносини з селищанками, як це я тебе питав?»

Келар зніяковіло кашлянув і цинічно посміхнувся: «Ні-ні... мова про ще недобропристойніші пристрасті...»

«А чернець, який тілесно втішається з селищанками, живить натомість пристрасті, які можна назвати хоч трохи добропристойними?»

«Я сього не казав, але ти сам знаєш, що ієрархія існує як серед чеснот, так і серед провин. Плоть може підлягати спокусам природним і... спокусам протиприродним».

«Ти кажеш, буцім Беренгарій відчував плотський потяг до людей своєї статі?»

«Я кажу, що ходив такий поголос про нього... Я розповів тобі це, щоб довести свою ширість і добру волю...»

«Я вельми тобі вдячний. І погоджуюсь з тобою, що содомський гріх куди гірший від інших форм розпусти. Проте, щиро кажучи, розслідувати такі речі мені не до вподоби...»

«Все це дрібні грішки, навіть якщо і правда», — з-філософська мовив келар.

«Авжеж, Ремигію. Усі ми грішники. Я б нізащо не шукав соломини в оці брата, бо надто боюся, що у моєму

оці — ціла колода. Але буду тобі вдячний, якщо ти розповідатимеш мені про всі колоди, які побачиш. Так ми зможемо зайнятися великими і товстими колодами, залишивши соломинки на волю вітрів. То скільки, ти казав, має кусень?»

«Тридцять шість квадратних стіп. Але не хвилюйся. Коли захочеш про щось дізнатись, приходь до мене. Вважай, що маєш у мені вірного друга».

«Таким я тебе і вважаю, — мовив Вільям гаряче. — Убертин казав мені, що колись ти належав до мого чину. Я б ніколи не зрадив колишнього побратима, особливо нині, коли тут очікують на прибуття папського посольства на чолі з великим інквізитором, відомим тим, що він спалив чимало дольчинян. То, кажеш, кусень має тридцять шість квадратних стіп?»

Келар не був дурнем. Він вирішив, що не варт більше гратися у kota з мишею, а поготів тому, що він зрозумів, що за мишу тут він.

«Брате Вільям, — мовив він, — бачу, ти знаєш набагато більше, ніж я думав. Не зрадь мене, і я тебе не зраджу. Це правда, я бідний невільник свого тіла, неспроможний опиратися спокусам плоті. Сальватор сказав мені, що ти — чи твій новіцій — вчора ввечері застукав їх в кухні. Ти багато подорожував, Вільяме, і добре відаєш, що навіть авіньйонські кардинали не є взірцями чесноти. Я знаю, ти розпитуєш мене не для того, щоб вивідати про ці незначні, нікчемні грішки. Але я також зрозумів, що ти дізнався дещо й про мої давні перипетії. Я жив неспокійним життям, як це буває з багатьма міноритами. Багато літ тому я повірив в ідеал убогості і покинув свій монастир, щоб жити життям бурлаки. Я вірив у проповідання Дольчина, як і багато інших таких, як я. Я невчений чоловік, мене було рукоположено, але я ледве вмю відправити службу Богу. Я мало що тямлю в богослов'ї. Та й, мабуть, ідеї теж мало мене приваблюють. Розумієш, колись я спробував було збунтуватися проти синьйорів, а тепер служу їм і від імені синьйора цих земель порядкую собі подібними. Бунтуватися або зраджувати — іншого вибору в нас, посполитих, нема».

«Іноді посполиті розуміють дещо краще, ніж учені», — промовив Вільям.

«Може бути, — відповів келар, здвигнувши плечима. — Але я навіть не знаю, навіщо я робив те, що робив. Розумієш, щодо Сальватора це зрозуміло — він утік з кріпацтва, маючи за плечима дитинство у голоді й недугах... Дольчино був символом бунту, знищення можновладців. У мене ж було інше становище, я походжу з родини міщан, і мені не треба було тікати від голодної смерті. Не знаю, як і сказати... то було свято божевільних, весела гулянка... Там, у горах, з Дольчином, ще до того, як нам довелося їсти м'ясо своїх власних товаришів, що загинули в бою, до того, як чимало з нас померло від виснаження, а що неможливо було поїсти їх усіх, тому їх кидали зі схилів Бунтівничої гори на корм птахам та диким звірям... а може навіть і тоді... ми дихали повітрям... чи вільно мені так сказати? — свободи. Раніше, до того, я не знав, що таке свобода, а проповідники нам казали: "Істина зробить вас свободними" Ми почувалися свободними і думали, що то і є істина. Ми думали, що чинимо слушно...»

«І там ви звикли... до вільних стосунків з жінками?» — спитав я, сам навіть не знаю навіщо, бо від попередньої ночі мене невідступно переслідували слова Убертина, те, що я прочитав у скрипторії, і те, що трапилось потім зі мною. Вільям з цікавістю глянув на мене — мабуть, він не сподівався від мене такої сміливості, а навіть деякого нахабства. Келар зиркнув на мене, мов на якогось небаченого звіра.

«На Бунтівничій горі, — мовив він, — було повно людей, які ціле своє дитинство спали по десятеро і більше в крихітній кімнатці — сестра з братом, батько з донькою. Сам подумай — хіба їм важко було погодитися на це нове становище? Вони могли робити з власної волі те, що раніше робили з konieczності. Зрештою, вночі, коли ти весь час у полоні страху перед ворожим наступом, коли, лежачи до землі, притискаєшся до товариша, щоб не відчувати холоду... Єретики? Ви, ченці, яких ще юними із замку віддають до монастиря, вважаєте, що такий спосіб мислення навіює диявол. Натомість це просто спосіб життя, і

то було... було... чимось новим... Над нами більше не було панів, і з нами — говорили ми собі — був Бог. Я не кажу, що правда була по нашому боці, Вільяме, та й я скоро їх покинув, тому-то ти й бачиш мене тут. Та річ у тім, що я ніколи не розумів цих ваших учених диспутів про вбогість Христа, про *usus facti*, власність, право... Кажу тобі, то був один великий карнавал, а на карнавалі все стає догори ногами. Потім ти старієш, але не мудрішаєш, а стаєш жаджерливим. От таким-от ласолобом, як я... Єретика можна осудити, але чи варто осуджувати ласолоба?»

«Годі, Ремігію, — мовив Вільям. — Я розпитую тебе не для того, щоб дізнатися, як ти жив тоді, я хочу зрозуміти, що сталося тепер. Допоможи мені, і я не прагнутиму твоєї згуби. Я не можу і не хочу судити тебе. Але мусиш сказати мені, що ти знаєш про те, що коїться в обителі. Ти тут всюди крутишся, вдень і вночі, тому напевне щось знаєш. Хто вбив Венанція?»

«Не знаю, присягаюсь тобі. Знаю лиш, коли він помер і де».

«Коли ж? І де?»

«Зараз розповім. Тієї ночі, через годину після повечер'я, я пішов до кухні».

«Як ти туди увійшов і навіщо?»

«Через двері на город. Я маю ключ, який вже давно звелів зробити собі ковалям. Двері від кухні — єдині, які не замикаються на засув зсередини. А причини... неважливі, ти ж сам сказав, що не хочеш звинувачувати мене у слабкостях моєї плоті... — Він ніяково усміхнувся. — Та я б не хотів, щоб ти думав, начебто я все своє життя проводжу в розпусті... Того вечора я шукав там якийсь харч, щоб подарувати дівчині, яку Сальватор мав впустити в мури абатства...»

«Кудою?»

«Ну, крім головної брами, мури мають й інші входи. Про них знає настоятель, знаю і я... Але того вечора дівчина не прийшла, я відіслав її назад саме з огляду на те, що побачив і про що зараз тобі розкажу. Ось чому я спробував було знов покликати її вчора вночі. Якби ви надійшли трохи пізніше, ви б застали не Сальватора, а

мене, це Сальватор мене попередив, що у Вежі хтось є, тому я вернувся до себе в келію...»

«Повернімось до ночі з неділі на понеділок».

«Ось як це було: я зайшов до кухні і побачив на долівці Венанція, мертвого».

«В кухні?»

«Так, біля стоку для води. Він, певно, тільки-но спустився зі скрипторію».

«Не було жодного сліду боротьби?»

«Жодного. Точніше, поряд з тілом лежала розбита чашка і сліди від води на підлозі».

«Чому ти думаєш, що то була вода?»

«Не знаю. Мені здалося, що то вода. Що ж іще то могло бути?»

Як пояснив мені Вільям згодом, чашка ця могла означати дві різні речі. Або саме там, в кухні, хтось дав Венанцієві випити отруйний напій, або ж бідолаха вже проковтнув отруту (але де і коли?) і спустився, щоб напитися і заспокоїти раптовий пал, чи спазм, чи біль, який розпікав йому нутро або язик (адже його язик теж, певно, був чорний, як у Беренгарія).

У кожному разі цього поки що з'ясувати не можна було. Побачивши труп, перестрашений Ремигій замислився, що ж робити, і вирішив не робити нічого. Якщо він покличе на допомогу, йому доведеться визнати, що він ночами тиняється по Вежі, а це б нічим не допомогло вже мертвому побратимові. Тому він вирішив залишити все як є, сподіваючись, що наступного ранку, коли відчинять двері, хтось знайде труп. Він побіг затримати Сальватора, який вже збирався було впустити дівчину в монастир, тоді він зі своїм спільником знов ліг спати, якщо сном можна назвати те неспокійне чужання, у якому вони провели час аж до полуношниці. А на полуношниці, коли свинарі прийшли, щоб повідомити новину абатові, Ремигій гадав, що труп знайшли там, де він його залишив, тому його страшенно здивувало, що труп виявили у глеку. Хто виніс його з кухні? Про це Ремигій не мав найменшого уявлення.

«Єдиний, хто може вільно пересуватися по Вежі, це Малахія», — сказав Вільям.

Келар енергійно заперечив: «Ні, то не Малахія. Себто не думаю... В кожному разі, я не сказав тобі нічого, що могло б зашкодити Малахії...»

«Не турбуйся, який би борг тебе не пов'язував з Малахією. Він щось про тебе знає?»

«Так, — почервонів келар, — і він показав себе чоловіком порядним. На твоєму місці я б краще придивився до Бенція. Він мав якісь дивні стосунки з Беренгарієм і Венанцієм... Але присягаюсь, більш нічого я не бачив. Якщо дізнаюсь щось, скажу тобі».

«Поки що цього досить. Я прийду до тебе, якщо буде потреба». Келар, у якого, очевидно, відлягло від серця, повернувся до своїх торгів, гостро докоряючи селянам, які тим часом попересували якісь там мішки з насінням.

Аж тут до нас підійшов Северин. Він тримав у руці Вільямові лінзи, ті самі, які йому були вкрали позатоніч. «Я знайшов їх у Беренгарієвій рясі, — сказав він. — Вони були у тебе на носі позавчора в скрипторії. Вони твої, правда?»

«Хвала Богу, — радісно вигукнув Вільям. — Ми вирішили дві справи! Я знов маю лінзи і нарешті знаю напевне, що то Беренгарій обікрав нас тієї ночі в скрипторії!»

Ледве ми скінчили розмову, як прибіг Никола з Морімондо, який світився ще більшою радістю, ніж Вільям. У руках він тримав пару готових лінз, оправлених в хомутець: «Вільяме, — вигукнув він, — у мене вийшло, я їх зробив сам, гадаю, все як слід!» Тоді побачив на Вільямовому обличчі інші лінзи і закам'янів. Вільям, щоб не принизити його, зняв старі окуляри і помір'яв нові: «Ці кращі, — сказав він. — Тобто я триматиму старі про запас, а носитиму твої. — Тоді повернувся до мене: — Адсо, я йду до себе в келію, спробую прочитати відомі тобі аркуші. Нарешті! Почекай на мене десь. Я вам вельми вдячний, браття мої любі».

Дзвонили на третій час, і я подався на хори, щоб разом з іншими співати хвалу, псалми, стихи зі Святого письма і Кугіе¹. Всі молились за душу померлого Беренгарія. Я дякував Богові за те, що він повернув нам не одну, а дві пари лінз.

¹ Господи (*гр.*) Kyrie eleison — Господи помилуй.

Мене охопило велике умиротворення. Забувши про всі жахливі речі, які я бачив і чув, я задрімав і прокинувся, коли богослужіння вже скінчилося. Я згадав, що цієї ночі зовсім не спав, і мене турбувало те, що я ще й зужив чимало сил. А коли я вийшов з церкви, моїми думками почав заволодівати спогад про дівчину.

Я спробував було розвіятись і почав бігати по дворищі. Мене охопило легке відчуття запаморочення. Я плескав закликаючи долонями. Тупотів ногами по землі. Мені ще хотілося спати, але я вже почував себе притомним і сповненим життя. Я не розумів, що зі мною коїться.

Четвертого дня ЧАС ТРЕТІЙ,

*де Адам б'ється у любовних переживаннях, тоді надходить
Вільям з Венанцієвим текстом, який, навіть розгаданий,
зостається загадковим*

Справді, інші страхітливі події, що сталися після моєї гріховної зустрічі з дівчиною, примусили мене майже забути цю історію. Зрештою, після того як я висповідався перед братом Вільямом, душа моя позбулася гніту докорів сумління, які я відчув, прокинувшись після свого злочинного падіння, і мені здалося, що разом зі словами я передав братові Вільяму весь той тягар, який ці слова озвучували.

Навіщо ж ще потрібне благодатне омовіння словіді, якщо не для того, аби просто на груди Нашого Господа зняти вагу гріха і докорів сумління, які є його наслідком, і разом з прощенням знов віднайти окрилену легкість душі, забувши про тіло, змучене злом? Та цілковито я не звільнився. Походжаючи у блідому й зимному сонці того зимового ранку, посеред метушні людей і тварин, я став згадувати минулі події по-іншому. Немовби зі всього, що трапилось, зосталось не каяття і розрада від покаяльного омовіння, а самі лиш образи людських тіл та кінцівок. У моїй надто збудженій уяві плигав привид Беренгарія,

роздутого від води, і я здригався від огиди й жалощів. Тоді, щоб прогнати цю з'яву, моя тьма поверталась до інших образів, які недавно знайшли прихисток у моїй пам'яті, і я не міг уникнути того, щоб перед моїми очима (очима душі, але сливе немов і перед тілесними очима) ясно не постав образ дівчини, прегарної й грізної, мов військо, що вишикувалось до бою.

І знов собі обіцяю (я, ветхий переписувач досі не написаної книги, яка довгими десятиліттями промовляла у моїй душі) бути вірним літописцем, і не лише з любові до істини, чи з бажання (хоч яке воно шляхетне) напутити своїх майбутніх читальників, але й для того, щоб полегшити свою збляклу пам'ять, яка стомилася від видив, що катували її ціле життя. А отже, мушу розповісти все — не виходячи за межі пристойності, але без сорому. Тому тепер мені належить виразно і чітко описати те, що я думав тоді, коли, намагаючись приховати від себе самого свої думки, я проходжався по дворищі, іноді пускаючись бігти, немов щоб приписати швидкому рухові несподіване биття свого серця, коли зупинявся, щоб помилуватися працею челядників, сподіваючись, що це відверне мою увагу, коли на повні груди вдихав зимне повітря, як це робить людина, яка п'є вино, щоб забути свій страх або біль.

Але марно. Я думав про дівчину. Моя плоть забула насолоду, сильну, гріховну і минушу (а тому нікчемну), яку дало мені тілесне єднання з нею; та моя душа не забула її обличчя і не могла визнати спогад цей ганебним, ба навіть тріпотіла, немовби в обличчі її сяяли всі розкоші світу.

Я невиразно відчував, не визнаючи перед самим собою правдивості своїх почуттів, що убога ся, нечиста і безсоромна істота, яка продавала себе (і хтозна, як вперто і наполегливо) іншим грішникам, ся Євина донька, слабка, як і всі її сестри, яка стільки разів торгувала своїм тілом, все ж була чимось осяйним і чудовним. Мій розум знав, що вона — корінь гріха, а чуттєвий мій апетит сприймав її як вмістилище всякої благодаті. Важко сказати, що я почував. Можна було б написати, що я, далі перебуваючи в тенетах гріха, в кожную мить гріховно жадав побачити її, і навіть стежив за працею робітників сливе для того, аби

дивитися, чи з-за рогу якоїсь хатини чи з темряви стайні не вирине та постать, яка мене спокусила. Але то була б неправда або намагання прикрити правду пеленою, щоб послабити її силу і очевидність. Бо правда в тім, що я «бачив» дівчину — бачив її в гілках безлистих дерев, які легко тріпотіли, коли прилітав задубілий горобець, щоб знайти там прихисток; бачив її в очах телиць, які виходили з хліва, чув її у меканні ягнят, які переходили мені дорогу. Немов уся вселенна говорила мені про неї, і я бажав — так, бажав знов побачити її, але був готовий навіть змиритися з тим, що ніколи її не побачу, ніколи більше не з'єднаюся з нею, аби лиш мати змогу насолоджуватися тією радістю, яка пронизувала мене наскрізь того ранку, і відчувати її завжди поруч, навіть коли вона вічно буде далеко. То було так — пригадую я собі зараз, — немов цілий Божий світ, ся книга, написана Божим перстом, яка в кожній речі промовляє нам про безконечну добрість свого Творця, світ, в якому кожне створіння є наче літопис і дзеркало життя і смерті, в якому найменша троянда є глосою до нашого земного шляху, — немов увесь світоустрій ні про що інше мені не мовив, як про обличчя, яке я ледве розгледів у пашистому затінку кухні. Я віддався на волю цим фантазіям, бо говорив собі (точніше, навіть не говорив, бо в ту мить думки мої годі було перекласти словами): якщо цілий вселенній судилося промовляти мені про всемогутність, благість і мудрість Сотворителя, якщо того ранку цілий світ промовляв мені про дівчину, яка (нехай і грішниця) все ж була однією з глав великої книги сотворення, стихом з величного псалма, що його співає космос, — то ж я казав собі (і тепер кажу): якщо так діється, то се не може не бути частиною великого теофанічного замислу, на якому тримається світ, замислу, укладеного на манір струн цитри, дивогоїдного співзвуччя і гармонії. Немов сп'янілий, я упивався її присутністю у всіх речах, які бачив, і в них її бажав і, споглядаючи їх, втамовував свою жагу. Та все ж я відчував і біль, бо, навіть ошчасливлений незліченними маревами присутності, я водночас важко переживав відсутність. Нелегко мені пояснити сю тайну суперечностей, знамення того, що людський дух вельми крихкий і не-

спроможний прямо йти стежками божественного розуму, який побудував світ, мов досконалий силогізм; з цього силогізму наш дух вловлює лиш окремі і часто несув'язні твердження, а тому ми так легко стаємо жертвами оман лукавого. Чи було оманою лукавого те, що так зворушило мене того ранку? Нині я вважаю, що таки було, бо я був тоді новіцем, але, мислю собі, те людське почуття, яке розбурхалось тоді у мені, не було лихим саме у собі, а лиш стосовно мого стану. Бо то було почуття, яке притягує чоловіка до жінки, щоб один з'єднався з другою, як казав апостол народів, і обоє стали плоттю єдиної плоті, і разом породжували нових людських істот і помагали собі навзаєм від юності до старості. Але апостол говорив це тим, хто шукає ліку від хоті, не бажаючи згоріти в ній, та нагадував, що набагато ліпшим є стан чистоти, якому я, чернець, посвятив себе. Тому того ранку я страждав від того, що було недугою для мене, а для інших було, мабуть, благом, найсолодшим благом, тому нині я розумію, що сум'яття моє спричинила не ганебність моїх думок, які самі у собі були чисті й лагідні, а ганебний зв'язок між моїми думками і складеними мною обітами. А отже, я зле чинив, що насолоджувався річчю, благою під одним оглядом і лихою під другим, і хиба моя полягала в тому, що я намагався примирити веління моєї раціональної душі з моїм природним апетитом. Тепер я знаю, що карався я суперечністю між явленням розумовим апетитом, в якому має проявлятися царство волі, і явленням чуттєвим апетитом¹, підпорядкованим людським пристрастям. Сказано ж бо, *actus appetitus sensitivi in quantum habent transmutationem corporalem annexam, passiones dicuntur, non autem actus voluntatis*². А у мене прояв апетиту власне і супроводжувався тремтінням цілого тіла, фізичною охотою кричати і метушитися. Ангельський доктор³ твердить, що при-

¹ Апетит, за Арістотелем, це стремління кожного живого створіння до своєї мети. Схоластики відрізняють природний апетит і явлений, або викликаний, апетит. Останній є розумовим, якщо змагає до цілі, пізної розумом, і чуттєвим, якщо змагає до цілі, пізної чуттями.

² Вияви чуттєвого апетиту, оскільки вони ведуть до тілесного преображення, називають пристрастями, а не чинами волі (*лат.*).

³ *Doctor angelicus* — так називали Тому Аквінського.

страсті самі по собі зовсім не лихі, якщо їх вгамовує воля, яку спрямовує раціональна душа. Але того ранку моя раціональна душа дрімала від втоми, і втома ця стримувала гнівливий апетит, що вбачає у доброму і лихому цілі, які треба завоювати, але не жадальний апетит, який бачить у доброму і лихому щось спізнане. На виправдання своєї тодішньої безвідповідальної легковажності скажу нині словами ангельського доктора, що мене безсумнівно заполонила любов, яка є пристрасстю і космічним законом, бо й вагота тіл теж є природною любов'ю. І ця пристрассть природним чином спокусила мене, адже *appetitus tendit in appetibile realiter consequendum ut sit ibi finis motus*¹. Тому, звичайно, *amor facit quod ipsae res quae amantur, amanti aliquo modo uniantur et amor est magis cognitivus quam cognitio*². І я справді бачив тепер дівчину краще, ніж бачив її попереднього вечора, і я розумів її *intus et in cute*³, бо у ній я розумів себе, а в собі — її. Тепер я замислююсь — чи те, що я відчував, було дружньою любов'ю, якою подібний любить подібного і прагне лишень його добра, а чи жадальною любов'ю, якою людина прагне власного добра, а той, кому чогось бракує, прагне лиш того, що цей брак може заповнити. І мислю собі, що вночі то була жадальна любов, бо від дівчини я хотів чогось, чого ніколи не мав, але вранці я вже нічого не хотів від неї, прагнув лиш її добра, бажав, щоб вона збулася тієї жорстокої потреби, яка приневолювала її віддаватися за абиякий харч, щоб вона була щаслива, і я не хотів більше просити у неї нічого, а лиш далі думати про неї і бачити її у ягнятах, коровах, деревах, у ясному світлі, яке оповивало радістю монастирське обійстя.

Тепер я знаю, що причиною любові є добро, а що таке добро, визначає знання, і любити можна лише те, про що знаєш, що воно благе, і дівчину я спізнав як добро для гнівливого апетиту, але як зло для волі. Але тоді я перебував у полоні багатьох вельми суперечливих порухів

¹ Апетит тяжіє до того, щоб реально здобути те, до чого він звернений, щоб це поклало край сум'яттю (*лат.*).

² Любов робить так, щоб люблячий і люблений якимсь способом з'єдналися, і любов краще пізнає, ніж саме пізнання (*лат.*).

³ І всередині, і зовні (*лат.*).

душі, бо те, що я відчував, подібне було до найсвятішої любові, як її описують учителі церкви: воно породжувало у мені екстазу, у якій закоханий і коханий прагнуть того самого (і в ту мить якесь таємниче осяяння дало мені певність, що дівчина, де б вона не була, прагне того самого, що й я), і я відчував ревності, але не те лихе почуття, яке засудив Павло у першому посланні до коринтян, бо воно є *principium contentionis*¹ і не допускає *consortium*² з коханим, а те, про яке говорить Діонісій у «Божественних іменах», називаючи ревним навіть Бога *propter multum amorem quem habet ad existentia*³ (я теж любив дівчину просто тому, що вона жила на світі, і відчував радість, а не заздрощі, що вона існує). Я ревнував у тому сенсі, в якому ангельський доктор зве ревності *motus in amatum*⁴; то були приязні ревності, які спонукають поборювати все те, що шкодить коханому (і в ту мить я не мріяв про інше, ніж звільнити дівчину з-під влади того, хто купує її тіло, опоганюючи своїми згубними 'пристрастями).

Тепер я знаю, як каже ангельський доктор, що любов може шкодити тому, хто любить, коли вона надмірна. І моя любов була надмірною. Я лиш пробую пояснити, що відчував тоді, зовсім не намагаючись виправдати свої почуття. Я оповідаю про грішне палахкотіння своєї молодості. Воно було злом, але заради істини мушу сказати, що тоді я відчував його як небачене благо. Це має послужити наукою для тих, хто, як я, потрапить у сіті спокуси. Нині я, старець ветхий, знаю тисячі способів уникнути цих спокус (і замислююся над тим, чи варто цим пишатися, адже спокуси полуденного біса вже не турбують мене; зате я підвладний іншим спокусам, тому питаю себе, чи те, що я роблю зараз, не є гріховною поблажливістю до земної пристрасті згадування, немудрим намаганням не піддатися плинові часу й уникнути смерті).

Тоді ж мене ледве врятував якийсь чудовний зблиск інтуїції. Дівчина являлася мені у природі і в людських

¹ Джерело незлагоди (лат.).

² Поєднання (лат.).

³ Через ту велику любов, яку Він живить до сущого (лат.).

⁴ Порив до коханого (лат.).

ділах, які мене оточували. Тому, завдяки щасливому злогадові душі, я занурився у широке споглядання цих речей. Я спостерігав за працею чередників, які виводили волів зі стайні, свинарів, які несли поживу свиням, чабанів, які гукали собак, щоб зігнати до купи овець, стежив за селянами, які несли полбу і просо до млина і виходили з нього з мішками доброго млива. Я поринув у споглядання природи, намагаючись забути свої думки, силкуючись дивитись на всю твар так, як вона поставала передо мною, щоб радісно забутись у цьому видовиші.

Яким чудовним воно було, це видовище природи, ще не торкнутої людськими, часто-густо лиходійними мудрощами!

Я бачив ягня, яке було так назване на підтвердження його чистоти і доброти. Адже слово *agnus*¹ походить від того, що ця тварина *agnoscit*, себто впізнає свою матір, впізнає її голос посеред отари, а мати його, посеред стількох подібних до нього ягнят, які подібно мекають, завжди знаходить свого сина, щоб погодувати його. Я побачив вівцю, назва якої, *ovis*, походить від *ab oblatione*², бо з давніх-давен її використовували для жертвоприношень; вівця ж, як відомо, тільки-но западе зима, звикла жадібно шукати траву, і до того, як пасовиська вразить мороз, вона наїдається досхочу. Отари охороняли собаки, звані *canis*, що виводиться від *canog*³, адже гавкають вони великим голосно. Бувши твариною, досконалішою від інших, обдарованою вищим даром проникливості, собака легко впізнає свого господаря; він навчений полювати на диких звірів у лісах, охороняти отари від вовків, захищати дім і дітей свого господаря, й іноді, виконуючи цю свою повинність, він гине. Царя Гараманта відвела на батьківщину з ворожого полону зграя з двохсот собак, які пробилися крізь ворожі лави; Ясонів собака Лікій після смерті хазяїна відмовився від їжі і врешті помер від виснаження; пес царя Лізимаха кинувся на вогнище, щоб згоріти разом з тілом свого господаря. Собака має здатність зілювати

¹ Ягня, агнець (*лат.*). Тут і далі цитати з Ісидора Севільського (див. *Глосарій*).

² Для приношення (*лат.*).

³ Звуки, шум, галас (*лат.*).

рани, облизавши їх своїм язиком, а язик його цуценят зцілює виразки кишечника. Природа його така, що собака може двічі споживати ту саму їжу, виблювавши її. Розсудливість його є символом досконалості духа, а чудотворна сила його язика є символом очищення від гріхів, отриманого через сповідь і покаяння. А що собака з'їдає те, що виблював, то се рівно ж є знаком того, що після сповіді ми повертаємось до давніх гріхів, і мораль ся мала для мене великий хосен того ранку, напоумляючи мое серце, поки я захоплено споглядав чудеса природи.

Тим часом ноги привели мене до стаєнь, звідки волопаси виводили ватагу волів. Й одразу вони постали переді мною такими, якими були і є — символами приязні і доброти, бо кожен віл при роботі озирається, шукаючи свого товариша по запрягу, чи не відійшов він часом кудись, і кличе його, лагідно мукаючи. Воли звикли самі слухняно повертатися до стайні, коли дощить, а знайшовши прихисток біля ясел, весь час витягують голову, щоб визирнути надвір — чи не пройшла негода, надто бо прагнуть повернутися до праці. Разом з волами в ту мить зі стаєнь виходили телята обох статей, а назва їх, *vitellus*, береться від *viriditas*¹, а може, й від *virgo*², бо в цім віці вони ще свіжі, молоді й цнотливі, і негоже я чиню, мовив я сам до себе, що у їхніх граціозних порухах шукаю образ дівчини, яка втратила свою цноту. Ось про що я розмисляв, замирившись зі світом і з самим собою, спостерігаючи за веселим метушінням тієї ранкової пори. І думка про дівчину покинула мене, а радше я зробив зусилля — і той жар, який я відчував до неї, преобразився у відчуття внутрішньої радості й побожного сумиру.

Я сказав собі — світ благий і гідний зачудування. Благота Божа являється нам навіть у найстрахітливіших тваринах, як пояснює Гонорій з Отена. Адже існують змії, такі великі, що пожирають цілих оленів і перепливають океан, існує звір, що зветься кенокрока, який має тіло віслюка, роги гірського козла, груди і пашу лева, копита коня, але роздвоєні, як у вола, вуста, розріз яких до-

¹ Свіжість, бадьорість, міцність (*лат.*).

² Дівчина, діва, дівця (*лат.*).

ходить до самих вух, майже людський голос, а замість зубів — тверду кістку. Є ще звір мантихора, з людським обличчям, трьома рядами зубів, тілом лева, хвостом скорпіона, сіро-зеленими очима, сама вона кольору крові, а голос її подібний до шипіння змії, і жадібна вона до людського м'яса. Бувають ще потвори, які мають по вісім пальців на ногах, вовчу морду, гострі пазури, овечу шкіру і гавкають, наче собаки; старіючи, вони не сивіють, а чорніють, і живуть набагато довше від нас. А є створіння, які мають очі на плечах, а замість ніздрів — два отвори в грудях, бо бракує їм голови, а ще інші створіння, що мешкають на берегах Гангу, живуть лише запахом певного овоча, а відійшовши від нього, помирають. Та навіть всі ці розмаїті огидні bestii співають хвалу Творцеві та його мудрості, як і собака, віл, вівця, ягня і рись. І тоді я сказав собі словами Вінсента з Бове: яка велич сокрита навіть у найменших красошах сього світу, як утішно окові розуму споглядати уважно не лише способи, числа і порядки речей, подиву гідним чином установлені для цілої вселенної, але й спливання часу, який снується безнастанно у послідовностях і падіннях, несучи у собі знамення смерті того, що народилося. Зізнаюсь, хоч який я грішник, хоч душа моя ще недавно була в'язнем плоті, але тоді мене охопила духовна ніжність до Творця і закономірностей сього світу і я з радісним благоговінням подивляв велич і сталість сотворення.

* * *

У такому гарному настроєнні духа й застав мене мій учитель, коли ноги мої майже без мого відома, обійшовши навколо сливе цілу обитель, принесли мене туди, де ми розійшлися були дві години тому. Вільям був уже там, і те, що він мені сказав, відвернуло мене від моїх розважань і знов скерувало мій ум на похмурі тайнощі абатства.

Вільям виглядав дуже задоволеним. В руці він тримав Венанційв аркуш, який він нарешті розшифрував. Ми пішли до нього в келію, подалі від нескромних вух, і він переклав мені те, що там прочитав. Ось що говорив грецький текст після фрази зодіакальною абеткою (*secretum finis Africae manus supra idolum age primum et septimum de quatuor*):

Страхітлива трутизна, яка дає очищення...

Найкраща зброя, щоб знищити ворога...

Використовуй простих людей, нікчемних і потворних, черпай утіху з їх вад... Вони не мають померти... Не в домівках людей знатних і могутніх, а в сільських поселеннях, після щедрої трапези та узливань... Опецькуваті тіла, потворні обличчя.

Гвалтують дівиць і лежать з блудницями, без зла і страху.

Інша істина, інший образ істини...

Шанигідні смоківниці.

Безсоромний камінь котиться рівниною... На очах.

Треба обманювати й обманом заганяти в пастку, говорити протилежне, ніж думаєш, говорити одне, а мати на увазі інше.

Цикади співатимуть їм із землі.

Оце й усе. Як на мене, це мало що давало, майже нічого. Схоже на маячню причинного — так я й сказав Вільямові.

«Може бути. І мій переклад робить це ще безглуздішим, ніж воно є насправді. Бо греку я знаю досить прибіжно. І все ж, навіть якщо припустити, що Венанцій був божевільний або що божевільним був автор книги, це не пояснює, чому стільки людей — і не всі з них божевільні — докладали таких зусиль, спочатку щоб сховати цю книгу, а відтак — щоб знайти її...»

«Хіба ці нотатки взято з тієї таємничої книги?»

«Усе це, безперечно, занотував Венанцій. Сам бачиш, це не давній пергамен. Він, мабуть, записував собі дещо, читаючи книгу, інакше не писав би по-грецьки. Він, певно, скорочено переписав деякі фрази з книги, яку він іє з *finis Africae*. Принісши її до скрипторію, він почав читати, занотовуючи те, що йому здавалось вартим уваги. Тоді щось сталося. Може, йому стало погано, або він почув, що хтось надходить. Тоді він поклав книгу разом із нотатками під свій стіл, збираючись повернутися до неї наступного вечора. Хай там як, але лише цей аркуш дасть нам змогу розгадати природу цієї таємничої книги, і тільки з природи цієї книги ми зможемо виснувати природу вбивці. Бо в кожному злочині, скоєному задля володіння якимсь предметом, природа сього предмета має дати нам якусь вказівку, нехай навіть дуже незначну, на природу

вбивці. Якщо вбивство здійснене задля жмені золота, значить, убійник — людина жадібна, якщо ж задля книги, значить, убійник прагне зберегти для себе таємниці цієї книги. Тому належить дізнатись, про що йдеться у книзі, якої ми не маємо».

«І з цих кількох рядків ви зможете зрозуміти, про яку книгу йдеться?»

«Любий Адсо, ці рядки схожі на уривки з якогось священного тексту, і значення їх виходить за межі дослівного. Коли я читав їх нині вранці, після нашої розмови з келарем, мене вразив той факт, що й тут є натяк на посполитих і селян як носіїв істини, відмінної від істини мужів учених. Келар дав нам зрозуміти, що з Малахією його зв'язує якесь дивне спільництво. Може, Малахія переховує якийсь небезпечний еретичний текст, що його дав йому Ремигій? Тоді, схоже, Венанцій прочитав і занотував якісь таємничі вказівки щодо спільноти грубих і неотесаних людей, які повстали проти всього і всіх. Але...»

«Але що?»

«Але цьому моєму припущенню суперечать дві речі. По-перше, Венанцій, схоже, не цікавився такими питаннями: він перекладав грецькі тексти, а не проповідував ересі... По-друге, це моє початкове припущення не пояснює фраз про смоківниці, камінь та цикади...»

«Може, це загадки, які мають зовсім інше значення, — став гадати я. — Чи ви маєте інше припущення?»

«Маю, але воно ще невиразне. Читаючи ці рядки, маю враження, що колись я вже зустрічав деякі з цих слів, мені згадуються подібні фрази, які я бачив деінде. Мені навіть здається, що ці нотатки говорять про щось, про що вже була мова напередодні... Але не можу згадати, що це було. Мушу поміркувати над цим. Може, мені доведеться перечитати деякі інші книжки».

«Як це? Щоб дізнатися, про що мовить одна книга, ви маєте перечитати інші?»

«Іноді буває і так. Часто-густо одні книжки мовлять про інші. Нерідко цілком невинна книга є наче зерно, яке проростає книгою небезпечною, або навпаки, вона сама є солодким овочем, що проріс з гіркокого кореня. Хіба, чи-

таючи Альберта, ти не здогадаєшся, що міг сказати Тома? Або, читаючи Тому, не дізнаєшся, що сказав Аверроес?»

«А й справді», — захоплено мовив я. Досі я думав, що кожна книга говорить про речі — божественні вони, чи людські, — які перебувають поза книжками. А тепер я зрозумів, що нерідко книги говорять про книги, точніше, вони немов перемовляються між собою. У світлі цих роздумів бібліотека здалася мені місцем ще бентежнішим. То було місце тривалого, вікодавнього перешіптування, невловної бесіди між одним пергаменом і другим, живим створінням, вмістилищем сил, яких не годен приборкати людський розум, скарбницею породжених багатьма умами тайнощів, які пережили смерть тих, хто їх породив або зберіг для інших.

«Але тоді, — мовив я, — навіщо тримати книжки в таємниці, якщо з книжок явних можна вийти на книжки таємні?»

«На відтинку часу, що вимірюється століттями, це й справді нічого не дає. Але на роки і дні щось таки дає. Ти ж бачиш, що ми опинилися в глухому куті».

«А отже, бібліотека слугує не для того, щоб являти істину, а щоб стримувати її явлення?» — здивовано спитав я.

«Не завжди і не конче. Але в цьому випадку це так».

Четвертого дня ЧАС ШОСТИЙ,

*де Адсо йде по трюфелі і спостерігає за прибуттям
міноритів, вони довго бесіднують з Вільямом та
Убертином, і з'ясовуються деякі вельми сумні речі
про Йоана XXII*

Виклавши ці міркування, мій учитель вирішив не робити більш нічого. Я вже казав, що іноді у нього бували миттєвості цілковитого безруху, немов ненастанний цикл небесних світил зупинився, а разом з ними й він. Так було й того ранку. Він простягнувся на сіннику, втупившись очима в порожнечу і схрестивши руки на грудях, ледь ворухачи губами, немов відмовляв молитву, але уривчасто і без побожності.

Я зрозумів, що він заглибився в роздуми, і вирішив пошанувати його задуму. Я вийшов у двір і побачив, що сонце померхло. Чудовий і прозорий ранок (а день наближався до кінця своєї першої половини) ставав вологим і мрячним. З півночі плвли важкі хмари і насували на верхівку гори, вкриваючи її легкою поволокою. Схоже було на туман, і такий же туман, здавалось, піднімався і з землі, та на цій висоті нелегко було відрізнити імлу, яка здіймалася знизу, від імли, яка стелилась ізгори. Важко стало розгледіти обриси віддалених будівель.

Я побачив Северина, навколо якого весело купчилася зграйка свинарів зі своїми свиньми. Він сказав, що вони йдуть вздовж підгорка і далі в долину шукати трюфелі. Я ще ніколи не куштував цього вишуканого плоду підліска, що водився на цьому півострові і, схоже, був вельми поширений на землях бенедиктинських монастирів — чи то у Норчі, де він чорний, чи у цих краях, де він білий і пахучий. Северин пояснив мені, що це таке, яке воно смачне і скількома різними способами можна його готувати. І сказав, що його дуже важко знайти, бо він ховається під землею, потайніше від гриба, і єдиними тваринами, які здатні його винюхати, є свині. Але знайшовши, вони відразу беруться його їсти, тому їх треба притьмом відігнати і викопати трюфель з-під землі. Пізніше я дізнався, що цього полювання не цураються й немало родовитих людей і ходять отак назирці за свиньми, ніби то шляхетні гончаки, а за ними вслід ідуть пахолки з мотиками. Пригадую навіть, що багато років опісля один вельможа з моїх країв, з'яючи, що я бував в Італії, спитав мене, чому там деякі синьйори, як він сам бачив, ходять пасти свиней, і я засміявся, зрозумівши, що насправді вони ходили по трюфелі. Але коли я сказав йому, що ці синьйори шукали під землею «трюфелі», — щоб поласувати ними, тому добродієві здалося, начебто я сказав, що вони шукали «der Teufel», — себто диявола, і він побожно перехрестився, отетерію дивлячись на мене. Потім непорозуміння з'ясувалося і ми обоє розсміялися. Ось яка магія людських мов, які часто-густо, за домовленістю між людьми, подібними звуками виражають різні речі.

Северинові приготування заінтригували мене, і я вирішив піти з ним; зрештою я зрозумів, що він зайнявся цим, аби забути сумні події, які гнітили усіх; і я подумав, що, допомагаючи йому забути його думки, я, можливо, якщо не забуду, то принаймні втихомирю свої. І не приховуватиму — адже я постановив собі писати завжди тільки правду, — в глибині душі мене вабила думка, що, зійшовши у долину, я, можливо, хоч краєм ока побачу одну особу, яку тут не називатиму. Але сам себе я мало не вголос запевняв, що, оскільки того дня очікувано прибуття обох делегацій, мені, може, вдасться побачити прибуття бодай однієї з них.

Поки ми постулово сходили звивистою стежкою вниз, повітря роз'яснювалося; не те щоб визирнуло сонце, бо верхню частину неба далі застинали хмари, але все було чітко видно, бо мряка залишилася у нас над головами. Коли ми вже добряче відійшли, я озирнувся, щоб подивитися на маківку гори і не побачив нічого: від половини підйому і далі, верхівка гори, дворище, Вежа — усе щезло між хмарами.

У ранок нашого прибуття сюди, коли ми вже були у горах, з деяких закрутів все ще було видно море, яке було всього лиць за десять миль звідси, а може, й менше. Наш шлях був багатий на несподіванки, бо ми то опинялися раптом немов на гірській терасі, яка стрімко уривалася над чудовою затокою, то вступали в глибоку ущелину, де нависали гряди гір, і одна гора затуляла іншій вид на далеке узбережжя, а сонце насилу проникало в глиб долини. Ніде інде, ніж в тих місцях Італії, я не бачив такого тісного і несподіваного взаємопроникнення моря й гір, узбережжя і високогірних краєвидів, а у вітрі, який свистів між ущелинами, чулося відлуння поперемінного зіткнення цілющого морського повітря і крижаних подувів високогір'я.

Але того ранку все було сіре, майже молочно-біле, обрису не було видно, навіть коли ущелини відкривались у бік далеких берегів. Одначе я надто забарився на спогадах, а вони мало стосуються історії, яка нас цікавить, мій терплячий читальнику. Тому не розповідатиму про всі перипетії наших пошуків «derteufel». Краще розповім

про посольство міноритів, яке я побачив першим й одразу побіг до монастиря, щоб попередити Вільяма.

Учитель мій почекав, аж поки новоприбулі вступлять в мури обителі і згідно зі звичаєм привітаються з настоятелем. Відтак підійшов до їхнього гурту, по черзі обняв кожного і по-братньому зі всіма привітався.

Пора трапези вже минула, але один зі столів заздалегідь приготували для гостей, і абатові вистачило делікатності залишити їх на самоті з Вільямом, щоб вони, не дуже зважаючи на правило, могли вільно споживати їжу і водночас обмінятися враженнями: адже, зрештою, йшлося — хай Бог простить мені це незугарне порівняння — про щось на кшталт військової ради, яку слід було провести щонайшвидше, поки не наскочило враже військо, сиріч авіньйонська легация.

Нічого й казати, що новоприбулі відразу зустрілися й з Убертином, якого привітали зі здивуванням, радістю і благоговінням, що пояснювалося і його довгою відсутністю, і страхами, пов'язаними з його зникненням, і видатними якостями сього відважного ратника, який вже десятиліттями вів ту саму битву, що й вони.

Про ченців, які входили в цей гурт, я розповім пізніше, коли мовитиму про сходи, що відбулись наступного дня. Зрештою, з ними я розмовляв небагато, бо всю мою увагу поглинула рада трьох, яку відразу ж утворили Вільям, Убертин і Михаїл з Чезени.

Михаїл здався мені вельми чудним чоловіком: при всьому його напрочуд гарячому францисканському запалі (його жести і мова іноді-нагадували жести і мову Убертина у моменти містичного захвату) він був людяно теплий і сердечний, а як уродженець Романії вмів оцінити радість доброї трапези і тішитися товариством друзів; він був огрядистий і гострий умом, але, коли мова заходила про питання стосунків між володарями, міг раптом стати пильним і спритним, наче лисиця, і незворушним, наче кріт; він був здатний на щирий сміх, на запальні сутички, на проречисту мовчанку, умів вправно відірвати погляд від співрозмовника, щоб неухважною замаскувати своє небажання відповісти на його запитання.

Я вже дещо розповідав про нього на попередніх сторінках — то були речі, які я чув від інших, котрі теж, либонь, знали це не з перших уст. А тепер я вже краще розумів його суперечливу поставу і несподівані зміни політичних планів, якими в останні роки він дивував своїх власних друзів і послідовників. Як генеральний настоятель чину міноритів, він був, у принципі, спадкоємцем святого Франциска, а насправді — спадкоємцем його наслідувачів: йому довелося змагатися святістю і мудрістю з таким попередником, як Бонавентура Баньореджієць, він був зобов'язаний гарантувати дотримання правила і водночас дбати про гаразди цього такого могутнього і розгалуженого ордену; він мав прислухатися до думок дворів і міських управ, які, офіруючи орденів милостині, підносячи дари і заповідаючи маєтки, були для нього джерелом процвітання і багатства; разом він мусив дбати й про те, щоб потреба у покаянні не виштовхувала за межі ордену щонайзапальніших спіритуалів, адже це могло призвести до розпаду цього славного згромадження, яке він очолював, на цілу низку єретичних ватаг. Він мав догодити Папі, імператорові, ченцям убогого життя, святому Францискові, який, без сумніву, наглядав за ним з небес, і християнському людові, який наглядав за ним із землі. Коли Йоан засудив усіх спіритуалів як єретиків, Михаїл не завагався віддати йому на поталу п'ятьох найнепокірніших братчиків з Провансу, дозволивши послати їх на вогнище. Але усвідомлюючи (і тут, мабуть, не обійшлося без впливу Убертина), що послідовникам євангельської простоти в ордені симпатизувало чимало людей, він зробив усе, щоб через чотири роки Перуджійська капітула підтвердила постулати спалених. Звичайно, при цьому він постарався узгодити цю потребу простоти, яка могла привести до ересі, зі звичаями та законами чину, домагаючись, аби бажання ордену стали також бажаннями Папи. Одначе, чекаючи нагоди, щоб переконати Папу, без дозволу якого рухатися далі він не хотів, не нехтував він і прихильним ставленням до нього цісаря та імперських богословів. Ще за два роки до того дня, коли я зустрів його, під час генеральної капітули в Ліоні, своїм ченцям він звелів згадувати особу Папи лише стримано і шанобливо (і це було всього лиш кілька місяців по тому, як Папа, говорячи про

міноритів, докоряв їм за «їхнє гавкання, блуди і безумства»). І от тепер він сидів за трапезою, сердечно бесідуючи з людьми, які Папу згадували без найменшої шаноби.

Про решту я вже говорив. Йоан хотів бачити його в Авіньйоні, а він водночас хотів і не хотів туди їхати, тож зустріч, призначена на наступний день, мала вирішити, як і з якими гарантіями має відбутися ця подорож, щоб вона не виглядала ні як повне підпорядкування Папі, ні як виклик йому. Не думаю, що Михаїл колись особисто зустрічався з Йоаном, принаймні відколи той став Папою. А якщо навіть зустрічався, то не бачив його вже давно, і друзі його поспішили описати постать сього святокупця у вельми похмурих барвах.

«Мусиш пам'ятати одне, — казав йому Вільям, — тобі не можна довіряти його присягам, він завжди дотримується їхньої букви, порушуючи дух».

«Усім відомо, — сказав Убертин, — як було під час його обрання...»

«Я б назвав це не обранням, а узурпацією! — втрутився один із бесідників, вимова якого нагадувала вимову мого учителя. Згодом я почув, що його звали Гугом з Новокастра. — Навіть у смерті Климента V далі є багато неясного. Король ніколи не пробачив Климентові, що той обіцяв посмертно осудити Боніфація VIII, а потім зробив усе, аби не затаврувати свого попередника. Ніхто до пуття не знає, як і чому Климент помер у Карпантра¹. Відомо лише, що кардинали з'їхалися до Карпантра¹ на конклав, проте нового Папу обрано не було, бо суперечка цілком слушно перейшла на вибір між Авіньйоном і Римом. Не знаю добре, що там сталося у ті дні, кажуть, зчинилася справжня різанина — небіж померлого Папи погрожував кардиналам, їхніх слуг по-звірячому повбивали, палац підпалили, кардинали поскаржилися королю, а той їм — він, мовляв, ніколи не хотів, щоб Папа покидав Рим, хай наберуться терпіння і зроблять слушний вибір... Тоді Філіп Красивий помирає, і за яких обставин — теж лиш Бог один знає...»

«Або диявол», — мовив Убертин, перехрестившись, і всі перехрестились услід за ним.

¹ Місто у Франції.

«Або лиш диявол один знає, — вишкірив зуби Гуго. — Одне слово, на престол сходить новий король, який править тільки вісімнадцять місяців і вмирає, а через кілька днів помирає і його тільки-но народжений спадкоємець, тоді трон дістається регентові, його братові...»

«І ним є той самий Філіп V, який, ще будучи графом Пуатьє, знов зігнав до купи кардиналів, які повтікали з Карпантра», — сказав Михаїл.

«Атож, — продовжував Гуго, — він зачинає їх на конклав у Ліоні, у домініканському монастирі, присягнувшись, що дбатиме про їхню безпеку і не триматиме їх там силоміць. Втім, варто лиш було їм покласти на його милість — і він не лише взяв їх під ключ (що, зрештою, цілком слушно), але й відо дня в день став зменшувати харч для них, аж поки не буде винесено рішення. І кожному обіцяв підтримати його як кандидата на престол. Коли потім він став королем, кардинали, втомлені дворічним ув'язненням, боячись зостатися там до кінця життя, харчуючись аби-як, погодилися на все і, утроби ненаситні, обрали на Петрову катедру того понад сімдесятилітнього гнома...»

«Авжеж, він таки схожий на гнома, — засміявся Убертин, — та й на вигляд хирлявенький, але насправді він міцніший і хитріший, ніж гадають!»

«Шевчук неотесаний», — буркнув один з легатів.

«Христос був сином теслі! — з докором сказав Убертин. — Не в тім річ. Він людина освічена, вивчав право у Монпельє і медицину в Парижі і завжди вмів щонайдоречніше вибирати собі друзів, щоб здобути, коли йому було потрібно, і єпископські трони, і кардинальський капелюх, а будучи радником Роберта Мудрого в Неаполі, він багатьох вразив гостротою свого ума. А як єпископ Авіньйонський давав Філіпу Красивому слушні ради (я маю на увазі, слушні для цілей того ганебного починання) для того, щоб занепастити тамплієрів. Після обрання йому вдалося зірвати плани кардиналів, які змовилися було вбити його... Та я не про це, я говорив про його вміння не дотримувати слова, уникаючи звинувачення у кривоприсязі. Коли його обирали, він, як умову свого обрання, пообіцяв кардиналові Орсіні, що поверне папський престол до Риму, і на святих тайнах присягнув,

що, коли не виконає своєї обітниці, ніколи не сяде на коня чи мула. І знаєте, що зробила ся лисиця? Коли його коронували в Ліоні (проти волі короля, який хотів, аби церемонія відбулася в Авіньйоні), з Ліона до Авіньйона він їхав кораблем!»

Усі ченці засміялися. Папа таки був кривоприсяжцем, але йому не можна було відмовити у певній дотепності.

«Сорому в нього ні на гріш, — додав Вільям. — Хіба Гуго не казав, що він навіть не бажає приховувати свою несовісність? Хіба ти, Убертине, не розповідав про те, що він сказав кардиналові Орсіні у день свого прибуття в Авіньйон?»

«Звичайно, — мовив Убертин, — мовляв, небо Франції таке чудове, що він не розуміє, навіщо йому повертатись поміж римські руїни. І оскільки Папа, як і святий Петро, має владу зв'язувати і розв'язувати, то він і скористався тепер цією владою, вирішивши zostатися там, де він є і де йому добре. А коли Орсіні спробував було нагадати, що його обов'язком є мешкати на Ватиканському пагорбі, він гостро закликав його до послуху й на цьому обірвав суперечку. Але історія з присягою цим не скінчилася. Зійшовши з корабля, він мав сісти на білу кобилу, а за ним мали їхати кардинали на чорних конях, як приписує традиція. Але він пішов до єпископського палацу пішки. Зрештою, я й справді не чув, щоб він будь-коли сів на коня. І від сього чоловіка, Михаїле, ти очікуєш, що він дотримає тих гарантій, які дасть тобі?»

Михаїл запав у довгу мовчанку. Тоді промовив: «Я можу зрозуміти бажання Папи zostатися в Авіньйоні і не ставлю його під сумнів. Але й він не зможе поставити під сумнів наше бажання убогості і наше тлумачення прикладу Христа».

«Не будь наївним, Михаїле, — втрутився Вільям, — ваше, наше бажання проливає зловісне світло на його бажання. Мусиш усвідомити, що вже багато століть на папський трон не сходив такий жадібний чоловік. Вавилонські блудниці, проти яких гримів свого часу наш Убертин, продажні папи, про яких говорили поети твого краю, як оцей Аліг'єрі, були лагідними і поміркованими ягнятами, порівняно з Йоаном. Це сорока-злодійка, гебрей-

лихвар, вони в Авіньйоні облаштовують більше оборудок, ніж у Флоренції! Я дізнався про його ганебну угоду з не-божем Климента, Бертраном де Готом, що причинився був до різанини в Карпантра (під час якої, між іншим, кардиналів звільнили від зайвої ваги їхніх коштовностей): він прибрав до рук скарби свого дядька, а вони були неабиякі, та від Йоана не сховалося ніщо з того, що він украв (у буллі «Cum venerabile»¹ він докладно перелічує монети, золоте і срібне начиння, книги, килими, самоцвіти, клейноти...). Але Йоан вдав, буцім не знає, що Бертран наклав лапу на понад півтора мільйона золотих флоринів під час пограбування Карпантра, зате став допоминатися іншого — тих трьохсот тисяч флоринів, які, за визнанням Бертрана, той дістав од дядька «на побожну ціль», сиріч на хрестовий похід. Дійшли згоди, що половину суми Бертран залишить на хрестовий похід, а другу половину передасть папському престолові. Врешті-решт хрестового походу Бертран так і не влаштував — принаймні поки що, а Папа теж не побачив ані флорина...»

«Значить, він не такий уже й спритний», — зауважив Михайл.

«То був єдиний раз, що він дав себе обіграти у справі грошей, — сказав Убертин. — Мусиш добре зятямити, з яким гендлярем ти маєш справу. У всіх інших випадках він проявив диявольську спритність у нагромадженні грошей. Це цар Мідас, все, чого він торкається, обертається на золото, яке пливе в авіньйонські сховища. Щоразу, коли я заходив у його апартаменти, я бачив банкірів, міняйл, повно золота на столах, кліриків, які рахували і складали флорини цілими стосами... Побачиш, який палац він собі збудував, подібні багатства колись приписували хіба що візантійському імператорові або великому ханові татарів. Тепер ти розумієш, чому він видає булли проти ідеї убогості. Чи ти знаєш, що він, на зло нашому чинові, спонукав домініканців різьбити статуї Христа з царською короною, в пурпурній туніці і препишних сандаліях? В Авіньйоні було виставлено не одне розп'яття, на якому Ісус прибитий лише за одну руку, а другою торкається капшука, що

¹ З достойними [мужами] (лат.).

звисає у нього з пояса, і це має значити, що Він дозволяє використовувати гроші для релігійних цілей».

«Яка срамота! — вигукнув Михайл. — Та це ж чисте блюзнірство!»

«Він додав, — вів далі Вільям, — третій вінець до папської тіяри, хіба не правда, Убертине?»

«Аякже. На початку тисячоліття Папа Гільдебранд поклав собі на голову один вінець, на якому написано *Corona regni de manu Dei*¹, мерзенний Боніфаций недавно додав другий, з написом *Diadema imperii de manu Petri*², а Йоан всього лиш довів цей символ до завершення: три вінці, духовна, світська і церковна влада. Символ перських царів, поганська емблема...»

Був серед міноритів один чернець, який досі мовчав, заклопотаний тим, що вельми горливо наминав смачні страви, які настоятель звелів поставити на стіл. Він не уважно слухав всі ці розмаїті бесіди, іноді вибухаючи саркастичним сміхом на адресу понтифіка або ж схвально гмикаючи на обурені вигуки бесідників. Але він більше дбав про те, щоб витирати собі підборіддя після соусів та шматків м'яса, які випадали йому з беззубого, але жадібного рота, і звертався до своїх сусідів лише для того, щоб похвалити смак якоїсь лагоминки. Пізніше я дізнався, що був то якраз той мессер Еронім, єпископ Каффи, якого Убертин кілька днів тому мав за небіжчика (і мушу сказати, що чутка про його смерть два роки тому вже давно кружляла як справжня по цілому християнському світі, бо я чув її й пізніше; він і справді помер через кілька місяців після цієї зустрічі, і я не полишаю думки, що переставився він од великого гніву, спричиненого сходами наступного дня, бо тоді мені навіть здалося, що він одразу трісне на місці, будучи слабким тілом і жовчним натурою).

А в той момент він втрутився в розмову, прорікши з набитим ротом: «Крім того, ви ж знаєте, що цей поганець підготував конституцію про *taxae sacrae poenitentiarum*³, спекулюючи гріхами ченців, щоб здобути ще грошей. Якщо священнослужитель скоїть плотський гріх з черни-

¹ Вінець царства з руки Божої (лат.).

² Діадема імперії з руки Петрової (лат.).

³ Святі такси за покуту (лат.).

цею, з родичкою чи з будь-якою іншою жінкою (бо трапляється й таке!), гріх сей буде йому відпущено, лише якщо він заплатить шістдесят сім золотих фунтів і дванадцять сольдів. Допустившись же содомії, платитиме понад двісті фунтів, але якщо він чинив се неподобство лише з хлопчиками або тваринами, а не з жінками, кару буде зменшено до ста фунтів. А черниця, яка віддавалася багатьом чоловікам, чи то водночас, чи порізно, в монастирі чи поза ним, і яка потім захоче стати абатисою, має заплатити сто тридцять один золотий фунт і п'ятнадцять сольдів...»

«Облиште, мосьпане Єронім, — заперечив Убертин, — ви ж знаєте, як мало я люблю Папу, але тут мушу стати на його захист! Це наклеп, який пустили в обіг в Авіньйоні, я ніколи не бачив цієї конституції!»

«Вона є, — енергійно запевнив Єронім. — Я теж її не бачив, але вона є».

Убертин похитав головою, а інші замовкли. Я помігив, вони звикли до того, що мессера Єроніма, якого Вільям напередодні назвав дурнем, не варто сприймати надто серйозно. Зрештою Вільям спробував знов повернутися до попередньої теми: «Хай там як, чи є така конституція, чи нема, але ця чутка свідчить про те, яка моральна атмосфера панує в Авіньйоні, і всі, хто там живе, визискувані і визискувачі, чудово розуміють, що це місце — базар, а не двір намісника Христового. Коли Йоан зійшов на престол, говорили, що у скарбниці є сімдесят тисяч золотих флоринів, а нині дехто каже, що він нагромадив понад десять мільйонів».

«Це правда, — мовив Убертин. — Ох, Михаїле, Михаїле, ти не знаєш, яку срамоту мені довелося бачити в Авіньйоні!»

«Спробуймо бути чесними, — мовив Михаїл. — Ми знаємо, що й наші люди допускалися надмірностей. Я прочув якось про те, що францисканці чинили збройні напади на домініканські монастирі й до сорочки роздягали ченців ворожого ордену, щоб примусити їх до убогості... Саме тому я не насмілювався піти проти Йоана у часи тих історій в Провансі... Я хочу дійти з ним до порозуміння, я не упокорюватиму його гордині, а попрохаю лиш, аби він не упокорював нашу покору. Не говорити-

му з ним про гроші, а попрошу лиш визнати розсудливе тлумачення Святого письма. І це нам з його посланцями треба буде зробити завтра. Зрештою, вони богослови, та й не всі вони такі захланні, як Йоан. Коли мудрі мужі приймуть рішення стосовно тлумачення Святого письма, він не зможе...»

«Не зможе? — перебив Убертин. — Ти ще не знаєш його витівок у богословській царині. Він хоче справді зв'язувати все власноруч, на небі і на землі. Що він робить на землі, ми вже бачили. А щодо неба... Хоч він ще не висловив цих своїх ідей, про які я розповім, принаймні не оприлюднив їх, але я напевне знаю, що він перешіптувався про це зі своїми довіреними людьми. Він вимудровує деякі божевільні, а то й зовсім неподобні твердження, які можуть змінити саму суть вчення і позбавити наше проповідування будь-якої сили!»

«Що ж це за твердження?» — вигукнуло багато з присутніх.

«Спитайте у Беренгарія, він знає, це він мені про них розповів». Убертин повернувся до Беренгарія Таллоні, який минулими роками був одним з найрішучіших супротивників понтифіка при його власному дворі. Прибувши з Авіньйона, два дні тому він приєднався до гурту інших францисканців і з ними приїхав у монастир.

«Це темна і майже неймовірна історія, — мовив Беренгарій. — Схоже, Йоан збирається заявити, що праведники аж до Страшного суду не сподобляться блаженного видіння. Він уже давно розмірковує над дев'ятим стихом шостої глави Одкровення, де йдеться про відкриття п'ятої печаті: перед жертovníком постають повбивані за свідкування слова Божого і вимагають справедливості. І кожному дано одягу білу і приречено, нехай спочинуть ще час малий... І з цього Йоан висновує, що вони не зможуть споглядати Бога у його сутності раніше, ніж звершиться Остаточний суд».

«Кому ж він все це говорив?» — спитав охоплений жахом Михайл.

«Поки що вузькому колу наближених, але поголос вже пішов, і подекують, що він готує відкритий виступ — не

зараз, може, за кілька років, а тепер радиться зі своїми богословами...»

«Ги-ги-ги!» — загігикав Єронім, пережовуючи їжу.

«Мало того, схоже, він намірений піти далі і заявити, буцім пекло теж не буде відкрито до того дня... Навіть для нечистих духів».

«Господи Ісусе, поможи нам! — заволав Єронім. — Що ж ми робитимем тоді з грішниками, якщо не зможемо погрожувати їм пеклом відразу ж після смерті!»

«Ми в руках божевільного, — мовив Убертин. — Але не розумію, що все це йому дає...»

«Піде з димом усе вчення про індульгенції, — залементував Єронім, — і він сам більше не зможе їх продавати. Навіщо священникові, який согрішив содомським гріхом, платити стільки золотих фунтів, щоб уникнути такого далекого покарання?»

«Не такого вже й далекого, — з натиском мовив Убертин, — час вже близько!»

«Це знаєш ти, любий брате, а посполитим се невтямки. Ось в чім річ! — заволав Єронім, якому, схоже, навіть їдло перестало вже смакувати. — Яка згубна ідея, мабуть, втовкмачили йому це оті ченці-проповідники... Ох!» — і похитав головою.

«Але навіщо?» — повторив Михаїл Чезенський.

«Не думаю, що є якась причина, — мовив Вільям. — Це він сам себе випробовує, це чин його гордині. Він воістину хоче бути тим, хто порядкує і на небі, і на землі. Я знаю про ці чутки, мені писав про це Вільям з Оккама. Зрештою побачимо, хто візьме верх — Папа чи богослови, голос цілої церкви, прагнення самого народу Божого, єпископи...»

«Ну, в доктринальних питаннях він і богословів примусить танцювати під свою дудку», — сумно сказав Михаїл.

«Не конче, — відповів Вільям. — Ми живемо в часи, коли мужі, вчені в божественних речах, не страхаються проголосити Папу еретиком. Знавці божественних речей по-своєму є голосом християнського люду. Піти проти них вже не може навіть Папа».

«А це ще гірше, — буркнув наляканий Михаїл. — З одного боку, схиблений Папа, з другого — Божий народ,

який, нехай навіть устами своїх богословів, незабаром захоче вільно тлумачити Святе письмо...»

«Ну то й що, хіба не це ви робили в Перуджі?» — спитав Вільям.

Михайл здригнувся, немов це зачепило його за живе: «Тому я й хочу зустрітися з Папою. Ми нічого не вдіємо, якщо він буде проти».

«Побачимо, побачимо», — загадково мовив Вільям.

Мій учитель і справді виявився дуже прозірливим. Як він зумів передбачити, що сам Михайл згодом вирішить опертися на імперських богословів і на народ, щоб засудити Папу? Як йому вдалося здогадатися, що коли Йоан через чотири роки вперше оприлюднить цю свою несосвітнену доктрину, це спричинить заворушення в цілому християнському світі? Якщо блаженне видіння відкладається, як тоді померлі можуть заступатися перед Богом за живих? Що ж буде з почитанням святих? Першими виступили проти Папи і засудили його саме мінорити, у перших рядах яких був Вільям Оккам, суворий і невблаганний у своїй аргументації. Боротьба триватиме три роки, аж поки Йоан незадовго до своєї смерті частково не покається. Через багато років мені розповіли, як в грудні 1334 року він, дев'яностолітній, з'явився перед консисторією, ще дрібніший, ніж здавався досі, висохлий од старості, сливе на порозі смерті, блідий на виду, і сказав (суцця лисиця, він так спритно грав словами не лише коли ламав власні присяги, але й коли відрікався від власних химер): «Визнаємо і віримо, що душі, відділені від тіл і цілковито очищені, перебувають в небі, у раю з ангелами та Ісусом Христом, що вони бачать Бога у його божественній сутності, виразно і лице в лице... — а тоді спинився, і досі ніхто не знає, чи цю павзу спричинила трудність дихання, а чи злобне бажання підкреслити останню фразу як протиставну, — тією мірою, якою це дозволяють стан і умовини відділеної від тіла душі». Наступного ранку, а то була неділя, він звелів посадити себе у крісло з опущеною спинкою, прийняв від своїх кардиналів поцілунок в руку і помер.

Та я знову відхилився, розповідаючи про інші речі, ніж мав би розповідати. Зрештою, подальша бесіда за столом небагато може допомогти розумінню подій, про які

я веду мову. Мінорити домовилися щодо лінії, якої їм слід триматися наступного дня. Одного за другим вони обговорили своїх супротивників. Новина про прибуття Бернарда Гі, яку оголосив Вільям, схвилювала їх. А ще більше занепокоїв їх той факт, що авіньйонське посольство має очолити кардинал Берtrand з Поджетто. Двоє інквізиторів — то вже було занадто: це знак, що проти міноритів планували висунути аргумент ересі.

«Тим гірше для них, — мовив Вільям, — ми виставимо єретиками їх».

«Ні, ні, — сказав Михаїл, — діймо обачно, не можна ставити під загрозу можливість порозуміння».

«Моя думка така, — сказав Вільям, — хоч я й працював на те, щоб ця зустріч сталася, і ти це добре знаєш, Михаїле, але я не вірю, що авіньйонці приїдять сюди, щоб досягти якогось позитивного результату. Йоан хоче, щоб ти прибув до Авіньйона сам і без гарантій. Але зустріч ця матиме принаймні один хосен — що ти це зрозумієш. Було б гірше, якби ти поїхав туди, не досвідчивши цього».

«І ти довгі місяці трудився, щоб домогтися здійснення чогось, що вважаєш марним», — гірко мовив Михаїл.

«Мене про це просили ти і цісар, — сказав Вільям. — Та й, зрештою, ніколи не завадить краще пізнати своїх ворогів».

І тут нас прийшли попередити, що в монастир вступає друга делегація. Мінорити підвелися і пішли назустріч людям Папи.

Четвертого дня ЧАС ДЕВ'ЯТИЙ,

де прибувають кардинал Поджетто, Бернард Гі та інші авіньйонці, а потім кожен робить щось інше

Люди, які давно вже зналися, і ті, які, не будучи знайомими, чули один про одного, з позірною зичливістю обмінювалися у дворі вітаннями.

Кардинал Берtrand з Поджетто поведився як людина, що має близькі стосунки з владою, немов він сам — другий

понтифік, і роздавав усім, особливо міноритам, сердечні усмішки, висловлюючи впевненість, що на завтрашній зустрічі буде досягнуто вірцевого порозуміння, і від імені Йоана ХХІІ голосно передаючи побажання миру і добра (він зумисне вжив сей любий серцю францисканців вираз).

«Молодець, молодець», — сказав він мені, коли Вільям мав таку добрість представити мене як свого писаря і учня. Тоді спитав мене, чи знаю я Болонью, і почав розхвалювати її красу, смачні найдки і чудовий університет, умовляючи мене побувати там, замість того щоб повертатися, сказав він, серед той мій німецький люд, який таких страждань завдає нашому мосьпанові Папі. Тоді простягнув мені перстень для поцілунку, відвертаючи свою усмішку вже до когось іншого.

Зрештою, і моя увага відразу перейшла на особу, про яку я найбільше начувся у ті дні: Бернар Гі, як звали його французи, або ж Бернардо Гвідоні чи Бернард Гвідо, як звали його деінде.

То був майже сімдесятилітній домініканець, крихкотілий, але рівний станом. Мене вразили його сірі, холодні очі, здатні зорити без жодного виразу, але пізніше я побачив, як у них спалахують якісь двозначні зблиски, адже він був мастак приховувати свої думки та пристрасті або ж навмисне підкреслено виражати їх. У всезагальній церемонії привітань він не виказував, як інші, зичливості та сердечності, а обмежився до простої ввічливості. До Убертина, з яким вже був знайомим, він поставився вельми поштиво, але глянув на нього так пильно, що мене аж пойняв дрож неспокою. Коли він вітався з Михайлом Чезенцем, на вустах у нього з'явилася посмішка, яку важко було розгадати, і він безпристрасно буркнув: «Там уже давно на вас чекають», — і мені не вдалося вловити в цій фразі навіть сліду неспокою, ані тіні іронії, владного тону чи хоча б краплі цікавості. Зазнайомившись з Вільямом і дізнавшись, хто він, подивився на нього увічливо-вороже; але я був певен — то не тому, що лице зрадило його потайні почуття (утім, я не мав певності, що він взагалі мав якісь почуття), а, безперечно, тому, що хотів, аби Вільям відчув цю його ворожість. Вільям відповів на його ворожість тим, що надміру сердечно усміхнувся і сказав:

«Я вже давно хотів познайомитися з чоловіком, чия слава була мені наукою і напоумленням для багатьох важливих рішень, які визначили моє життя». Фраза ця виглядала хвалебною, ба навіть улєсливою, якщо хтось не знав, — а Бернард це добре знав, — що одним з найважливіших рішень у житті Вільяма було рішення облишити фах інквізитора. У мене склалося враження, що як Вільям був би не проти побачити Бернарда у якомусь імперському казематі, так і Бернардові справило б приємність, якби Вільяма спіткала випадкова і негайна смерть; а оскільки Бернард у ті дні мав під своєю орудою озброєних людей, я перелякався за життя мого доброго навчителя.

Настоятель уже, очевидно, повідомив Бернарда про злочини, скоєні в абатстві. І справді, він сказав, вдаючи, буцім не вловив отрути, що містилась у Вільямових словах: «Виглядає на те, що наступними днями, на прохання абата і щоб виконати завдання, доручене мені згідно з угодою, що збрала нас тут, мені доведеться зайнятися вельми сумними справами, у яких вчувається погибельний сморід нечистого. Кажу вам це, бо знаю, що колись давно ми робили одну справу, бо й ви поряд зі мною — і поряд з багатьма іншими — воювали на тому полі бою, де когорти добра виступили проти когорт зла».

«Воістину, — сумирно мовив Вільям, — але потім я перейшов на другий бік».

Бернард мужньо витримав удар: «Можете сказати мені щось корисне про ці лиходійства?»

«На жаль, ні, — чемно відрік Вільям. — Мені бракує вашого досвіду у лиходійствах».

Хто що потім робив, я більше не знаю. Перемовившись ще раз з Михайлом та Убертином, Вільям подався до скрипторію. Він попрохав Малахію показати йому деякі книжки, але назв я не розчув. Малахія кинув на нього дивний погляд, але відмовити не міг. Як не дивно, але йти за ними в бібліотеку йому не довелося. Усі вони лежали на Венанцієвому столі. Мій учитель поринув у читання, і я вирішив не турбувати його.

Я спустився в кухню. Там я побачив Бернарда Гі. Можливо, він хотів мати уявлення про розташування монастирських будівель і заглядав у кожен куток. Я чув,

як він розпитував кухарів та інших челядників, сяк-так послуговуючись місцевим наріччям (я згадав, що він був інквізитором у північній Італії). Мені здалося, що він питав про врожаї, про організацію праці в монастирі. Але навіть задаючи найневинніші запитання, він втуплювався у свого співрозмовника своїми пронизливими очима, а тоді раптом питав про щось інше, і тут його жертва блідла і починала затинатися. Я дійшов висновку, що то був його особливий спосіб провадити розслідування, в якому він використовував моторошну зброю, яку має в своєму арсеналі і живає при виконанні своїх функцій будь-який інквізитор: страх іншого. Адже кожен допитуваний, боячись, що його у чомусь запідозрять, зазвичай розповідає інквізиторові те, що може кинути тінь підозри на когось іншого.

Решту того пополудня, блукаючи по обителі, я бачив Бернарда за тим самим заняттям то біля млина, то на кружганку. Але він майже не підходив до ченців, а лиш до світських братів та селян. Протилежно до того, що робив досі Вільям.

Четвертого дня ВЕЧІРНЯ,

де Алінард, схоже, постачає цінні відомості, а Вільям описує свій метод досягти ймовірної істини через низку достеменних помилок

Через якийсь час Вільям у доброму гуморі зійшов униз зі скрипторію.

Чекаючи, аж настане пора вечері, на кружганку ми зустріли Алінарда.

Пам'ятаючи про його прохання, я ще попереднього дня роздобув на кухні гороху і почаствував його. Він подякував мені, наповнивши ним свій беззубий і слинявий рот. «Ти бачив, хлопче, — сказав мені він, — от і ще один труп лежав там, де провіщала книга... Чекай тепер на четверту сурму!»

Я спитав, чому він думає, що ключ до розгадання цієї низки злочинів слід шукати у книзі Апокаліпси. Він зди-

вовано глянув на мене: «У Йоансвій книзі можна знайти ключ до всього! — І додав з ураженою гримасою: — Я знав, я вже давно казав... Знаєш, то я запропонував настоятелеві... тодішньому настоятелеві зібрати якомога більше коментарів до Апокаліпси. Я мав стати бібліотекарем... Але потім хтось інший домігся, щоб його послали у Силос, там він знайшов чудові рукописи і повернувся з розкішною здобиччю... О-о, він добре знав, де шукати, він навіть розмовляв мовою невірних... І тому опікуватися бібліотекою доручили йому, а не мені. Та Бог скарав його і завчасу ввергнув у царство темряви. Ха-ха-ха...» — злісно засміявся цей старець, який, занурений у сумир своєї сивини, досі здавався мені схожим на невинне хлоп'я.

«Про кого ви говорите?» — спитав Вільям.

Дідуган отетерію глянув на нас. «Про кого говорю? Не пам'ятаю... то було так давно. Але Бог карає, Бог стирає також пам'ять, затьмарює її. Немало чинів гордині було скоєно в бібліотеці. Особливо відколи вона потрапила в руки чужинців. А Бог далі карає...»

Нам не вдалося нічого більше витягти з нього, і ми залишили його наодинці з його супокійними і гіркими мареннями. Вільяма вельми зацікавила ця розмова: «До Алінарда варто прислухатися, він щоразу говорить щось цікаве».

«Що ж він сказав цього разу?»

«Розумієш, Адсо, — мовив Вільям, — розкривати таємницю — це не те саме, що виводити щось з першоначал. І не те саме, що зібрати багато часткових даних, а потім пробувати виснувати з них загальний закон. Це значить радше споглядати один, два або три часткові факти, які позірно не мають між собою нічого спільного, і спробувати уявити собі, що воки представляють численні прояви якогось загального закону, якого ти не знаєш і який, можливо, ще ніколи не було сформульовано. Звичайно, якщо ти знаєш, як каже філософ, що людина, кінь і мул не мають жовчі і живуть довго, то можеш спробувати сформулювати засаду, згідно з якою усі створіння без жовчі живуть довго. Але уяви собі випадок тварин з рогами. Чому вони мають роги? Раптом ти зауважуєш, що всі рогаті створіння не мають зубів у верхній щелепі. Це було б чудовим

відкриттям, якби ти не згадав, що, на жаль, є тварини без зубів у верхній щелепі, які усе ж не мають рогів, — при-міром верблюд. Потім ти помічаєш, що всі тварини без зубів у верхній щелепі мають два шлунки. Гаразд, можна уявити собі, що той, кому бракує зубів, погано пережовує їжу, а тому потребує двох шлунків, щоб краще її перетравлювати. А як же тоді роги? Тоді пробуєш уявити собі якусь матеріальну причину наявності рогів — скажімо, що брак зубів у тварини зумовлює надлишок кісткової речовини, яка мусить десь знайти вихід. Але чи задовільне це пояснення? Ні, бо верблюд не має верхніх зубів, має два шлунки, але безрогий. Тому ти повинен уявити собі якусь цільову причину. Кісткова речовина виходить назовні у вигляді рогів лише у тих тварин, які не мають інших засобів захисту. А верблюд має дуже тверду шкіру, тому не потребує рогів. Отже, цим законом може бути...»

«Але до чого тут роги? — нетерпляче спитав я. — І чому вас так цікавлять рогаті тварини?»

«Вони мене зовсім не цікавлять, але от єпископ Лін-кольнський дуже ними цікавився, розмірковуючи над од-нією ідеєю Арістотеля. Чесно кажучи, не знаю, чи його міркування слушні, та й я ніколи не перевіряв, які зуби у верблюда і скільки в нього шлунків; цим я лиш хотів пояснити тобі, що пошук закону, який пояснює природні явища, здійснюється звивистим шляхом. Супроти деяких непояснених явищ треба спробувати уявити собі багато загальних законів, ще не бачивши їх зв'язку з явищами, які тебе цікавлять: і раптом виринає несподіваний зв'язок між наслідком, явищем і законом, і вимальовується мір-кування, яке здається тобі переконливішим від інших. Пробуєш застосувати його до всіх подібних явищ, скласти на його основі передбачення, і побачиш, що ти вгадав. Але до самого кінця не знатимеш, які предикати вводити в умовивід, а які опустити. Що я й роблю зараз. Вишико-вую в ряд багато несув'язних елементів і вигадую гіпотези. Я мушу вигадати їх чимало, і багато з них такі безглузді, що я б соромився описати їх тобі. Розумієш, у випадку Гнідого, побачивши сліди, я вигадав чимало гіпотез, які доповнювали і суперечили одна одній: це міг бути той

утеклий кінь, а могло бути, що то абат спускався зі схилу верхи на цім чудовім коні, або що один кінь, Гнідий, залишив сліди на снігу, а другий кінь — Рябий — напередодні заплутався гривовою в кущах, гілки ж могли поламати люди. Я не знав, яке припущення слушне, аж поки не побачив келаря зі слугами, які стурбовано шукали коня. Тоді я зрозумів, що припущення про Гнідого було єдине слушне, і спробував перевірити, чи воно відповідає істині, тому став напоумляти ченців. Я виграв, але міг і програти. Вони визнали мене мудрим, бо я виграв, але вони не знали, скільки разів я показував себе дурним, бо програвав, і їм було невтямки, що ще за кілька секунд до того, як виграти, я не був певен, що не програю. Тож і щодо монастирських подій я маю чимало гарних гіпотез, та не маю жодного очевидного факту, який дозволив би мені сказати, котра з них краща. А тому, щоб не здаватись дурним пізніше, я вирішив не хизуватись своєю кмітливістю тепер. Дозволь мені ще подумати, бодай до завтра».

Тепер я зрозумів, як міркує мій учитель, і цей спосіб, як на мене, вельми відрізнявся від способу розумування філософа, який розмірковує над першопричинами, а тому його розум сливе набуває властивостей розуму божественного. І я збагнув, що, не маючи однієї відповіді, Вільям вигадує багато розмаїтих пояснень. Це мене спантеличило.

«Це значить, — наважився прокоментувати я, — що ви ще далеко від розв'язку...»

«Я до нього дуже близько, — сказав Вільям, — та не знаю, до якого саме».

«А отже, ви не маєте єдиної відповіді на свої запитання?»

«Адсо, якби я її мав, я б викладав богослов'я в Парижі».

«А в Парижі завжди мають правильну відповідь?»

«Ніколи, — мовив Вільям, — зате там мають велику впевненість у своїх помилках».

«А ви, мосьпане, — сказав я з дитячим нахабством, — ніколи не припускаєтесь помилок?»

«Я часто їх припускаюся, — відповів він. — Та замість того, щоб мислити одну помилку, я мислю їх багато, тому не стаю рабом жодної з них».

Я мав враження, що істина Вільяма насправді не цікавить, адже вона є не чим іншим, як узгодженням між річчю і розумом. Натомість він розважається тим, що уявляє собі якомога більше можливостей.

Зізнаюсь, що в ту мить я перестав покладати сподівання на свого вчителя й зловив себе на думці: «Слава Богу, що прибула інквізиція». Я став по боці спраги істини, яка керувала Бернардом Гі.

І в такому осуду гідному настрої духа, ще більш розтривожений, ніж Юда у ніч на страсний четвер, я разом з Вільямом пішов у трапезну на вечерю.

Четвертого дня ПОВЕЧЕР'Я,

де Сальватор веде річ про несвітські чари

Вечерю для обох посольств влаштували неперевершену. Настоятель, мабуть, дуже добре знав людські слабкості і звичаї папського двору (які, мушу сказати, зовсім не були чужі й міноритам брата Михаїла). Оскільки недавно тут били свиней, спершу планували подавати кишку, приготовану за рецептом Монтекассіно, сказав нам кухар. Та через нещасливу кончину Венанція всю свинячу кров довелося викинути, а інших свиней забити ще не встигли. Зрештою, гадаю, в ті дні нікому не хотілося забивати Божих створінь. Зате нам подали рагу з голуб'ят, вимочених у тутешньому вині, поросся, фаршироване зайчатиною, пиріжки святої Клари, рис з тутешнім мигдалем, тобто нескоромну страву, яку зазвичай подавали у пісні дні, пиріг з огірочником, фаршировані оливки, смажений сир, ягнятину під гострим перченим соусом, білий біб і вишукані солодоші — пляцинду святого Бернарда, тістечка святого Николи, завиванці святої Люції і вина та настоянки на травах, які звеселили навіть завжди суворого Бернарда Гі: мелісовий лікер, горіхову настоянку, вино від подагри і вино з тирлича. Це б виглядало на гулянку

ласіїв, якби кожен ковток не супроводжувало побожне читання.

Урешті всі встали з-за столу дуже задоволені, дехто виправдовуючись нездужанням, щоб не іти на повечер'я. Але настоятель не гнівався. Не всі мають привілеї та обов'язки, які приймаємо ми, вступивши у наш чин.

Поки ченці виходили, я затримався трохи помишкувати в кухні, де готувалися зачиняти на ніч. Я побачив Сальватора, який вислизав у бік городу, тримаючи під пахвою якийсь згорток. Мене це заінтригувало, я пішов за ним і гукнув його. Він спробував був викручуватися, а потім на мої запитання відповів, що у згортку (який рухався, немов живий) він має василіска.

«Cave basilischiurn!» Се гаддя цар, весь повен трутизни, що вся просочується вовні! Повідаю тобі, трутизна, смрад з него виходе і зрубе тебе! Струє геть чисто... На плечах білі плямини іміє, а глава его аки когутяча, а половина его летить над землев, а половина пересмикаєся, аки єнші гади. Ласиця его губит...»

«Ласиця?»

«Ано! Малюцке таке звіретко, криху довше од миші, й ненавидє єї миш зело. Ровно теж гад і ролуха. Вжди вкусять єї, ласиця наглядить собі копрію альбо осоту та й вкушає его та й воспять до брані. Речут, же ся з очей родит, но єнші речут, же то фалш єсть».

Я спитав його, навіщо йому василіск, а він відповів, що то його справа. Мене муляла цікавість, і я сказав, що тепер, з огляду на всі ці смерті, не може бути ніяких таємниць і що я розповім про це Вільямові. Тоді Сальватор став палко благати мене мовчати, розгорнув пакунок і показав мені чорного kota. Він притягнув мене до себе і з цинічною посмішкою сказав: мовляв, йому не шмиги, що келар і я, один можновладний, а другий молодий і гарний, можемо любитися з селищанками, а він ні, бо бридкий і убогий. Та він знає одні несвітські чари, які здатні приворожити до нього будь-яку жінку. Треба вбити чорного kota, вийняти йому очі, запхати їх у два яйця чорної кур-

¹ Бережись василіска! (Слов. лат.).

ки, одне око в одне яйце, а друге — в друге (і показав мені два яйця, запевнивши, що вони від тієї курки, що треба). Тоді слід закопати яйця в купу конячих кіз'яків, щоб вони там гнили (він вже приготував собі ці кіз'яки в закутку на городі, куди ніхто не ходить), тоді з кожного яйця має народитися по чортеняті, і вони стануть йому на службу, здобуваючи для нього всі розкоші сього світу. Але, сказав мені він, щоб ці чари вдалися, та жінка, в якій треба розбудити кохання, має плюнути на яйця перед тим, як їх буде закопано в кіз'яки, і ця притичина вельми турбувала його, бо тієї ночі потрібна була присутність згаданої жінки і щоб вона зробила те, що належить, не здогадавшись, навіщо воно.

Мене відразу кинуло в жар, обличчя моє запалало, запалало й нутро, і ціле тіло, і я ледь чутно спитав, чи нині вночі він має намір привести в монастир ту саму дівчину, що й учора. Він глумливо засміявся і сказав, що, мабуть, неабияка хіть на мене напала (я заперечив і сказав, що питаю просто з цікавості), а тоді заявив, що у селищі жінок цілий гурт і він приведе сюди іншу, ще кращу, ніж та, яка подобається мені. Мені здалося, що він бреше, щоб я не внадився за ним. З другого боку, що я міг зробити? Ходити за ним цілу ніч, коли Вільямові я був потрібний для геть інших справ? Щоб знов зустріти ту (якщо справді про неї йшлося), до якої штовхав мене мій апетит і від якої відштовхував мене розум, і бачити яку мені наказано повіки, хоч я бажав сього знов і знов? Про це не було й мови. Тому я переконав себе, що про жінку Сальватор каже правду. Або що він взагалі верзе небилиці, а чари, про які він говорив, то просто фантазія його простакуватого і забобонного розуму, і нічого робити він не збирається.

Я розсердився і грубо відштовхнув його, сказавши, що хай цієї ночі він краще йде спати, бо по монастирі вештаються лучники. Він відказав, що знає монастир краще від лучників, та й у цій мряці ніхто нікого не помітить. Та що там, сказав він мені, я зараз як драпну звідси, то й ти мене більше не побачиш, навіть якщо я буду тут, за два кроки

від тебе, втішатися з дівчиною, яку ти бажаєш. Він висловився іншими, далеко паскуднішими словами, але сенс був саме такий. Я обурено пішов геть, бо не личить мені, новіцієві з вельможного роду, чубитися з цим поганцем.

Я знайшов Вільяма, і ми зробили те, що мали зробити. Тобто примостилися в кінці нави слухати повечер'я, щоб після закінчення богослужіння ми були готові вирушити у нашу другу (а я — третю) мандрівку нутрощами лабіринту.

Четвертого дня ПІСЛЯ ПОВЕЧЕР'Я,

*де описано ще одні звідини лабіринту, мандрівники
прибувають на поріг finis Africae, та увійти не можуть,
бо невідомо, що таке перший і сьомий з чотирьох,
і врешті з Адсом знов стається напад любовної недуги,
сього разу високовчений*

Відвідини бібліотеки забрали нам багато годин праці.

Те, що ми мали зробити, на словах здавалось легким, але ходити, присвічуючи собі каганцем, читати написи, позначати на мапі проходи і глухі стіни, занотовувати початкові літери, пересуватися різними шляхами, що їх дозволяє гра отворів і перегородок, виявилось ділом довгеньким. І нудним.

Було дуже зимно. Ніч не була вітряна, і не було чути того тоненького свисту, який так вразив нас першого вечора, але крізь отвори проникало вологе, крижане повітря. Ми одягли вовняні рукавиці, щоб не залякали руки, коли ми торкатимемось книг. Але то були рукавиці, призначені для того, щоб писати взимку, — кінчики пальців залишалися відкритими, і ми раз у раз мусили підносити руки до полум'я, ховати їх на грудях або плескати в долоні, підстрибуючи від холоду.

Тому ми не могли зробити все відразу. Ми, зрештою, щоразу зупинялися понищпорити по шафах; Вільям, з новими окулярами на носі, тепер міг досхочу гортати книжки, і кожна нова назва книги, яку він брав до рук, викли-

кала у нього вигуки радості — він або знав цей твір, або давно його шукав, або ж ніколи про нього не чув, а тому ця книга хвилювала й інтригувала його. Одне слово, кожна книга була для нього немов казковий звір, якого він стрічав на незнаній землі. Гортаючи рукописи, він велів мені зазирати на інші полиці. «Подивись-но, що у тій шафі!»

Переставляючи фоліанти, я читав по складах: «*Historia anglorum*¹ Беди... Того ж таки Беди *De aedificatione templi, De tabernaculo, De temporibus et computo et chronica et circuli Dionysi, Orthographia, De ratione metrorum, Vita Sancti Cuthberti, Ars metrica*²».

«Звісно, усі твори Велебного... А диви-но сюди! *De rhetorica cognatione, Locorum rhetoricorum distinctio*³, а скільки тут граматиків — Прісціян, Гонорат, Донат, Максим, Вікторин, Євтих, Фока, Аспер... Дивно, спочатку мені здавалося, що тут лише автори з Англії... Погляньмо нижче...»

«*Hisperica... famina*⁴. Що це?»

«Гібернійська, себто ірландська поема. Послухай:

Hoc spumans mundanas obvallat Pelagus oras
terrestres amniosis fluctibus cudit margines.
Saxeas undosis molibus irruit avionias.
Infima bomboso vertice mistet glareas
asprifero spergit spumas sulco,
sonoreis frequenter quatitur flabris⁵...

Я не розумів значення цих слів, але вони перекочувались у Вільямових вустах так, що здавалось, ніби чуєш звук хвиль і морської піни.

¹ Історія англів (*лат.*).

² Про спорудження храму, Про ковчег, Про час, обчислення, хронологію і Діонісове коло, Орфографія, Про систему розмірів, Життя святого Кутберта, Мистецтво віршування (*лат.*).

³ Про риторичну подібність, Розрізнення риторичних предметів (*лат.*).

⁴ Ірландські... вислови (*лат.*). Збірка латинських висловів, укладена в Ірландії в V—VI ст. Містить чимало чудернацьких слів.

⁵ Бурхливе море оточує береги світу,
Б'є стрімкими хвилями об край землі.
Налітає на скелясті бухти водяними валами.
Виносить з гулом із глибин каміння,
Посипає ним, неприборкане, пінисті борозни,
І часто його потрясає голос вітру (*лат.*).

«А це? Якийсь Альдгелм з Малмзбері, послухайте-но ці рядки: Primitus panforum procerum poematorum pio potissimum paternoque presertim privilegio panegiricum poemataque passim prosatori sub polo promulgatas¹... Усі слова починаються з тієї ж літери!»

«Люди з моїх островів усі трохи схиблені, — гордо сказав Вільям. — Загляньмо-но в іншу шафу».

«Вергілій».

«Чому це він тут? А що саме Вергілія? “Георгіки”?»

«Ні. “Витяги” Ніколи про них не чув».

«Та це ж не Марон! Це Вергілій з Тулузи, ритор, який жив через шість століть після Різдва Нашого Господа. Його вважали великим мудрецем...»

«Тут він каже, що мистецтва діляться на роема, rethoria, grama, leporia, dialecta, geometria... Але якою це мовою?»

«Латиною, але таку латину він сам вигadaв і вважав її набагато гарнішою. Прочитай отут: він каже, що астрономія вивчає знаки зодіаку, якими є mon, man, tonte, piron, dameth, perfellea, belgalio, margaleth, lutamiron, taminon та gaphalut».

«Він теж був схиблений?»

«Не знаю, він не з моїх островів. Послухай іще, він каже, що вогонь можна назвати дванадцятьма способами: ignis, coquihabin, ardo, calax, fragon, rusin, fumaton, ustrax, vitius, siluleus, сиріч вогонь, полум'я, жевриво, варій (він бо сире може робити вареним), палій (бо палить), тріскун (бо полум'я тріскає, коли горить), червоній (бо воно червоне), димій (бо дим дає), горій (бо горить), живій (бо немов оживляє мертві вже члени), кресій (бо виникає від кресання з огнива, хоч то й неправда, бо береться він з іскри). А ще зовуть його аепеон (від бога Енея, який живе у ньому і завдяки якому пал передається стихіям)».

«Але ж так ніхто не говорить!»

«На щастя, ні. Але у ті часи, щоб забути про цей лихий світ, граматика втішались всілякими мудрованими питаннями. Я чув, що в ту добу ритори Габундус і Теренціус п'ятнадцять днів і п'ятнадцять ночей дискугували про

¹ Насамперед, зі всіх довгих віршів заспіваймо до нашого Творця, за могутнім, побожним отцівським привілеєм, панегірик і вірші, що широко розповсюджуються під Полярною зіркою (лат.).

кличний відмінок займенника ego¹, аж врешті кинулися один на одного зі зброєю».

«А оце також, послухайте-но... — Я схопив книгу, чудово ілюстровану рослинними лабіринтами, з-поміж вусиків яких визирали мавпи та змії. — Послухайте, які чудернацькі слова: cantamen, collamen, gongelamen, stemiamen, plasmamen, sonerus, alboreus, gaudifluus, glaucicomus...»

«Це теж з моїх островів, — знов розчулено сказав Вільям. — Не будь надто суворим до тих ченців з далекої Гібернії, може, саме їм ми завдячуємо тим, що ця обитель існує і що існує Священна Римська імперія. У ті часи решта Європи лежала в руїнах, а якось довелося оголосити недійсними усі хрещення, уділені деякими священиками Галлії, бо вони хрестили in nomine patris et filiae², і не тому що були прибічниками якоїсь нової ереси і вважали Ісуса жінкою, а тому що майже не знали латини».

«Як Сальватор?»

«Більш-менш так. Морські розбишаки з крайньої півночі припливали річками і грабували Рим. Поганські храми занепадали, а християнських ще не було. І лише гібернійські монахи у своїх монастирях писали і читали, читали, писали й ілюстрували, а тоді посідали на човни, виготовлені зі шкур тварин, припливли у ці землі і євангелізували їх мешканців, наче всі вони невірні, розумієш? Ти був у Боббіо, бачив тамтешню обитель, її заснував один з них, святий Коломбан. То ж не гоже дорікати їм за те, що вони вигадали якусь нову латину, адже старої латини в Європі ніхто вже не знав. Були то великі мужі. Святий Брандан дістався аж до островів Блажених і плив уздовж берегів пекла, де побачив Юду, прикованого ланцюгами до скелі, а одного дня причалив до якогось острова, зійшов на нього, а він виявився морським страховиськом. Ясна річ, усі вони були схиблені», — задоволено повторив він.

«Образки, що їх вони малювали... просто не йму віри очам! Скільки барв!» — мовив я, насолоджуючись.

«Бо на їхній землі барв небагато — дециця блакитного, а решта — зелень. Але ми сюди не на те прийшли,

¹ Я (лат.). Це одна з неймовірних історій, що їх наводить Вергілій Граматик у своїй «Витягах» (див. Глосарій).

² Во ім'я отця і доньки (лат.).

щоб говорити про гібернійських монахів. Цікаво, чому вони тут разом з англами та граматаками з інших країн. Поглянь на свою мапу, де ми зараз?»

«У кімнатах західної башти. Я також занотував написи на картушах. Вийшовши з глухої кімнати, входимо в семикутну залу, звідки є лише один прохід в іншу кімнату башти, де є червона літера Н. Тоді переходимо з кімнати в кімнату, обходимо навколо башту і повертаємось у кімнату без вікон. Послідовність літер... так, ваша правда! HIBERNII!»

«HIBERNIA, якщо з глухої кімнати вернутися у семикутну залу, яка, як і три інші, має А зі слова *Apocalypsis*. Тому там містяться твори авторів з крайземної Туле, а також граматиків і риторів, адже упорядники бібліотеки подумали, що граматикові місце разом з гібернійськими граматаками, хоч він і з Тулузи. Це певний критерій. Ба-чиш, ми починаємо щось розуміти!»

«Але в кімнатах східної башти, кудюю ми ввійшли, ми прочитали FONSI... Що це значить?»

«Уважно дивись на карту, читай далі літери наступних зал за порядком доступу до них».

«FONSI ADAEU...»

«Ні, Fons Adae, літера U — це друга глуха східна кімната, я це пам'ятаю, можливо, вона належить до іншого ланцюжка. А що було у Fons Adae, себто в земному раю (не забувай, там є кімната з вітварем, яка виходить на схід сонця)?»

«Там було багато біблій і коментарів до Біблії, лише книги Священного писання».

«А отже — розумієш — слово Боже зберігається у земному раю, який, як усі вважають, розташований далеко на схід. А тут, на заході — Гібернія».

«Отже, план бібліотеки відтворює мапу світу?»

«Цілком імовірно. А книги розміщені за країною їх походження або за місцем, де народилися їхні автори, або ж — як оце тут — за місцем, де вони мали б народитися. Бібліотекарі вирішили, що Вергілій Граматик народився в Тулузі помилково, бо мав би народитися на західних островах. Вони виправляли помилки природи».

Ми пішли далі. Ми пройшли низкою зал, багатих на чудові Апокаліпси, серед них була кімната, де мене відві-

дало видіння. Ба навіть тепер ми здалеку помітили світло каганця, і Вільям, затуливши собі носа, побіг, щоб погасити його, ще й плюнув на попіл. Зрештою, ми пройшли через ту кімнату поспіхом, але я згадав, що бачив там чудову різнобарвну Апокаліпсу з *mulier amicta sole* та драконом. Ми простежили за ланцюжком цих зал, починаючи з останньої, де був червоний ініціал — літера Y. Прочитавши навпаки, ми одержали слово YSPANIA, але остання А була тією ж літерою, на яку закінчувалася HIBERNIA. А це значить, сказав Вільям, що є кімнати, де зібрані твори мішаного характеру.

У кожному разі зона під назвою YSPANIA, схоже, містила чимало списків Апокаліпси, усі чудового виконання, і Вільям впізнав у них руку іспанських митців. Ми зрозуміли, що ця бібліотека має найбагатшу, мабуть, в цілому християнському світі збірку списків книги апостола і небачену кількість коментарів до неї. Величезні фоліанти містили коментарі до Апокаліпси Беатуса з Льебани, текст був завжди більш-менш той самий, зате розмаїтість образків була фантастична. Серед них Вільям впізнав роботи тих, кого він вважав найвидатнішими мініатюристами королівства Астурій, — Магіуса, Факундуса та інших.

Помічаючи це і багато іншого, ми дійшли до південної башти, поблизу якої ми вже проходили попереднього вечора. Кімната S зони YSPANIA — без вікон — виходила в кімнату E, і, пройшовши послідовно п'ять кімнат башти, ми дійшли до останньої, яка не мала інших виходів, зате мала червону літеру L. Ми перечитали ланцюжок навпаки і отримали LEONES.

«Leones — це південь, на нашій мапі ми в Африці, *hic sunt leones*¹. Це пояснює, чому ми бачили стільки творів бусурманських авторів».

«Тут їх ще більше, — сказав я, порпаючись у шафах. — Канон Авіценни, і цей розкішний рукопис невідомим мені письмом...»

«Судячи з прикрас, це, мабуть, Коран, але я, на жаль, не знаю арабської мови».

¹ Тут живуть леві (*лат.*). Так писали на стародавніх картах, позначаючи незнані землі.

«Коран, біблія невірних, нечестива книга...»

«Книга, яка містить мудрість, відмінну від нашої. Тепер ти розумієш, чому її помістили тут, де леви і потвори. Ми бачили тут також книгу про потворних тварин, а ти ще знайшов книгу про єдинорога. Ланцюжок кімнат під назвою LEONES містить книги, що їх засновники бібліотеки мали за книги олжі. А що он там?»

«Це латиною, але переложене з арабської. Аюб аль-Ругаві, трактат про собачий сказ. А ось книга про скарби. А онде — *De aspectibus*¹ Альгазена...»

«Бачиш, серед потвор та олжі помістили й книги мудрості, з яких християни багато чого можуть навчитися. Так думали у ті часи, коли було засновано бібліотеку...»

«Але чому вони поміж олжу помістили й книгу про єдинорога?» — спитав я.

«Очевидно, засновники бібліотеки своєрідно дивилися на деякі речі. Вони, певно, вважали, що ця книга, яка говорить про фантастичних звірів, що живуть у далеких краях, належить до вигадок, поширених серед невірних...»

«Але хіба єдиноріг — вигадка? Це напрочуд ласкава і вельми символічна тварина. Він — образ Христа і цнотливості, а спіймати його можна лише одним способом: треба посадити в лісі непорочну дівицю і чекати, поки він, рознюхавши її цнотливий запах, підійде і покладе голову їй на коліна, і тоді його легко спіймати у мисливські сіті».

«Так кажуть, Адсо. Але багато хто схильний вважати, що це байка, вигадана поганями».

«Ото шкода, — мовив я. — Мені б так хотілося зустріти його, коли я йду лісом. Інакше яка втіха від лісової прогулянки?»

«Ніхто не каже, що він не існує. Можливо, він просто інший, ніж його зображають ці книжки. Один мандрівник-венецієць побував у дуже далеких землях, неподалік від *fons paradisi*², яке зображають на мапах, і бачив єдинорогів. Але вони здалися йому грубими і потворними, чорними і неоковирними. Гадаю, він бачив чорних тварин з рогом на чолі. Мабуть, саме цих тварин описували вчені

¹ Про образи (лат.).

² Джерело раю (лат.).

мужі старожитності, в мудрості яких завжди була якась дешифрація істини; вони сподобилися від Бога змоги бачити речі, яких ми не бачили, і передали нам перший вірний їх опис. Відтак, мандруючи від *auctoritas* до *auctoritas*, під впливом людської уяви, цей опис поступово мінявся, і єдинороги стали прекрасними, лагідними, сніжно-білими створіннями. Тому, якщо прознаєш, що в лісі живе єдиноріг, не веди туди цнотливу дівчицю, бо може виявитися, що тварина подібніша до опису того венетійця, ніж до опису, що міститься в цій книжці».

«Але чому саме старожитні мудреці сподобились од Бога одкровення про правдиву природу єдинорога?»

«Це не одкровення, це досвід. Їм пощастило народитися на землі, населеній єдинорогами, або в часи, коли єдинороги жили на наших землях».

«Але як тоді ми можемо довіряти старожитній мудрості, якої ви завжди дошукуетесь, якщо її передано нам через олживі книжки, що так вільно її тлумачать?»

«Книги існують не для того, щоб у них вірити, а щоб їх вивчати. Нам слід замислюватись не над тим, що говорить та чи та книга, а над тим, що вона означає, і це чудово знали давні коментатори священних книг. Єдиноріг в описі цих книжок криє в собі певну моральну, алегоричну або анагогічну істину, яка є слушною, як слушною є думка, що цнотливість — це шляхетна чеснота. А от стосовно буквальної істини, на якій будуються ці три інші істини, треба ще з'ясувати, який фактичний досвід породив її букву. Буквальний сенс треба досліджувати, однак вищий смисл завше зостається слухним. В одній книжці написано, буцім діамант можна розрізати лише кров'ю козла. Мій великий учитель Роджер Бекон сказав, що це неправда — він просто спробував це зробити і йому не вдалося. Але якби пов'язання між діамантом і козячою кров'ю мало якийсь вищий смисл, він далі був би слухним».

«Отже, вищі істини передає навіть олживий буквальный сенс, — мовив я. — Але мені таки прикро, що єдиноріг — такий, як в цих книгах — не існує, не існував і не зможе колись існувати».

«Не гоже нам дошукуватись межі Божої всемогутності, адже якби Бог захотів, єдинороги теж могли б існувати».

Та не сумуй, вони ж існують у цих книжках, які говорять і про реальне буття, і про буття можливе».

«Отже, читаючи книжки, нема потреби звертатися до віри, цієї богословської чесноти?»

«Є ще дві богословські чесноти. Надія, що можливе існує. І любов до того, хто щиро вірив в існування можливого».

«Але навіщо тоді вам єдиноріг, якщо ваш розум у нього не вірить?»

«Він потрібен мені так, як потрібні були Венанцієві сліди на снігу, адже вони показали, що його затягли до глека з кров'ю. Єдиноріг, про якого повідають книги, теж своєрідний слід. Якщо є слід, то мусить бути щось, що цей слід залишило».

«Але ви вважаєте, що це щось інше, ніж сам слід».

«Аякже. Слід не завжди має ту саму форму, що й тіло, яке його залишило, і не завжди він є відтиском цього тіла. Іноді він відтворює враження, залишене цим тілом в нашому розумі, тоді він є відбитком ідеї. Ідея — це знак речей, а образ, знак ідеї — знак знаку. І образ дає мені змогу відтворити якщо не саму річ, то ідею, уявлення, яке мали про неї інші».

«І цього вам досить?»

«Ні, бо правдива наука не повинна задовольнятися ідеями, які є всього лиш знаками, а має віднайти самотутню істину речей. І тому я б хотів перейти від цього відбитка іншого відбитка до того конкретного єдинорога, який був на початку цього ланцюжка. Рівно ж мені б хотілося перейти від невиразних слідів, які залишив убивця Венанція (а ці знаки могло залишити багато людей), до тієї єдиної конкретної особи, яка є цим убивцею. А це не завжди можна зробити швидко і без посередництва інших знаків».

«Але це значить, я можу говорити лише про щось, що говорить мені про щось інше і так далі, але того чогось, що є в кінці — себто істини, — може взагалі не бути?»

«А може, воно й є, і це той конкретний єдиноріг. І не турбуйся, колись ти його таки побачиш, нехай навіть він буде чорний і потворний».

«Єдинороги, леви, арабські письменники, маври загалом, — сказав тут я, — ми, безперечно, в Африці, про яку говорили ченці».

«Так, це, безперечно, Африка. А значить, нам треба знайти африканських поетів, про яких згадував Паціфік з Тіволі».

І справді, пішовши по своїх слідах назад і повернувшись до кімнати з літерою L, в одній шафі я знайшов збірку книг Флора, Фронтон, Апулея, Марціана Капелли і Фульгенція.

«Отже, саме тут, за словами Беренгарія, криється пояснення якоїсь таємниці», — сказав я.

«Майже. Він ужив вираз "finis Africae", — і саме цей вираз так розсердив Малахію. Finis, себто кінець, край — може, це остання кімната, або ж... — і тут він вигукнув: — На всі сім церков Клонмакнойзу! Ти нічого не помітив?»

«Що саме?»

«Повернімось назад, до кімнати S, з якої ми вирушили!» Ми пішли назад до першої кімнати без вікон, де напис гласив: Super thronos viginti quatuor. Вона мала чотири отвори. Один виходив у кімнату Y, вікно якої відкривалося на восьмикутник. Другий виходив у кімнату P, яка продовжувала ланцюжок YSPANIA вздовж зовнішнього фасаду. Отвір з боку башти виходив у кімнату E, яку ми тільки-но пройшли. Потім була глуха стіна, а далі — отвір, який виходив у другу глуху кімнату з ініціалом U. Кімната S була кімнатою з дзеркалом, і щастя, що воно було при стіні праворуч від мене, інакше воно б знов мене настрахало.

Добре роздивившись мапу, я помітив, що кімната ця особлива. Як і всі інші глухі кімнати решти трьох башт, вона мала б виходити в центральну семикутну залу. Якщо ні, тоді вхід у семикутник мав би бути в суміжній глухій кімнаті, кімнаті U. Але один її отвір виходив у кімнату з літерою T і вікном у внутрішній восьмикутник, другий отвір з'єднував її з кімнатою S, а решта стін були без отворів і заставлені шафами. Роздивившись все добре, ми усвідомили те, що, зрештою, показувала й наша карта: логіка, як і строга симетрія, підказували, що у цій башті теж має бути семикутна кімната, але її не було.

«Нема», — сказав я.

«Навряд чи її нема. Якби її не було, інші кімнати були б більші, а вони приблизно того ж розміру, що й кімнати з інших боків. Вона є, але у неї неможливо увійти».

«Вона замурована?»

«Мабуть, так. Оце він і є, *finis Africae*, те саме місце, навколо якого крутилися ці надміру цікаві ченці, які потім повмирили. Кімната замурована, та це не значить, що входу нема взагалі. Ба більше, він напевне є, і Венанцій знайшов його, а може, йому розповів Адельм, який дізнався про нього від Беренгарія. Перечитаймо його нотатки».

Він вийняв з яси Венанціїв аркуш і перечитав: «Рука над ідолом діє на першого і на сьомого з чотирьох». Він озирнувся навколо: «Усе зрозуміло! *Idolum* — це відображення в дзеркалі! Венанцій мислив грецькою, а в цій мові слово *eidolon* означає і зображення, і привид, дзеркало ж віддає нам назад наш спотворений образ, який ми тієї ночі прийняли за привид! А що ж тоді таке ці четверо *supra speculum*¹? Щось на дзеркальній поверхні, якесь відображення? Отже, нам треба стати в якомусь певному місці, з якого видно те, що відбивається в дзеркалі і відповідає описові Венанція...»

Ми пересувалися у всіх напрямках, але даремно. Крім наших відображень, дзеркало віддавало невизначні обриси решти зали, ледь освітленої каганцем.

«А може, — міркував Вільям, — *supra speculum* означає по той бік дзеркала... А тому треба, щоб ми потрапили по той його бік, бо нема сумніву, що це дзеркало — двері...»

Дзеркало було вище від зросту пересічної людини, у мурі його тримала міцна дубова рама. Ми всіляко обмацали його, натискали всюди пальцями, шкрябали нігтями між рамою і муром, та дзеркало було незрушне, немов злилось з муром, камінь у камені.

«А якщо не по той бік, то воно, можливо, *super speculum*²», — бурмотів Вільям, ставши навшипиньки і мацаючи рукою по верхньому ребрі рами, та не знайшов там нічого, крім пилюки.

«Зрештою, — меланхолійно розмисляв Вільям, — навіть якщо там ззаду є кімната, книги, яку шукаємо ми і яку шукали інші, там уже нема, бо спершу її виніс Венанцій, а тоді заніс хтозна куди Беренгарій».

¹ Поверх дзеркала, або за дзеркалом (*лат.*).

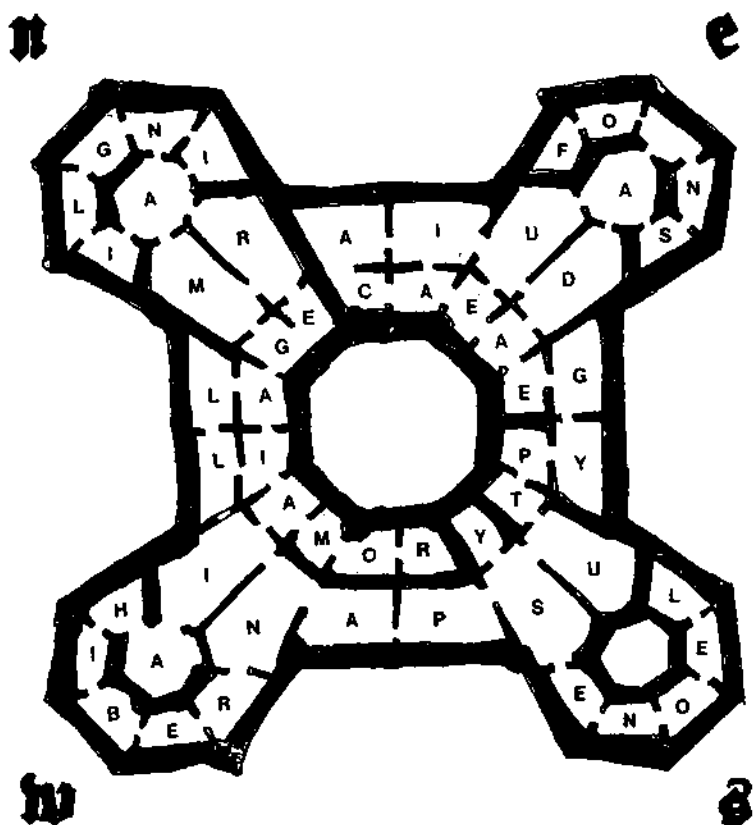
² Над дзеркалом (*лат.*).

«А може, Беренгарій знов приніс її сюди».

«Ні, того вечора ми були в бібліотеці, і все свідчить про те, що він помер у лазні невдовзі після крадіжки, тієї ж ночі. Інакше ми б бачили його наступного ранку. Та це не так важливо... Поки що ми з'ясували, де лежить *finis Africae* і здобули майже всі елементи, щоб уточнити мапу бібліотеки. Мусиш визнати, що ми розкрили чимало таємниць лабіринту. Я б сказав, усі, крім однієї. Гадаю, від уважного вивчення Венанцієвого рукопису я здобуду більше користі, ніж від подальших оглядин. Ти ж пам'ятаєш — таємницю лабіринту нам було легше розгадати ззовні, ніж ізсередини. А тепер, стовбичачи тут перед нашими викривленими відображеннями, цієї проблеми ми не вирішимо. Зрештою, і каганець вже догорає. Ходімо, нам треба ще дещо уточнити, щоб удосконалити мапу».

Ми пройшли через інші зали, нотуючи наші відкриття на моїй мапі. Деякі кімнати містили лише твори з математики та астрономії, інші зали були повні книг арамейськими літерами, яких ніхто з нас не знав, ще інші мали книги, написані ще незбагненнішими знаками, які, можливо, походили з Індії. Ми кружляли в межах двох суміжних ланцюжків, які гласили IUDAEA та AEGYPTUS. Одне слово, щоб не набридати читальникові описом подальших наших маневрів, скажу лиш, що згодом, остаточно уклавши мапу, ми переконалися, що будова та конфігурація бібліотеки і справді відображають образ земної кулі. На півночі були ANGLIA та GERMANI, вздовж західної стіни вони сполучалися з GALLIA, яка на крайньому заході переходила в HIBERNIA, а південна стіна прихистила ROMA (рай давньоримських поетів!) та YSPANIA. Далі на півдні простяглися LEONES та AEGYPTUS, який на сході межував з IUDAEA та FONS ADAE. Вздовж стіни між сходом і північчю пролягла ACAIA — непогана синекдоха, сказав Вільям, для позначення Греції, і справді, у чотирьох кімнатах рясніло від поетів та філософів поганської давнини.

Прочитували ми ці назви химерними способами — то йшли в один бік, то задкували, а іноді й колували; нерідко, як я вже говорив, та сама літера входила у два різні слова (в таких кімнатах одна шафа містила книги на одну

тому, а друга шафа була присвячена іншій темі). Та у такому розміщенні не варто було шукати якогось глибокого смислу. То був просто мнемонічний прийом, який допомагав бібліотекареві знаходити потрібні твори. Якщо книга розташована у quarta Acaiae¹, це значило, що вона міститься у четвертій кімнаті, рахуючи від зали з початковою літерою А, і щоб знайти її, бібліотекар повинен знати напам'ять шлях, прямий або коловий, який йому треба пройти. Приміром, ланцюжок АСАІА пролягає через чотири кімнати, розміщені квадратом, а це значить, що по-

¹ Четверта Ахеї, тобто Грешії (лат.).

чаткова літера А є також останньою. Зрештою, ми теж це дуже швидко зрозуміли. Так само швидко ми зрозуміли гру перегоронок. Наприклад, коли йти зі сходу, жодна з кімнат ACAIA не дає доступу в дальші кімнати: тут лабіринт закінчується, і дійти до північної башти можна лише через три інші башти. Але бібліотекарі, ясна річ, добре знали, що, увійшовши через FONNS, вони зможуть дійти, скажімо, до ANGLIA лише через AEGYPTUS, YSPANIA, GALLIA та GERMANI.

* * *

Зробивши ці та інші захопливі відкриття, ми завершили наші плідні звідини бібліотеки. Але, перед тим як сказати, що, задоволені вислідами нашої праці, ми налаштувалися вийти (аби стати свідками інших подій, про які невдовзі буде мова), я мушу визнати дещо своєму читальникові. Я вже казав: оглядаючи бібліотеку, ми, з одного боку, шукали способу дістатися до її таємного закутка, а з другого — щоразу затримувалися в кожній із зал, щоб з'ясувати її розміщення та тему, якій вона присвячена, і гортали розмаїті книжки, немов досліджуючи таємничий континент або незнану землю. Зазвичай ми робили це одностаїно, обоє розглядали ті самі книги, я показував йому найдивовижніші з них, а він пояснював мені багато речей, яких я не розумів.

Але у певну мить, коли ми саме проходили кімнатами південної башти, званими LEONES, моему учителеві трапилось затриматися в кімнаті, багатій на арабські твори з чудернацькими рисунками на тему оптики; а оскільки того вечора ми мали із собою не один, а два каганці, я з цікавості відійшов у сусідню кімнату, помітивши, що проникливі й обережні законодавці бібліотеки зібрали там вздовж однієї зі стін книги, яких, безперечно, не вільно було нікому давати до читання. Написані вони були переважно бусурманськими мудрецьми, які різними способами описували розмаїті недуги тіла і душі. І погляд мій упав на одну невелику книжку, прикрашену мініатюрами, які (на щастя!) були далекі від її предмета — на них були зображені квіти, вусики виноградної лози, тварини

парами, цілющі зела: називалася вона *Speculum amoris*¹, творіння брата Максима з Болонї, і в ній було чимало цитат з багатьох інших творів, присвячених любовній недугі. Як читальник уже зрозумів, сього було досить, аби розбудити мою хворобливу цікавість. Ба більше, назви сеї було досить, щоб знов запалити мій розум, який од ранку дрімав, а тепер його знов розхвилював образ дівчини.

Оскільки цілий день я відганяв од себе вранішні думки, напоминаючи собі, що вони не личать розсудливому і врівноваженому новітєві, та й події того дня були достатньо багатими й напруженими, щоб відвернути мою увагу, апетити мої задрімали, і мені навіть здалося, що я звільнився від того, що було всього лиш минушим неспокоєм. Але варто було мені побачити ту книгу, і я зрозумів — «*de te fabula narratur*», — і переконався, що набагато глибше заправ у любовну недугу, ніж мені здавалося. Опісля я дізнався, що, читаючи книги з медицини, ми завжди знаходимо у собі недуги, про які вони розправляють. І справді, ці сторінки — які я переглядав нишком, боячися, що ввійде Вільям і спитає, що за вчені твори привернули мою увагу, — переконали мене, що я страждаю саме сею недугою, а симптоми її були описані так блискуче, що я, з одного боку, занепокоївся через свою хворість (яку непомильно підтверджували численні *auctoritates*), але, з другого боку, мене втішив такий яскравий опис мого становища. Я-бо переконався, що більість моя є, сказати б, нормальною, адже стільки інших людей страждали нею в такий самий спосіб, і здавалось навіть, що автори, яким належали цитати, подробиці своїх описів списували з мене.

Я зворушився сторінками Ібн Газма, де любов означено як норавливу недугу, адже лік від неї у ній самій, та недужий не хоче зцілитись од неї, а болящий не прагне одужання (бачить Бог, це свята правда!). Я зрозумів, чому вранці мене так хвилювало все, що я бачив: бо кохання, схоже, входить через очі, як каже також Василій з Анкири, і непохибним її симптомом є те, що болящий надміру веселиться і водночас цурається інших людей, воліючи

¹ Дзеркало кохання (*лат.*).

самотність (так було й зі мною того ранку); а ще їй товаришать інші явища, як-от навальний неспокій і таке приголошення, що стражденний аж язика в роті забуває... Я злякався, прочитавши, що щирий закоханий, якому відібрано змогу бачити предмет його кохання, неодмінно владає у стан виснаження, від якого може навіть злягти, а іноді хворість поймає мозок болящого і він страчає розум і починає марити (очевидно, я ще не дійшов до цього стану, бо цілком успішно досліджував бібліотеку). І мені стало моторошно, коли я прочитав, що з погіршенням недуги може настати смерть, і я подумав, чи та радість, яку справляла мені думка про дівчину, вартувала сеї найвищої жертви тіла, не кажучи вже про загрозу для спасіння душі.

До того ж мене настрахала ще одна цитата з Василя, яка мовила «*qui animam corpori per vitia conturbationesque commiscent, utrinque quod habet utile ad vitam necessarium demoliuntur, animamque lucidam ac nitidam carnalium voluptatum limo perturbant et corporis munditiam atque nitorem hac ratione miscentes, inutile hoc ad vitae officia ostendunt*¹». У такому розпачливому становищі я нізащо не хотів би опинитися.

Крім того, з одного вислову святої Гільдегарди я прознав, що той меланхолійний гумор, який сповнив був мене удень і який я мав за солодке почуття страждання через відсутність дівчини, небезпечно споріднений з почуттям, яке переживає людина, віддаляючись від того гармонійного і досконалого стану, який властивий їй в раю, і що меланхолія ся, «*nigra et amara*»², є плодом навіювань змія і шепітів диявола. Опінію сю поділяли й не менш авторитетні мудреці з-серед невірних, бо погляд мій упав на рядки, приписувані Абу Бакру Мухаммадові Ібн Закарії ар-Разі, який у *Liber continens*³ ототожнює любовну меланхолію з лікантропією — недугою, яка примушує свою жертву поводитися, як вовк. Від цього опису мені аж

¹ Хто душу з'єднує з тілом порочними і бурхливими зв'язками, шим він і в душі, і в тілі ушкоджує те, що кінечне для життя, і душу свою ясну і чисту плотською хіттю збурює, і тіла чистоту і охайність тим самим знищує, забираючи те, що потрібне для життя (*лат.*).

² Чорна і гірка (*лат.*).

³ Книга всеохопна (*лат.*).

дух забило: спочатку закоханий змінюється зовнішньо, зір його слабне, очі западають і запалюються, язик повільно пересихає і на ньому з'являються гнійники, ціле тіло його сохне, і він невпинно страждає від спраги; у такому-от стані він цілі дні лежить лицем униз, на обличчі та на стегнах з'являються знаки немов від укусу собаки, а вночі він блукає по цвинтарі, наче вовк.

Останні мої сумніви щодо серйозності мого становища пропали, коли я прочитав цитати з великого Авіценни. Він визначає кохання як невідступну думку меланхолійної природи, яка народжується з безнастанного думання про кшталти, порухи та вдачу особи протилежної статі (як вірно і яскраво описав Авіценна мій випадок!): виникає воно не як недуга, але недугою стає, коли, не мавши вгамування, обертається одержимістю (чому ж тоді я почувався одержимим нею, попри те, що, прости Господи, жагу свою вгамував уповні? а може, те, що сталося попередньої ночі, не втолило мого кохання? тоді як же вгамувати сю недугу?), спричиняючи постійне тремтіння повік, нерівне дихання, то сміх, то плач, стугоніння крові (і справді, кров моя стугоніла, і подих забивало, коли я читав ці рядки!). Щоб з'ясувати, у кого людина закохана, Авіценна радив непомильний метод, що його запропонував був ще Гален: належить тримати болящого за живець і вимовляти всілякі імена людей протилежної статі, аж поки при якомусь імені живець не затріпотить сильніше; і я злякався, що раптом увійде мій учитель, схопить мене за руку і з тріпотіння моїх вен вгадає мою таємницю, що сповнило б мене великим соромом... На жаль, як лік від цієї недуги, Авіценна радив поєднати коханців у шлюбі, тоді й болість зцілиться. Він-бо справді був невірний, бо, попри свою мудрість, не врахував стану новіція-бенедиктинця, який, отже, приречений ніколи не видужати — а точніше, з власної волі або з мудрого вибору батьків, дав обітницю ніколи не занеджувати. На щастя, Авіценна, хоч і не мав на мислі кліюнійського чину, розглянув-таки випадок нещасливих коханців і як радикальний лік радив гарячу купіль (може, і Беренгарій хотів так позбутися любовної своєї хворості до загиблого Адельма? Та чи можлива любовна недуга через людину своєї ж статі, чи це була

всього лиш звіряча жага? а хіба не була звірячою моя жага минулої ночі? ні, звичайно ні, притьмом сказав я собі, то було таке солодке почуття — та відразу ж заперечив сам собі: помиляєшся, Адсо, була то диявольська омана, звіряча хіть, і, согрішивши тоді, тепер грішиш ще дужче, не бажаючи усвідомити сього!). Але потім я прочитав ще й про інші способи, які описував той самий Авіценна: можна, приміром, удатися до допомоги старих і досвідчених жінок, щоб вони весь час паплюжили і ганьбили предмет кохання — схоже, старі жінки куди вправніші у цім ділі, ніж чоловіки. Можливо, це й був би для мене вихід, але старих жінок в обителі не було (як, зрештою, і молодих), я міг хіба що попрохати якогось ченця, щоб він ганьбив переді мною дівчину, але кого? Та й хіба може чернець знати жінок так добре, як стара, балакуча жінка? Останній вихід, що його радив сарацин, був просто неподобний, бо згідно з ним нещасливий коханець мав би оточити себе наложницями, а се вже геть не личить монахові. То ж як зцілитись од любовної недуги молодому монахові, думав я, невже для нього нема спасіння? Може, вдатися до Северинових трав? Я й справді знайшов уступ з Арнальда з Вільянови — про цього автора Вільям відгукувався з великою шанобою, — який вважав, що кохання виникає від надміру гуморів та пневми, себто коли в людському організмі забагато вологи й тепла, тоді кров (яка виробляє родильне сім'я) надмірно примножується, даючи надмір сім'я, «complexio venerea»¹, а це зумовлює сильне бажання єднання між чоловіком і жінкою. У задній частині середнього шлуночка енцефала (а це що таке? — зачудувався я) міститься чеснота розсуду, їй належить вловлювати недотикальні intentiones² в дотикальних предметах, що їх сприймають чуття, і коли людина надто сильно бажає об'єкта, сприйнятого чуттями, це баламутить чесноту розсуду, яка зосереджується лиш на примарі коханої людини; тоді запалюється ціла душа і тіло, смуток чергується з радістю, бо тепло у хвилини розпачу спускається у глибини тіла, сильно студячи шкіру, а у хвилини радості піднімається на поверхню, розпалюючи обличчя. Для зцілення цієї

¹ Любовне переповнення (лат.).

² Замисли (лат.).

хворості Арнальд пропонував, щоб болящий спробував позбутися надії на злуку з предметом любові, так щоб думка віддалилася від нього.

Але це значить, що я вже одужав, або одужую, подумав я, бо маю невелику надію — а то й жодної — знов побачити предмет своїх думок, а якби й побачив — злучитися з ним, а якби й злучився — ще раз ним оволодіти, а якби й оволодів — затримати його коло себе, бо сього боронить мені і мій чернечий стан, і обов'язки, що їх накладає на мене кондиція моєї родини... Я врятований, сказав я собі, згорнув книжку і заспокоївся — саме вчасно, бо Вільям вже заходив у кімнату. І ми з ним знову вирушили у мандри лабіринтом, який для нас не мав уже таємниць (про це я вже розповів), і на якийсь час я забув про свою одержимість.

Як буде видно згодом, невдовзі вона знову нагадає мені про себе, але у зовсім інших (на превеликий жаль!) обставинах.

Четвертого дня

НІЧ,

*де Сальватор жалюгідно дає себе спіймати Бернардові Ії,
Адсову кохану дівчину хапають як відьму і всі йдуть
спати ще нещасливіші й занепокоєніші, ніж раніше*

Отож ми саме спускалися назад до трапезної, коли почувся якийсь галас, і з боку кухні замиготіло слабке світло. Вільям миттю погасив каганець. Ідучи вздовж мурів, ми підійшли до дверей, що виходили в кухню, і почули, що шум долинає іззовні, бо кухонні двері відчинені. Тоді голоси і світла віддалилися, і хтось різко затріснув двері. Ця велика зам'ятня провіщала щось неприємне. Ми швидко пройшли через оссарій, вигулькнули в порожній церкві, вийшли через південні двері і побачили, що у внутрішньому дворіку блимає світло смолоскипів.

Ми підійшли ближче, і в сум'ятті ніхто не звернув на нас уваги, буцім ми надбігли разом з іншими людьми, що висипали з опочивалень та притулку для прочан. Ми

побачили, що лучники міцно тримають Сальватора, блідого, як білки його очей, і якусь жінку, що заливалася плачем. Серце моє стиснулось: то була вона, пані моїх дум. Вона впізнала мене і кинула мені благальний, розпачливий погляд. Я смикнувся було бігти визволяти її, але Вільям стримав мене, шепочучи якісь зовсім не ласкаві, скоріше лайливі слова. Звідусіль надбігали ченці та гості монастиря.

Надійшов настоятель, прийшов Бернард Гі, якому капітан лучників коротко доповів про те, що сталося. А сталося ось що.

За наказом інквізитора вони патрулювали вночі цілу околицю, особливу увагу приділяючи просядові, що вів од вхідної брами до церкви, тій частині, де були городи, та фасадів Вежі (чому? — замислився я, а тоді зрозумів: очевидно, тому що Бернард зібрав серед челяді та кухарів пересуди про якусь метушню, яку хтось зчиняв вночі між виходом з монастиря та кухнею, і хтозна, чи той дурень Сальватор, розповівши мені про свої наміри, не розп'якав про них ще й якомусь бідоласі на кухні чи в конюшнях, а той, заляканий пообіднім допитом, кинув цю поголоску Бернардові в пащу). Обережно крадучись у темряві серед туману, лучники врешті застукали Сальватора разом з жінкою, якраз коли він морочився з кухонними дверима, намагаючись відчинити їх.

«Жінка у сім святім місці! Ще й з ченцем! — суворо мовив Бернард, звертаючись до настоятеля. — Великодушний мосьпане, — вів далі він, — якби річ була лиш у порушенні обітниць чистоти, покарання сього чоловіка належало б до вашої юрисдикції. Але оскільки ми ще не знаємо, чи махінації цих двох лихочинців не зачіпають якомсь безпеки всіх гостей, нам слід найперше пролити світло на цю таємницю. Ану ж бо, тебе питаю, небораче, — і висмикнув у Сальватора немалий згорток, який той намагався сховати за пазухою, — що там у тебе?»

Я вже знав, що там: ніж, чорний кіт, який, ледве відкрили згорток, утік, шалено нявкаючи, і два яйця, які розбилися і розпливлися тягучою масою, що всім здалася кров'ю або жовчю чи якоюсь іншою нечистою матерією. Сальватор, вмовивши якимись обіцянками дівчину піти з

ним, саме збирався ввійти до кухні, вбити kota і вийняти йому очі. А що то були за обіцянки, я дізнався відразу. Посеред злісного реготу і похитливих вигуків лучники обшукали дівчину і знайшли в неї мертвого, ще не обципаного півника. На нещастя, вночі, коли всі коти виглядають сірими, півень цей здався усім таким же чорним, як і кіт. Я ж подумав, що небагато треба було, щоб умовити її, голодну бідолашку, адже минулої ночі вона зреклася (заради любові до мене) дорогоцінного коров'ячого серця...

«Ага! — нарочито стурбовано вигукнув Бернард, — чорний кіт і чорний півень... Що ж, атрибути сі добре мені відомі... — Посеред присутніх він помітив Вільяма: — Ви теж їх упізнаєте, правда, брате Вільям? Хіба не ви були інквізитором три роки тому в Кілкенні, у справі тієї дівчини, яка мала зносини з дияволом, що з'являвся їй у подобі чорного kota?» Мені здалося, що учитель мій промовчав через слабодухість. Я схопив його за рукав, смикнув і розпачливо зашепотів: «Та ж скажіть йому, що це для харчу...» Він висмикнув руку і ввічливо звернувся до Бернарда: «Не думаю, що вам потрібен мій давній досвід, аби дійти ваших висновків».

«О, ні, є далеко вагоміші свідчення, — усміхнувся Бернард. — Стефан Бурбонець у своєму трактаті про сім дарів Святого Духа оповідає, як святий Домінік, проповідуючи у Фанжо проти еретиків, оголосив деяким жінкам, що вони зараз побачать, кому досі служили. І раптом стрибнув посеред них страхітливий кіт завбільшки з великого собаку, очі у нього були великі і палали вогнем, кривавий язик сягав пупа, короткий хвіст стирчав догори так, що хай як ця тварюка поверталася, завжди видно було його гидомирний зад, від якого страшенно смерділо, як і личить тому гузнові, що його чимало шанувальників Сатани, серед яких не останніми були лицарі тамплієри, звикли цілувати під час своїх збіговиськ. Покрутившись з годинку навколо жінок, кіт стрибнув, учепився в шнур дзвону і видряпався по ньому, лишивши по собі сморідний слід. І хіба кіт не є улюбленою твариною катарів, сама назва яких, як твердить Алан Лільський, походить власне від *cat-tus*¹: вони прикладаються вустами до заду сього звіра, вва-

¹ Кіт (*лат.*).

жаючи його втіленням Люцифера? І хіба не підтверджує сеї огидної заведенції також Гійом Овернієць у творі «De legibus»¹? І хіба не каже Альберт Великий, що коти — то сокриті біси? І хіба не повідає мій шановний побратим по чину Жак Фурньє, що на смертному ложі інквізителя Годфрида з Каркассона з'явилось двоє чорних котів, які були не чим іншим, як злими духами, що хотіли познущатися над його останками?»

Зграйкою монахів пробіг гамір обурення, чимало з них перехрестилося.

«Ой, мосьпане абат, мосьпане абат, — говорив тим часом Бернард з виглядом праведника, — ваша світлість, може, й не знає, що звикли робити грішники за допомогою сього начиння! Але я це добре знаю, борони мене Боже! Я бачив, як глупої ночі деякі гидосвітні жінки, разом з іншими жінками такого ж ґшту, послуговуючись чорними котами, творили мерзенні чари, яких потім заперечити не могли: вони їздили верхи на деяких тваринах і під пеленою ночі долали величезні відстані, тягнучи за собою своїх невірників, перетворених на хтивих інкубів... Сам диявол являється їм — принаймні вони в це ревно вірять — у подобі півня чи якоїсь іншої пречорної живини, і вони з ним злягаються — та не питайте мене як. І я напевне знаю, що цілком недавно з допомогою подібного чорнокнижництва в самому Авіньйоні готували чар-зілля і мастила, щоб посягнути на життя самого мосьпана Папи, отруївши його харч. Папа зумів захиститись і виявив трутизну лише завдяки тому, що мав чудодійні коштовності у формі зміїного язика, силу яких підтримували чудові смарагди та рубіни, що мають божественну властивість виявляти отруту в їжі! Одинадцять таких коштовних язиків подарував йому, дяка небесам, король Франції, і лише так наш мосьпан Папа зміг порятуватись од смерті! Щоправда, вороги понтифіка допускалися й ще гірших речей, адже всі знають про еретика Бернара Делісьє, арештованого десять років тому: у нього вдома знайшли книги чорної магії з нотатками на щонайогидніших сторінках, які містили всі вказівки, як робити воскові

¹ Про закони (лат.).

фігурки, щоб завдавати шкоди своїм ворогам. І повірите чи ні, у нього було знайдено й самі фігурки, які напрочуд майстерно відтворювали подобу самого Папи, а життєво важливі частини тіла позначені були червоними кружальцями: бо ж усі знають, що такі фігурки вішають на мотузці перед дзеркалом, а тоді штрикають шпичками у позначені таким чином життєво важливі місця, а тоді... Ох, навіщо я гаю час на опис цих огидних лиходійств? Сам Папа ще торік описав і засудив їх у своїй конституції *Super illius specula*¹. Сподіваюсь, що список сього твору є у вашій розкішній бібліотеці, то ж поміркуйте як слід над ним...»

«Аякже, є, є він у нас», — палко підтвердив украй занепокоений абат.

«Гаразд, — сказав на закінчення Берnard. — Випадок цей виглядає мені цілком зрозумілим. Спокушений чернець, відьма і якийсь ритуал, який, на щастя не відбувся. Навіщо вони це робили? А це ми ще дізнаємось, і я пожертвую кількома годинами сну, щоб це з'ясувати. Тож нехай ваша великодушність зволить надати у моє розпорядження якесь місце, де можна замкнути сього чоловіка...»

«У нас є острог у підземеллі під кузнею, — мовив настоятель, — який, на щастя, мало використовується і вже роками стоїть порожнім...»

«На щастя чи на нещастя», — зауважив Берnard. І звелів, щоб лучникам показали дорогу і щоб вони завели ув'язнених у два різні остроги; звелів також добре прив'язати чоловіка до кільця, вмурованого в стіну, наміряючись невдовзі спуститися туди і допитати його, дивлячись йому прямо в лице. Щодо дівки, додав він, то цілком ясно, хто вона, і допитувати її вночі не варто. Її ще добряче візьмуть на спитки, перед тим як спалити. Якщо вона відьма, то розв'язати їй язика буде нелегко. А от монах ще, можливо, покається (і він пильно глянув на тремлячого Сальватора, немов натякаючи, що дає йому шанс для порятунку), розповість усю правду і — додав — викаже своїх співучасників.

Спійманих виволокли геть. Сальватор мовчав, геть прибитий і немов у гарячці, а дівчина плакала, хвицала

¹ На його образ (*лат.*).

ногами і кричала, наче тварина на бойні. Але ні Бернард, ні лучники, ані я сам не розуміли її селянської говірки. Хоч вона й говорила, але була немов німа. Одні слова наділяють могутністю, а інші кидають людину у ще більше безталання. Саме такими є неотесані словеса посполитих, яких Господь не сподобив послуговуватися універсальною мовою, носієм мудрості та могутності.

Я знов хотів був кинутися за нею, але Вільям, чорніший чорного на виду, і цього разу стримав мене. «Зупинись, дурню, — мовив він, — дівчині кінець, вона — пожива для вогню».

Споглядаючи у жасі цю сцену, в полоні суперечливих думок, невідривно дивлячись на дівчину, я відчув, як хтось торкнув мене за плече. Не знаю чому, але ще до того, як я обернувся, я вже знав, що це Убертин.

«Дивишся на відьму, правда?» — спитав він мене. Він, звісно, не міг нічого знати про мою пригоду, а отже, сказав це лиш тому, що своїм моторошним внутрішнім оком, яке наскрізь бачить людські пристрасті, спостеріг всю напругу мого погляду.

«Ні... — ухильно сказав я, — я не дивлюсь на неї... тобто, може, й дивлюсь, але вона не відьма... ми ж не знаємо, може, вона невинна...»

«Ти дивишся на неї, бо вона вродлива. Вона вродлива, правда? — спитав він дуже тепло, стискаючи моє плече. — Якщо ти дивишся на неї, бо вона вродлива, якщо тебе це хвилює (а таки справді хвилює, і гріх, у якому її підозрюють, робить її ще привабливішою у твоїх очах), якщо дивишся на неї і бажаєш її, то вона й справді відьма. Стережись, сину мій... Краса тілесна обмежена до шкіри. Якби люди могли бачити, що криється під шкірою, як вміє бачити беотійська рись, вони б жахнулися від вигляду жінки. Уся ця врода — лиш слиз і кров, лиш мокротиння й жовч. А як згадати, що криється у ніздрях, в горлі та в череві, то й тут нічого, крім нечистот, не знайдеш. Якщо тобі відразливо навіть кінчиком пальця торкнутися слизу або фекалій, чому ж ти прагнеш обняти сам той мішок, що ці фекалії містить?»¹

¹ Цитата з твору Одона (880—942), другого настоятеля Клонійського абатства.

Мене раптом знудило. Слухати його мені було вже несила. Тут на допомогу наспів мій учитель, який усе чув. Він різко підійшов до Убертина, схопив його за рамено і відсторонив од мене.

«Годі тобі, Убертине, — мовив він. — Невдовзі цю дівчину візьмуть на тортури, а потім сплять. Вона стане саме такою, як ти кажеш, — сам слиз, кров, мокротиння і жовч. Але не хто інший, як наші ближні, виставлять напоказ те, що Господь забажав укрити і прикрасити цією шкірою. А щодо сировини, то ти нічим не кращий од неї. Дай хлопцеві спокій».

Убертин розхвилювався: «Може, я й грішний, — про бурмотів він. — Я напевне грішний. Що ж може вдіяти грішник?»

Усі вже верталися до себе, обговорюючи те, що сталося. Вільям ще перекинувся кількома словами з Михаїлом та іншими міноритами, які питали, що він про це думає.

«Тепер Бернард має в руді аргумент, хоч який він суперечливий. По обителі вештаються чаклуни, які чинять те саме, що замишлялось проти папи в Авін'йоні. Це, звичайно, не доказ, а насамперед це навряд чи розладнає завтрашню зустріч. Нині вночі він спробує вирвати у того бідолахи якийсь інший навід, але я певен, що він не скористається ним одразу. Він притримає його про запас і пізніше використає, щоб порушити хід дискусії, якщо вона піде шляхом, який буде йому не до вподоби».

«Той бідолаха може сказати йому щось, що можна використати проти нас?» — спитав Михаїл Чезенець.

У Вільямових словах пролунав сумнів: «Сподіваймось, що ні». А я зрозумів: якщо Сальватор звірить Бернардові те, що він звірив був нам про своє минуле та минуле келаря, і натякне на їх стосунки з Убертином, хай які скороминущі, мінорити опиняться у вельми прикрому становищі.

«У кожному разі побачимо, як розвиватимуться події, — погідно мовив Вільям. — Зрештою, Михаїле, все уже й так вирішене наперед. Але ти таки хочеш спробувати».

«Хочу, — відповів Михаїл, — і Господь мені pomoже. І хай святий Франциск заступиться за нас усіх».

«Амінь», — відповіли присутні.

«Невідомо ще, — геть непоштиво зауважив Вільям. — А може, святий Франциск очікує десь на суд, не споглядаючи Господа лице в лице».

«Хай буде проклятий той єретик Йоан! — бурмотів мессер Єронім, коли вони вже підходили до опочивалень. — Якщо він позбавить нас зараз помочі святих, що з нами, бідолашними грішниками, станеться?»

ДЕНЬ П'ЯТИЙ

П'ятого дня ЧАС ПЕРШИЙ,

де точиться братня дискусія про убогість Ісуса

Уранці п'ятого дня, після нічної сцени, я прокинувся — з серцем, розбурканим тисячами тривог, — коли вже дзвонили на перший час, бо Вільям безцеремонно розштовхав мене, заявивши, що невдовзі посольства зйдуться на зустріч. Я визирнув з вікна келії і не побачив нічого. Туман попереднього дня зробився молочнистою ковдрою, яка неподільно панувала над дворичем.

Ледве я вийшов, обитель постала переді мною такою, якою раніше я її ще не бачив; лиш деякі більші споруди — церква, Вежа, капітулярна зала — видніли здалеку, хоча й невиразно, тіні серед тіней, але решту будівель можна було побачити хіба що на кілька кроків уперед. Здавалось, немов форми, предмети і тварини зненацька виринали з ніщоти; люди, які вигулькували з мряки, спершу здавалися сірими привидами, а потім поступово набирали чіткості, так що їх можна було впізнати.

Мені, уродженцю північних країв, ця стихія не була незнаною, і в кращі хвилини вона б з ніжністю нагадала

мені рідну рівнину і замок, де я народився. Але того ранку погодні умови здалися мені до болю схожими на стан моєї душі, і поки я ішов до капітулярної зали, смутний настрої, з яким я пробудився, дедалі зростав.

Неподалік від капітули я побачив Бернарда Гі, який прощався з кимось, кого я не відразу впізнав. Коли той пройшов повз мене, і я побачив, що то Малахія. Він озирався, немов не хотів, щоб його заскочили за скоєнням якогось злочину: але я вже говорив, що чоловікові цьому від природи був властивий вираз того, хто приховує або намагається приховати незвану таємницю.

Не розгледівши мене, він пішов геть. Під спонукою цікавості я пішов за Бернардом і побачив, що він пробігає очима якісь папери, які, мабуть, передав йому Малахія. На порозі зали він жестом покликав ватажка лучників, який стовбичив поблизу, і шепнув йому кілька слів. Відтак увійшов до зали.

Я пішов за ним.

Я вперше ступав у це приміщення, яке зовні виглядало скромно і безпретензійно; я помітив, що його недавно відбудували на місці колишньої монастирської церкви, почасти зруйнованої, мабуть, пожежею.

Коли входить ззовні, шлях пролягав під порталом, спорудженим на новий манір — стрілчасте склепіння без оздоблення, увінчане розетою. Але, увійшовши, я опинився у портику, збудованому на рештках колишньої паперті. Спереду виднів ще один портал, з аркою на давній манір та чудово вирізьбленим тимпаном у вигляді півмісяця. То, мабуть, був портал зруйнованої церкви.

Постаті на тимпані були такі ж захопливі, як і на порталі теперішньої церкви, але не такі бентежні. На цьому тимпані теж панував Христос на престолі; але поряд з Ним, у різних позах і з різними предметами в руках, розташувалися дванадцять апостолів, які одержали від Нього наказ йти у світ і євангелізувати язичників. Над головою Христа дугою, розділеною на дванадцять панно, і під Його ногами тягнулася безперервна процесія постатей, зображаючи народи світу, яким судилося отримати блага вість. З одягу я впізнав євреїв, кападокійців, арабів, індійців, фригій-

ців, візантійців, вірмен, скіфів і римлян. Але у проміжках між ними, на тридцяти медальйонах, розташованих дугою над дванадцятьма панно, розмістились мешканці незаних світів, про яких лише натякав Фізіолог та непевні оповіді мандрівників. Про багатьох з них я й не чував, інших же впізнав: приміром, шестипалі створіння, фавни, народжені з хробаків, які утворюються між корою і м'якушем дерев, сирени з лускатим хвостом, які спокушають моряків, чорнотілі ефіопи, які захищаються від палу сонця, копаючи підземні печери, ослокентаври, які до пояса є людьми, а нижче — ослами, циклопи з одним оком завбільшки у щит, Скілла з дівочою головою і грудьми, черевом вовчиці та дельфінячим хвостом, волохаті люди з Індії, які живуть у болотах та на річці Епігмаріді, песиголовці, які й слова не можуть сказати, не загавкавши, одноноги, які вельми прудко бігають на своїй єдиній нозі, а коли хочуть заслонитися від сонця, простягаються і піднімають над собою свою велетенську ногу, наче парасольку, безусті астомати з Греції, які дихають лише через ніздрі і годуються самим повітрям, бородаті жінки з Вірменії, пігмеї, епістиги, яких дехто зве також блеміями — вони народжуються без голови, уста мають на череві, а очі — на плечах, потворні жінки з Червоного моря, зростом у шість аршинів, з волоссям до п'ят, коров'ячим хвостом посеред спини і верблужими копитами, покручі зі стопами, поверненими назад, так що їх вистежувач, ідучи їх слідами, завжди приходиться туди, звідки вони вирушили, а не куди дісталися, і ще триголові люди, очі яких світяться, немов каганці, потвори з острова Цирцеї з людськими тілами і головами найрозмаїтіших тварин...

Ці та інші дивовижі вирізьблені були на цьому порталі. Але жодна з них не непокоїла, бо вони не означали лих світу сього або мук аду, а свідчили про те, що блага вість сягла усіх відомих земель і ширилася на землі невідомі, тому портал сей був радісною обітницею злагоди та єдності, неперевершеної ойкумени у Христовому слові.

Добра привістка, сказав я собі, для зустрічі, яка проходить за цим порогом, і можливо, що люди, які ворогують одне з одним через протилежне тлумачення Євангелія,

нині зійдуться тут, щоб помиритись. І я став картати себе, недолугого грішника, який бідкається своїми особистими справами, коли тут ось-ось стануться події, які матимуть велику вагу для історії християнського світу. Я зіставив мізерність своїх страждань з грандіозною обітницею миру і спокою, засвідченою, мов печаттю, кам'яними постантями з цього тимпану. Я попросив прощення у Бога за свою слабкість і, вже спокійніший, переступив поріг.

* * *

Тільки-но увійшовши, я побачив членів обох легаций у повному складі. Вони вмостилися на розміщених півколом сідалищах з високою спинкою, їх розділяв стіл, при якому сиділи настоятель і кардинал Берtrand.

Вільям, який взяв мене зі собою, щоб я нотував усе важливе, посадив мене біля міноритів, де були Михайл зі своїми людьми та інші францисканці з авіньйонського двору: адже зустріч ця не повинна була виглядати як двобій між італійцями та французами, а як диспут між поборниками францисканського правила та їхніми критиками, яких єднала здорова католицька вірність папському двору.

Поруч з Михаїлом Чезенцем сиділи брат Арнальд з Аквітанії, брат Гуго з Новокастра і брат Вільгельм Альнвік, учасники Перуджійської капітули, а крім того — єпископ Каффи, Беренгарій Таллоні, Бонаграція з Бергамо та інші мінорити з авіньйонського двору. З протилежного боку сиділи авіньйонський бакалавр Лоренцо Декоалькон, єпископ Падуанський і Жан д'Анно, доктор богослов'я з Парижа. Поруч з Бернардом Гі, мовчазним і далеким, сидів домініканець Жан де Бон, відомий в Італії як Джованні Дальбена. Як сказав мені Вільям, багато років тому він був інквізитором у Нарбоні, де засудив чимало бегінів та святеників; але оскільки він звинуватив у ересі тих, хто проповідував убогість Христа, проти нього виступив Беренгарій Таллоні, лектор в одному з тамтешніх монастирів, який заапелював до Папи. Тоді ще Йоан не мав певності щодо цього питання і покликав обох до свого двору на дискусію, яка, однак, ні до чого не привела. А невдовзі

францисканці на Перуджійській капітулі зайняли позицію, про яку я вже говорив. Крім них, з авіньйонського боку були ще інші люди, серед яких єпископ Альборейський.

Засідання відкрив Аббон, який вирішив, що доцільно буде підсумувати недавні події. Він нагадав, що року Божого 1322-го генеральна капітула братів-міноритів, зібравшись в Перуджі під орудою Михаїла з Чезени, після зрілого і ретельного обговорення ствердила, що Христос, даючи взірць досконалого життя, і апостоли, достосовуючись до Його навчання, ніколи не володіли спільною жодною річчю ні як власники, ні як ленники, і що істина є предметом здорової католицької віри, як се підтверджує чимало цитат з канонічних книг. Тому хвалюгідною і святою є відмова від власності на всі речі, адже сього правила святості дотримувалися перші засновники діяльної церкви. Істину цю підтримав ще 1312 року В'єнський собор, і сам Папа Йоан у 1317 році у своїй конституції про статус менших братів, яка починається словами *Quo fundam exigit*¹, визнав рішення того собору святобливими, тверезими, ґрунтовними і зрілими. Тому Перуджійська капітула, міркуючи, що положення, яке завжди схвалював апостольський престол, слід завжди вважати прийнятним і ні в чому від нього не відступати, просто ще раз підтвердила це соборне рішення, скріпивши його підписами таких славетних богословів, як брат Вільям з Англії, брат Генріх з Германії, брат Арнальд з Аквітанії, провінціали та настоятелі; це підтвердили також брат Николай, настоятель з Франції, брат Вільгельм Блок, бакалавр, генеральний настоятель і чотири провінціали, брат Тома з Болоньї, брат Петро з провінції святого Франциска, брат Фернанд з Кастелло і брат Симон з Турена. Одначе, додав Аббон, наступного року Папа видав декреталію *Ad conditorem canonum*², проти якої виступив брат Бонаґрація з Бергамо, вважаючи її шкідливою для інтересів його чину. Тоді Папа звелів зняти цю декреталію з дверей головної авіньйонської церкви, де вона висіла, і виправив її в кількох пунктах. Але насправді він зробив її ще суворішою, адже безпосереднім наслідком цього було ув'язнення бра-

¹ [Сліпота] деяких вимагає (лат.).

² До засновника правила (лат.).

та Бонаграції, яке тривало рік. Суворість понтифіка не залишала жодних сумнівів, і того ж року він видав сумнозвісну *Cum inter nonnullos*¹, яка остаточно засудила тези Перуджійської капітули.

Тут, увічливо перебивши Аббона, взяв слово кардинал Берtrand і сказав, що не треба забувати, наскільки ускладнило становище і роздратувало Папу втручання Людовіка Баварського в 1324 році, коли той виступив із Захсенгавзенською заявою, де ні з того ні з сього підтвердив Перуджійські тези (бо геть не зрозуміло, зауважив Берtrand з тонкою посмішкою, чому це імператор з таким запалом обстоює убогість, якої сам зовсім не дотримується) і таким чином протиставився нашому мосьпанові Папі, називаючи його *inimicus pacis*², звинувачуючи, що той прагне розбрату та незгоди, і називаючи його не просто єретиком, а єресіархом.

«Не зовсім так було», — спробував було заступитися Аббон.

«По суті, все було саме так», — сухо сказав Берtrand. І додав, що якраз тому мосьпан Пала, аби дати відсіч недоречному втручання імператора, був змушений видати декреталію *Quia quorundam*³ і суворо наказав Михаїлові з Чезени предстати перед його очима. Михаїл надіслав листи з вибаченнями, назвавшись недужим, в чому ніхто не сумнівався, і прислав замість себе брата Джованні Фіданцу і брата Уміле Кустодію з Перуджі. Але сталося так, сказав кардинал, що перуджійські гвельфи донесли Папі, що Михаїл зовсім не недужий і що він підтримує стосунки з Людовіком Баварським. У кожного разі, що було, то було, а тепер брат Михаїл виглядає чудово і погідно, а отже його чекають в Авіньйоні. Зрештою ліпше буде, визнав кардинал, заздалегідь з'ясувати в присутності розсудливих людей з обох боків — як це вони зараз і роблять, — що хоче Михаїл сказати Папі, адже всі були зацікавлені в тому, аби не ускладнювати становища і по-братньому залагодити спір, якого в жодному разі не має бути між

¹ 3-посеред декількох [вчених мужів] (*лат.*).

² Ворог миру (*лат.*).

³ Тому що [ум] деяких мужів (*лат.*).

люблячим отцем і його відданими дітьми, і що діятриба ся досі розгоралася лише з причини втручання світських людей, чи то цісарів, а чи їх намісників, які не мають жодного стосунку до питань Святої Матері Церкви.

Тоді втрутився Аббон і сказав, що хоч він священнослужитель і абат ордену, якому церква багато чим зобов'язана (по обидва боки півкола пробіг шанобливий і благоговійний шепіт), одначе він не вважає, що імператор має залишатись поза цими питаннями через цілу низку причин, які згодом викладе Вільям з Баскервіля. Але, вів далі Аббон, буде слушно, якщо перша частина обговорення розгортатиметься між посланцями Папи і представниками тих синів святого Франциска, які самим фактом своєї присутності на цій зустрічі показали себе відданими синами понтифіка. І тоді запросив брата Михайла або призначену ним особу викласти те, що він має намір твердити в Авіньйоні.

Михайл сказав, що, на превелику його радість і зворушення, цього ранку між ними є Убертин з Казале, якого сам Папа 1322 року просив укласти обґрунтовану доповідь з питання про убожество. І саме Убертин, з властивою йому і відомою всім ясністю, ерудицією і пристрасною вірою, зможе найкраще підсумувати головні моменти вчення, яке стало непорушною основою позиції францисканського чину.

Убертин підвівся, і тільки-но він почав промовляти, як я зрозумів, чому він викликав такий захват і як проповідник, і як придворний. Своїми пристрасними жестами, медоточивим голосом, чарівною усмішкою, ясними і послідовними міркуваннями він прив'язував до себе слухачів на весь час своєї промови. Він розпочав з вельми вченого розгляду міркувань на підтримку перуджійських тез. Він сказав, що насамперед слід визнати, що Христос і його апостоли перебували у подвійному стані, бо були передовсім прелатами церкви Нового Завіту, а тому, з огляду на їхню владу розподіляти, посідали дібра, які мали роздавати убогим і служителям церкви, як написано у четвертому розділі Діянь апостолів, і щодо цього ніхто не сумнівається. Але, з другого боку, Христа з апостолами слід розглядати також як окремих осіб, які є підвалиною

всякої духовної досконалості і взірцем зневаги до всього мирського. І з цього приводу можна виділити два способи посідання, одним з яких є цивільний, мирський спосіб, що його імперські закони визначають словами *in bonis nostris*¹, адже нашими зветься ті дібра, які є в нашій опіці і повернення яких, у разі якщо їх нам забрано, ми маємо право вимагати. Тому одна річ — захищати у цивільній і мирській площині свою власність від того, хто хоче її в нас забрати, звернувшись до призначеного цісарем судді (і говорити, буцім Христос з апостолами володіли чимось у цей спосіб, є твердженням єретичним, адже, як сказано у п'ятому розділі Матея, хто хоче позиватися з тобою і взяти з тебе одягу, лиши йому і плащ, не інакше сказано і в Луки, в шостому розділі, де Христос віддаляє від себе всяке панування і владарювання, зобов'язуючи до цього ж своїх апостолів, а крім того, це підтверджено у Матея, розділ чотирнадцятий, де Петро каже Господеві, що вони покинули все, щоб піти за Ним); але інша річ — дочасне володіння речами для здійснення спільної братньої любові, і саме в такий спосіб Христос і його апостоли воістину володіли благами за природним законом, що його дехто називає *jus rei*, себто закон небес, адже він спрямований на підтримання природи, що без жодного людського втручання є суголосним праведному законіві; на противагу *jus fori*², який є законом, заснованим на домовленості між людьми. У давнину, ще до першого їх розподілу, ці речі були такими, яким тепер є те, що нікому окремо не належить і чим може користуватися кожен, хто це візьме, і вони були у певному сенсі спільними для всіх людей; лиш після гріхопадіння наші прабатьки стали ділити речі за власністю, і відтоді почалося мирське володіння, як ми його бачимо нині. Але Христос з апостолами володіли речами першим способом, і саме таким способом посідали вони одягу, хліб та рибу, і, як каже Павло у першому посланні до Тимотея, маючи поживу та одягу, цим будемо вдоволені³. Тому речі сі Христос з його

¹ Серед наших дібр (*лат.*).

² Громадський закон (*лат.*).

³ І Тим 6, 8.

учнями мав не у володінні, а в користуванні, і се ніяк не зачіпає їх абсолютної убогості. Що вже був визнав Папа Никола II у декреталії *Exiit qui seminat*¹.

Але тут з протилежного боку підвівся Жан д'Анно і сказав, що Убертинова позиція здається йому противною праведному розсудові і слушному тлумаченню Писання. Адже не можна говорити лише про право користуватися такими дібрами, які зі вжитком зникають, як хліб і риба, бо ж ними насправді не можна користуватися, їх можна лиш спожити цілком; усе те, чим вірні спільно володіли в первісній церкві, як випливає з другого і третього розділу Діянь, було їх власністю на підставі того самого способу володіння, який був їм властивий до навернення; після зшествя Святого Духа апостоли володіли маєтками в Юдеї; обітниця жити, нічим не володіючи, не поширюється на те, чого людина конче потребує, щоб жити, і коли Петро сказав, що він покинув усе, він не мав на мислі відречення від всякої власності; Адам мав владу над речами і володів ними; не можна сказати, що слуга, дістаючи гроші від свого господаря, ними просто користується або має їх у вжитку; слова булли *Exiit qui seminat*, на яку мінорити завжди посилаються і яка заряджає, щоб менші брати мали в користуванні лише те, чим послуговуються, не маючи його у власності та посіданні, стосуються лише тих дібр, які не витрачаються зі вжитком, адже ж якби ця булла мала на увазі речі зникомі, вона б твердила річ неможливу; фактичний вжиток неможливо відрізнити від юридичного володіння; всякий людський закон, який лежить в основі володіння матеріальними дібрами, міститься в законах правителів; Христос як смертний чоловік з самої миті свого зачаття володів усіма земними благами, а як Бог дістав від Отця вселенське панування над усім; Він посідав одягу, поживу, гроші, одержані у пожертву і в дар від вірних, а якщо був убогий, то не тому, що нічим не володів, а тому, що не вживав плодів своєї власності, позаяк саме лиш юридичне володіння, відділене від одержання пожитку з нього, не збагачує власника; якщо ж *Exiit* твердить інше, римський понтифік, що стосується

¹ Вийшов Той, хто сіє (лат.).

віри та моральних питань, може відкликати тези своїх попередників і висунути інші твердження, навіть цілковито протилежні.

Саме в ту мить з місця зірвався брат Єронім, єпископ Каффи, борода йому тремтіла від гніву, попри те, що слова його на позір звучали замирливо. І взявся наводити аргументи, які здалися мені дещо плутаними. «Ось що я скажу святішому отцеві, і, кажучи це, себе самого віддаю віднині на його суд, бо воістину вірю, що Йоан є намісник Христа, і за цю мою віру мене й схопили були сарацини. А насамперед зацитую я одного вельми вченого мужа, який розповідає про суперечку, що зродилася якось між ченцями щодо того, хто був батьком Мельхиседека. Коли авву Копеса спитали про це, він вдарив себе по чолі і мовив: горе тобі, Копесе, бо шукаєш ти лише того, чого Бог не велить тобі шукати, і цураєшся того, що Він тобі велить. Так от, як чітко впливає з цього мого прикладу, твердження, що Христос, Пречиста Діва і апостоли не посідали нічого ні спільно, ні осібно, є аж надто очевидним, ще очевиднішим, ніж визнання Ісуса водночас чоловіком і Богом, і мені навіть здається, що той, хто заперечує очевидність першого твердження, муситиме заперечити й друге!»

Він сказав це переможним тоном, і я побачив, як Вільям звів очі до небес. Підозрюю, що Єронімові силогізм здався йому дещо шербатим, і не можу не признати йому рації, але ще шербатішим здалася мені сердита і неприязна аргументація Джованні Дальбени, який сказав, що той, хто висуває твердження про убогість Христа, стверджує те, що видно (або чого не видно) оком, тим часом як твердження про Його людськість і божественність потребує віри, тому ці два твердження не можна вважати рівноцінними. Відповідаючи, Єронім показав себе кмітливішим од супротивника:

«О, ні, любий брате, — мовив він, — слухним мені здається якраз протилежне, адже всі Євангелія твердять, що Христос був чоловіком, і пив, і їв, а за своїми безперечними чудами був також Богом, і це просто впадає в очі!»

«Маги і ворожити теж творили чудеса», — гонористо сказав Дальбена.

«Авжеж, — відрізав Єронім, — але вони послуговувались мистецтвом чаклування. То ти хочеш прирівняти Христові чуда до чаклунського мистецтва? — Ціле товариство обурено загомонило, що зовсім цього не хоче. — І врешті, — вів далі Єронім, передчуваючи близьку перемогу, — чи мосьпан кардинал Поджетто наважився б вважати віру в убогість Христа еретичною, якщо на твердженні цім спочиває ціле правило такого ордену, як францисканський, і нема такого краю, куди б не дісталися його сини, проповідуючи і проливаючи свою кров, від Марокко до Індії?»

«Святий Петре Іспанський, — пробурмотів Вільям, — захисти і оборони нас».

«Брате мій улюблений, — загорлав тоді Дальбена, ступаючи крок вперед, — можеш говорити про кров своїх братів, та не забувай, що повинність сю сплачували й ченці інших орденів...»

«Зі всією моєю шанобою до мосьпана кардинала, — заверещав Єронім, — жоден домініканець не загинув серед невірних, а тим часом лише за моєї пам'яті дев'ять міноритів померло мученичою смертю!»

Тоді підвівся багрянний на виду домініканець, єпископ Альборейський: «Тоді я вам доведу, що ще заки мінорити дісталися до Татарії, Папа Інокентій послав туди трьох домініканців!»

«Справді? — гикнув Єронім. — А от я знаю, що мінорити в Татарії вже вісімдесят років і збудували сорок церков по цілій країні, а домініканці мають лише п'ять осередків на узбережжі і всього їх там п'ятнадцятеро ченців! І це вирішує питання!»

«Нічого це не вирішує, — гаркнув єпископ Альборейський, — бо ці мінорити породжують всіляких святеників та бегінів, як сучки породжують цуценят, приписують все собі, вихваляються мучениками, а самі будують розкішні церкви, носять пишне облачення і продають та купують, як усі інші ченці!»

«Ні, мосьпане, аж ніяк, — втрутився Єронім, — самі вони не купують і не продають, а роблять це через прокураторів апостольського престолу, і все є власністю прокураторів, а мінорити цим тільки користуються!»

«Справді? — гикнув альборець. — А скільки разів ти сам продавав, без всяких прокураторів? Знаю я ту історію з маєтками, які...»

«Якщо я це зробив, я згрішив, — поспішно перебив його Єронім, — не приписуй орденів того, що, можливо, було лиш моєю слабкістю!»

«Всечесні браття, — втрутився Аббон, — ми ж обговорюємо питання не про те, чи мають бути убогими мінорити, а чи був убогим Наш Господь...»

«Отож-бо, — знов подав голос Єронім, — щодо сього питання я маю аргумент, гострий, наче меч...»

«Святий Франциску, спаси і захисти своїх дітей...» — зневірено мовив Вільям.

«Аргументом цим є те, — вів далі Єронім, — що східні християни і греки, які далеко ліпше від нас знайомі з вченням святих отців, не сумніваються в убогості Христа. І якщо ці еретики і схизматики так явно підтримують цю таку явну істину, то хіба ми не будемо ще більшими еретиками і схизматиками, заперечуючи її? Якби вони чули, що хтось з нас проповідує проти цієї істини, вони б його каменували!»

«Що ти верзеш? — глузливо мовив єпископ Альборейський. — Чому ж тоді вони не каменують домініканців, які проповідують проти цього?»

«Домініканців? Та ж я жодного там не бачив!»

Альборець з багряним обличчям заявив, що оце-от брат Єронім перебував у Греції яких п'ятнадцять років, а він жив там з самого дитинства. Єронім відрізав, що домініканець єпископ Альборейський, може, й жив у Греції, але провадив там, мабуть, розкішне життя в пишних єпископських палацах, а от він, францисканець, жив там не п'ятнадцять, а двадцять два роки і проповідував самому цісареві в Константинополі. Тоді альборець, не маючи що відповісти, намірився подолати відстань, яка відокремлювала його від міноритів, висловлюючи вголос — і то словами, яких я тут не наважуюсь повторити, — свою тверду рішучість видерти єпископові Каффи бороду, ставлячи під сумнів його мужність і погрожуючи помститись йому, використавши сю бороду замість канчука.

Підбігли інші мінорити, щоб заступитись за свого побратима, авіньйонці ж мали за слушне прийти на поміч домініканцєві, і з цього вийшла (Господи, помилуй найкращих зі своїх дітей!) така чубанина, що настоятелеві та кардиналові ніяк не вдавалося їх утихомирити. У цій бучі мінорити і домініканці обкидали один одного такими словами, немов кожен з них був християнином, який воює з сарацинами. Лише Вільям, з одного боку, і Бернард Гі — з другого, zostалися на своїх місцях. Вільям виглядав сумним, а Бернард — задоволеним, якщо задоволенням можна назвати бліду усмішку, яка ледь вигнула вуста інквізитора.

«Хіба нема краших аргументів, — спитав я учителя, дивлячись, як альборєєць сіпає єпископа Каффи за бороду, — щоб довести або спростувати тезу про убогість Христа?»

«Але ж можна твердити і одне, і друге, любий мій Адсо, — мовив Вільям, — бо на основі Євангелій неможливо точно встановити, наскільки Христос вважав своєю власністю туніку, в яку був одягнений і яку потім викидав, коли вона зношувалася. Якщо хочеш, доктрина Томи Аквінського про власність навіть сміливіша від нашого, міноритського вчення. Ми твердимо: ми не володіємо нічим, усе маємо в користуванні. А він твердив: можете вважати себе власниками, але коли комусь бракує того, чим ви володієте, ви маєте надати йому це в користування, і це ваш обов'язок, а не акт милосердя. Та річ тут не в тім, чи Христос був убогим, а радше в тім, чи має бути убогою церква. І убожество тут значить не так те, чи має церква право володіти чимось, як те, чи повинна вона претендувати на право втручатися в мирські справи чи ні».

«Так ось чому, — мовив я, — імператор так підтримує тези міноритів про убогість».

«Аякже. Мінорити грають по боці імператора проти Папи. Але для нас з Марсилієм це подвійна гра, бо ми б хотіли, щоб імператор теж грав по нашому боці і допоміг втілити нашу ідею про людяне правління».

«І ви це скажете, коли вам дадуть слово?»

«Якщо я це скажу, то виконаю свою місію, яка полягає в тому, щоб викласти погляди імперських богословів. Але

якщо я це скажу, я провалю свою місію, бо мені треба дбати й про те, щоб відбулася друга зустріч в Авіньйоні, а я не думаю, що Йоан погодиться, аби я приїхав туди з такими твердженнями».

«І що ж?»

«А те, що я опинився між двома протилежними силами, наче осел, який не знає, з котрого із двох мішків йому скубти сіно¹. Річ у тім, що не настала ще пора. Марсизій марить про переміни, які тепер неможливі, а Людовік нічим не ліпший від своїх попередників, хоч поки що залишається єдиною нашою опорою проти такого нікчеми, як Йоан. Мені, мабуть, доведеться-таки говорити, якщо вони до того не повбивають один одного. В кожному разі ти, Адсо, нотуй усе, нехай принаймні якийсь слід залишиться від того, що нині тут діється».

«А Михайл?»

«Боюсь, він марнує час. Кардинал знає, що Папа не хоче посередників, Бернард Гі знає, що має провалити зустріч; а Михайл знає, що поїде до Авіньйона за будь-яких умов, бо не хоче, щоб орден остаточно розірвав стосунки з Папою. І поставить під загрозу своє життя».

Поки ми так перемовлялися — і мені аж невтямки, як нам вдавалося чути один одного, — сварка досягла своєї вершини. На знак Бернарда Гі втрутилися лучники, щоб перешкодити супротивникам остаточно вхопитися за чуби. Але вони, наче осаджені та осадники по обидва боки фортечних мурів, обсипали один в одного докорами і лайками, які я тут переказую без жодного ладу, бо неспроможний був розрізнити, хто що казав. До того ж слід пам'ятати, що фрази ці висловлювалися не за порядком, як це буває під час диспутів у моїх краях, а на середземноморський манір, коли один вислів набігає на другий, немов хвилі при збуреному морі.

«Євангеліє каже, що Христос мав калитку!»

«Та помовч ти зі своєю калиткою, ви ж її навіть на розп'яттях малюєте! А що ти скажеш на те, що Наш Господь, будши в Єрусалимі, щовечора вергався у Витанію?»

¹ Йдеться про так званого «Буриданового осла» (див. *Глосарій*).

«Якщо Наш Господь захотів ночувати у Витанії, хто ти такий, щоб критикувати Його рішення?»

«Ні, цапина ти борода, Господь Наш повертався у Витанію, бо не мав грошей, щоб заплатити за нічліг в Єрусалимі!»

«Сам ти цапина борода, Бонагратіє! А що ж їв Наш Господь в Єрусалимі?»

«Може, ще скажеш, що кінь, якому господар дає овес, щоб прогудувати, володіє цим вівсом?»

«Ти ба, то ти порівнюєш Христа з конем...»

«Ні, то ти порівнюєш Христа з прелатами-святокупцями з вашого двору, ти, мішок з лайном!»

«Так? А скільки разів святий престол мусив провадити судові процеси, щоб захистити ваші дібра?»

«Церковні дібра, не наші! Ми ними лиш користувалися!»

«Аякже, користувалися, щоб тринькати, будувати розкішні церкви із золотими статуями, ви, лицеміри сякі-такі, вертепи беззаконня, гроби повалені, клоаки пороку! Ви добре знаєте, що любов, а не убожество є основою досконалого життя!»

«Це сказав той ваш Тома, ненажера останній!»

«Уважай, поганцю! Той, кого ти зवेश ненажерою, канонізований святою римською церквою!»

«Теж мені святий! Та ж це Йоан канонізував його, щоб зробити на злість францисканцям! Ваш Папа не має права канонізувати, бо він еретик! Ба навіть ересіарх!»

«Ці чудові слова ми вже чули! У заяві того баварського опудала в Захсенгавзені, яку підготував ваш Убертин!»

«Уважай на свої слова, плюгавче, виплодку блудниці Вавилонської і всіх інших шльондр! Знай, що того року Убертин був не при імператорі, а в Авінйоні, на службі в кардинала Орсіні, і Папа якраз посилав його з місією до Арагону!»

«Аякже, знаю, знаю, що він складав обітницю вбогості за кардинальською трапезою, а тепер цю вбогість він відстоює у найбагатшій на цім півострові обителі! Убертине, якщо тебе там не було, хто ж тоді підказав Людовікові скористатися з твоїх писань?»

«То хіба я винен, що Людовік читає мої писання? Він же не може читати твоїх, ти ж бо останній неук!»

«Я неук? А великим ученим був ваш Франциск, який балакав з гусьми?»

«Блюзниш!»

«То ти блюзниш, блудливий ченче!»

«Я ніколи не блудив, ти це добре знаєш!!!»

«Ще й як блудив, коли разом зі своїми кумпанами, братчиками, залазив під ковдру до Клари з Монтефалько!»

«Хай спопелить тебе Господь! Я в той час був інквізитором, а Клара вже була переставилася у пахошах святості!»

«Клара, може, й пахла святістю, але тебе інші запахи цікавили, коли ти утренью черницям виспівував!»

«Ну ж бо, говори, говори далі, і гнів Божий спопелить тебе, як і твого хазяїна, який дав притулок таким еретикам, як той остгот Екгарт і той англійський чорнокнижник, якого ви звете Брануцертеном!»

«Превелебні браття, превелебні браття!» — гукали кардинал Берtrand з настоятелем.

П'ятого дня ЧАС ТРЕТІЙ,

*де Северин розповідає Вільямові про якусь дивну книгу,
а Вільям викладає перед легатами нечуване вчення
про мирське правління*

Сварка все ще лютувала, коли увійшов один з новіців, які чатували на дверях. Пробравшись через цю зам'ятню, немов через поле під градопадом, він підійшов до Вільяма і шепнув, що Северин хоче терміново з ним поговорити. Ми вийшли на паперть, де човплися цікаві ченці, які з криків та гамору намагалися зрозуміти, що діється всередині. Серед перших ми побачили Аймара з Александрії, який зустрів нас своєю звичною посмішечкою презирства до глупоти цілого світу: «Ясна річ, відколи з'явилися жемручі чини, християнський світ став куди добродішним», — сказав він.

Вільям не вельми ввічливо відсторонив його і попрямував до Северина, який чекав на нас в кутку. Він був занепокоєний, хотів поговорити з нами віч-на-віч, але в цій метушні важко було знайти якоесь затишне місце. Ми вже хотіли було вийти надвір, як на порозі капітулярної зали з'явився Михаїл Чезенець, вимагаючи, щоб Вільям повернувся, бо, казав він, сварка скінчилася і дебати можна відновити.

Вільям, знов опинившись між двома мішками з сіном, звелів Северинові говорити, і зільяр заговорив тихим голосом, щоб його не почули сторонні.

«Беренгарій явно побував у лічниці, перед тим як пішов у лазню», — сказав він.

«Звідки ти знаєш?» Кілька монахів підійшло ближче, заінтриговані нашою балачкою. Северин заговорив ще тихіше, озираючись.

«Ти казав мені, що той чоловік... напевне мав при собі щось... Так от, я знайшов дещо у своїй робітні, поміж іншими книгами... книгу, якої у мене не було, якусь дивну книгу...»

«Це, мабуть, вона і є, — переможно сказав Вільям, — принеси мені її зараз же».

«Краще ні, — сказав Северин, — я потім тобі поясню, я виявив... гадаю, я виявив щось цікаве... Ти сам повинен прийти, я мушу показати тобі ту книгу... дуже обережно...» Він замовк. Ми побачили, що зненацька поряд з нами, як звикле нечутно, виринув Хорхе. Він вигягнув руки перед собою, немов, не вміючи орієнтуватися в цім місці, він намагається зрозуміти, куди йде. Звичайна людина не могла б почути Севериного шепоту, та ми вже віддавна знали, що слух у Хорхе, як і у всіх сліпих, був наддивовижу гострий.

Але старий, схоже, нічого не чув. Він, зрештою, пішов у протилежний від нас бік, торкнув за плече одного з монахів і щось йому сказав. Той обережно взяв його під руку і вивів надвір. В ту мить на порозі знов показався Михаїл, наполягаючи на тому, щоб Вільям повернувся, і мій учитель прийняв рішення: «Прошу тебе, — мовив до Северина, — притямом повертайся туди, звідки прийшов.

Зачинися всередині і чекай на мене. А ти, — сказав він мені, — простеж за Хорхе. Навіть якщо він щось почув, не думаю, що звелить вести себе до лічниці. У кожному разі потім мені скажеш, куди він пішов».

Він уже було входив у залу, але раптом побачив (як побачив і я), що крізь натовп проштовхується Аймар і йде вслід за Хорхе. Тут Вільям вчинив одну необережну річ, бо цього разу вголос, так що його чути було по всій наперті, сказав Северинові, який вже був на порозі: «Прошу тебе. Не дозволяй нікому... щоб ці папери... повернулися на своє місце!» Я вже налаштувався було іти вслід за Хорхе, як в ту мить побачив келаря, який сперся об одвірок зовнішніх дверей — почувши Вільямові слова, він переводив погляд з мого вчителя на зілляра, а обличчя його зсудомив страх. Він побачив, що Северин виходить надвір і пішов за ним. Я стояв на порозі, боячися втратити з виду Хорхе, якого ось-ось поглине туман: але й ці двоє, прямуючи у протилежний бік, вже мало не пропали у мряці. Я швидко зметикував, що мені робити. Мені наказано слідкувати за сліпим, але щоб знати, чи не пішов він до лічниці. Натомість він разом зі своїм провідником подався в інший бік, через дворик, до церкви або до Вежі. А от келар таки безперечно йшов за зіллярем, і Вільяма турбувало те, що могло статися в його робітні. Тому я пішов саме за зіллярем і келарем, замислюючись, між іншим, куди міг піти Аймар, хоча він міг вийти й із зовсім інших причин, ніж ми.

Йдучи на розсудливій відстані, я не втрачав келаря з виду, а він сповільнив крок, бо помітив, що хтось за ним іде. Він не міг бачити, що тінь, яка наступає йому на п'яти, це я, та й я не міг бачити, що тінь, якій я наступаю на п'яти, це він. Але як я не сумнівався щодо нього, так і він не мав сумнівів щодо мене.

Примушуючи його дослухатися до мене, я перешкодив йому підійти до Северина надто близько. І тому, коли в тумані врешті з'явилися двері лічниці, вони були вже зачинені. Северин вже увійшов, дяка небесам. Келар ще раз озирнувся на мене — а я вже стояв непорушно, наче дерево у садку — і тоді, надумавши щось, вирушив до кухні. Мені здалося, що я виконав своє завдання. Се-

верин був чоловіком розсудливим і міг сам подбати про свою безпеку і нікому не відчиняти. Я не мав уже більше що тут робити, а насамперед мені страх як цікаво було побачити, що ж відбувається в капітулярній залі. Тому я вирішив вернутися і доповісти про виконане завдання. Та я, певно, зле вчинив, мені треба було ще повартувати, і це заощадило б нам багатьох інших нещасть. Але я це знаю тепер, та не знав тоді.

Вертаючись, я майже зіткнувся з Бенцієм, який позмовницькому всміхався: «Северин знайшов щось, що залишив Беренгарій, правда?»

«Що ти про це знаєш?» — нечемно відповів я, трактуючи його як свого ровесника, почасти через гнів, а почасти через його юне обличчя, на якому зараз вимальовувалось сливе дитяче лукавство.

«Я не такий дурний, — відповів Бенцій, — Северин прибігає, щоб сказати щось Вільямові, ти ж слідкуєш, щоб ніхто за ним не пішов...»

«А ти щось забагато уваги приділяєш нам і Северинові», — роздратовано мовив я.

«Я? Звичайно, що я приділяю вам увагу. Я ще від передучора не спускаю з ока ні лазні, ні лічниці. Якби я лиш міг, то давно б уже туди пробрався. Я б дорого заплатив за те, щоб довідатися, що ж Беренгарій знайшов у бібліотеці».

«Хочеш забагато знати, не маючи на це права!»

«Я вчений монах і маю право знати. Я прибув сюди з краю світу лиш задля цієї бібліотеки, а вона й далі зачинена, немов у ній містяться лихі речі, а я...»

«Пусти мене», — різко сказав я.

«Що ж, пускаю, ти вже сказав мені те, що мені було потрібне».

«Я?»

«Можна говорити, навіть коли мовчиш».

«Не раджу тобі добиратися до лічниці», — сказав я йому.

«Звісно, не добиратимусь, не бійся. Але ніхто не заборонить мені спостерігати ззовні».

Я більше його не слухав і повернувся в залу. Цей цікавський монах, як на мене, великої небезпеки не ста-

новив. Я підійшов до Вільяма і коротко ввів його в курс справ. Він схвально кивнув, відтак подав знак мовчати. Зам'яття потроху спадало. Легати з обох боків вже обмінювалися поцілунками миру. Альборець вихваляв віру міноритів, Єронім славив милосердя проповідників, усі висловлювали надію на те, що внутрішні чвари більш не струшуватимуть церкву. Перші величали мужність других, другі возносили здержливість перших, усі взивали до справедливості і закликали до мудрості. Я ніколи не бачив стількох людей, які б так щиро і ревно змагали до торжества богословських і моральних чеснот.

* * *

Але ось уже Берtrand з Поджетто запросив Вільяма викласти тези імперських богословів. Вільям неохоче підвівся: з одного боку, він відчував, що з цієї зустрічі користі не буде ніякої, а з другого, йому кортіло чимшвидше запопасти ту таємничу книгу, яка тепер вже цікавила його більше, аніж доля зустрічі.

Але було ясно, що він не може не виконати своєї повинності.

Отож він розпочав свою рацію, пересипаючи її рясними «гм» та «умгу» — мабуть, більше, ніж звикле і ніж належало б, немовби хотів дати зрозуміти, що він далеко не влєвнений у тих речах, про які мовитиме. Насамперед він ствердив, що чудово розуміє позицію тих, хто промовляв до нього, одначе те, що дехто називає «вченням» імперських богословів, є всього лиш невпорядкованою низкою тверджень, яку ніхто не виставляє як істину віри.

Тоді сказав, що, зважаючи на безмежну добрість, яку Бог проявив, створивши народ дітей своїх, возлюбивши їх без жодної різниці, як сказано ще на тих сторінках Буття, де ще не згадуються священники та царі, як рівно ж беручи до уваги те, що Господь дарував Адамові та його нащадкам владу над речами сеї землі, за умови, якщо вони підкоряться божественним законам, то можна було б припустити, що той самий Господь не цурався й думки, що у мирських ділах сам народ має бути законодавцем і дієвою першопричиною закону.

Під народом, сказав він, добре було б розуміти всю цілість громадян, але оскільки серед громадян є також діти, недоумки, злочинці і жінки, то можна б, скажімо, розсудливим способом окреслити народ як найкращу частину громадянства, хоч поки що він не вважає доречним висловлюватись щодо того, кого вважати приналежним до цієї частини.

Він кашлянув, вибачився перед присутніми, зауваживши, що погода того дня, безперечно, надто волога, і припустив, що спосіб, яким народ мав би виражати свою волю, може збігатися із тим, чим є всезагальні виборні сходини. Він сказав, що йому здається річчю розсудливою надати таким сходинам змогу тлумачити, змінювати або скасовувати закон, бо якщо закон створює одна людина, вона може спричинити зло через незнання або лиху волю, і додав, що не варто нагадувати присутнім, скільки таких випадків було останнім часом. Я помітив, що присутні, яких дещо збентежили його попередні слова, не могли не погодитися з останнім твердженням, бо кожен, мабуть, думав про когось іншого і кожен вважав того іншого лиходієм.

Гаразд, вів далі Вільям, якщо одна людина може творити лихі закони, то чи не краще, якщо їх творитиме багато людей? Ясна річ, наголосив він, мова тут про мирські закони, спрямовані на те, щоб громадські справи малися якнайкраще. Бог звелів Адамові не їсти з дерева пізнання добра і зла, і то був Божий закон; але відтак Він дозволив — та що я кажу? — звелів Адамові дати імена речам, і в цьому Він дав своєму земному підданцеві повну свободу. Адже хоч дехто у наш час твердить, буцім *nomina sunt consequentia rerum*¹, книга Буття висловлюється про це цілком ясно: Бог привів до чоловіка всіх живих створінь, щоб побачити, як він їх кликатиме і як саме чоловік назве кожне живе сотворіння, щоб воно так і звалось². І хоч, звісно, перший чоловік, будиши вельми кмітливим, назвав своєю едемською мовою кожну річ і кожне створіння відповідно до їх природи, усе ж він таки мав суверенне право винаходити імена, які, на його думку, найкраще цій

¹ Імена є наслідком речей (*лат.*).

² Бут 2, 19.

природі відповідають. Бо ж відомо, що люди позначають поняття різними іменами, і спільними для всіх є лише ці поняття, знаки речей. Тому слово *nomen*¹, безперечно, походить від *nomos*, себто закон, позаяк усі *nomina*² надаються людьми *ad placitum*, себто за свобідною спільною домовленістю.

Присутні не наважились заперечити це вчене доведення. Тому, дійшов висновку Вільям, цілком зрозуміло, що творення законів щодо речей сього світу, а отже, щодо справ міст і королівств, не має нічого спільного зі збереженням і порядкуванням божественним словом, що є невід'ємним привілеєм церковної ерархії. Які нещасливі, сказав Вільям, ці невірні, не маючи подібного авторитету, який би тлумачив їм Боже слово (і всі сповнилися співчуттям до невірних). Але хіба це підстава твердити, буцім невірні не схильні творити закони і керувати своїми справами через уряди, царів, імператорів або султанів чи халіфів, хай як їх називати? Хіба можна заперечити, що чимало римських цісарів мудро вживали свою дочасну владу, як-от, приміром, Траян? Хто ж дав їм, язичникам і невірним, сю природну здатність творити закони і жити в політичному суспільстві? Може, їхні брехливі божки, які очевидно не існують (або не існують очевидно, хай як розуміти заперечення у цьому твердженні)? Звичайно, що ні. Дати їм того не міг ніхто інший, як Бог сил, Бог Ізраїля, Отець Господа нашого Ісуса Христа... Се подиву гідний доказ благості Божої, яка дарувала здатність судити про політичні справи навіть тим, хто не знає авторитету римського первосвященника і не сповідує священних, солодких і моторошних таїн християнського люду! Хіба се не найкращий доказ того, що дочасна влада і мирська юрисдикція не мають нічого спільного з церквою і з законом Ісуса Христа, а Бог зарядив їх поза всяким церковним підтвердженням і ще заки виникла свята наша віра?

Він знову відкашлявся, але цього разу не тільки він. Багато хто з присутніх совався на сідалищах, прочищаючи горло. Я побачив, як кардинал провів язиком по губах і

¹ Ім'я (лат.).

² Імена (лат.).

неспокійним, але чемним жестом закликав Вільяма переходити до суті справи. І Вільям перейшов до висновків, які випливали з цих його міркувань і які усім, навіть тим, хто не поділяв цих поглядів і мав ці висновки за не вельми приємні, здалися бездоганними. Отож він сказав, що на користь сих умовисновків, схоже, промовляє приклад самого Христа, який прийшов у світ сей не повелівати, а підпорядковуватися умовам, які склалися в ньому, принаймні що стосується законів кесаря. Він не хотів, щоб апостоли здобували владу і право повелівати, а тому здається річчю мудрою звільнити й наступників апостолів від всякого тягара мирської влади і повинності чинити примус. Якщо Папа, єпископи і священники не підпорядковуватимуться мирській владі і примусові державця, авторитет сього державця буде уневажнений, тому уневажниться й лад, що його, як було доведено раніше, зарядив у сім світі Бог. Звичайно, слід брати до уваги й дуже делікатні випадки — мовив Вільям — як, приміром, випадок еретиків, про ересь яких може виносити судження тільки церква, хранителька істини, та лиш світська влада може вчиняти щодо них якісь дії. Викривши еретиків, церква, безперечно, повинна доповісти про них державцеві, який має знати стан своїх громадян. А що ж має зробити державець з еретиком? Осудити в ім'я божественної істини, яка не перебуває під його опікою? Державець, може, і повинен осудити еретика, якщо його діяння шкодять співжиттю усього громадянства, а отже, якщо еретик утверджує свою ересь, вбиваючи або утискаючи тих, хто її не поділяє. Але на цьому влада державця закінчується, позаяк нікого на сій землі не можна тілесною покарою примусити додержуватися євангельських приписів, інакше де ж тоді буде свободна воля, за вжиток якої кожного з нас відтак буде суджено на тім світі? Церква може і повинна остерегти еретика, що він відрікається від спільноти вірних, але вона не може судити його на землі і силувати проти волі. Якби Господь бажав, щоб Його священники посідали владу примусу, Він би зарядив для цього точні приписи, як це Він зробив, давши Мойсеєві старий закон. Та Він сього не зробив. А отже, Він сього не бажає. Чи може хтось хоче

сказати, що Він сього бажав, та Йому забракло часу або змоги висловити це за три роки проповідування? І слушно, що Він сього не бажав, бо якби забажав, тоді Папа міг би накидати свою волю королю і християнство вже не було б законом свободи, а стало б нестерпним рабством.

Одначе, додав Вільям з веселим виразом обличчя, се ніяк не обмежує влади верховного понтифіка, ба навіть звеличує його посланництво: адже слуга слуг Божих перебуває на сій землі, щоб служити, а не щоб йому служили. І, насамкінець, було б щонайменше дивним, якби Папа мав юрисдикцію над справами імперії, та не над іншими земними царствами. Як відомо, те, що мовить Папа про справи божественні, чинне і для підданців короля Франції, і для підлеглих короля Англії, але воно має бути чинним і для підданців Великого Хана або ж султана невірних, які невірними тому й зовуться, що не дотримують вірності чудовій сій істині. А отже, якби Папа погодився мати дочасну юрисдикцію — у своїй папській гідності — над справами імперії, може постати сумнів, що це призведе до ототожнення дочасної юрисдикції з юрисдикцією духовною, а тому він не матиме духовної зверхності не лише над сарацинами і татарами, але й над французами та англійцями — а це вже злочинне блюзнірство. Ось чому, закінчував мій учитель, йому здається слушним твердити, що авіньйонська церква чинить кривду цілому людству, вважаючи, що їй належить право затверджувати або відхиляти особу того, кого було посаджено цісарем римлян. Щодо імперії Папа має не більші права, ніж щодо інших королівств, а позаяк папському затвердженню не підлягають ні король Франції, ні султан, нема ніже одної причини, чому йому має підлягати імператор німців та італійців. Божественний закон не заряджає такої підлеглисті, адже Святе письмо про це нічого не говорить. Ані не схвалюють його закони різних народів, з огляду на повищі причини. Що ж стосується диспуту про убогість, врешті сказав Вільям, то його скромна опінія, яку він та деякі інші люди, як Марсилій Падуанець та Жан де Жанден, доступно виклали у формі порад, провадить до таких висновків: якщо францисканці бажать бути убогими, Папа не може

і не повинен опиратися сьому їх чеснотливому бажанню. Що й казати, якби припущення про убогість Христа було доведено, то се не лише було б по мислі міноритам, а й укріпило б думку, що Ісус не прагнув для себе ніякої земної юрисдикції. Але нині вранці від вельми мудрих осіб він, Вільям, прочув про неможливість довести, що Ісус був убогий. Тим-то йому здається, що доречніше обернути це твердження. Позаяк ніхто не довів і довести не зможе, начебто Ісус допоминався для себе і своїх людей якогось мирського владарювання, далекість ся Ісусова від речей дочасних постає як достатній знак, на основі якого можна вважати, не грішачи, що таким чином Ісус надавав перевагу убожеству.

Вільям говорив таким сумирним тоном, висловлював свої переконання з таким сумнівом, що жоден з присутніх не взяв слово, щоб заперечити йому. Це не значить, що сказане ним усіх переконало. Не лише авіньйонці обурено сіпалися, перешіптуючись між собою, але й на самого абата ці слова, схоже, справили несприятливе враження, адже зовсім не так він, мабуть, уявляв собі стосунки між своїм чином та імперією. А щодо міноритів, то Михаїл виглядав розгубленим, Єронім — перестрашеним, а Убертин — замисленим.

Тишу перервав кардинал Поджетто, як завжди усмінений і погідний, і вельми гречно спитав Вільяма, чи поїде він до Авіньйона, щоб викласти все це перед мосьпаном Папою. Вільям спитав, якої думки про це сам кардинал, і той відповів, що мосьпан Папа чував немало сумнівних опіній у своєму житті, але, хоч він дуже любить усіх своїх дітей, такі твердження, безперечно, вельми засмутьять його.

Тут втрутився Бернард Гі, який досі навіть рота не розкрив: «Я б вельми втішився, якби брат Вільям, який так майстерно і красномовно вміє викладати свої погляди, приїхав представити їх на суд понтифіка...»

«Ви мене переконали, мосьпане Бернард, — мовив Вільям. — Я не поїду. — Відтак, звертаючись до кардинала, вибачливим тоном мовив: — Розумієте, запалення, яке заповонило мені груди, віраджує мені вирушати в таку довгу подорож в цю пору року...»

«Тоді навіщо ви так довго говорили?» — спитав кардинал.

«Щоб свідкувати про істину, — смиренно мовив Вільям. — Істина зробить нас свободними».

«Е-е, ні! — вибухнув тут Джованні Дальбена. — Тут йдеться не про істину, яка зробить нас свободними, а про надмірну свободу, яка хоче стати істинною!»

«Цілком можливо», — лагідно погодився Вільям.

Мені блиснуло раптове передчуття, що зараз здійметься ще лютіша буря сердець і язиків, ніж раніше. Але нічого такого не сталося. Поки ще Дальбена говорив, до зали увійшов капітан лучників і, підійшовши до Бернарда, шепнув йому щось на вухо. Той раптом підвівся і жестом руки попросив слова.

«Браття, — мовив він, — гадаю, цю хосенну дискусію нам доведеться відкласти на пізніше, бо зараз одна вельми серйозна подія примушує нас перервати дебати, за дозволом мосьпана абата. Отож несамохіть я сповнив очікування абата, який сподівався, що провинного у багатьох злочинах, скоєних тут нещодавно, буде знайдено. Чоловік цей тепер в моїх руках. Але, на жаль, його схопили запізно, бо він знову... Там дещо сталося...» — і невиразно показав надвір. Він хутко пройшов залом і вийшов, за ним юрмою посунули інші, і серед перших були ми з Вільямом.

Мій учитель зиркнув на мене і сказав: «Боюсь, щось трапилося з Северином».

П'ятого дня
ЧАС ШОСТИЙ,

*де знаходять убитого Северина, але ніде не видно книги,
яку він був знайшов*

Стривожені, ми швидким кроком перетнули дворище. Капітан лучників провів нас до лічниці; дійшовши туди, ми побачили, як в густій сіризни ворушаться якісь тіні: то надбігала братія і челядь, а перед дверима стояли лучники, загородивши прохід.

«Ці озброєні люди за моїм наказом мали шукати чоловіка, який може пролити світло на багато таємниць», — сказав Бернард.

«Ви маєте на увазі брата-зілляра?» — ошелешено спитав настоятель.

«Ні, зараз побачите», — сказав Бернард, проштовхуючись крізь натовп до входу.

Ми ввійшли у Северинову робітню, і перед нашими очима постало невеселе видовище. У калюжі крові лежав труп бідолахи зілляра з розваленою головою. Навколо, здавалось, пронеслася буря, нищачи все на полицях: лембики, пляшки, книги, документи лежали повсюди у безладі та руйнації. Поруч з тілом лежала армілярна сфера, щонайменше вдвічі більша за людську голову; вона була виготовлена з майстерно обробленого металу і вставлена в коротку оздоблену триниогу, а зверху мала золотий хрест. Раніше я бачив її на столі ліворуч від входу.

З протилежного боку кімнати лучники міцно тримали келаря, який виривався, заявляючи, що він невинний, і став ще голосніше репетувати, коли побачив, як входить абат. «Мосьпане, — горлав він, — усе змовилося проти мене! Коли я ввійшов, Северин був уже мертвий, і мене схопили, коли я німо споглядав цю масакру!»

Старший з-посеред лучників підійшов до Бернарда і, одержавши дозвіл, перед всіма доповів йому про те, що сталося. Лучники дістали наказ знайти келаря й арештувати його, і вже понад дві години шукали за ним по цілій обителі. Це розпорядження, подумав я, Бернард дав, мабуть, перед тим, як піти в капітулярну залу, і жовніри, чужаки в цій місці, шукали не там, де треба, не помітивши, що келар, який ще нічого не знав про свою долю, разом з іншими стояв на паперті. Одначе, мряка, певно, ще більше утруднила їхні пошуки. В кожному разі з капітанових слів стало ясно, що після того, як я випустив його з поля зору, Ремигій пішов до кухні, там хтось його побачив і сповістив лучників. Та вони надійшли, коли Ремигій вже знов вийшов з Вежі, зовсім недавно, бо в кухні був Хорхе, який сказав, що тільки-но з ним говорив. Тоді лучники прочесали дворище з боку городу, а там з туману

перед ними, наче привид, виринув старий Алінард, який, схоже, заблукав у тумані. Саме він сказав, що бачив, як келар тільки-но увійшов у лічницю. Лучники пішли туди і побачили, що двері відчинені. Увійшовши, вони уздріли бездыханного Северина і келаря, який шалено порпався на полицях, скидаючи все на землю, немов шукав щось. Неважко було здогадатися, що тут сталося, закінчив капітан. Ремигій увійшов, кинувся на зілляра, убив його, а потім став шукати те, за що його вбив.

Один з лучників підняв з долівки армілярну сферу і подав Бернардові. Цим вишуканим витвором, що складався з мідних і срібних обручів, стягнутих міцнішим каркасом з бронзових кілець, який переходив у стояк триноги, по черепі жертви вдарили з такою силою, що від удару деякі тонші обручі з одного боку прим'ялися або тріснули. І про те, що Северина вдарили по голові саме цим боком сфери, свідчили сліди крові, а навіть жмути волосся і огидний слиз мозкової речовини.

Вільям схилився над Северином, щоб пересвідчитись, що той мертвий. Очі бідолахи, заслані кров'ю, яка стікала ріками з голови, були витріщені, і я замислився, чи не можна у застиглій зіниці розгледіти, як це, повідають, іноді бувало, образ убивці — останнє, що побачила жертва. Я спостеріг, що Вільям оглядає руки померлого, аби перевірити, чи на його пальцях нема чорних плям, хоча цього разу було очевидно, що причина смерті цілком інша: але Северин мав на руках ті самі шкіряні рукавиці, які я бачив іноді у нього, коли він перебирав небезпечне зілля, зелених ящірок, невідомих комах.

Тимчасом Бернард Гі звернувся до келаря: «Ремигію з Варагіни — адже це твоє ім'я, правда? Я послав був за тобою своїх людей з огляду на деякі звинувачення і для підтвердження деяких підозр. Тепер бачу, що діяв я слушно, хоча — і в цім я докоряю собі — занадто пізно. Мосьпане, — сказав він настоятелеві, — я вважаю себе мало не провинним у цьому останньому злочині, бо вже від самого ранку, вислухавши зізнання того іншого нікчеми, затриманого нині вночі, я знав, що сього чоловіка треба віддати в руки правосуддя. Але ви теж бачили, що вранці

я був заклопотаний іншими своїми повинностями, а мої люди зробили, що могли...»

Він говорив голосно, щоб усі присутні його чули (а тим часом кімната заповнилася людьми, які зазирали у всі кутки, розглядаючи розкидані і понижені речі, вказуючи пальцем на труп і півголосом коментуючи велике се лиходійство), і тут у натовпі людей я побачив Малахію, який похмуро спостерігав за цією сценою. Його помітив і келар, якого ось-ось мали виволокти надвір. Він вирвався з рук лучників і кинувся до побратима, хапаючи його за одіжку і кидаючи йому прямо в лице короткі, розпачливі фрази, аж поки лучники знов не схопили його. Але коли його вже грубо виштовхували надвір, він ще раз обернувся до Малахії і крикнув: «Присягни, і я присягну!»

Малахія відповів не відразу, немовби шукаючи належні слова. І коли келаря вже витягали за поріг, сказав йому: «Я нічого не вчиню проти тебе».

Ми з Вільямом презирнулися, заінтриговані, що б могла значити ця сцена. Бернард теж усе бачив, але, схоже, це його не стурбувало, бо навіть він посміхнувся до Малахії, немов схвалюючи його слова і укладаючи з ним щось на кшталт зловісної спілки. Відтак оголосив, що відразу після трапези в капітулярній залі збереться перший трибунал, який має публічно розпочати слідство у цій справі. І вийшов, наказавши завести келаря в підземелля під кузню, але не дозволяти йому говорити з Сальватором.

У ту мить ззаду нас гукнув Бенцій: «Я зайшов одразу після вас, — зашепотів він, — коли кімната була ще майже порожня, але тоді Малахії тут не було».

«Він, мабуть, увійшов пізніше», — сказав Вільям.

«Ні, — запевнив його Бенцій, — я стояв біля дверей і бачив, хто заходить. Кажу вам, Малахія був уже тут... до того».

«До чого?»

«До того, як сюди увійшов келар. Заприсягтися не можу, але думаю, що він вийшов з-за цієї ширми, коли нас тут було вже багато», — і кивнув на широку ширму, яка заслоняла ліжко, на яке Северин зазвичай клав своїх пацієнтів після процедури.

«Хочеш сказати, що то він убив Северина, а коли зайшов келар, сховався там?» — спитав Вільям.

«Або ж звідти він бачив усе, що тут сталося. Бо чому тоді келар став би благодати його не шкодити йому, обіцяючи взамін не шкодити Малахії?»

«Можливо, — сказав Вільям. — В кожному разі тут була книга і, мабуть, ще далі є, бо і келар, і Малахія вийшли звідсіль з порожніми руками». З моїх слів Вільям знав, що Бенцієві відомо про книгу, а в ту мить він потребував допомоги. Він підійшов до настоятеля, який сумно споглядав останки Северина, і попросив його звеліти всім вийти, бо він хоче краще оглянути це місце. Настоятель виконав його прохання і вийшов сам, не без того, щоб кинути на Вільяма скептичний погляд, мовби докоряючи йому, що він завжди приходив запізно. Малахія хотів було зостатися, наводячи різні, теть недоречні причини, та Вільям сказав йому, що це не бібліотека і в цім місці він не може вимагати привілеїв. Він був увічливий, але непохитний, і так помстився за те, що Малахія не дозволив йому оглянути Венанціїв стіл.

Коли ми zostалися утрюх, Вільям звільнив один зі столів від уламків і паперів, якими він був завалений, і звелів мені подавати одна за другою книги зі збірки Северина. То була невелика книгозбірня, якщо порівняти з величезною бібліотекою в лабіринті, та однаково то були десятки і десятки томів різної величини. Раніше вони у строгому ладу стояли на полицях, а тепер лежали безладно на землі, посеред багатьох інших предметів. Келар у поспіху поперевертав їх, а деякі аж подер, немов шукав не книгу, а щось, що мало лежати між сторінками книги. Не одна з них була грубо пошматована, видерта з палітурки. Мені випала неабияка праця: треба було підбирати їх, швидко подивитися, про що в тій чи тій книзі йдеться, і стосом складати їх на столі, і ми мусили поспішати, бо настоятель дав нам мало часу, адже невдовзі мали прийти ченці, щоб привести до ладу розтерзане Северинове тіло і приготувати його до поховання. Я мусив також ходити по кімнаті і зазірати під столи, за полиці та шафи, чи не схо-

валось щось від нашого ока при першому огляді. Вільям не хотів, щоб Бенцій допомагав мені, і звелів йому тільки стояти на варті біля дверей. Попри наказ абата, багато хто нетерпеливився ввійти — челядники, яких жажнула ця новина, ченці, які оплакували свого побратима, новіції, які прийшли з білими покривалами і мисками з водою, щоб обмити і огорнути труп...

А отже, діяти треба було швидко. Я хапав книги, простягав їх Вільямові, він переглядав їх і складав на столі. Відтак ми усвідомили, що роботи багато, і почали працювати разом, себто я підбирав книгу, складав її до купи, якщо вона була подерта, читав її назву і клав на стіл. Чимало було серед того й окремих, розрізнених аркушів.

«De plantis libri tres¹, прокляття, не вона», — говорив Вільям і кидав книгу на стіл.

«Thesaurus herbarum², — говорив я, а Вільям: — Зостав її, ми шукаємо грецьку книгу!»

«Оце?» — спитав я, показуючи йому книгу, сторінки якої були помережані химерними письменами. А Вільям відповів: «Ні, дурню, це арабська! Слушно казав Бекон, що першим обов'язком мудреця є вивчати мови!»

«Але ж арабської навіть ви не знаєте!» — ображено огризнувся я, на що Вільям відповів: «Але я бодай знаю, що це арабська!» Я почервонів, почувши, як Бенцій сміється у мене за спиною.

Книжок було багато, а ще більше було нотаток, сувоїв з рисунками небесного склепіння, переліків чудернацьких рослин, що їх небіжчик, мабуть, занотовував на окремих аркушах. Працювали ми довго, обнишпорили цілу робітню, Вільям навіть геть холоднокровно відсунув труп, щоб подивитися, чи нема чогось під ним, і обшукав його габіт. Нічого не було.

«Вона мусить бути тут, — сказав Вільям. — Северин зачинився тут з книгою. Келар її не мав...»

«А може, він сховав її під рясою?» — спитав я.

«Ні, книга, яку я бачив тоді під Венанцієвим столом, була велика, ми б це помітили».

¹ Три книги про рослини (лат.).

² Скарбниця зілля (лат.).

«Як вона була оправлена?» — спитав я.

«Не знаю. Вона лежала розгорнута, я бачив її всього кілька секунд і усвідомив лише, що вона написана грекою, і нічого іншого не пам'ятаю. Шукаймо далі: келар її не брав, не брав її, гадаю, і Малахія».

«Не брав, — підтвердив Бенцій, — коли келар схопив його за барки, видно було, що у каптурі Малахія не міг її сховати».

«Добре. Себто погано. Якщо книги в цій кімнаті нема, то очевидно, що, крім Малахії та келаря, раніше сюди заходив ще хтось».

«Тобто хтось третій, той, хто вбив Северина?»

«Ще один персонаж в цій історії — це вже забагато», — мовив Вільям.

«З другого боку, — сказав я, — хто міг знати, що книга тут?»

«Хорхе, наприклад, якщо він чув нашу розмову».

«Так, — сказав я, — але Хорхе не зміг би вбити такого здорованя, як Северин, і ще з такою люттяю».

«Звичайно, ні. Крім того, ти бачив, як він пішов до Вежі, а лучники бачили його в кухні незадовго до того, як вони знайшли келаря. Отже, він не мав би часу прийти сюди, а тоді повернутись до кухні. Врахуй іще, що хоч він пересувається тут впевнено, все ж, ідучи, мусить триматися мурів, і не міг би швидко перебігти через город...»

«Дозвольте мені поміркувати трохи, — сказав я, намагаючись наслідувати свого вчителя. — Отже, то не міг бути Хорхе. Тут поблизу сновигав Алінард, але він теж ледве тримається на нозах і не зміг би здолати Северина. Келар був тут, але час, який збіг між його виходом з кухні і прибуттям лучників, був такий короткий, що, гадаю, навряд чи він міг би вмовити Северина відчинити йому, підійти до нього, вбити його і тоді влаштувати весь цей гармидер. Можливо, першим сюди прийшов Малахія: Хорхе чув ваші слова на паперті і пішов у скрипторій, аби сказати Малахії, що Северин має якусь книгу з бібліотеки. Малахія приходить сюди, вмовляє Северина відчинити йому і вбиває його, а чому — один Бог знає. Але якщо він шукав книгу, то мав би легко впізнати її і не

копирсався б тут отак, адже він — бібліотекар! То хто ж залишається?»

«Бенцій», — сказав Вільям.

Бенцій енергійно затрусив головою, заперечуючи: «Ні, брате Вільям, ви ж знаєте, що мене пожирала цікавість. І якби я був тут і міг вийти з книгою, то тепер я б не гаяв тут часу з вами, а десь-інде оглядав би свій скарб...»

«Майже переконливий доказ», — усміхнувся Вільям.

«Але ти теж знаєш, яка з себе ця книга. Можливо, ти його вбив, а тепер намагаєшся знайти її».

Бенцій нестримно почервонів.

«Я не убійник!» — запротестував він.

«Ніхто не є убійником, поки не скоїть свого першого злочину», — з-філософська сказав Вільям.

«В кожному разі книги нема, а це достатній доказ того, що ти не залишав її тут. І мені здається розсудливою думка, що якби ти взяв її раніше, то чкурнув би звідси під час того гармидеру».

Тоді він обернувся, щоб оглянути труп. Схоже, лиш тепер він усвідомив, що його приятель помер. «Бідний Северине, — сказав він, — а я і тебе з твоїми трутизнами підозрював. Ти ж сподівався підступів отрути, інакше не одяг би своїх рукавиць. Ти боявся небезпеки із землі, а натомість вона нагрнула з небесного склепіння... — Він знов узяв до рук сферу й уважно розглянув її. — Хтозна чому було вжито саме цю зброю...»

«Вона була напoxваті».

«Можливо. Напoxваті були й інші речі — посуд, садівничий струмент... А це чудовий взірець мистецтва обробки металів й астрономічної науки. Вона теж пошкоджена, і... Святі небеса!» — вигукнув він.

«Що таке?»

«І вражено третину сонця і третину місяця, і третину зірок...» — проказав він.

Я надто добре знав текст апостола Йоана. «Четверта сурма!» — вигукнув я.

«Отож-бо. Спершу град, тоді кров, відтак вода, а тепер зірки... Якщо це правда, то всі наші міркування слід переглянути, вбивця завдав удару не випадково, він діє за пла-

ном... Але що то за лиходійський розум, який убиває лише тоді, коли може відтворити пророцтва Апокаліпси?»

«А що буде після п'ятої сурми? — нажахано спитав я. І спробував згадати: — І я бачив зорю, що спала із неба додолу. І їй даний був ключ від криниці безодньої... Хтось загине, потонувши в криниці?»

«П'ята сурма обіцяє чимало іншого, — мовив Вільям. — І дим повалить із криниці, а з диму на землю вийде сарана, і дано їй міць, як мають міць скорпіони земні. А вигляд сарани буде подібний до коней, а на головах у неї немовби вінки, подібні на золото, а її зуби будуть немов лев'ячі!... Наш незнайомиць має широкий вибір засобів, щоб здійснити пророцтво книги... Та не варто фантазувати. Спробуймо ліпше згадати, що сказав нам Северин, коли прийшов повідомити, що знайшов книгу...

«Ви звеліли йому принести її, а він сказав, що не може».

«Отож-бо, а тоді нас перебили. Чому він не міг її принести? Книжки ж можна переносити. Навіщо він одяг рукавиці? Може, в палітурці книги є щось, пов'язане з отрутою, яка вбила Беренгарія та Венанція? Якась таємнича підступна каверза, заражена шпичка...»

«Змія!» — сказав я.

«А чому не кит? Ні, ми далі фантазуємо. Ми бачили, що отрута має пройти через уста. Зрештою Северин не сказав, що не може принести книгу. Він сказав, що воліє показати мені її тут. І одяг рукавиці... Принаймні ми знаємо, що цієї книги він торкався в рукавицях. Це стосується й тебе, Бендію, якщо ти знайдеш її, як сподіваєшся. А оскільки ти такий послужливий, то допоможи мені. Іди в скрипторій і слідкуй за Малахією. Не слускай з нього ока».

«Гаразд!» — сказав Бендій і вийшов, схоже, задоволений одержаним завданням.

Ми не могли довше затримувати інших ченців, і в кімнату ринув потік людей. Обідня пора вже минула, і Бернард, вочевидь, вже збирав у капітулярній залі своє судилище.

«Тут нам вже нічого робити», — мовив Вільям.

¹ Од 9,1—8.

Раптом мені свінула думка: «А вбивця не міг, — сказав я, — викинути книгу з вікна, а потім підібрати її ззаду за лічницею?» Вільям скептично подивився на вікна робітні, які здавалися щільно зачиненими. «Ходім перевірмо», — сказав він.

Ми вийшли й оглянули задню частину будівлі, яка сливе притулилася до мурів, залишаючи лише вузький прохід. Вільям рухався обережно, бо на цьому відтинку сніг минулих днів залишився неторканим. Наші кроки лишали на замерзлій, але ламкій кірці снігу виразні сліди, а отже, якби хтось проходив там до нас, на снігу було б видно. Але ми не побачили нічого.

Ми вийшли з лічниці, відкинувши й моє убоге припущення, і, коли переходили через город, я спитав Вільяма, чи він справді довіряє Бенцієві. «Не зовсім, — сказав Вільям, — але в кожному разі ми не сказали йому нічого такого, чого б він уже не знав, і остерегли його перед книжкою. Зрештою, ми звелили йому наглядати за Малахією, але й Малахія стежитиме за ним, адже бібліотекар теж, очевидно, на власну руку шукає книгу».

«А чого хотів тут келар?»

«Невдовзі ми дізнаємось. Звичайно, щось він таки тут хотів, причому хотів негайно, щоб уникнути якоїсь небезпеки, яка страшенно лякала його. Це щось, мабуть, відоме Малахії, інакше як пояснити розпачливе благання, з яким звернувся до нього Ремігій...»

«Хай там як, але книга зникла...»

«І це найнеймовірніше з усього, — сказав Вільям, коли ми вже доходили до капітули. — Якщо вона там була — а Северин сказав, що була, — то її або винесли звідти, або вона далі там».

«А оскільки її там нема, то хтось її таки виніс», — закінчив я.

«Міркування можна будувати й з іншим малим засновком. Оскільки все свідчить про те, що ніхто не міг її вивести...»

«Значить, вона має бути ще там. Але її нема».

«Зачекай-но. Ми кажемо, що її нема, бо ми її не знайшли. Але, може, ми її не знайшли, бо не побачили її там, де вона була».

«Але ж ми заглядали всюди!»

«Заглядали, але не бачили. Або ж бачили, та не впізнали... Адсо, а як Северин описав цю книгу, якими словами?»

«Він сказав, що знайшов книгу, яка йому не належить, грекою...»

«Не те! Тепер пригадую. Він сказав — дивну книгу. Северин був чоловіком ученим, а для вченого книга грекою не є жодною дивиною, навіть коли цей учений сам греки не знає, бо він вміє бодай упізнати абетку. Учений не назвав би дивною й книгу арабською мовою, навіть якщо він не знає арабської... — Він спинився. — А що робила книга арабською мовою у Севериновій робітні?»

«Чому ж він мав назвати дивною арабську книгу?»

«У цім і вся заковика. Якщо він назвав її дивною, то тому, що вона виглядала якось незвично, принаймні незвично для нього, адже він був зіллярем, а не бібліотекарем... А в бібліотеках трапляється, що деякі давні рукописи опрацьовують разом, об'єднуючи в одному фоліанті різні чудернацькі тексти, один — грекою, другий — арамейською...»

«...а третій — арабською!» — вигукнув я, вражений цим прозрінням.

Вільям грубо витягнув мене з паперті і бігом потягнув до лічниці: «Тевтонцю неотесаний, недотепо, телепню, ти дивився лиш на перші сторінки, а на решту ні!»

«Але ж учителю, — задихано говорив я, — то ж ви оглядали сторінки, які я вам показав, і сказали, що то арабською, а не грекою!»

«Твоя правда, Адсо, твоя правда, то я телепень, біжімо, мерщій!»

Ми вернулись до робітні і ледве протислися в неї, бо новіції вже виносили тіло. По кімнаті крутилися інші цікаві. Вільям поквапився до стола, підняв фоліанти і на очах в оторопілих присутніх став кидати їх один по одному на землю, шукаючи доленосний том, а тоді ще раз і ще раз зазирнув у кожен з них. На жаль, арабського рукопису не було. Я невиразно пригадав собі, що він мав стару палітурку, не надто цупку, досить звичайну, охоплену тонкими металевими смужками.

«Хто входив сюди після того, як я пішов?» — спитав Вільям у якогось монаха. Той здвигнув плечима — зрозуміло, входили всі і водночас ніхто.

Ми спробували розглянути всі можливості. Малахія? Цілком ймовірно, він знав, чого хотів, може, слідкував за нами, бачив, як ми вийшли з порожніми руками і вернулись сюди, впевнений в успіхові. Бенцій? Я згадав, що коли між нами виникла перепалка на тему арабського тексту, він засміявся. Тоді я подумав, що він засміявся з мого невігластва, але, може, він сміявся з Вільямової недосвідченості, бо добре знав, якого різного вигляду може набувати давній рукопис, може, йому спало на гадку те, про що ми відразу не подумали, а мали б подумати — тобто що Северин не знав арабської, а отже, дивно було, що між його книгами був рукопис, якого він не міг прочитати. А може, був ще хтось третій?

Вільям почувався глибоко приниженим. Я намагався потішити його, кажучи, що він уже три дні шукає грецьку книгу, тому цілком природно, що в ході своїх пошуків він нехтував усіма книгами, які не написані грекою. А він відповів, що, звичайно, людині властиво помилятися, але деяким людям властиво помилятися більше, ніж іншим, і таких людей називають дурнями, от він до них і належить, і питав себе, чи вартувало вчитися в Парижі та в Оксфорді, щоб потім не розчовпати, що рукописи опрацюють також по кілька в одному томі, а це знають навіть новітні, крім таких бевзів, як я, а пара таких бовдурів, як нас двоє, могла б мати знаменитий успіх на ярмарках, то ми цим і мали б промишляти, замість того щоб силкуватися розгадувати таємниці, особливо коли маємо справу з кимось набагато хитрішим, ніж ми.

«Та не варто рюмсати, — закінчив він зрештою. — Якщо її забрав Малахія, то вона вже в бібліотеці. І віднайти її ми зможемо, лише якщо знатимем, як увійти у *finis Africae*. Якщо ж її взяв Бенцій, то він, мабуть, зрозумів, що раніше чи пізніше у мене виникне підозра, яка й справді у мене виникла, і я повернусь у робітню, інакше він би не діяв так поспішно. А отже, він, мабуть, сховався, і єдиним місцем, де його напевне не варто шукати, є те місце, куди ми б відразу пішли за ним, себто його келія. Тому вер-

таймось до капітули і побачимо, чи келар не скаже чогось корисного під час розслідування. Тому що, зрештою, Бернардів план мені ще далеко не ясний; адже він шукав цього чоловіка ще до смерті Северина і з якоюсь іншою метою».

Ми вернулися до капітулярної зали. Краще б ми пішли до Бенцієвої келії, бо, як ми дізналися згодом, наш юний друг насправді не мав такої високої думки про Вільяма і не подумав, що той так швидко похопиться і повернеться в робітню; тому, вважаючи, що там його не шукатимуть, він таки пішов у свою келію і сховав там книгу.

Але про це я оповім пізніше. А тимчасом трапилися речі такі фатальні і тривожні, що таємнича книга геть вилетіла нам з голови. І хоч зовсім ми про неї не забули, та все ж мушили заходитися коло інших термінових справ, пов'язаних з місією, яку все ж таки було покладено на Вільяма.

П'ятого дня ЧАС ДЕВ'ЯТИЙ,

*де чиниться справедливий суд і складається прикре
враження, що всі помиляються*

Бернард Гі вмовстився посередині великого горіхового стола в капітулярній залі. Поруч з ним сидів домініканець, який виконував обов'язки нотаря, а обабіч сиділи два прелати з папської легації, які були за суддів. Келар стояв перед столом між двох лучників.

Настоятель шепнув Вільямові: «Не знаю, чи процедура ця законна. Латеранський собор 1215 року у своєму каноні XXXVII ствердив, що провинного не можна ставити перед трибуналом, судді якого урядують на віддалі понад два дні переїзду від його домівки. Тут, мабуть, ситуація інша, бо то суддя прибув здалека, але...»

«Інквізитор не підлягає жодній звичайній юрисдикції, — сказав Вільям, — і не зобов'язаний дотримуватися норм загального права. Він тішиться особливими привілеями і навіть не мусить вислуховувати адвокатів».

Я глянув на келаря. Ремигій був у жалюгідному стані. Він наляканим звіром озирався навколо, мовби впізнаючи порухи і жести обряду, якого давно страхався. Тепер я знаю, що боявся він з двох причин, однаково страхітливих: однією причиною було те, що його спіймали, за всіма позірними ознаками, на гарячому злочині, а другою — те, що ще відучора, коли Бернард почав своє слідство, збираючи плітки і наклепи, він боявся, що вийдуть на яв його переступи; і він став ще дужче хвилюватися, коли побачив, що схопили Сальватора.

Якщо безталанний Ремигій борсався у полоні своїх страхів, Бернард Гі, зі свого боку, умів перетворити страх своїх жертв на паніку. Він мовчав: усі очікували, що він розпочне допит, але він перебирав у руках папери, які лежали перед ним, вдаючи, що неухважно упорядковує їх. Насправді його погляд був спрямований на звинуваченого, і в погляді цім змішалися лицемірна поблажливність (немов він каже: «Не бійся, ти в руках у братнього зібрання, яке нічого іншого, крім добра, тобі не бажає»), крижана іронія (немов він каже: «Але ти ще не знаєш, у чому полягає твоє добро, і невдовзі я тобі скажу це») і безжальна суворість (немов він каже: «В кожному разі я тут єдиний твій суддя, і ти належиш мені»). Усе це келар і так знав, але мовчанка і зволікання судді мали нагадати йому про це, примусити глибше це усвідомити, щоб, добряче собі це все затамивши, він відчув ще більше приниження, щоб його неспокій обернувся розпачем, і тоді він воістину цілковито належатиме судді, ставши м'яким воском у його руках.

Нарешті Бернард порушив мовчанку. Він виголосив низку обрядових формул, сказав суддям, що зараз відбудеться допит звинуваченого у двох однаково огидних злочинах, один з яких очевидний для всіх, але менш ганебний від другого, бо насправді звинуваченого схопили на гарячому злочині, коли його вже шукали за звинуваченням у ересі.

Фатальне слово пролунало. Келар сховав обличчя між руками, якими йому було важко рухати, бо їх було взято в ланцюги. Бернард розпочав допит.

«Хто ти?» — спитав він.

«Ремигій з Варагіни. Я народився п'ятдесят два роки тому і ще хлопчиком вступив до кляштору міноритів у Варагіні».

«Як сталося, що тепер ти належиш до чину святого Бенедикта?»

«Колись давно, коли Папа видав буллу Sancta Romana¹, я боявся, що наберусь зарази братчиків... хоч ніколи не приймав їхніх тверджень... і подумав, що грішній моїй душі буде більший пожиток, якщо я відцураюсь того оточення, повного спокус, і мені дозволили вступити поміж братію сього монастиря, де я вже понад вісім років служу келарем».

«То ти цурався спокус ересі, — глузливо мовив Бернад, — точніше, цурався розслідування, яке провадили ті, хто мав викривати ересь і викорінювати її бур'ян, а добрі клюнійські монахи повірили, що вони здійснюють акт милосердя, приймаючи до себе тебе і таких, як ти. Але мало змінити габіт, щоб стерти з душі гидь еретичного зісuttя, а тому ми тут тепер розбираємося, що ж блукає закутками твоєї нерозкаяної душі і що ти робив, заки прибув у це святе місце».

«Душа моя невинна, я не знаю, що ви маєте на увазі, говорячи про еретичне зісuttя», — обережно мовив келар.

«Бачите? — вигукнув Бернад, звертаючись до інших суддів. — Усі вони такі! Коли когось із них заарештують, він постає перед судом, немов його сумління чисте і не докоряє йому. А їм і невтямки, що це найочевидніший знак їхньої провинності, бо праведний постає перед судом у неспокої! Спитайте його, чи знає він причину, через яку я наказав його арештувати. Ти знаєш її, Ремигію?»

«Мосьпане, — відповів келар, — буду радий почути її з ваших уст».

Я був здивований, бо мені здалося, що келар відповідає на ритуальні питання такими ж ритуальними словами, немовби добре знає правила розслідування та його пастки і вже давно готувався пережити подібну подію.

«Ну ось, — тим часом заволав Бернад, — типова відповідь нерозкаяного еретика! Вони замітають сліди, наче лисиці, і дуже важко спіймати їх на помилці, бо в їхній зграї дозволено брехати, щоб уникнути слушної покари.

¹ Свята Римська [церква] (лат.).

Вони вдаються до хитромудрих відповідей, намагаючись ввести в оману інквізитора, який і так страждає, мусячи мати справу з такими нікчемними людьми. Отже, фра Ремігію, ти ніколи не мав нічого спільного з так званими братчиками, чи братами убогого життя, чи бегінами?»

«Я розділяв долю міноритів, коли обговорювалось питання убогості, але ніколи не належав до секти бегінів».

«Бачите? — сказав Бернард. — Він заперечує, що був бегіном, бо бегіни, хоч і причетні до тієї ж ересі, що й братчики, вважають останніх сухою гілкою францисканського чину, а себе мають за чистіших і досконаліших від них. Але чимало звичаїв одних притаманні й другим. Ти можеш заперечити, Ремігію, що тебе бачили в церкві, як ти застиг, повернувшись обличчям до муру, або простерся, прикривши голову каптуром, замість того, щоб уклакнуту, стуливши руки, як інші люди?»

«У чині святого Бенедикта теж простираються у відповідні хвилини...»

«Я не питаю тебе, що ти робив у відповідні хвилини, я хочу знати, що ти робив у невідповідні! Отже, ти не заперечуєш, що приймав одну або другу позу, типову для бегінів! Але ж ти не бегін, ти ж сам сказав... Тоді скажи мені: у що ти віруєш?»

«Мосьпане, я вірую у все те, в що вірує добрий християнин...»

«Яка святоблива відповідь! А в що ж вірує добрий християнин?»

«У те, чого навчає свята церква».

«Яка свята церква? Та, яку вважають святою віруючі, що мають себе за досконалих, лжеапостоли, братчики-єретики, чи церква, яку вони порівнюють з Вавилонською блудницею, але в яку натомість твердо віримо усі ми?»

«Мосьпане, — розгублено мовив келар, — скажіть ви, яку церкву вважаєте правдивою».

«Я вірую в римську церкву, єдину, святу і апостольську, керовану Папою та його єпископами».

«І я цьому вірю», — сказав келар.

«Подиву гідна хитрість! — вигукнув інквізитор. — Подиву гідна дотепність *de dicto*¹! Ви чули: він намагається

¹ У словах (*лат.*).

сказати, що він вірить тому, що я вірю в цю церкву, і уникає обов'язку сказати, у що вірить він! Але ми добре знаємо ці викрутаси єхидни! Перейдімо до суті. Ти віруєш, що святі таїнства були закладені Нашим Господом, що для праведної покути треба висповідатися перед слугами Божими, що римська церква має владу зв'язувати і розв'язувати на сій землі те, що буде зв'язане і розв'язане на небі?»

«Хіба мені не слід у це вірити?»

«Я не питаю, у що тобі слід вірити, а у що ти віруєш!»

«Я вірую у все те, у що ви та інші шанюгідні учителі велите мені вірити», — сказав переляканий келар.

«Ага! А ті шанюгідні учителі, на яких ти натякаєш, то, часом, не проводирі твоєї секти? Ти їх мав на увазі, коли говорив про шанюгідних учителів? На цих лукавих брехунів, що вважають себе єдиними наступниками апостолів, ти посилаєшся, визнаючи правди своєї віри? Ти маєш на увазі, що якщо я повірю в те, у що вірують вони, тоді ти й мені повіриш, інакше ж віритимеш лише їм!»

«Я не казав такого, мосьпане, — пробелькотів келар, — ви самі велите мені це говорити. Я вірю вам, якщо ви навчите мене, що є добре».

«О, яке нахабство! — заволав Бернард, вдаривши п'ястком по столі. — Ти з лукавою твердістю повторюєш напам'ять формули, яких навчають у твоїй секті. Кажеш, що повіриш мені, лише якщо я проповідуватиму те, що вважає слухним твоя секта. Так завжди відповідали лже-апостоли, і так відповідаєш тепер ти, може, навіть не помічаючи сього, адже на твоїх устах з'являються слова, яких тебе колись навчили, щоб ввести в оману інквізиторів. Тож ти сам звинувачуєш себе своїми ж словами, а я б, може, і втрапив у твою пастку, якби не мав великого досвіду інквізиторської праці... Але перейдімо до головного питання, нікчемний чоловіче. Ти ніколи не чув про Герарда Сегалеллі з Парми?»

«Я чув про нього», — сказав келар, збліднувши, якщо це його виснажене обличчя могло ще більше збліднути.

«Ти ніколи не чув про фра Дольчина з Новари?»

«Я чув про нього».

«Ти ніколи не бачив його особисто, не говорив з ним?»

Келар якийсь час мовчав, немов обмірковував, яку частину правди йому варто сказати. Тоді наважився і ледь чутно мовив: «Я бачив його і говорив з ним».

«Голосніше! — закричав Бернард. — Щоб усі могли почути, як з твоїх уст нарешті злетіло правдиве слово! Коли ти з ним говорив?»

«Мосьпане, — мовив келар, — я був ченцем в одному з монастирів в околиці Новари, коли у тих краях зібралися Дольчинові люди, вони навіть проходили біля мого монастиря, і спочатку ніхто гаразд не знав, хто вони такі...»

«Брешеш! Як міг францисканець з Варагіни опинитися в монастирі поблизу Новари? Ти не був у ніякому монастирі, ти тоді вже належав до банди братчиків, які вешталися у тих краях, живучи з милостині, ти пристав до дольчиніян!»

«Як ви можете твердити таке, мосьпане?» — тремтячи, сказав келар.

«Я скажу тобі, як я можу, а навіть мушу твердити таке», — мовив Бернард і наказав, щоб увели Сальватора.

Вигляд бідолахи, який, без сумніву, провів ніч на закритому і далеко суворішому допиті, викликав у мене співчуття. Сальваторове обличчя, як я вже говорив, завжди виглядало страхотливо. Але того ранку воно здавалося ще більш подібним до звірячої морди. На ньому не видно було знаків насильства, але те, як рухалося його заковане в ланцюги тіло, майже не здатне володіти своїми вивернутими кінцівками, і лучники тягли його, мов мавпу на мотузці, дуже виразно свідчило про те, як, мабуть, розгортався той жорстокий випит.

«Бернард його катував...» — шепнув я Вільямові.

«Зовсім ні, — відповів Вільям. — Інквізитор ніколи не катує. Турботу про тіло звинуваченого завжди довіряють світській владі».

«Але ж це те саме!» — сказав я.

«Аж ніяк. Це не те саме для інквізитора, який має чисті руки, і не те саме для допитуваного, який, коли приходить інквізитор, знаходить у ньому несподівану підтримку, полегшу для своїх страждань, і відкриває йому своє серце».

Я глянув на свого учителя: «Ви жартуєте», — мовив я ошелешено.

«Тобі здається, що з цього можна жартувати?» — відповів Вільям.

Тоді Бернард почав допитувати Сальватора, і перо моє неспроможне записати його обривисту і, якщо це можливо, ще більш вавилонську мову, якою відповідав цей чоловік, вже раніше упосліджений, а тепер зведений до рівня бабуїна, коли присутні ледве його розуміли, а Бернард підштовхував його, ставлячи запитання так, що той, нездатний до будь-якої брехні, міг відповідати лише так або ні. І читальник мій може уявити собі, що розповів Сальватор. Він розповів, точніше визнав, що розповів уночі, частину тієї історії, яку я вже знав: про свої блукання разом з братчиками, пастушками та лжеапостолами; про те, як, будучи у фра Дольчина, він зустрів серед дольчиніян Ремигія, як врятувався разом з ним після битви при Бунтівничій горі, як після багатьох пригод вони знайшли притулок в монастирі у Казале. Крім того, він сказав, що, незадовго до своєї поразки і полону, ересіарх Дольчино ввірив Ремигію якісь послання, котрі той мав доправити невідомо куди і кому. Ремигій завжди носив ті листи при собі, не наважуючись доправити їх за призначенням, а прибувши до цієї обителі, страхався далі тримати їх при собі, але не хотів знищувати, тому віддав їх бібліотекареві — авжеж, Малахії, щоб той десь сховав їх в якомусь закутку Вежі.

Поки Сальватор говорив, келар дивився на нього з ненавистю, і в певну мить не зміг стриматися і крикнув: «Зміюко, мавпо похитлива, я був тобі батьком, другом, захисником, а ти так мені відплачуєш!»

Сальватор глянув на свого захисника, який сам тепер потребував захисту, і через силу відповів: «Мосьпане Ремигію, кедь міг, служив тобі я. Й любов'ім тебе вельми. Але відомо тобі, як воно в холодній. Qui non habet caballum vadat cum pede!»

«Дурню! — знов крикнув Ремигій. — Сподіваєшся врятуватись? Хіба не знаєш, що ти теж помреш як еретик?»

¹ Хто не має коня, той ходить пішки (лат.).

Скажи їм, що ти говорив під тортурою, скажи, що ти все вигадав!»

«А чи я вім, мосьпане, як воно кличуть усі тії герезії... Патерини, гаццези, леонисти, арнальдисти, сперонисти, цїркумцизи... Я не єсм чоловік учоний, согрішил я sine malitia¹, і славний мосьпан Бернард то зна, тож уповаю на милость его, во ім'я Отца і Сина і Святаго Духа...»

«Ми матимем милість настїльки, наскїльки це дозволяє наш уряд, — сказав інквізитор, — і з батьківською зичливістю оцінимо добру волю, з якою ти відкрив свою душу. Іди, повертайся у свою келїю і порозважай, уповаючи на милосердя Господа. Тепер нам треба обговорити цїлком інше питання. Отже, Ремигію, ти мав зі собою якісь послання Дольчина і передав їх своєму побратимові, який опїкується бібліотекою...»

«Неправда, це неправда!» — крикнув келар, немов такий спосіб захисту все ще міг щось дати. І дійсно, Бернард перебив його: «Та не від тебе нам потрібне підтвердження, а від Малахїї з Гільдесгайма».

Він звелїв покликати бібліотекаря, якого серед присутніх не було. Я знав, що він у скрипторії або поблизу лічниці, у пошуках Бенція та книги. За ним пішли, і, коли він з'явився, схвильований і намагаючись нікому не дивитися у вічі, Вільям незадоволено буркнув: «Ну ось, тепер Бенцій зможе робити, що йому заманеться». Але він помилявся, бо я побачив, як Бенцієве обличчя з'явилося за плечима інших ченців, які юрмилися у дверях зали, слухаючи допит. Я показав на нього Вільямові. Тоді ми подумали, що цікавість до цієї події переважила його цікавість до книги. Пізніше ми дізнались, що тоді він уже був завершив свій ганебний торг.

Отож Малахія постав перед судьями, ні разу не зустрівшись поглядом з келарем.

«Малахіє, — мовив Бернард, — нині вранці, після зізнання, складеного вночі Сальватором, я питаю вас, чи ви отримували від присутнього тут звинуваченого якісь листи...»

«Малахіє! — загорлав келар. — Ти тільки-но мені присягнув, що нічого не вчиниш проти мене!»

¹ Без злоби (лат.).

Малахія ледь повернувся до звинуваченого, до якого був обернений спиною, і сказав дуже тихо, так що я ледве його почув: «Я не зламав своєї присяги. Все, що я міг вчинити проти тебе, я вже вчинив раніше. Я віддав листи мосьпанові Бернарду нині вранці, ще до того, як ти вбив Северина...»

«Але ти знаєш, ти мусиш знати, що я не вбивав Северина! Ти це знаєш, бо ти вже був там!»

«Я? — спитав Малахія. — Я надійшов туди, коли тебе вже викрили».

«Як би там не було, — перебив Бернард, — що ти шукав у Северина, Ремігію?»

Келар повернувся і розгубленими очима глянув на Вільяма, тоді подивився на Малахію, а потім знов на Бернарда: «Та я... я чув нині вранці, як присутній тут брат Вільям звелів Северинові берегти якісь папери... а після арешту Сальвагора я побоювався, що мова про ці листи...»

«То ти таки щось знаєш про ті листи!» — переможно вигукнув Бернард. Келар був уже в пастці. Він опинився між двома вогнями — звинуваченням в ересі та підозрою у вбивстві. Мабуть, він вирішив спробувати зняти з себе друге звинувачення, цілком інстинктивно, бо вже діяв без ладу і розсуду: «Я розповім про листи пізніше... я все поясню... скажу, звідки вони у мене... Але дайте мені пояснити, що ж трапилось нині вранці. Я знав, що ці листи вийдуть на яв, коли побачив, як Сальватор потрапив у руки мосьпана Бернарда, вже роками спогад про ці листи гнітить мені серце... Тому коли я почув, як Вільям з Северином говорили про якісь папери... не знаю, мене охопив страх, я подумав, що Малахія позбувся їх, віддавши Северинові... я хотів знищити їх і тому пішов до Северина... двері були відчинені, Северин уже лежав мертвий, а я взявся нищпорити поміж його речами, шукаючи листи... я просто боявся».

Вільям шепнув мені на вухо: «Бідолашний глупак, побоювся однієї халепи і по вуха заліз в іншу...»

«Припустімо, ти говориш майже — кажу майже — правду, — втрутився Бернард. — Ти думав, що листи у Северина і став їх шукати у нього. Чому ж ти подумав, що вони у нього? І чому ти ще раніше вбив інших братів

по чину? Може, ти думав, що ці листи вже давно ходять з рук в руки? Може, у цій обителі є такий звичай полювати на реліквії спалених еретиків?»

Я побачив, як абат аж підскочив. Важко було уявити собі щось підступніше від звинувачення у збиранні реліквій еретиків, а Бернард дуже вправно змішав до купи злочини, ересь і ціле життя обителі. Мої розважання перервав келар, який закричав, що він не має нічого спільного з іншими злочинами. Бернард поблажливо заспокоїв його: поки що не про це тут ідеться, його допитують у справі злочинної ересі, і хай він не пробує (і тут його голос посуворішав) відвернути увагу від своїх еретичних переступів, говорячи про Северина або намагаючись кинути тінь підозри на Малахію. Отож належить повернутися до листів.

«Малахіє з Гільдесгайма, — мовив він, звертаючись до свідка, — вас тут ні в чому не звинувачують. Нині вранці ви відповіли на мої запитання і відгукнулись на моє прохання, не намагаючись нічого приховати. Тепер повторіть тут те, що ви сказали мені нині вранці, і вам не буде чого боятись».

«Повторюю те, що я сказав нині вранці, — мовив Малахія. — Невдовзі після того, як він прибув сюди, Ремігій став порядкувати в кухні, і ми часто бачилися з огляду на нашу роботу... як бібліотекар я маю обов'язок зачиняти на ніч цілу Вежу, а отже й кухню... не бачу причини приховувати, що ми вельми подружилися, і я не мав підстав підозрювати його в чомусь. Він розповів мені, що має при собі деякі документи таємного характеру, що їх він одержав на словіді, вони не повинні потрапити до рук невтаємничених, і він не має відваги тримати їх у себе. Оскільки єдине місце в монастирі, вступ до якого був заборонений для всіх інших, перебувало під моєю опікою, він попросив мене зберегти ці папери далеко від очей цікавих, і я погодився, не думаючи, що ці документи еретичного характеру, я й не читав їх, а помістив... у найвіддаленішому місці бібліотеки, і відтоді забув про це, аж поки нині вранці мосьпан інквізитор не нагадав мені, тоді я пішов по них і передав їх йому...»

Тут, насупившись, заговорив настоятель: «Чому ти мене не повідомив про цю свою угоду з келарем? Бібліо-

тека не місце для речей, які є власністю монахів!» Настоятель дав зрозуміти, що абатство не має нічого спільного з цією історією.

«Мосьпане, — збентежено відповів Малахія, — мені здалося, що це не вартує згадки. Я согрішив нехотячи».

«Ясна річ, — сказав Бернард сердечно, — ми всі переконані, що бібліотекар діяв у добрій вірі, і доказом цього є відкритість, з якою він пішов назустріч цьому трибуналові. По-братньому прошу вашу великодушність не класти йому на карб цю давню необачність. Ми віримо Малахії. І просимо його лиш, щоб він підтвердив тепер під присягою, що документи, які я зараз йому покажу, це ті самі, які він вручив мені нині вранці і які колись давно, після свого прибуття в монастир передав йому Ремигій з Варагіни». Він показав два пергамени, витягнувши їх з-поміж аркушів, що лежали на столі. Малахія подивився на них і твердим голосом промовив: «Присягаюсь всемогутнім Богом-Отцем, пресвятою Дівою і всіма святими, що це так».

«Сього мені досить, — сказав Бернард. — Можете йти, Малахіє з Гільдесгайма».

Коли Малахія, похиливши голову, вже доходив до дверей, почувся голос з гурту цікавих, що скупчились у глибині зали: «Ти переховував його листи, а він показував тобі гузна новіціїв на кухні!» Дехто вибухнув сміхом, і Малахія швидко вийшов, роздаючи штовхани направо і наліво; я б міг заприсягтися, що то був голос Аймаара, якби фраза ця не прозвучала фальцетом. Настоятель, багрянний на виду, гаркнув, закликаючи до тиші, і погрозив страхітливими карами усім, вимагаючи, щоб монахи звільнили залу Бернард масно посміхався, кардинал Берtrand, з другого боку зали, нахилився до вуха Жана д'Анно, кажучи йому щось, на що той відреагував, прикривши вуста рукою і нахиливши голову, немов він кашляє. Вільям сказав мені: «Келар не лише сам грішив тілом задля свого задоволення, але й був звідником. Але це Бернарда обходить лиш настільки, наскільки дає змогу загнати в кут Аббона, імперського посередника...»

Тут його перебив сам Бернард, який звернувся до нього: «Тепер я б хотів, щоб ви, брате Вільям, сказали мені,

про які це папери ви говорили нині вранці з Северином, коли вас почув келар, хибно зрозумівши».

Вільям витримав його погляд: «Він хибно нас зрозумів, саме так. Ми говорили про список трактату про собачий сказ, авторства Аюба аль-Ругаві, книгу подиву гідної вченості, про яку ви напевне знаєте і яка напевне не раз ставала вам у пригоді... Сказ, каже Аюб, можна впізнати за двадцятьма п'ятьма очевидними ознаками...»

Бернард, який належав до чину *domini canes*¹, не вважав за потрібне ув'язуватися в нову битву. «Отже, йшлося про речі, далекі від нашого випадку», — швидко сказав він. І повів далі допит.

«Повернімось до тебе, брате-мінорите Ремігію, ти ж бо далеко небезпечніший од скаженого собаки. Якби брат Вільям у ці дні звертав більше уваги на скажених еретиків, ніж на скажених собак, може б, і він відкрив, яка змія загніздилася в сьому абатстві. Повернімось до цих послань. Тепер ми достеменно знаємо, що вони були у твоїх руках і що ти подбав про те, аби сховати їх, мов щонайнебезпечнішу трутизну, і що ти навіть допустився вбивства... — він зуленив жестом спробу заперечення — про саме вбивство поговоримо пізніше... отож кажу, що ти допустився вбивства, аби вони ніколи не потрапили мені в руки. То ти визнаєш, що ці папери твої?»

Келар не відповів, але його мовчанка була досить проречистою. Тому Бернард натискав: «І що ж це таке, ці папери? Це дві сторінки, власноручно списані єресіархом Дольчином за кілька днів до того, як його схопили, і він довірив їх своєму поплічнику, аби той заніс їх іншим його поллентачам, які все ще вештаються по Італії. Я б міг прочитати вам все те, що тут говориться, як Дольчино, боячися неминучого кінця, шле своє послання надії — як каже він своїм побратимам — на диявола! Він потішає їх, твердячи, що, хоча дати, які він тут вказує, не узгоджуються з датами, вказаними у його попередніх посланнях, де він провіщає цілковите знищення всіх священнослужителів від руки імператора Фрідріха на рік 1305, одначе це знищення є недалеким. Єресіарх знову збрехав, адже

¹ Псів господніх (лат.), тобто домініканців.

минуло понад двадцять років від того дня, а жодне з його мерзенних пророцтв не сповнилося. Та ми говоримо не про сміховинну зарозумілість цих пророцтв, а про те, що подавцем їх був Ремигій. Посмієш далі заперечувати, нерозкаяний еретіку, що ти мав зносини і співжив із сектою лжеапостолів?»

Келар більше не міг заперечувати. «Мосьпане, — сказав він, — юність моя була ущерть повна згубних блудів. Коли я, уже впавши в спокусу через помилки братів убогого життя, дізнався про Дольчинові проповіді, я повірив у його слова і пристав до його зграї. Так, це правда, я був з ними ув околицях Бреші та Бергамо, був з ними біля Комо та у Вальсезії, з ними я знайшов притулок на Лисому Урвиську та в долині Расса, а врешті й на Бунтівничій горі. Але я не брав участі в жодному неподобстві, і якщо вони чинили грабунок та насильство, я все ще носив у собі дух лагідності, властивий синам Франциска, і саме на Бунтівничій горі я сказав Дольчинові, що не бажаю більше брати участі у їхній боротьбі, і він відпустив мене, бо, мовляв, не хоче мати при собі боягузів, і лиш попросив доправити ці послання у Болонью...»

«Кому?» — спитав кардинал Берtrand.

«Деяким членам його секти, я можу пригадати їх імена і відразу скажу вам, мосьпане», — поспішив заповнити Ремигій. І назвав імена якихось людей, які, схоже, кардиналові Берtrandу були знайомі, бо він задоволено посміхнувся, подаючи Бернардові знак порозуміння.

«Чудово, — мовив Берnard і записав імена. Відтак спитав у Ремигія: — Чому це ти тепер видаєш своїх друзів?»

«Вони не мої друзі, мосьпане, а доказом сьому є те, що я так і не доправив ці послання. Я зробив навіть більше, і скажу це тепер, хоч і намагався забути за всі ці роки: щоб мати змогу покинути ті місця і не потрапити в руки війська єпископа Верчеллі, яке очікувало нас в долині, я ввійшов у порозуміння з його людьми і взамін за безпечну втечу вказав їм зручний шлях, яким вони могли напасати на Дольчинові укріплення, тому своїм успіхом військо церкви почасти завдячує і мені...»

«Дуже цікаво. Це свідчить про те, що ти був не тільки еретиком, але й боягузом і зрадником. Та це не змінює

твого становища. Як нині, щоб врятуватись, ти намагався звинуватити Малахію, який усе ж зробив був тобі прислугу, так і тоді, щоб врятуватись, ти віддав своїх товаришів у грісі в руки правосуддя. Але ти зрадив тільки їх тіла і ніколи не зраджував їхнього вчення, ти зберіг ці послання як реліквії, сподіваючись колись набратися відваги, щоб, скориставшись нагодою, без ризику віддати ці послання і щоб тебе знов прийняли до лжеапостолів».

«Ні, мосьпане, ні, — говорив келар, його заливав піт, а руки його тремтіли. — Ні, присягаюся, я...»

«Присяга! — сказав Бернард. — Ото ще один доказ твого зіпсуття! Ти хочеш заприсягтись, бо знаєш, що я знаю, що еретики-вальденси готові на всякі виверти, а навіть на смерть, аби лиш не присягати! А коли страх примушує їх присягати, вони лиш вдають, що присягають, бурмочучи олживі слова! Але я знаю, лисе проклятий, що ти не належиш до секти Ліонських убогих, а намагаєшся переконати мене, що ти не є тим, чим ти не є, аби я не сказав, що ти є тим, чим є! То хочеш заприсягтись? Присягайся ж — ти присягаєш, бо хочеш виправдатися, але знай, що однієї клятьби мені мало! Я вимагатиму від тебе двох, трьох, сто присяг — скільки забажаю. Я чудово знаю, що ви, лжеапостоли, уділяєте диспенси всякому, хто криво присягає, щоб не зрадити свою секту. І тоді кожна присяга буде новим доказом твоєї провинності!»

«Тоді що ж мені робити?» — заволав келар, падаючи на коліна.

«Не простирайся, наче бегін! Тобі нічого не треба робити. Лише я знаю, що треба робити, — зі страхітливою усмішкою мовив Бернард. — Ти маєш тільки зізнатися. Якщо зізнаєшся, тебе буде засуджено і покарано, якщо не зізнаєшся, тебе теж буде засуджено і покарано за кривосвідчення! То ж зізнайся, хоча б для того, щоб скоротити цей болісний допит, бо він збурює наше сумління і наше почуття смирення та співчуття!»

«Але в чому я маю зізнатися?»

«У переступах двох типів. Що ти належав до секти Дольчина, що поділяв його еретичні погляди, звичаї та зневагу до гідності єпископів і міських радців, що, не розкаявшись, далі поділяєш їхню олжу й облуду, навіть після

того, як сам ересіарх помер, а секту розігнали, хоч і не цілком здолали й знищили. І що, зіпсутий до глибини твоєї душі звичаями, яких ти навчився у цій неподобній секті, ти провинний у переступах проти Бога і проти людей, здійснених у цій обителі з причин, яких я ще поки не знаю, але яких і нема потреби до кінця з'ясувати, позаяк вже й так було ясно доведено (і ми доводимо далі), що ересь тих, хто, всупереч ученню мосьпана Папи і його булл, проповідував і проповідує вбогість, не може не призводити до лихочинств. Ось що повинні дізнатись вірні, і сього мені буде досить. Зізнайся».

Тепер вже було зрозуміло, куди хилить Бернард. Зовсім не зацікавлений з'ясувати, хто ж убив решту монахів, він хотів лиш довести, що Ремигій якось поділяв ідеї, які проголошували богослови імперії. Наголосивши на зв'язку між цими ідеями, які були також ідеями Перуджійської капітули, братчиків та дольчиніян, показавши, що у монастирі цим один-єдиний чоловік сповідував усі ці ересі і став призвідцем багатьох злочинів, таким чином він міг завдати своїм супротивникам воістину смертельного удару. Я глянув на Вільяма і побачив, що він це розуміє, але не може нічого вдіяти, хоч все це передбачив. Я глянув на абата — лице його було похмуре: він усвідомив, хоч і запізно, що його теж спіймали у пастку і що сама його місія посередника розсипається на порох, бо тепер він постає як господар місця, де зібралися всі неподобства світу. Щодо келаря, то він вже більше не знав, з якого злочину він ще може очиститися. Але в ту мить, мабуть, він уже був нездатен щось обмірковувати, і крик, що вилетів йому з уст, був криком його душі, і в ньому та з ним він дав вихід багаторічним таємним докорам совісті. Тобто, проживши життя, повне сумнівів, запалу і розчарувань, боягузтва і зради, стоячи віч-на-віч з неминучістю своєї погибелі, він вирішив визнати віру своєї молодості, не питаючи більше себе, чи вона слухна чи хибна, а скоріше намагаючись показати самому собі, що він хоч на якусь віру здатен.

«Так, це правда, — вигукнув він, — я був з Дольчином і поділяв його злочини та сваволю, може, я був божевільний, може, плував любов до Господа нашого Ісуса Хрис-

та з прагненням свободи та ненавистю до єпископів, це правда, я згрішив, але що стосується того, що сталося в монастирі, я невинний, клянуся!»

«Ми таки чогось домоглися, — мовив Бернард. — Отже, ти визнаєш, що практикував ересь Дольчина, відьми Маргарити та їхніх кумпанів. Визнаєш, що був з ними, коли поблизу Тріверо вони послали на шибеницю багатьох віруючих в Христа, серед яких невинне дитя десяти років? І коли вішали інших людей в присутності їхніх жінок і батьків, бо ті не хотіли здатися на милість цих собак? Тому що на той час ви вже вважали, осліплені своїм шаленством і своєю гординею, що ніхто з тих, хто не належить до вашої спільноти, не може спастися? Говори!»

«Так, так, я у все це вірив і все це чинив!»

«І ти був присутній, коли схопили людей, вірних єпископам, і деяких з них заморили голодом у в'язниці, а одній вагітній жінці відрізали руку до плеча, залишивши її потім напризволяще, і вона привела на світ дитину, яка відразу померла нехрещеною? І ти був з ними, коли вони стерли з лиця землі і пустили з вогнем села Моссо, Тріверо, Коссіла та Флек'я, і чимало інших селищ поблизу Крепакоріо, чимало кам'яниць у Мортільяно та Кворіно, підпалили церкву в Тріверо, осквернивши перед тим священні образи, вирвавши віткарні плити, зламавши руку статуї Пречистої, розграбувавши чаші, обстанову і книги, зруйнувавши дзвіницю, порозбивавши дзвони, присвоївши собі все парафіяльне знадіб'я і майно священника?»

«Так, так, я був там, і ніхто вже не знав, що діється, ми хотіли прискіпити момент покари, ми були передовим загоном імператора, посланого небесами і святим Папою, ми мали наблизити момент сходження ангела братолюбія, і тоді всі мали одержати благодать Духа Святого, і церква мала зазнати оновлення, і після знищення всіх зіпсутих панували б лише досконалі!»

Келар був мов одержимий і просвітлений водночас, здавалось, що дамбу мовчання і сповидності прорвало, що його минуле повертається не лише в словах, але й в образах і що він знов переживає емоції, які надихали його колись.

«Значить, — натискав Бернард, — ти визнаєш, що ви почитали як мученика Герарда Сегалеллі, що заперечували всякий авторитет римської церкви, твердили, начебто ні Папа, ні жодна інша влада не може накидати вам спосіб життя, відмінний від вашого, що ніхто не має права відлучити вас, що з часів святого Сильвестра всі прелати церкви, крім Петра Морронця, зловживали своїм становищем і вводили люд у спокусу, що миряни не зобов'язані платити десятину клірикам, які не практикують стану абсолютної досконалості й убогості, як його практикували перші апостоли, а тому десятину належить сплачувати лише вам, єдиним апостолам і убогим Христа, що посвячена церква нічим не ліпша для молитви Господньої від стайні, що ви тинялися по селах і спокушали люд, волаючи “penitentiagite”, — що ви підступно співали *Salve Regina*¹, щоб збирати натовпи, видавали себе за покаяльників, провадячи досконале життя в очах світу, а тоді дозволяли собі всяку сваволю і всяку розпусту, бо ви не вірили у таїнство шлюбу, ані в жодне інше таїнство, і вважаючи себе чистішими від інших, ви дозволяли собі всяку гидь і всяку зневагу до власного тіла і до тіл інших? Говори!»

«Так, так, я визнаю правдиву віру, яку сповідував тоді всією душею, визнаю, що ми покинули нашу одягу на знак відмови від всього, що ми зреклися всіх наших дібр, чого ви, собаки прокляті, не зречетесь ніколи, що відтоді ми не приймали ні від кого грошей і не носили їх із собою, ми жили з милостині і нічого не залишали на наступний день, а коли нас приймали і накривали нам на стіл, ми їли, а тоді відходили, покидаючи на столі те, що залишилось...»

«І ви палили й грабували, щоб заволодіти майном добрих християн!»

«Ми палили й грабували, бо обрали убогість вселенським законом і мали право присвоювати незаконні багатства інших, ми хотіли вразити до глибини плетиво жадібності, яке поширювалося від парафії до парафії, але ми ніколи не грабували, щоб володіти, не вбивали, щоб грабувати,

¹ Слався, царице (*лат.*). — латинська хвалебна пісня, присвячена Богородиці.

ми вбивали, щоб карати, прагнучи кров'ю очистити нечистих, може, нас занадто захопило непомірне бажання справедливості, можна грішити й через надмір любові Божої, через надлишок досконалості, ми були правдивим духовним чином, післаним Господом і призначеним для слави остаточних часів, ми шукали собі нагороду в раю, прискорюючи ваше знищення, ми єдині були апостолами Христовими, а всі інші зрадили, Герард Сегалеллі був божественним пагоном, паростком *Dei pullulans in radice fidei*¹, своє правило ми дістали прямо від Бога, а не від вас, собаки прокляті, олживі казнодії, що розпускаєте навколо себе сморід сірки, а не ладану, боягузливі пси, падлина сморідна, круки, раби Авіньйонської блудниці, приречені ви на прокляття! Тоді я вірував, і наші тіла теж були відкуплені, і були ми мечем Господнім, і треба було губити й невинних, аби лиш повбивати всіх вас якнайшвидше. Ми прагнули кращого світу, світу миру й лагідності, і щастя для всіх, ми хотіли вбити війну, яку несли ви своєю жадібністю, хіба можна нам докоряти, що заради пришеття справедливості й щастя нам довелося пролити трохи крові... та й... та й нам здавалось, що небагато вже зосталось. І вартувало задля того налити кров'ю всю воду Карнаско, того дня у Ставелло, і там була й наша кров, ми себе не шкодували, не шкодували своєї крові, і вашої крові, й було її багато, і час наглив, бо строки Дольчинового пророчтва наближались, треба було прискіпити хід подій...»

Він увесь тремтів, проводячи руками по одязі, немовби бажаючи очиститись від крові, про яку говорив.

«Ласолюб віднайшов чистоту», — сказав мені Вільям.

«Але хіба це чистота?» — з жахом спитав я.

«Можливо, чистота буває й інакшою, — мовив Вільям, — та яка б вона не була, вона завжди наганяє на мене страх».

«Що вас найбільше страхає у чистоті?» — спитав я.

«Поспіх», — відповів Вільям.

«Годі, годі, — говорив Берnard, — ми вимагали зізнання, а не заклику до різанини. Гаразд, ти не лише колись був еретиком, ти й далі ним є. Ти не лише колись був

¹ Божим, що виріс з кореня віри (лат.)

убивцею, ти знову вбивав. То ж розкажи, як ти вбив своїх братів у цій обителі і навіщо».

Келар перестав тремтіти, озирнувся, немов прокинувшись зі сну: «Ні, — сказав він, — до злочинів у цім монастирі я ніякого відношення не маю. Я визнав усе, що був вчинив, не примушуйте ж мене зізнаватись у тому, чого я не чинив...»

«Хіба є ще щось таке, чого б ти не скоїв? То ти заявляєш, що невинний? О, ягня непорочне, взірцю лагідності! Ви чули, колись він мав руки по лікті у крові, а тепер він невинний! Може, ми помилились, може, Ремигій з Варагіни є образом чесноти, вірним сином церкви, ворогом ворогів Христових, може, він завжди дотримувався порядку, що його пильна рука церкви, не жалючі труду, настановила у селах і містах, в крамницях купців, у робітнях ремісників, у скарбницях церков. Він невинний, він нічого не скоїв, ходи-но сюди, дай-но обійми тебе, брате Ремигію, дозволь потішити тебе, відкинути звинувачення, що їх лихі люди висунули проти тебе!» Ремигій розгублено дивився на нього, раптом мало не повіривши у своє звільнення, але тут Бернард змінив тон і владно звернувся до капітана лучників.

«Мені огидно вдаватися до методів, які церква завжди засуджувала, коли їх вживала світська влада. Але є закон, який панує наді мною і приневолює й мої особисті почуття. Спитайте в настоятеля, в якому приміщенні можна розкласти знаряддя для тортур. Але не починайте відразу. Нехай три дні сидить в холодній, закований в кайдани по руках і ногах. Потім покажете йому знаряддя. Лише знаряддя. А на четвертий день розпочнете. Справедливості не властивий поспіх, на відміну від того, що вважали лжеапостоли, а Божа справедливість має століття у своєму розпорядженні. Працюватимете помалу, поступово. А насамперед пам'ятайте те, що вам не раз говорилося: слід уникати каліцтва і небезпеки смерті. Одним із благ, які ця процедура дає нечестивцю, є власне те, що він смакує й виглядає свою смерть, яка приходить лише тоді, коли зізнання буде повне, добровільне і цілковито очистить його».

Лучники схилилися, щоб підняти келаря, але той вперся ногами об землю і не давався їм в руки, показуючи, що

хоче щось сказати. Діставши дозвіл, він заговорив, але слова насилу виходили йому з уст, а мова його була наче белькіт п'яного, і було в ній щось непристойне. Але, розговорившись, він знову сповнився тією дикою енергією, яка надихала його попереднє зізнання.

«Ні, мосьпане. Не треба тортур. Я чоловік слабодухий. Я зрадив тоді, впродовж одинадцяти років зрікався в цім монастирі своєї колишньої віри, збираючи десятину з виноробів та селян, пильнуючи за стайнями та свинарниками, щоб вони гараздували, збагачуючи абата, я охоче причинявся до управління сею робітнею Антихриста. І мені було добре, я забув свою бунтівничу пору, я виніжувався у розкошах черева і не тільки. Я чоловік слабодухий. Нині я продав своїх колишніх побратимів з Болонї, тоді я продав Дольчина. Слабодухо перевдягнувшись за одного з єпископських людей, я був присутній при спійманні Дольчина та Маргарити, коли на Великодню суботу їх привели у замок Буджелло. Три місяці вештався я по околицях Верчеллі, поки не прийшов лист від Папи Климента з присудом. Я бачив, як Маргариту порубали на шматки на очах у Дольчина, вона кричала, коли різали її бідолашне тіло, якого й я торкався однієї ночі... А коли її розтерзаний труп вже палав на огниську, вони взялися за Дольчина, розжареними кліщами вирвали йому ніс і сім'яники, і неправда те, що говорять, буцім він навіть не застогнав. Дольчино був високий і міцний, мав розкішну бороду, руде волосся спадало йому кучерями на плечі, він був прекрасний і могутній, коли провадив нас у своєму капелюсі з широкими крисами та пером, зі шпагою на поясі габіту; Дольчино наганяв страх на чоловіків і примушував кричати від насолоди жінок... Але коли його катували, він теж кричав од болю, як жінка, як теля, кров текла йому зі всіх ран, поки його ввели з кута в кут, ще і ще завдаючи йому невеликих ран, щоб показати, як довго може жити посланець диявола, а він хотів умерти, просив, щоб його прикінчили, але помер надто пізно, коли його вже привели на огнище, і був він схожий на купу кривавого м'яса. Я йшов за ним і тішився, що мене оминуло це випробування, я пишався своєю хитрістю, а той паразит Сальватор був зі мною і казав мені: як добре ми вчинили,

brate Ремігію, що повелися як люди обережні, нема-бо нічого паскуднішого від тортур! Того дня я б відрікся від тисячі релігій. І вже цілі роки, багато років я повторюю собі, що я боягуз, і я був щасливий, що повів себе як боягуз, а все ж завжди сподівався, що зможу довести сам собі, що я не такий вже слабодухий. І нині ти мені дав цю силу, мосьпане Бернарде, ти став для мене тим, чим поганські цісарі були для найслабодухіших мучеників. Ти дав мені відвагу визнати те, у що я вірив душею, хоч тіло сього цуралося. Але не давай мені забагато цієї відваги, не більше, ніж може витримати смертна ся моя оболона. Не треба тортур. Я скажу все, що ти забажаєш, краще відразу на вогнище, там помираєш від задухи, ще поки починаєш горіти. Не треба катувати мене, як Дольчина. Тобі потрібен труп, і ти хочеш, щоб я взяв на себе провину за інші трупи. Трупом я стану невдовзі, в будь-якому разі. А отже, матимеш, що бажаєш. Я вбив Адельма Отрантського з ненависті до його молодості та майстерності у вигадуванні потвор, подібних до мене, старого, огрядного, низенького й неотесаного. Я вбив Венанція з Сальвамека, бо був він занадто вчений і читав книги, яких я не міг прочитати. Я вбив Беренгарія з Арунделя з ненависті до його бібліотеки, адже моїм богослов'ям було хіба що лупцювання надто вгодованих парохів. Я вбив Северина з Сант'Еммерано... чому ж? тому що він збирав трави, а ми на Бунтівничій горі їли ці трави, не питаючи себе про їхні достоїнства. Насправді я б міг убити ще й інших, разом з нашим настоятелем: чи він по боці Папи, чи імперії, однаково він завжди належав до моїх ворогів, я завжди його ненавидів, навіть коли він годував мене, бо я годував його. Тобі сього досить? Е-е, ні, ти ще хочеш знати, як я вбив усіх цих людей... А убив я їх... заждіть-но. Убив, викликаючи пекельні сили, з допомогою тисячі легіонів, покірних моїм наказам завдяки мистецтву, якого навчив мене Сальватор. Щоб убити когось, нема потреби завдавати йому удару, це за вас може зробити диявол, якщо ви вмієте ним повелівати».

Він дивився на присутніх зі змовницьким виглядом, сміючись. Але то вже був сміх безумного, хоча, як пізніше звернув мою увагу Вільям, цей безумний мав достатньо

глузду, щоб зтягнути разом із собою у безодню Сальватора, помстившись за його донос.

«А як ти повелівав дияволом?» — напивав Берnard, який приймав це марення як законне зізнання.

«Ти теж це знаєш, бо не можна стільки років мати справу з одержимими дияволом і не набратись їхніх звичок! Ти теж це знаєш, кате апостолів! Береш чорного kota (хіба не так?), який не має жодної білої волосини (ти добре це знаєш), зв'язуєш йому всі чотири лапи, тоді несеш опівночі на перехрестя доріг і волаєш голосно: о великий Люцифере, повелителю пекла, беру тебе і впускаю в тіло мого ворога, як тепер тримаю у полоні цього kota, і якщо доведеш мого ворога до смерті, наступного дня опівночі, на сім самім місці офірую тобі в жертву сього kota, і ти вчиниш те, що я велю тобі силою магії, яку зараз я творю згідно з таємною книгою святого Кипріяна, во ім'я всіх отаманів найбільших пекельних легіонів, Адрамельха, Аластора й Азазеля, до яких я молюся тепер з усією їхньою братією... — Губи йому тремтіли, очі вилазили з орбіт, він почав молитися — тобто здавалось, ніби він молиться, але звертав він свої благання усім зверхникам пекельних легіонів... «Абігоре, *ressa pro nobis... Амене, miserere nobis... Самаелю, libera nos a bono... Веліяле eleyson... Фокалоре, in corruptionem meam intende... Габориме, damnamus dominum... Зебоце, anum meum aperies... Леонарде, asperge me spermate tuo et inquinabor!...»*

«Годі, годі! — заволали присутні, хрестячись. І додавали: — Господи, прости нас усіх!»

Келарзамовк. Вимовивши всі ці імена дияволів, він упав лицем додолу, бризкаючи білуватою слиною з викривлених уст, вишкіривши частокіл своїх зубів. Його руки, змучені ланцюгами, судомно розчепірювалися і стискалися, ноги його сіпалися нерівномірними ривками. Помітивши, що мене охопив дроз жаху, Вільям поклав мені руку на голову і стиснув за потилицю, заспокоюючи: «Бачиш? — сказав він мені, — під тортурою або загрозою тортури людина зізнається не лише в тому, що зробила, але й у тому,

¹ Согреши за нас... помилуй нас... звільни нас від благого... помилуй... дай мені зіспуття моє... проклянімо Господа... отвори зад мій... окропи спермою твоєю, і буду я нечистий (лат.).

що б хотіла зробити, навіть сама цього не усвідомлюючи. Тепер Ремигій цілою своєю душею прагне смерті».

Лучники вивели келаря, який далі сіпався в судомі. Бернард зібрав свої папери. Тоді пильно подивився на присутніх, що знерухомили у полоні великого сум'яття.

«Допит закінчено. Звинуваченого, який зізнався у злочині, буде доправлено до Авіньйона, де відбудеться кінцевий процес, щоб скрупульозно подбати про дотримання істини і правосуддя, і лише після цього законного процесу його буде спалено. Він уже не належить вам, Аббоне, як не належить мені, адже я був лише покірливим знаряддям істини. Знаряддя справедливості лежить деінде, пастирі вповнили свій обов'язок, тепер настала черга собак, які мають відділити заражену вівцю від стада і очистити її вогнем. Злощасна історія, в якій чоловік сей виявився провинним у стількох брутальних лиходійствах, скінчилася. Тепер обитель може жити в мирі. Але світ... — і тут він підвищив голос, звертаючись до гурту легатів, — світ ще не віднайшов миру, світ роздирає ересь, яка знаходить прихисток навіть у покоях імператорських палаців! Хай брати мої запам'ятають: *singulum diaboli*¹ пов'язує гидотних поплічників Дольчина з шанигідними вчителями Перуджійської капітули. Не забуваймо, що в Божих очах марення сього нещасного, якого ми тільки-но передали в руки правосуддя, нічим не відрізняються від марень учених, які бенкетують за столом відлученого від церкви баварського німця. Джерело мерзосвітніх ересей б'є з багатьох проповідей, яким навіть воздається слава і які все ще непокарані. Суворими є страждання і смиренною є голгофа того, кого Бог покликав, як мою грішну особу, відшукувати змію ересі, де б вона не загіздилась. Але сповнюючи святеє се діло, я зрозумів, що єретиком є не лише той, хто відкрито сповідує ересь. Шанувальників ересі можна впізнати за п'ятьма переконливими ознаками. По-перше, це ті, хто тайкома відвідує єретиків у в'язниці; по-друге, це ті, хто оплакує їх затримання, будши їм близькими друзями за життя (адже навряд чи той, хто часто бачився з єретиком, не знав про його діяльність); по-третє, це ті,

¹ Диявольський зв'язок (лат.).

хто твердить, начебто єретиків осуджено несправедливо, навіть коли вина їхня доведена; по-четверте, це ті, хто криво дивиться і критикує тих, хто переслідує єретиків і успішно проповідує проти них, і це видно з їхніх очей, з носа, з виразу обличчя, який вони марно хочуть приховати, адже показують вони свою ненависть до тих, до кого мають уразу, і любов до тих, через чие нещастя вони так вболівають. Насамкінець, п'ятим знаком є те, що вони збирають спопелілі кістки спалених єретиків і роблять з них предмет поклоніння... Але величезну глибину я вбачаю також у шостому знакові, тому вважаю, що явними приятелями єретиків є ті, в чіїх книгах (навіть якщо вони відкрито не ображають православ'я) єретики знайшли фундамент для своїх збочених силогізмів».

Говорячи це, він дивився на Убертина. Ціле францисканське посольство добре зрозуміло, до чого веде Бернард. Зустріч провалилася, ніхто б не наважився продовжувати вранішню дискусію, знаючи, що кожне слово буде вислухане у світлі останніх злочасних подій. Якщо Бернард приїхав з наказом Папи запобігти компромісові між двома групами, йому це вдалося.

П'ятого дня ВЕЧІРНЯ,

*де Убертин рятується втечею, Бенцій починає
дотримуватися законів, а Вільям розмірковує
над всілякими різновидами розкошелюбства, побаченими
за той день*

Поки зібрання повільно розходилося з капітулярної зали, Михаїл підступив до Вільяма, а тоді до них підійшов Убертин. Усі разом ми вийшли надвір і пішли на кружганонок, щоб порозмовляти там, у захистку від мряки, бо не було й знаку, що вона розсіється, а темрява робила її ще густішою.

«Не думаю, що варто коментувати те, що сталося, — сказав Вільям. — Бернард нас переміг. Не питайте мене,

чи той дурень дольчиніянин справді провинний у всіх цих лихочинствах. Наскільки я все це розумію, то, звичайно, ні. Річ у тім, що ми й не зрушили з місця. Йоан хоче бачити тебе, Михаїле, в Авіньйоні самого, і ця зустріч не дала тобі гарантій, яких ми вимагали. Ба навіть вона показала тобі, як там можуть перекрутити кожне твоє слово. А з цього випливає, мені здається, що ти не повинен туди їхати».

Михаїл похитав головою: «Але я поїду. Я не хочу розколу. Ти, Вільяме, нині говорив чітко і ясно, і сказав, що хотів сказати. Але я прагну іншого, і добре усвідомлюю, що імперські богослови повернули постанови Перуджійської капітули у зовсім інший бік, ніж мали на увазі ми. Я прагну, щоб Папа прийняв ідеали убогості францисканського чину. А Папа повинен зрозуміти, що лише тоді, як чин наш прийме ідеал убогості, різні його еретичні відгалуження зможуть влитися назад у нього. Мене мало обходять народні сходини чи права поспільства. Я мушу запобігти тому, щоб орден не розчинився у безлічі течій, подібних до братчиків. Я поїду до Авіньйона, і якщо потреба, вчиню акт підкорення Йоанові. Я поступлюсь усім, крім засади вбогості».

Тут втрутився Убертин: «Ти знаєш, що ризикуєш життям?»

«Нехай, — відповів Михаїл, — це краще, ніж ризикувати душею».

Він таки серйозно ризикував життям, а якщо Йоан мав слушність (але в це я досі не вірю), то занাপастив і душу. Як усім відомо, через тиждень після подій, про які я оповідаю, Михаїл таки поїхав до Папи. Він мірявся з ним силою впродовж чотирьох місяців, аж поки у квітні наступного року Йоан не зібрав консисторію, на якій потрактував його як божевільця, нахабу, впертюха, тирана, прихильника ересі і змію, яку церква вигодувала на своїх власних грудях. І, власне кажучи, по-своєму Йоан мав у цьому рацію, якщо дивитися з погляду його уявлень та інтересів, бо за ті чотири місяці Михаїл заприятелював з приятелем мого учителя, іншим Вільямом, Оккамським, і перейняв його погляди, а вони не вельми різнилися — а, може, були навіть ще радикальнішими — від ідей, які сповідували мій

учитель з Марсилієм і які Вільям виразив був того ранку. Життя дисидентів в Авіньйоні опинилося під загрозою, і наприкінці травня Михаїл, Вільям Оккам, Бонаграція з Бергамо, Франциск з Асколі та Анрі з Тальгайму втекли, а люди Папи переслідували їх в Ніцці, Тулоні, Марселі, аж до Ег-Морт, де їх наздогнав кардинал П'єр де Араблей. Він марно намагався вмовити їх повернутися і не зміг подолати їхнього опору, їхньої ненависті до понтифіка, їхнього страху. У червні вони прибули до Пізи, де їх пиш-но прийняли люди імператора, а в наступні місяці Михаїл публічно засудив Йоана. Але було вже запізно. Зірка імператора заходила, Йоан плів з Авіньйона інтриги, накидаючи міноритам нового генерального настоятеля, і врешті здобув перемогу. Михаїл вчинив би краще, якби вирішив не їхати до Папи: він міг би керувати опором міноритів на місці, не марнуючи стільки часу на свого ворога, адже це дуже ослабило його становище... Але, мабуть, так розпорядився всемогутній Бог — я донині не знаю, по чієму боці була правда, а після стількох років полум'я пристрастей гасне, а з ним гасне й те, що ми мали за світло істини. Хіба хтось з нас може сказати, чия була правда — Гектора чи Ахілла, Агамемнона чи Пріяма, коли вони боролися між собою за вроду жінки, яка зараз є попелом попелу?

Та меланхолійні ці відступи надто віддалили мене від оповіді. Натомість мушу розповісти про кінець цієї сумної бесіди. Михаїл прийняв рішення, і не було способу переконати його. Одначе виникла ще одна проблема, і Вільям прямо висловив її: сам Убертин був тепер у небезпеці. Те, що сказав Бернард, ненависть, яку живив до нього Папа — та й Михаїл все ще представляв силу, з якою слід було шукати порозуміння, а Убертин був сам по собі...

«Йоан хоче бачити Михаїла при дворі, а Убертина — в пеклі. Наскільки я знаю Бернарда, до завтра Убертина буде вбито, а туман приховає всі сліди. Для монастиря вже однаково — одним злочином більше чи менше, а коли хтось питає, хто його вбив, буде сказано, що його вбили дияволи, накликані Ремігієм з допомогою чорних котів, або що у цих мурах криється ще один недобитий дольчиніанин».

Убертин занепокоївся: «Що ж мені робити?» — спитав він.

«Піди поговори з настоятелем, — сказав Вільям. — Попрохай у нього осідланого коня, харчів, листа у якусь далеку обитель, по той бік Альп. Скористайся з туману та темряви і вирушай одразу».

«Але хіба лучники більше не стережуть воріт?»

«Обитель має інші виходи, і настоятель їх знає. Досить буде, якщо пахолок чекатиме тебе з конем на одному з нижніх закрутів, а коли виберешся за межі мурів, тобі зостанеться тільки перейти через ліс. Мусиш поспішати, поки Бернард не очунав від екстази своєї перемоги. Я ж маю зайнятися дечим іншим — у мене було тут два завдання, одне з них провалилося, то ж нехай не провалиться принаймні друге. Я мушу прибрати до рук одну книгу і одного чоловіка. Якщо все піде добре, ти покинеш обитель ще до того, як я знов шукатиму тебе. А отже прощай». Він розкрив обійми. Зворушений Убертин міцно обняв його: «Прощай, Вільяме, ти схиблений, зухвалий англієць, але в тебе золоте серце. Ми ще побачимось?»

«Побачимось, — запевнив його Вільям, — якщо Бог захоче».

Але Бог не захотів. Як я вже казав, через два роки Убертина було таємничим чином убито. Суворим і сповненим пригод було життя сього войовничого і палкого старця. Може, він і не був святим, але сподіваюсь, що Бог винагородив цю його тверду впевненість у своїй святості. Що старшим я стаю і що більше віддаюся на волю Божу, то менше поціную розум, який хоче знати, і волю, яка хоче діяти: єдиним шляхом до спасіння визнаю віру, яка вмє терпеливо очікувати, не питаючи забагато. А Убертина, безперечно, ущерть виповнювала віра у кров і муки нашого розп'ятого Господа.

Можливо, я й тоді думав про це, і старий містик це помітив, або ж здогадався, що я про це колись розміркуюватиму. Він лагідно усміхнувся й обняв мене, але без того запалу, з яким він, бувало, хапав мене у минулі дні. Він обняв мене радше так, як прадід обнімає правнука, і я відповів йому в тому ж дусі. Відтак він пішов разом з Михаїлом шукати настоятеля.

«І що ж тепер?» — спитав я у Вільяма.

«Тепер повернімося до наших злочинів».

«Учителю, — мовив я, — нині сталися важкі для християнського світу речі й зазнала поразки ваша місія. А виглядає, що вас більше цікавить розв'язання цієї таємниці, ніж сутичка між Папою і цісарем».

«Божевільні та діти завжди кажуть правду, Адсо. Може, це тому, що хоч мій приятель Марсилій вправніший від мене як цісарів радник, але як інквізитор вправніший я. Я навіть вправніший від Бернарда Гі, хай простить мені Бог. Бо метою Бернарда є не викрити винних, а спалити звинувачених. Моему ж серцю любіша насолода, яку дасть мені те, що я розплутаю цей неабияк заплутаний клубок. А може, й тому, що як філософ я сумніваюсь, що у світі існує якийсь лад, і мене потішить, коли я знайду якщо не лад, то бодай низку пов'язань хоча б на деяких невеличких відтинках цього світу. Зрештою, є й ще одна причина: ця історія, схоже, торкається куди більших і важливіших речей, ніж бійка між Йоаном і Людовіком...»

«Але ж це просто історія крадіжок і порухунків між не надто чеснотливими монахами!» — з сумнівом вигукнув я.

«Навколо якоїсь забороненої книги, Адсо, навколо забороненої книги», — відповів Вільям.

* * *

Ченці вже йшли на вечерю. Минула половина трапези, коли поряд з нами сів Михаїл з Чезени і повідомив, що Убертин поїхав. Вільям полегшено зітхнув.

По закінченні вечері ми ухилилися від зустрічі з настоятелем, який розмовляв з Бернардом, і знайшли Бенцію, який привітався з нами кривою посмішкою, пробираючись до дверей. Вільям наздогнав його і силоміць привів у закуток кухні.

«Бенцію, — спитав його Вільям, — де книга?»

«Яка книга?»

«Бенцію, ні ти, ні я не дурень. Я говорю про книгу, яку ми нині шукали в Северина і яку я не розпізнав, зате розпізнав ти і вернувся потім по неї...»

«Чому ви думаєте, що я її взяв?»

«Я так думаю, і ти теж так думаєш. Де вона?»

«Не можу сказати».

«Бенцію, якщо не скажеш, я розповім усе настоятелю».

«Не можу цього сказати саме за наказом настоятеля, — сказав Бенцій з чеснотливим виглядом. — Після того як ми бачилися з вами нині, сталося дещо, про що вам варто знати. Після смерті Беренгарія звільнилося місце помічника бібліотекаря. Нині пополудні Малахія запропонував мені зайняти це місце. Якраз півгодини тому настоятель дав свою згоду, і від завтрашнього ранку, сподіваюсь, мене втаємничать у секрети бібліотеки. Я справді нині вранці забрав книгу і сховав її у себе в келії, у сіннику, навіть не зазирнувши до неї, бо знав, що за мною стежить Малахія. І тут Малахія зробив мені цю пропозицію. І тоді я вчинив те, що має вчинити помічник бібліотекаря: віддав йому книгу».

Я не зміг стриматися і запально втрутився.

«Бенцію, але ж вчора і позавчора ти... ви казали мені, що вас палить жадоба знань, що ви не хочете, аби бібліотека приховувала свої таємниці, що вчений муж повинен знати...»

Бенцій мовчки почервонів, але Вільям зупинив мене: «Адсо, кілька годин тому Бенцій перейшов на інший бік. Тепер таємниці, які його ваблять, у його опіці, й, опікуючись ними, він матиме досить часу, щоб пізнати їх».

«А інші? — спитав я. — Бенцій говорив від імені всіх учених мужів!»

«Він говорив це до того», -- сказав Вільям. І потяг мене геть, залишивши Бенція у полоні збентеження.

«Бенцій, — сказав мені потім Вільям, — став жертвою розкошелюбства, яке різниться від розкошелюбства Беренгарія і келаря. Як чимало інших учених мужів, він охоплений жагою знань. Він прагне знань заради них самих. Він не мав доступу до частини цих знань, і йому хотілося ними заволодіти. Тепер він ними заволодів. Малахія добре його знає і тому вжив найкращий спосіб, щоб запопасти книгу і запечатати Бенцієві вуста. Ти питаєш, навіщо прагнути доступу до всього цього огрому знання, якщо погоджуєшся не давати цього доступу іншим. Але

саме тому я говорив про розкошелюбство. Не була розкошелюбством спрага пізнання Роджера Бекона, бо він хотів використати знання, щоб зробити щасливішим Божий народ, а отже не прагнув знання заради нього самого. У Бенція це лише невтолима цікавість, гординя розуму, один із способів, яким монах перетворює і заспокоює жадання своєї плоті чи той внутрішній пал, який іншого міг би зробити ратником віри або ж ересі. Розкошелюбство буває не лише тілесне. Розкошелюбство властиве й Бернардові Гі, у якого воно набрало форми звироднілої жаги справедливості і ототожнюється з жагою влади. Нашому святому і вже не римському первосвященникові властива жага багатства. Келарем замолоду теж керувало розкошелюбство — жадання справедливості, преображення, покаяння і смерті. А Бенцій жадає книжної мудрості. Як будь-яке розкошелюбство, як жага Онана, який виливав своє сім'я на землю, жага ся безплідна і не має нічого спільного з любов'ю, навіть плотською...»

«Знаю», — мимоволі буркнув я. Вільям удав, буцім не почув. Але, наче ведучи далі свою мову, сказав: «Правдива любов прагне добра коханого».

«А може, Бенцій прагне добра для своїх книг (які тепер вже дійсно належать йому), бо вважає, що для них буде добром, якщо сховати їх подалі від хижих рук?» — спитав я.

«Добро книги в тому, щоб її читали. Книга складена із знаків, які говорять про інші знаки, а ті вже говорять про речі. Якщо її не читають, книга містить знаки, які не творять понять, а отже вона мертва. Ця бібліотека, може, й виникла для того, щоб оберігати книги, які в ній містяться, але тепер вона стала їм могилою. Тому вона зробилася розплідником всілякого неподобства. Келар сказав, що він зрадив. Те ж саме стосується Бенція. Він теж зрадив. Ох, який паскудний день, любий Адсо! Повний крові і розрухи. На нині мені досить. Ходімо ж на повечер'я, а тоді — спати».

Виходячи з кухні, ми зустріли Аймара. Він спитав, чи правду мовлять чутки, буцім Малахія запропонував Бенцієві місце свого помічника. Ми не могли цього не підтвердити.

«Чого тільки не накоїв нині цей Малахія, — сказав Аймар зі звичним своїм поблажливо-зневажливим усміхом. — Якби була на світі справедливість, ще нині чорти мали б порвати його до пекла».

П'ятого дня
ПОВЕЧЕР'Я,

*де лунає проповідь про пришествя Антихриста, натомість
Адсо відкриває для себе силу власних імен*

Вечірню відправили без жодного ладу, ще під час допиту келаря. Цікаві новіції повтікали з-під нагляду свого наставника, щоб крізь вікна і щілини стежити за тим, що діялося у капітулярній залі. Тепер всій братії належало помолитися за упокій душі Северина. Усі гадали, що настоятель говоритиме проповідь, і всім було цікаво, що ж він скаже. Натомість після належної за обрядом гомілії святого Григорія, респонсорію і трьох приписаних на той день псалмів, настоятель вийшов на амвон, але сказав лише, що нині він мовчатиме. Надто багато нещасть затьмарило життя обителі, сказав він, щоб спільний для них всіх отець міг промовляти тоном докору і напоумлення. Треба, щоб усі без винятку вчинили суворий іспит сумління. Але оскільки хтось таки мусить сказати слово, він пропонує, щоб напучення вийшло з уст того, хто, буди найстаршим з усіх і вже близьким до смерті, найменше дав себе вплутати у мирські пристрасті, які спричинили стільки лих. За правом старшинства слово мав би взяти Алінарда з Гроттаферрати, але всі знають, що шанігідний їх побратим надто кволий на тілі. Одразу після Алінарда, за порядком, що його встановлює невблаганний час, ішов Хорхе. Йому абат і надав тепер слово.

Ми почули гомін незадоволення з того боку, де сиділи зазвичай Аймар та інші італійці. Я підозрював, що абат доручив проповідувати Хорхе, навіть не питаючи Алінарда. Мій учитель півголосом зауважив, що настоятель вчинив мудро, вирішивши нічого не говорити: адже що б він

не сказав, усе було б винесене на суд Бернарда та інших присутніх авіньйонців. Натомість старий Хорхе, напевне, обмежитья до своїх звичних містичних пророцтв, яким авіньйонці не нададуть великої ваги. «Але я іншої думки, — додав Вільям, — бо не думаю, що Хорхе погодився говорити, а може, навіть сам просив слова без якоїсь конкретної мети».

Хорхе з чиеюсь допомогою піднявся на амвон. На його обличчя впало світло триніжка, який єдиний освітлював наву. Відблиски полум'я увиразнювали темряву, яка оповивала його очі, схожі на дві чорні дірки.

«Браття мої любі, — почав він, — і ви всі, гості наші дорогі, якщо захочете вислухати сього убогого старця... Чотири смерті, які затьмарили життя нашої обителі — не кажучи вже про гріхи, давні й недавні, скоєні найнікчемнішими серед живих, — не можна, як ви знаєте, приписувати законам природи, яка неблаганними своїми ритмами керує нашими земними днями, від колиски аж до могили. Усі ви, можливо, гадаєте, що хоч сумна ся історія сповнила вас болем, та не заторкнула вашої душі, бо всі ви, крім одного, невинні, а коли сього одного буде покарано, ви, звісно, оплакуватимете кончину загиблих, але не муситимете очищатися від жодного звинувачення перед Божим судом. Ви так думаєте. Божевільні! — заволав він грізним голосом. — Божевільні і зухвалі! Убийник нестиме перед Богом тягар своїх провин, та лиш тому, що він погодився бути посередником Божих постанов. Як треба було, щоб хтось зрадив Ісуса, аби сповнилася тайна відкуплення, і все ж Господь прокляв і покрит безчестям того, хто Його зрадив, так і в ці дні хтось згрішив, несучи смерть і загладу, але я кажу вам, що цю загладу якщо не повелів, то принаймні допустив Бог задля приниження нашої гордині!»

Він замовк і звернув порожній погляд на похмуре зібрання, немов очима хотів вловити його почуття, а насправді лиш вухом вбирив його опечалену мовчанку.

«У цій громаді, — вів далі він, — віддавна загніздився змій гордині. Але якої гордині? Може, гордині могутності — у монастирі, відрізаному від світу? Звісно, ні. Пишання багатствами? Браття мої, ще до того як світ

сповнився відлунням довгих суперечок про убогість і володіння, ще з часів нашого засновника ми, навіть коли мали все, не володіли нічим, нашим єдиним правдивим багатством було правило, молитва і праця. Але до нашої праці, праці нашого ордену, а зокрема праці сього монастиря, належить — а навіть є її основою — вченість і збереження знання. Я кажу збереження, а не пошуки, бо знанням, які мають божественну природу, з самого початку властива повнота і визначеність, бо досконалим є слово, яке виражає себе для себе самого. Я кажу збереження, а не пошуки, бо знанням, які мають людську природу, була властива визначеність і повнота впродовж віків, від проповідей пророків до тлумачень отців церкви. У царині знань нема поступу, нема зміни епох, а щонайбільше безперервне, взнесле переповідання. Людська історія невинним рухом іде вперед, від часів сотворення, через відкуплення, до повернення переможного Христа, який явиться, увінчаний німбом, судити живих і мертвих. Та божественному і людському знанню чужий сей шлях: незрушне, як непереможна фортеця, воно дає нам змогу йти цим шляхом і передбачати його, коли ми смиренно й уважно прислухаємось до його голосу, але шлях сей його самого не торкається. Я той, хто є, сказав Бог гебреям. Я — путь, істина і життя, сказав Наш Господь. Тож знання не є нічим іншим, як тільки повним зачудовання коментарем до сих двох істин. Усе, що було сказано понад се, виголосили пророки, євангелісти, отці та вчителі для того, щоб краще вяснити ці два вислови. А іноді доречний коментар надходив і від поган, які їх не знали, і їхні слова теж ввібрало християнське передання. Але поза тим більш нема що сказати. Над цим треба знов і знов розважати, це треба коментувати і берегти. Це — і ніщо інше — було і тепер мало б бути завданням цієї нашої обителі з її чудовою бібліотекою. Кажуть, один східний халіф якось підпалив бібліотеку знаменитого, славного і пишного міста, а поки ті тисячі томів горіли, сказав, що вони можуть і мають шезнути: адже вони або повторюють те, що вже сказано в Корані, а отже, непотрібні, або суперечать цій священній книзі невірних, а отже, шкідливі. Учителі церкви — а з ними й ми — так не міркували. Все те, що є

коментарем і поясненням до Святого письма, має бути збережене, бо помножує славу божественного Писання; все те, що йому суперечить, не слід знищувати, бо лише якщо його буде збережено, його зможуть спростувати ті, хто має для сього вміння й повноваження, у той спосіб і в той час, коли захоче Господь. Ось у чому віковичне завдання нашого чину і повинність нашої обителі нині: ми пишаємось істиною, яку проголошуємо, і смиренно й обачно охороняємо слова, супротивні істині, не даючи їм закаляти себе. Тож що ж то за гріх гордині, браття мої, який спокушає ученого монаха? Гріх сей в тім, що дехто розуміє свою працю не як збереження, а як пошук якихось відомостей, яких ще не було уприступлено людям, немов остання з них не пролунала вже у словах останнього ангела, що промовляє в останній книзі Писання: «Свідкую кожному, хто чує слова пророцтва цієї книги: коли хто до цього додасть що, то накладе на нього Бог кари, що написані в книзі оцій; а коли хто що відійме від слів книги пророцтва цього, то відійме Бог частку його від дерева життя, і від міста святого, що написано в книзі оцій»¹. Отож-бо... чи не здається вам, нещасливі браття мої, що за словами сими криється не що інше, як те, що недавно сталося в цих мурах, а за тим, що недавно сталося в цих мурах, криється не що інше, як сама історія доби, в яку ми живемо, доби, яка щосили шукає — словом і ділом, у містах і в замках, у величавих університетах і в кафедральних церквах — нових дописок до слів істини, перекручуючи смисл цієї істини, яка вже й так багата всіма можливими схолями і потребує лиш відважного захисту, а не глупого помноження? Це і є та гординя, яка загніздилася і досі гніздиться у сих мурах; і я кажу тим, хто щосили намагався і намагається розбити печаті на книгах, до яких їх не допущено, що саме сю гординю захотів Господь покарати і каратиме далі, якщо вони не відкинуться сього й не покораються, бо через нашу кволість Господеві неважко знов і знов знаходити знаряддя для своєї відплати».

«Ти чув, Адсо? — шепнув мені Вільям. — Старий знає більше, ніж каже. Причетний він до цієї історії чи ні, але

¹ Од 22, 18, 19.

знає і усвідомлює, що обитель не віднайде миру, поки цікаві монахи не перестануть стромляти носа в бібліотеку».

Після довгої павзи Хорхе заговорив знову.

«Але хто, врешті-решт, є самим символом сеї гордині, чийми виразниками і посланцями, спільниками і оборонцями є всі, кого вона охопила? Хто насправді ділав і, можливо, ще далі ділає в сих мурах, щоб остерегти, що час вже близько, — і щоб потішити нас, бо якщо час близько, страждання, звісно, стануть нестерпними, але не безконечними у часі, позаяк великий цикл сеї вселенної ось-ось завершиться? О, ви чудово все зрозуміли, і боїтесь назвати його на ім'я, бо се і ваше ім'я, і ви його боїтесь, але хоч ви його боїтесь, та не боятимусь я, і скажу ім'я се вголос, щоб нутро ваше зсудомилось од страху, а зуби ваші заклацали так, щоб аж відкусили вам язик, і щоб лід, який зморозить вашу кров, заслав темною пеленою вам очі... То є звір нечистий, то є Антихрист!»

Знов запала довжелезна пауза. Присутні завмерли. Єдиною живою річчю в цілій церкві було полум'я триніжка, але навіть тіні, які воно відкидало, здавалося, заклакли. Єдиним ледь чутним звуком було важке дихання Хорхе, який витирав собі піт з чола. Тоді Хорхе заговорив знову.

«Може, ви хочете сказати: ні, він ще тільки гряде, де знаки його прищестя? Нерозумний той, хто це каже! Бо вони, ці зловісні катастрофи, перед нашими очима, день у день, у цім великім амфітеатрі світу, і у зменшенім образі нашої обителі... Сказано ж було, що коли наблизиться пора, підніметься на заході цар-чужинець, пан страхітливої сваволі, безбожник, людовбивця, лжець, спраглий золота, вправний у хитрощах, лиходій, ворог віруючих і їх переслідник, і в часи його нехтуватимуть сріблом, в ціні маючи лиш золото! Я добре знаю: слухаючи мене, ви квапитеся все обрахувати, щоб дізнатись, чи той, про кого я говорю, схожий на Папу чи на імператора, а чи на короля Франції або ж на кого іншого за вашим розумінням, щоб мати змогу сказати: він є мій недруг, а я стою по боці добра! Та я не такий простодушний, щоб вказати на когось окремо: Антихрист-бо, прийшовши, приходять у всіх і для всіх, і кожен є його часткою. Він гряде у згра-

ях розбійників, що грабуватимуть міста і села, гряде у непередбачених знаменнях на небі, де раптом з'являться райдуги, роги і вогні, а тимчасом чутиметься завивання голосів, і море закипить. Сказано, що люди і звірі породять драконів, але не озирайтесь навколо за тими звірами з мініатюр, які так тішать вас на пергаменах, бо насправді це значить, що в серцях зродяться ненависть і незгода! Сказано, що недавно одружені невісти породять немовлят, які одразу матимуть досконалий дар мови і принесуть вість про те, що часи дозріли, і попросять, щоб їх умертвили. Та не обшукуйте села в долині, бо превчених сих немовлят вже вбито у сих мурах! І як ті немовлята з пророцтва, мали вони вигляд старців посивілих, і як в пророцтві були вони чотириногими, були привидами, зародками, які мали пророкувати у череві матері, голосячи чарівні закляття. Все це було написано, знаєте? Написано було, що великі настануть заворушення у станах, у народах і в церквах; що з'являться недобрі пастирі, лиходійні, погордливі, жадібні, спраглі насолод, ревнителі наживи, пустодзвони, гордовиті самохвальці, зажери нахабні, захряслі у розкошелюбстві, пошукачі марної слави, вороги благої вісті, готові зректися тісних воріт і зневажати правдиве слово, і ненавидітимуть вони всяку стежку побожності, і не покаються у гріхах своїх, і тому ширитиметься серед народів невір'я, ненависть до брата, лиходійство, жорстокість, заздрість, байдужість, злодійство, пияцтво, нездержливість, хіть, спрага тілесних розкошів, розпуста і всі інші пороки. Шезнуть печаль, смирення, любов до миру, убогість, співчуття, дар плачу... Що, хіба не впізнаєте себе, усі ви тут присутні, ченці обителі й владоможці, що прийшли здалека?»

Настала павза, і почувся якийсь шурхіт. То кардинал Берtrand вовтузився на своєму сідалищі. По суті, подумав я, Хорхе поводить себе як вправний проповідник, картає своїх побратимів, але не шкодує й гостей. Я б не знаю що віддав, аби лиш знати, що діється в цю мить у голові Бернарда та авіньйонських вельмож.

«І саме тоді — а то і є тепер, — загримів Хорхе, — здійснить свою блюзнірчу парузю Антихрист, який хоче

мавпувати Нашого Господа. І в ті часи (а то наші часи) повалено буде всі царства, настане голодомор і убогість, неврожай і страхігливо суворі зими. І діти в ту добу (а то наша доба) не матимуть нікого, хто б покерував їхніми дібрами і зберіг у їхніх коморах поживу, і з них знушати-муться на торжищі купівлі й продажу. Тож блаженні ті, хто вже не житиме або хто, будучи при житті, зуміє вижити! Гряде тоді син загибелі, ворог, що славить сам себе й лишається, виставляючи напоказ всілякі чесноти, щоб одурити цілу землю і здобути верх над праведними. Сирія впаде й оплакуватиме своїх дітей. Кілікія піднесе голову, аж поки не явиться той, кого покликано судити її. Дочка вавилонська встане з трону своєї пишноти, щоб випити чашу гіркоти. Кападокія, Лікія та Лікаонія зігнуться, бо цілі юрмища пропадуть у зіпсутті своїх лиходійств. Звідусіль насунуть табори варварів і бойові колісничі, щоб зайняти всі землі. У Вірменії, в Понті та Бігінії юнацтво загине від меча, дівчатка потраплять у неволю, сини і доньки чинитимуть кровозмішення, Писидія, яка пишається своєю славою, впаде ниць, меч пройде Фінікією, Юдея одягнеться в жалобу і приготується до дня загибелі через своє беззаконня. Тоді з усіх кутків вийде омерзіння й нещастя, Антихрист завоює захід і зруйнує всі шляхи, в руках держатиме меч і огонь жерущий, і палитиме все люття нестримного полум'я: силою його буде блюзнірство, олжа буде його рукою, правицею буде руїна, лівиця ж нестиме темряву. Ось за якими прикметами його можна впізнати: голова його буде, мов огонь жерущий, праве око заплиле кров'ю, ліве око — зелене, наче в kota, і матиме воно дві зіниці, і повіки його будуть білі, і нижня губа виступатиме, і кволий він буде у стегнах, і чималими будуть його стопи, а великий палець — пласким і довгим!»

«Схоже на його власний портрет», — притьмом посміхнувся Вільям. То були дуже непоштиві слова, але я був йому вдячний за них, бо волосся вже ставало дибки мені на голові. Я ледве стримав сміх, надувши щоки і випустивши повітря крізь стиснені вуста. Цей звук виразно пролунав у тиші, що запала після останніх слів старця,

але, на щастя, всі подумали, що то хтось кашлянув, заплакав чи здригнувся, і мали для цього всі підстави.

«В ту хвилину, — заговорив знову Хорхе, — все западе у сваволю, діти піднімуть руку на батьків, дружина снуватиме змову проти чоловіка, чоловік подасть у суд на дружину, господарі ставитимуться жорстоко до слуг, а слуги не коритимуться господарям, не буде більше пошани до старших, підлітки зажадають влади, праця здаватиметься всім марним зусиллям, всюди оспівуватимуть вседозволеність, порок, розгнuzдану свободу звичаїв. Відтак великою хвилею насунуть згвалтування, блуд, кривосвідчення, гріхи проти природи, ширитимуться недуги, ворожба і чари, в небі з'являться летючі тіла, серед добрих християн вигулькнуть лжепророки, лжеапостоли, розбещувачі, шахраї, відьмаки, гвалтівники, скупії, кривосвідки і фальшивники, пастирі стануть вовками, священники брехатимуть, ченці забажають речей сього світу, убогі не прийдуть на поміч своїм зверхникам, можновладці не матимуть співчуття, праведники свідкуватимуть про неправду. Землетруси колотитимуть усіма містами, повсюди розійдеться чумна пошесть, буревії рватимуть землю, поля будуть заражені, море виділятиме чорнувату слизь, нові, небачені дива діятимуться на місяці, зірки покинуть свій звичний шлях, інші зірки — незнані — борознитимуть небо, будуть сніговиці влітку і задушлива спека взимку. І настануть часи кінця і кінець часів... Першого дня в часі третім здійметься на небесному склепінні голос превеликий і могутній, пурпурова хмара насуне з півночі, громи і блискавиці прийдуть за нею, і кривавий дощ впаде на землю. Другого дня землю буде викоренено з її місця, і дим од вогню великого проникне через небесну браму. Третього дня земні безодні застугоніють з чотирьох боків космосу. Шатро небесного склепіння отвориться, і повітря сповниться стовпами диму, і пануватиме запах сірки аж до часу десятого. Четвертого дня з самого рання безодня розтопиться з гуком, і впадуть кам'яниці. П'ятого дня в часі шостім розпадуться сили світла і трісне сонячне кружало, і западе темрява у світі аж до вечора, і зірки та місяць відкинуться своїх повинностей. Дня шостого в

часі четвертім небесне склепіння трісне зі сходу на захід, і ангели дивитимуться на землю крізь тріщину в небі, а всі ті, що на землі, бачитимуть ангелів, які споглядають їх з небес. Тоді всі люди сховаються в горах, щоб втекти від позирку праведних ангелів. І сьомого дня гряде Христос у світлі Отця свого. І буде тоді суд праведних і їх восходження у вічне блаженство тіл і душ. Та не про се вам розважати нині ввечері, браття мої гордовиті! Грішникам не уздріти світанку восьмого дня, коли посеред неба залунає голос ніжний і солодкий, що прийшов зі сходу, і явиться той Ангел, який владу має над усіма іншими святими ангелами, і всі ангели наступатимуть разом з ним, сидячи на колісницях хмар, радісно і стрімко линучи в повітрі, щоб визволити вибраних, які увірували, і всі разом ликуватимуть, бо знищення сього світу сповнилося! Та не нам ликувати гордовито нині ввечері! Ми натомість розважатимем про слова, що їх Господь проголосить, щоб прогнати від себе того, хто не заслужив спасіння: ідіть од мене, прокляті, ув огонь вічний, приготований дияволом і ангелами його! Ви самі сього заслужили, то ж тепер тіштеся! Пріч од мене, западітесь в темряву кромішню і в огонь негасимий! Я дав вам подобу, а ви пішли за іншим! Ви зробилися слугами іншого владаря, то ж ідіть і замешкайте у пітьмі разом з ним, змієм невисипущим, посеред скреготу зубовного! Я дав вам вуха, щоб ви прислухались до писань, а ви слухали слова язичників! Я створив вам уста, щоб ви славили Бога, а ви вживали їх для облуд поетів і побрехеньок фіглярів! Я дарував вам очі, щоб ви бачили світло моїх приписів, а ви вживали їх, щоб вдивлятися у темряву! Я судія милосердний, але справедливий. Кожному воздасться за заслугами. Я б хотів бути милосердним до вас, та не знаходжу оливи у ваших посудинах. Я б хотів зм'якшити своє серце, та світичі ваші надто чадять. Ідіть од мене... Так мовить Господь. А вони... а може, й ми... западемося у вічну муку. Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа».

«Аміль!» — в один голос відповіли всі.

¹ Див. Мт 25,41.

Без жодного згуку монахи вервечкою посунули до своїх опочивалень. Не бажаючи розмовляти, розійшлися мінорити і люди Папи, спрагли усамітнення й відпочинку. Серце моє сповнилось важкістю.

«Спати, Адсо, — сказав мені Вільям, піднімаючись по сходах притулку для прочан. — Нинішній вечір не найкращий час для блукань. Бернардові Гі може спасти на думку прискорити кінець світу, починаючи з наших тіл. Завтра нам треба бути на полуношниці, бо відразу після неї Михаїл та інші мінорити від'їздять».

«Бернард зі своїми в'язнями також від'їздить?» — спитав я ледь чутно.

«Ясна річ, йому більше нічого тут робити. Він, либонь, хоче прибути до Авіньйона раніше від Михаїла, але так, щоб його прибуття збіглося з процесом над келарем — міноритом, еретиком і вбивцею. Огнисько, на якому сплять келаря, умилостивлювальною похіднею освітить першу зустріч Михаїла з Палою».

«А що станеться з Сальватором... і з дівчиною?»

«Сальватор поїде з келарем, бо має свідчити на його процесі. Можливо, що взамін за цю послугу Бернард подарує йому життя. Може, дасть йому втекти, а тоді звелить убити. А може, й справді дасть йому шезнути, бо такі, як Сальватор, не цікавлять таких, як Бернард. Хтозна, може, він скінчить життя голововерізом у якійсь діброві в Лангедоку».

«А дівчина?»

«Я казав тобі, вона — пожива для вогню. Але її сплять раніше, по дорозі, як науку якомусь катарському селищу вздовж берега. Я чув, що Бернард має зустрітися зі своїм колегою Жаком Фурньє (запам'ятай це ім'я, тепер він палить альбігойців, та цілється куди вище), і добряча відьма, яку буде послано на стос, збільшить престиж і славу обох...»

«Невже не можна щось зробити для їх порятунку? — закричав я. — Невже абат не може заступитися?»

«За кого? За келаря, злочинця, який зізнався? За такого бідолаху, як Сальватор? Чи ти маєш на увазі дівчину?»

«А якщо й так? — насмілюся я. — По суті, з них трьох вона єдина справді невинна, ви ж знаєте, що ніяка вона не відьма...»

«Думаєш, настоятель, після всього, що сталося, захоче поставити під загрозу ту дециму престижу, яка в нього ще залишилася, заради якоїсь відьми?»

«Але ж він погодився допомогти втекти Убертинові!»

«Убертин був одним з його ченців, і його ні в чому не звинувачували. Зрештою дурниці говориш, бо Убертин був важливою особою, удару йому Бернард міг завдати тільки в спину».

«Значить, келар казав правду, посполиті завше платять за всіх, навіть за тих, хто промовляє на їх користь, навіть за таких, як Убертин і Михайл, які своїми словами покаяння штовхнули їх до заколоту!» Я був у розпачі, і якимось геть забув про те, що дівчина не була братчиком, натхненним Убертиновою містикою. Але вона була селянкою і життям платила за речі, які їй не стосувалися.

«Так воно і є, — сумно відповів мені Вільям. — А якщо тебе потішить якийсь промінь справедливості, скажу тобі, що одного дня ці два великі пси, Папа і цісар, помиряться і пройдуть по тілах менших собак, які вчепилися один в одного зубами, служачи їм. І з Михайлом та Убертином учинять те, що нині чинять з твоєю дівчиною».

Тепер я знаю, що Вільям пророкував, а точніше, розумував на основі засад природної філософії. Але в ту мить його пророцтва разом з силогізмами не дали мені ніякої розради. Єдиною певною річчю було те, що дівчину спаллять. І я теж почував себе провинним, немов на огнищі вона мала спокутувати й той гріх, який я вчинив разом з нею.

Я безсоромно вибухнув риданням і втік до себе в келію; де цілу ніч кусав сінник і безсило завивав, і не міг навіть — як це я разом з моїми мелькськими товаришами читав у лицарських романах — голосити, взиваючи ім'я коханої.

Бо єдине земне кохання мого життя так і не відкрило мені — ні тоді, ні потім — свого ім'я.

ДЕНЬ ШОСТИЙ

Шостого дня ПОЛУНОШНИЦЯ,

де «вельможі сидять», — а Малахія валиться на землю

Ми спустились на полуношницю. Ця остання частина ночі, перша привістка наближення нового дня, ще потопала в тумані. Коли я перетинав дворик, вогкість пробрала мене аж до кісток, змучених неспокійним сном. Хоч у церкві було холодно, я полегшено зітхнув, клякаючи під цим склепінням, яке захищало мене від стихій, потішений теплом інших тіл і молитвою.

Псалмоспіви лиш тільки розпочалися, коли Вільям вказав мені на порожнє місце у ряду сидалищ перед нами, між Хорхе та Пацифіком з Тіволі. То було місце Малахії, який завжди сидів поруч зі сліпцем. Не ми єдині помітили його відсутність. З одного боку, я спіймав стурбований погляд абата, який, звісно, добре знав, що ця відсутність може провіщати похмурі новини. З другого боку, я помітив, що незвичний неспокій охопив і старого Хорхе. Його обличчя, якому погаслі білі очі зазвичай надавали непроницності, було на три чверті занурене в затінок, але руки його були нервові й неспокійні. Він щоразу мацав сусідне

місце, немов перевіряючи, чи там хтось сидить. Він раз у раз, через однакові проміжки часу, робив цей жест, немов сподівався, що відсутній з хвилини на хвилину з'явиться, але боявся, що той не з'явиться ніколи.

«Де ж може бути бібліотекар?» — шепнув я Вільямові.

«Малахія, — відповів Вільям, — єдиний, хто мав у руках книгу. Якщо то не він провинний у злочинах, йому може бути невтямки, яку небезпеку вона криє в собі...»

Більш нічого було сказати. Треба було тільки чекати. І всі чекали — чекали ми, чекав абат, далі вдивляючись у порожнє крісло, чекав Хорхе, безперестанно обмацуючи руками темряву.

Коли богослужіння закінчилось, абат нагадав ченцям та новіціям, що належить приготуватися до великої різдвяної служби Божої, а тому, як це було у звичаї, час перед хвалитнами буде призначено на випробу суголосся цілої спільноти у виконанні співів, передбачених на ту оказію. І справді, когорта ся мужів побожних співала мов одне тіло і один голос, і вже багато-багато років визнавала у співі своє єдинодушся.

Настоятель затяг «Sederunt»:

Sederunt principes
et adversus me
loquebantur, iniqui.
Persecuti sunt me.
Adjuva me, Domine,
Deus meus salvum me
fac propter magnam misericordiam tuam¹.

Я замислився — чи не тому абат обрав для співу саме цей градуал цієї ночі, коли на богослужінні були ще присутні посланці вельмож, аби нагадати, що довгі століття наш чин не вагався опиратися гонінням владомощців, завдяки своїм особливим стосункам з Господом, Богом сил. Початок градуалу справді глибоко вражав своєю потугою.

На першому складі *se* вступив повільний і урочистий хор десятків і десятків голосів, низький згук яких запов-

¹ Вельможі сиділи і на мене змовлялися, лихі гонили мене, подай мені допомогу, Господи, мій Боже, спаси мене через твоє велике милосердя! (лат.). Див.: Пс 118/119, 23 — 118,23,86 і 117,25.

нив нави, витаючи над нашими головами, але здавалось, ніби він вириває з надр землі. Він не змовкав, коли поверх цієї глибокої, безперервної лінії інші голоси почали снувати цілу низку вокаліз та мелізм, а розлягався далі — з телуричної безодні — і не вщухав цілий той час, який потрібен читцеві, щоб розміреним, повільним голосом повторити дванадцять разів «Ave Maria». Немов відкинувши всяку боязкість, у повній довірі, яку ця невтомна силаба, алегорія вічного тривання, вселяла в молільників, інші голоси (найбільше голоси новітців) зводили на цім твердим кам'янім фундаменті шпилі, колони, зубці загострених невм, що танули в повітрі. І поки серце моє завмирало від солодкості, вслухаючись у бриніння *climacus* або *prorectus*, *torculus* або ж *salicus*¹, ці голоси, здавалось, мовили мені, що душа (молільників і моя, коли я їх слухав), якій несила опиратися надмірові почуття, летом цих ніжних звуків поривається виразити свою радість, біль, хвалу, любов. І вперте тривання хтонічних голосів не попускало, немов загроза від ворогів — вельмож, які переслідували Божий народ, — усе ще не відступала. І врешті цей нептунічний гул однієї-єдиної ноти, схоже, скорився, чи принаймні вгамувався й впокорився перед аледуйною юбіляцією тих, хто йому протистояв, і розчинився у величній і досконалій злагоді, яка вилилась у положу невму.

Після *sederunt*, вимовленого з глухим зусиллям, у великому, серафічному супокої піднялось у повітря *principes*. Я більше не питав себе, хто були ті вельможі, що змовлялися на мене (на нас), тінь сього воссідущого грізного видава зникла, розчинилась.

Інші видава теж розчинились, подумав я, коли, відвернувши увагу від співу, знов глянув на Малахійне місце і побачив між іншими молільниками постать бібліотекаря, немов він завжди там сидів. Я зиркнув на Вільяма і побачив, як тінь полегші майнула в його очах, і те ж саме я помітив здалеку в очах абата. Щодо Хорхе, він знов витягнув руку, але, наштотхнувшись на тіло сусіда, швидко відсмикнув її. Та мені було невтямки, які почуття нуртували у його душі.

¹ Тони в григоріянському співі: нисхідний тризвук, інтервал знизу вверх, інтервал зверху вниз, висхідний тризвук (*latm.*).

Тепер хор урочисто тягнув *adjuva me*: виразне *a* радісно ширилось церквою, і навіть *и* не здавалось похмурим, як у *sederunt*, а повнилось святою снагою. Ченці та новіції співали за правилами співочого мистецтва — тіло випростане, горло розслаблене, голова ледь піднесена вгору, книга майже на висоті плечей, щоб можна було читати, не схиляючи голови й безперешкодно випускаючи повітря з грудей. Але пора була ще нічна, і хоч лунали сурми ликування, поволока сонливості подекуди спадала на співців, і вони, до самозабуття тягнучи довгу ноту, віддавшись на волю хвилі співу, іноді схиляли голови, здолані дрімотою. Тоді на поміч в цю важку хвилину приходили чувальники, які освітлювали одне по одному їх обличчя, щоб повернути їх тіла й душі до чування.

* * *

Тож саме один з чувальників першим помітив, як Малахія у дивний спосіб похитнувся, загойдався, немов раптом запов у похмуру імлу сну — адже тієї ночі він, мабуть, зовсім не спав. Чувальник підійшов до нього з каганцем і освітив йому лице, привабивши таким чином мою увагу. Бібліотекар не ворушився. Чувальник торкнувся його, і він важко зсунувся уперед. Чувальник ледве встиг підтримати його, щоб він не впав зовсім.

Спів сповільнився, голоси погасли, настала хвиля сум'яття. Вільям притьмом зірвався з місця і поквапився туди, де Пацифік з Тіволі разом з чувальником саме клали на землю бездиханного Малахію.

Ми прибігли туди майже водночас з настоятелем й у світлі каганця побачили обличчя нещасного. Я вже опишував Малахійн вигляд, але тієї ночі й у тому світлі він здався образом самої смерті. Загострений ніс, впалі очі, видовбані вилиці, білясті, скулені вуха з мочками, виверненими назовні, шкіра обличчя немов залякла, напружилась і висохла, жовтявих щік торкнулась темна тінь. Очі його були ще розплющені, а із запалених уст виходило важке дихання. Він відкрив уста, і я, схилившись услід за схиленим Вільямом, побачив, як між рядами його зубів ворушився почорнілий язик. Вільям підніс його трохи за плечі, рукою витер сизу поволоку поту, що вкривала йому

чоло. Малахія відчув дотик, чийось присутність, подивився напружено перед себе, але, очевидно, нічого не бачив, не впізнавав, хто перед ним. Він підніс тремтливу руку, схопив Вільяма за груди, притягнув до себе його обличчя, аж поки воно майже не торкнулося його лица, тоді ледь чутно і хрипко вимовив кілька слів: «Він казав мені... справді... це міць тисячі скорпіонів...»

«Хто тобі казав? — спитав його Вільям. — Хто?»

Малахія знов спробував заговорити. Але його жорстко зсудомило і голова його впала назад. Обличчя втратило всяку барву, всяку подобу життя. Він був мертвий.

Вільям підвівся. Помітив поряд абата і не сказав йому ні слова. Відтак за абатом побачив Бернарда Гі.

«Мосьпане Бернарде, — спитав Вільям, — хто вбив його, якщо ви так спритно знайшли і взяли під варту вбивць?»

«Не питайте цього у мене, — мовив Бернард. — Я ніколи не казав, що віддав у руки правосуддя всіх лиходіїв, які тиняються по цій обителі. Я б охоче зробив це, якби міг, — і глянув на Вільяма. — Але решту я тепер залишаю на суд суворості... або надмірної поблажливості мосьпана абата». Абат мовчки зблід. Бернард Гі вийшов.

Тим часом ми почули щось схоже на писк, якесь хрипке схлипування. То був Хорхе, він опустився на лавку для клякання з допомогою якогось ченця, котрий, мабуть, описав йому те, що сталося.

«Цьому ніколи не буде кінця... — сказав він надтріснутим голосом. — О Господи, прости нас усіх!»

Вільям ще на мить схилився над труном. Він взяв його за зап'ястя і повернув долоні до світла. Пучки перших трьох пальців правої руки були темні.

Шостого дня ХВАЛИТНИ,

де призначено нового келаря, але не нового бібліотекаря

Чи була вже пора хвалитен? Було це до того чи опісля? Від тієї миті я втратив усяке відчуття часу. Проминуло кілька годин, чи, може, менше, і за той час тіло Малахії

поклали в церкві на катафалку, а братія півколом стала навколо нього. Настоятель розпоряджався щодо майбутнього похорону. Я почув, як він прикликав до себе Бенція і Николу з Морімондо. Менш ніж за один день, сказав він, обитель позбулася бібліотекаря і келаря. «Ти, — сказав він Николі, — візьмеш на себе обов'язки Ремігія. Ти добре знаєш роботи по господарству, які ведуться в обителі. Доручи комусь замість себе наглядати за майстернями, а сам подбай про насущні потреби нинішнього дня, розпорядись в кухні та в трапезній. Ти звільнений від обов'язку присутності на богослужбах. Іди. — Тоді мовив до Бенція: — Вчора ввечері тебе якраз було призначено помічником Малахії. Подбай про те, щоб відчинили скрипторій, і пильнуй, щоб ніхто самовільно не піднімався до бібліотеки. — Бенцій боязко зауважив, що його ще не втаємничено у премудрості того місця. Абат глянув на нього суворо: — Ніхто не сказав, що тебе втаємничать. Наглядай за тим, щоб праця не зупинялася і щоб її сприймали як молитву за померлих побратимів... і за тих, хто ще помре. Кожен працюватиме лише з тими книгами, які вже має; хто хоче, може дивитися в каталог. Більш нічого. Тебе звільнено від вечірні, бо о тій порі тобі доведеться все зачиняти».

«А як я вийду?» — спитав Бенцій.

«Справді, тоді після вечері я сам зачиню двері внизу. Іди».

Він вийшов разом з ними, уникаючи Вільяма, який хотів поговорити з ним. На хорах залишився невеличкий гурт ченців — Алінард, Пацифік з Тіволі, Аймар з Александрії і Петро з Сант'Альбана. Аймар криво посміхався.

«Дяка Господеві, — мовив він. — Після смерті цього німця була небезпека, що за бібліотекаря стане ще більший варвар».

«Як гадаєте, кого призначать на його місце?» — спитав Вільям.

Петро з Сант'Альбана загадково посміхнувся: «Після всього того, що сталося цими днями, проблема вже не в бібліотекарі, а в настоятелі...»

«Помовч, — сказав йому Пацифік. Алінард, зі своїм звичним неухважним поглядом, сказав: «Вони вчинять ще одну несправедливість... як у мої часи. Їх треба зупинити».

«Кого?» — спитав Вільям. Пацифік довірчо взяв його під руку і відвів подалі від старого, до дверей.

«Алінард... ти ж знаєш, ми його дуже любимо, бо для нас він — уособлення давньої традиції і кращих днів обителі... Та іноді він сам не знає, що говорить. Усі ми стурбовані, ким буде новий бібліотекар. Він має бути мужем достойним, зрілим і мудрим... Ось і все».

«Він має знати греку?» — спитав Вільям.

«І арабську, за традицією — цього вимагає його уряд. Та серед нас багато хто обдарований цими вміннями. Моя скромна особа, і Петро, і Аймар...

«Бенцій теж знає греку».

«Бенцій надто молодий. Не знаю, чому Малахія обрав його вчора своїм помічником, але...»

«Адельм знав греку?»

«Думаю, що ні. Ні, таки напевне ні».

«Але Венанцій знав. І Беренгарій. Гаразд, дякую тобі».

Ми вийшли і пішли до кухні, щоб знайти щось поїсти.

«Навіщо ви розпитували, хто знає греку?» — спитав я.

«Бо всі ті, хто загинув з почорнілими пальцями, знали греку. Отже, наступного трупя варто чекати з-посеред тих, хто знає грецьку мову. Включно зі мною. Тебе ж це не стосується».

«Що ви думаете про останні слова Малахії?»

«Ти чув їх. Скорпіони. П'ята сурма, між іншим, проголошує нашестя сарани, яка катуватиме людей жалом, подібним до жала скорпіона, ти це знаєш. І Малахія сказав нам, що хтось його про це попередив».

«Шоста сурма, — мовив я, — провіщає коней з лев'ячими головами, з їх пащі виходить огонь, і дим, і сірка, верхівців, що панцери мають огняні, і якинтові, і сірчані».

«Забагато всього. Але наступний злочин може статися поблизу конюшень. Треба тримати їх на оці. І приготуйтесь до сьомої сурми. Отже, ще двоє людей. Хто

найімовірніші кандидати? Якщо метою є таємниця finis Africae, значить, це ті, хто її знає. Наскільки можу судити, знає її лише абат. Якщо тільки тут не схована якась інша інтрига. Ти чув, як оце натякали на змову, щоб скинути настоятеля, але Алінард говорив у множині...»

«Треба остерегти настоятеля», — сказав я.

«Про що? Що його збираються вбити? Я не маю переконливих доказів. Я припускаю, що вбивця міркує так, як я. Але якщо він діє за іншим планом? А насамперед, якщо є не один вбивця?»

«Що ви маєте на увазі?»

«Точно не знаю. Але, як я тобі казав, треба уявляти собі всякий можливий лад і всякий можливий безлад».

Шостого дня ЧАС ПЕРШИЙ,

*де Никола повідає всяку-всячину і вершаться відвідини
скарбниці*

Никола з Морімондо, у своїй новій подобі келаря, роздавав накази кухарям, а ті втаємничували його у звичаї, які панували на кухні. Вільям хотів поговорити з ним, але він попросив нас зачекати кілька хвилин. Пізніше, мовляв, він має зійти у крипту зі скарбницею, щоб наглядати за чищенням релікваріїв, що входило до його обов'язків, і там матиме більше часу на розмову.

Невдовзі він і справді запросив нас іти за ним, увійшов до церкви, пройшов за головним вівтарем (а тим часом ченці споряджали у наві катафалк, готуючись чувати над тілом Малахії) і повів нас вузькими сходами вниз. Зійшовши, ми побачили залу з дуже низьким склепінням, підпертим товстими стовпами з необробленого каменю. Ми були в крипті, де зберігалися багатства обителі, у місці, яке ревно оберігав абат і яке відчиняли лише за виняткових обставин і лише для вельми шанованих гостей.

Всюди навколо були покровці різної величини, всередині яких у світлі смолоскипів (які несли двоє довірених

помічників Николи) виблискували предмети неймовірної краси. Золочене облачення, золоті вінці, густо оздоблені самоцвітами, шкатули з різних металів, з вирізьбленими на них постатями, чернені вироби, слонова кістка. Никола із захопленням показав нам книгу Євангелій, в оправі якої пишались чудові пластини зі смальти, які уклалися у барвисту єдність сумірних секцій, розділених золотими філігранами і прикріплених, немов цвяхами, коштовними каменями. Він показав нам делікатну капличку з двома колонами з ляпіс-лазурі та золота, всередині якої видніло Покладення у гріб у вигляді срібного барельєфа. Над ним височів золотий хрест, оздоблений тринадцятьма діамантами на тлі барвистого оніксу, а невеличкий фронтон був усипаний агатовими і рубіновими зубцями. Я також побачив двостулковий складень зі слонової кістки й золота, розділений на п'ять частин, які зображали п'ять сцен з життя Христа, а в центрі розмістився містичний агнець зі срібних позолочених чарунок, наповнених склянню пастою — то було єдине кольорове зображення на тлі воскової білизни.

Обличчя і жести Николи, коли він показував нам усе це, освітлювали гордощі. Вільям похвалив усе, що бачив, а відтак спитав у Николи, що за людина був Малахія.

«Дивне питання, — сказав Никола, — ти ж теж його знав».

«Так, але не досить. Я ніколи не розумів, які думки таїлись у нього в голові... і... — він завагався, чи годиться говорити це про недавно померлого, — чи взагалі вони у нього були».

Никола послинив собі пальця, провів ним по поверхні ще не почищеного кришталю і з невиразною посмішкою відповів, не дивлячись на Вільяма: «Бачиш, ти не маєш потреби питати... Справді, на думку багатьох, Малахія, хоч і здавався вельми глибокодумним, насправді був простаком. Алінард вважав його дурнем».

«Алінард таїть зло проти когось через якісь давні справи, коли йому не дали зайняти місце бібліотекаря».

«Я теж про це чув, але то вже стара історія, усе це було щонайменше п'ятдесят років тому. Коли я прибув сюди,

бібліотекарем був Роберт з Боббію, а старики шепотілися про несправедливість, вчинену стосовно Алінарда. Тоді я не допитувався, бо мені здавалося, що прислухатись до пересудів означає проявити брак шаноби до старців. Роберт мав помічника, який відтак помер, а на його місце було призначено Малахію, ще зовсім юного. Багато хто казав, що він цього не заслуговував, що хоч він запевняв, будім знає греку й арабську, але то була неправда — він був усього лиш вправною мавпою, яка гарним почерком переписувала рукописи цими мовами, не розуміючи, що пише. Говорили, що бібліотекар має бути набагато освіченіший. Аліnard, який тоді був ще чоловіком у повні сил, вельми гірко відгукувався про це призначення. Він заявив, що Малахію призначено на це місце, щоб зіграти на руку його ворогові, але я не зрозумів, про кого це він. Ось і все. Віддавна подекують, що Малахія захищає бібліотеку, немов сторожовий пес, але сам добре не розуміє, що має в опіці. З другого боку, ремствували і проти Беренгарія, коли Малахія вибрав його на свого помічника. Казали, що він нічим не кращий від свого учителя, що він всього лиш інтриган. Розповідали також... Але ти теж, мабуть, чув ці поголоси... що він мав з Малахією дивні стосунки... Усе це давні справи. І ти, зрештою, знаєш, які чутки ходили про Беренгарія та Адельма, а молоді переписувачі казали, що Малахія мовчки страждав від страшних ревнощів... Крім того, були поголоски і про стосунки між Малахією та Хорхе — але ні, не в тому сенсі, що ти думаєш... ніхто ніколи не ставив чеснотливості Хорхе під сумнів! Традиція веліла, щоб Малахія, як бібліотекар, обрав своїм сповідником настоятеля, а всі інші сповідаються у Хорхе (або в Алінарда, але старий вже майже збувся розуму)... Але попри це, Малахія надто вже часто гомонів з Хорхе, немов настоятель керував його душею, а Хорхе спрямовував його тіло, його жести, його працю. Зрештою, ти, мабуть, це знаєш, сам бачив: якщо комусь потрібні були відомості про якусь давню, забуту книгу, він питав не в Малахії, а в Хорхе. Малахія дбав про каталог і ходив у бібліотеку за книжками, але Хорхе знав, що означає кожна назва...»

«Звідки Хорхе знає стільки про бібліотеку?»

«Він найстарший після Алінарда, живе тут з юних літ. Хорхе, мабуть, понад вісімдесят років, кажуть, він осліп щонайменше сорок років тому, а може, й більше...»

«Як йому вдалося здобути стільки знань перед тим, як він осліп?»

«Ну, про нього ходять всілякі легенди. Схоже, ще в дитинстві його торкнулася Божа благодать, і він ще отроком у Кастилії читав арабів і грецьких мудреців. Зрештою навіть осліпнувши, він ще й нині чимало часу просиджує в бібліотеці, велить читати собі каталог, приносити книги, і хтось з новітців довгими годинами читає йому вголос. Він усе пам'ятає, він не такий забудькуватий, як Алінард. Але навіщо ти питаєш мене про все це?»

«Тепер, коли Малахія з Беренгарієм мертві, хто ще володіє таємницями бібліотеки?»

«Настоятель, і він тепер мав би передати їх Бенцієві... якщо захоче...»

«Чому — якщо захоче?»

«Бо Бенцій ще молодий, його було призначено помічником, коли Малахія був ще живий, а це різні речі — бути помічником бібліотекаря і самим бібліотекарем. За традицією, бібліотекар згодом стає абатом...»

«А-а, он як... Тому всі такі ласі на місце бібліотекаря. Значить, Аббон теж був бібліотекарем?»

«Ні, Аббон не був. Його призначили ще до того, як я прибув сюди, років з тридцять тому. До нього настоятелем був Павло з Ріміні, химерний чоловік, про якого розповідають дивні історії: схоже, він був напрочуд ненаситним читачем, знав напам'ять усі книги бібліотеки, але мав дивну недугу — не міг писати, тому його прозвали *Abbas agraphicus*¹... Він став настоятелем у дуже молодому віці, казали, буцім він ставленик Альгірдаса Ключійського, званого *Doctor Quadratus*²... Але все це давні плітки, чернечі балачки. Одне слово, Павло став настоятелем, Роберт з Боббію посів його місце в бібліотеці, та його жерла якась недуга; вона висотувала з нього сили і всім було

¹ Неписьменний абат (*лат.*).

² Квадратний доктор (*лат.*).

ясно, що він не зможе керувати абатством, тож коли Павла з Ріміні не стало...»

«Він помер?»

«Ні, він пропав, не знаю, як це трапилось — якось він вирушив у подорож і більше не повернувся, може, по дорозі його вбили розбійники... Отже, коли Павла не стало, Роберт не міг посісти його місце, і тут закрутилися всілякі темні інтриги. Аббон — якщо вірити чуткам — був позашлюбним сином синьйора цієї місцевості, він виріс в абатстві Фоссанова, і подекують, що замолоду він був при смертному ложі святого Томи, а потім керував перенесенням його шанюгідного тіла з вежі вниз по таких вузьких сходах, що тіло ледве пропхали... і в цім була вся його слава, як переціптуються тутешні злосливці... Але його обрали настоятелем, хоч він і не був бібліотекарем, і хтось, гадаю, Роберт, втаємничив його у хитромудрощі бібліотеки».

«А чому обрали Роберта?»

«Не знаю. Я ніколи надто не доскіпувався до цих речей: наші обителі — святі місця, але навколо їхньої святості іноді плетуться жадливі інтриги. Мене цікавило моє скляне господарство і мої релікварії, я не хотів уплутуватись в ці історії. Але тепер ти розумієш, чому я сумніваюсь, що абат втаємничить Бенція — це ж те саме, що призначити його своїм наступником, а він же — нерозсудливий парубчак і, попри його знання граматики, — напівварвар родом з далеких північних країв. Що він знає про цю країну, про обитель та її стосунки з місцевими синьйорами...»

«Але й Малахія не був італійцем, ані Беренгарій, а все ж їм доручили опіку над бібліотекою».

«Це ще одна темна справа. Ченці шепочуться, що ось уже півстоліття, як абатство відіуралося від своїх традицій. Понад п'ятдесят років тому, а може, й раніше, Алінард мітив на посаду бібліотекаря. Бібліотекарем завжди був італієць, адже на цій землі великих талантів не бракує. Зрештою, розумієш... — і тут Никола завагався, немов не бажаючи говорити того, що збирався сказати: — розумієш, цілком можливо, що Малахію з Беренгарієм прибрали тому, щоб не дати їм стати абатами».

Він здригнувся, махнув рукою перед обличчям, немов проганяючи не вельми чеснотливі думки, відтак перехрестився. «Що я таке кажу? Розумієш, в цій країні вже чимало років діються осуду гідні речі, навіть в монастирях, при папському дворі, в церквах... Чубляться за владу, звинувачують інших в ересі, щоб забрати в них пребенду... Яка гидь, я втрачаю віру в людський рід, повсюди бачу змови і палацові інтриги. Обитель наша теж не могла не опуститися до цього, й у покровці для святих мощей, яким вона була колись, під дією якихсь таємних чарів розплодилось зміїне кубло. Поглянь, ось минуло цього монастиря!»

Він тицьнув пальцем на скарби, які громадились навколо, а тоді, облишивши розп'яття та інше начиння, повів нас, щоб показати релікварії, які становили гордість цього місця.

«Дивіться, — говорив він, — оце наконечник списа, який пронизав бік Спасителя!» То була золота шкатулка з кришталевою накривкою, де на подушечці з пурпуру лежав шматок заліза трикутної форми. Його вже почала їсти іржа, але довга обробка всілякими оліями та восками повернула йому живий полиск. Але це було ще нічого. Бо в іншій, оздобленій аметистами срібній шкатулі з прозорою передньою стінкою я побачив кусник шанігідної деревини святого хреста, який цій обителі дарувала сама цариця Єлена, мати цесаря Константина, після того як під час прощі у святу землю вона розкопала пагорб Голгофи та святий гріб і спорудила над ними собор.

Відтак Никола показав нам ще інші речі, такі численні й рідкісні, що мені годі тут навіть їх описати. У покровці, який цілий був з аквамарину, лежав цвях з хреста. У плящині, яка спочивала на ложі з маленьких засохлих рож, містилась часточка тернового вінця, а в іншій шабатурці на такій же ковдрі з сухих квітів покоївся пожовклий клаптик скатертини з тайної вечері. Крім того, там була торбина святого Матея зі срібних кілець, а в циліндрі, обв'язаному струхлілою від старості фіалковою стрічкою і запечатаному золотом, лежала кістка передпліччя святої Анни. Я бачив дива над дивами — під скляним дзвоном, на вишитій перлами червоній подушечці, лежав шматочок ясел з Віфлієму, клаптик пурпурової туніки святого

Йоана Євангелиста, два ланцюги, що стискали шиколотки апостола Петра в Римі, череп святого Адальберта, меч святого Стефана, велика гомілкорова кістка святої Маргарити, палець святого Віталія, ребро святої Софії, підборіддя святого Еобана, верхня частина лопатки святого Йоана Золотоустого, заручинний перстень святого Йосифа, зуб Йоана Хрестителя, патериця Мойсея, блаженське, подерте мереживо з весільної одежі Діви Марії.

Крім реліквій, там були й інші речі, які свідчили про чудеса і дивовижні створіння далеких країв, — у монастир їх привезли ченці, що мандрували аж до країв світу: василіск і гідра, обое набиті соломою, ріг єдинорога, яйце, яке один пустельник знайшов всередині іншого яйця, грудка манны, якою живилися євреї в пустині, зуб кита, кокосовий горіх, плечова кістка допотопного звіра, бивень слона, ребро дельфіна. Були там ще інші святощі, яких я не впізнав, — безконечна вервечка уламків кісток, клаптиків тканин, шматків дерева, скла, металу. Деякі з них були дуже давні (судячи зі стану їхніх вмістилищ з почорнілого срібла), а іноді релікварій був цінніший від самої реліквії. Там були й ампули з сірим порошком, одна з яких, як я дізнався, містила спопелілі залишки міста Содоми, а друга — вапно з мурів Єрихона. За ці речі — навіть за найвутліші з них — цісар віддав би не один маєток, і для монастиря, в якому ми гостювали, вони були не лише джерелом величезного престижу, але й міцною основою матеріального достатку.

Я все кружляв і кружляв, зачудований, а Никола перестав уже розповідати про ці предмети, кожен з яких, зрештою, мав табличку з описом. То ж я вільно, майже навмання блукав цією скарбівнею безцінних дивовиж, то подивляючись ці речі у яскравому світлі, то розглядаючи їх у напівтемряві, коли Николіні помічники зі своїми смолоскипами відходили в інше місце крипти. Мене чарували ці поживклі хрящі, прозорі й таємничі, насичені містичним смислом і водночас відразливі; це бозна-яке давнє лахміття, облігле, пошарпане, іноді згорнуте і залхане у скляну трубку, наче вицвілий рукопис; ці крихти якоїсь матерії, які ледве можна було відрізнити від тканини, що

правила їм за ложе, ці святі рештки життя, яке колись було тваринним (або людським), а тепер, ув'язнене в цих кришталевих і металевих хороминах, мініатюрних подобах дерзновенних кам'яних соборів з їхніми вежами і шпилями, теж немов перетворилося на мінерал. Значить, оце так тіла святих очікують в гробах на воскресення плоті? То з цих уламків знов постануть організми, які, у спалаху божественного видіння, віднайдуть всю свою природну вразливість і відчуватимуть, як писав Піперн, навіть *minimas differentias odorum*¹?

З цих розважань мене вирвав Вільям, який торкнувся мого плеча: «Я йду, — сказав він. — Піднімусь у скрипторій, мені ще треба там дещо переглянути...»

«Але ж книг не видають, — сказав я, — Бенцій дістав наказ...»

«Я хочу ще раз переглянути книжки, які я читав у ці дні, а всі вони ще в скрипторії, на Венанцієвому столі. Якщо хочеш, зоставайся тут. Крипта ця є апофеозом усіх тих дискусій про убожество, свідком яких ти був у ці дні. Тепер знатимеш, за що твої брати по чину вбивають один одного і чому намагаються будь-що пошитись у настоятелі».

«Ви що, вірите у те, що сказав вам Никола? То ці злочини справді пов'язані з боротьбою за інвеституру?»

«Я вже казав тобі, що зараз не хотів би висловлювати свої припущення вголос. Никола багацько сказав нам. І дещо мене зацікавило. Але тепер я мушу перевірити ще один слід. А може, це той самий слід, але з іншого боку. А ти не дай зачарувати себе надто цими покровцями. Уламків хреста я бачив чимало і в інших церквах. Якби всі вони були справжні, це б значило, що Нашого Господа розп'яли не на двох перехрещених дошках, а на цілому лісі».

«Учителю!» — згіршено вигукнув я.

«Авжеж, Адсо. А є ще скарбниці куди багатші. Колись давно у Кельнському соборі я бачив череп Йоана Хрестителя у віці дванадцяти років».

«Справді? — захоплено вигукнув я. Тоді мене вразив сумнів: — Але ж Хрестителя вбили у поважнішому віці!»

¹ Найменшу різницю запахів (лат.).

«Значить, інший череп лежить, мабуть, в якійсь іншій скарбниці», — з серйозним виразом обличчя мовив Вільям. Я ніколи не розумів, коли він жартує. У моїх краях той, хто жартує, потім голосно сміється зі свого жарту, щоб заохотити сміятися інших. Натомість Вільям сміявся, лише коли говорив серйозні речі, застаючись вельми серйозним, коли, схоже, шуткував.

Шостого дня ЧАС ТРЕТІЙ,

*де Адсо, слухаючи «День гніву», — має видіння або, якщо
завгодно, бачить сон*

Вільям попрощався з Николою і піднявся у скрипторій. Я вже досить надивився скарбів, тому вирішив піти до церкви і помолитись за душу Малахії. Я ніколи не любив цього чоловіка, він лякав мене, і — не приховувати — я довго вважав його провинним у всіх злочинах. Тепер я зрозумів, що, мабуть, цей бідолаха страждав від гніту незаспокоєних пристрастей, почувавши себе череп'яним глечиком посеред залізних урн. Він був похмурий, бо розгублений, а мовчазний і непривітний — бо знав, що йому нема чого сказати. Я карався докорами сумління щодо нього, і подумав, що, може, молитва за його надприродну долю втишить моє почуття провини.

Церкву тепер освітлювало слабке, мертвотне світло, посередині на катафалку височіло тіло нещасного, нави наповнював рівномірний шепіт ченців, які відмовляли заупокійну службу.

У Мелькському монастирі я не раз був присутній, коли помирав хтось з братів. Не можу сказати, що це справляло мені радість, однак сповнювало погідністю, спокоєм і глибоким усвідомленням слушності того, що діється. Монахи по черзі чували в келії вмируючого, потішаючи його добрими словами, і кожен у глибині серця думав про те, який щасливий сей чоловік, адже ось-ось увінчає своє чеснотливе життя і невдовзі, сповнившись безконечною

радістю, приєднається до хору ангелів. Ця погідність, ці пахощі святих заздрощів почасти передавались і вмирущому, і він урешті так само погідно відходив. Якими не схожими були смерті останніх днів! Я навіть бачив зблизка, як помирає жертва диявольських скорпіонів *finis Africae*, і напевне так само померли й Венанцій з Беренгарієм, шукаючи полегшу у воді, і обличчя у них були такі ж змарнілі, як і в Малахії...

Я примостився в глибині церкви, зіщулившись, щоб побороти холод. Трохи зігрівшись, я ворухнув губами, щоб приєднатися до хору братії у молитві. Я молився з ними, майже не усвідомлюючи, що говорять мої уста, голова моя хиталася, а очі заплющувалися самі. Минуло чимало часу; я засинав, гадаю, щонайменше три або чотири рази і знов прокидався. Тоді хор почав співати «*Dies irae*»¹... Псалмоспів влився у мене, немов дурман. Я глибоко заснув. Чи, радше, навіть не заснув, а запався, виснажений, у неспокійне заціпеніння, скулившись, немов зародок у лоні матері. І в цім тумані душі я немов опинивсь у якомусь несьогосвітньому місці, і було мені видіння — а може, сон, не знаю.

Я пробирався вузькими сходами вниз по низькому, тісному проході, схоже, до скарбничної крипти, але дійшовши, опинився у просторішому підземеллі, яке виявилось кухнею Вежі. То була, безперечно, кухня, але були там не лише печі та горщики, а й ковальські міхи та молоти, немов там збиралися також Николині ковалі. Усе червоно мерехтіло відблисками від печей і казанів, киплячі горщики викидали пару, а на поверхню рідини, яка шумувала в них, виступали великі тріскучі бульбашки, які відтак різко, з глухим і невпинним гулом розривалися. Кухарі розмахували рожнами в повітрі, а новіції, зібравшись там всі до одного, підстрибували, норовлячи вхопити курей та іншу птицю, настромлену на ці розпечені шворні. Поруч з ними ковалі кували з такою силою, що глухим гулом заповнили усе повітря, над ковадлами підносилися хмари іскор, змішуючись з іскрами, що виринали з двох печей.

¹ День гніву (*лат.*) — початкові слова знаменитого католицького гімну.

Я не розумів, чи я в пеклі, а чи в раю, яким його уявляв собі Сальватор, — в раю, що стікав підливками і тріпотів ковбасками. Але мені ніколи було розмірковувати про те, де я, бо тут вбігла ціла ватага якихось людців, карликів з великою головою, схожою на баняк, і, мало не збивши мене з ніг своїм натиском, штовхнула на поріг трапезної, змушуючи увійти.

Залу було святково прибрано. Зі стін звисали пишні гобелени і штандарти, але їх прикрашали зображення, які не взивали до побожності вірних, ані не звеличували слави королів, як зазвичай. Вони були радше схожі на Адельмові маргіналії, але на них відтворено було не страхотливі, а кумедні його образки: зайці, які танцювали навколо ярмаркового стовпа з гостинцями, риба, яка перепливала ріку, щоб добровільно кинутися на сковорідку, її тримали мавпи, перебрані не то за єпископів, не то за кухарів; навколо паруючих казанів танцювали потвори з товстючими черевами.

На чільному місці за столом сидів настоятель у святковому облаченні — пишній реверенді, виштитій пурпуром. В руці, наче булаву, він тримав виделку. Поруч з ним Хорхе пив вино з великого келиха, а келар, одягнений як Берnard Гі, з книги у формі скорпіона чеснотливо читав життя святих і уступи з Євангелія, але там оповідалось, як Ісус жартував з апостолом, нагадуючи йому, що той є камінь, і на тому безсоромному камені, що котиться рівниною, Він заснує свою церкву, або ж як святий Єронім, коментуючи Біблію, казав, що Бог побажав оголити Єрусалимові зад. Після кожної фрази, прочитаної келарем, Хорхе сміявся, тримаючи п'ястуком по столі, і вигукував: «Ти таки станеш абатом, на кров Божу!» — саме так і казав, хай Бог мені простить.

На урочистий знак абата увійшли вервечкою дівичі. То була пишна процесія багато зодягнених дів, і мені раптом здалося, що посеред них я бачу свою матір, але потім я зрозумів, що помилився, бо то була, звісно, та сама дівчина, грізна, мов рать під знаменами. Одначе на голові вона мала корону з білих перлів у два ряди, два перлові підвіски звисали з обох боків її обличчя, змішуючись з

ще двома разками перлів, які спадали їй на груди, а до кожної перли підвішений був діамант розміром зі сливку. Крім того, з вух її струменіли ковтки з блакитних перлів, які з'єднувались внизу шиї, білої і високої, мов ліванська вежа. Накидка її була пурпурового кольору, в руці вона тримала золоту чашу, оздоблену діамантами, де — як я дізнався, сам не знаю як — містилося смертельне зілля, вкрадене колись у Северина. За цією жоною, прегарною, наче вранішня зоря, йшли інші жіночі постаті: одна була одягнена у білу вишиту накидку поверх темної туніки, прикрашеної подвійною золотистою епитрахиллю, вишитою польовими квітами; друга мала на собі накидку з жовтого дамаску поверх блідо-рожевої туніки, всипаної зеленими листками, з витканим на ній брунатним візерунком у формі лабіринту; третя була одягнена в червону накидку і смарагдову туніку з витканими на ній крихітними червоними звірятками, а в руках тримала білосніжну вишивану епитрахиль; одягу інших я не спостеріг, бо ніяк не міг зрозуміти, хто такі ці жінки, що супроводжували дівчину, яка тепер схожа була на Діву Марію; і, немов кожна з них несла в руці або в устах табличку, я врешті зрозумів, що то були Рут, Сара, Сусанна та інші жінки зі Священного писання.

Тут абат заволав: «Ану шуруйте тепер сюди ви, filii de puta!» — і в трапезну увійшла ще одна статечна вервечка священних постатей, яких я одразу впізнав. Усі вони були строго й пишно вдягнені, а в центрі виднів сидячий на престолі — був то Наш Господь, але водночас Адам, у пурпуровій мантиї, яку тримала йому на плечах прецизна червоно-біла клямра з рубінів та перлів, на голові у нього красувався вінець, подібно як у дівчини, в руці ж тримав він велику чашу, повну свинячої крові. Його віночком оточували інші пресвяті постаті, про яких я ще розповім, усі добре мені знайомі, а поруч з ними крокувала шереха лучників французького короля, одягнених у зелене і червоне, зі смарагдовими щитами, на яких вимальовувалася монограма Христа. Старший цієї компанії підійшов, щоб

¹ Скурві сини (*лат.*).

висловити свою пошану абатові, і простягнув йому чашу зі словами: «Вскую печална еси, душе моя? Вскую смущаєши мя? Уповаю на Бога, яко исповімся єму». На що абат відповів: «Age primum et septimum de quatuor», і всі затагли: «In finibus Africae, amen¹». Тоді усі sederunt.

Дві протилеглі лави розсипались, і, на звеління абата, Соломон узявся накривати на стіл, Яків з Андрієм принесли оберемок сіна, Адам вмостився посередині, Єва простяглася на листку, Каїн притяг плуг, Авель прийшов з відром, налаштовуючись дойти Гнідого, Ной переможно привеслував на ковчезі, Авраам сів собі під деревом, Ісаак уклався на золотому церковному вівтарі, Мойсей скулився на камені, Даниїл з'явився на катафалку біля Малахіїної руки, Товит ліг на ліжку, Йосиф кинувся на корець, Веніямін розпластався на мішку, а потім — але тут видіння стало розпливатися — Давид опинився на пагорбі, Йоан — на землі, Фараон — на піску (ясна річ, подумав я, але чому?), Лазар — на столі, Ісус — на краю колодязя, Закхей — на гілках дерева, Матей — на ослоні, Рахав — на ключчі, Рут — на соломі, Текля — на підвіконні (зовні з'явилося бліде обличчя Адельма, який попереджав її, що так можна впасти вниз в урвище), Сусанна — на городі, Юда — поміж гробами, Петро — на кафедрі, Яків — на неводі, Ілія — на сідлі, Рахіль — на згортку. Павло-апостол, відклавши меч, слухав, як бурчить Ісав, а тим часом Йов завивав на кізяхах, на поміч йому поспішали Ревека з одягом, Юдитта з ковдрою, Агар із саваном, кілька новіціїв несли великий паруючий мідник, з якого вистрибнув Венанцій з Сальвамека, червоний мов рак, і почав роздавати свинячу кров'янку.

Трапезна дедалі більше залюднювалася, усі наминали їжу, аж гай шумів, Йона приніс до столу гарбузи, Ісая — городину, Єзекиїл — ожину, Закхей — квіти сикомору, Адам — цитрини, Даниїл — вовчі боби, Фараон — паприку, Каїн — артишоки, Єва — смокви, Рахіль — яблука, Ананія — сливи розміром з діамант, Лія — цибулю, Арон — оливки, Йосиф — яйце, Ной — виноград, Си-

¹ На краю Африки, амінь (лат.).

меон — персикові кісточки, а тим часом Ісус співав *Dies igae* і весело поливав усі страви оцтом, витискаючи його з невеличкої губки, знятої зі списа одного з лучників французького короля.

«Діти мої, овечки мої любі, — сказав у той мент уже добряче захмелілий абат, — не будете ж ви вечеряти, вбрані отак, наче жебраки, ходіть-но, ходіть». І вдарив він по першому і сьомому з чотирьох, і вийшли вони перекосеними привидами з глибини дзеркала, а саме дзеркало розбилось на друзки, а з нього посипалась на землю, по залах лабіринту, оздоблена самоцвітами барвіста одіж, пошматована й брудна. Отож узяв собі Закхей туніку білу, Авраам — сірую, Лог — жовту, Йона — лазурну, Текля — червону, Даниїл — левиную, Йоан — триклинну, Адам — хугрянну, Юда ж взяв обшиту срібляниками, Рахав — шарлатну, Єва — барви дерева пізнання добра і зла; дехто брав пістрявеньку, а інший — дірявеньку, хто ж взяв колючу, а хто — текучу, хто дерев'яну, а хто — кам'яну, або ж залізисту, і чорну, і якінтову, і барви огненно-сірчаної, а Ісус пишався в туніці барви крила голубки і, сміючись, звинувачував Юду, що той ніколи не вмів шуткувати з насолодою.

І тут Хорхе, знявши з носа *vitra ad legendum*, запалив неопалиму купину, для чого Сара принесла дрова, які набирав Іфтах, привіз на возі Ісаак, нарубав Йосиф, а поки Яків відкривав колодязь, а Даниїл сидів собі біля озера, челядники принесли води, Ной — вина, Агар — міх, Авраам — тельця, якого Рахав прив'язала до стовпа, а Ісус подав їй мотузку, Ілія ж зв'язав йому ноги; тоді Авесалом повісив його за руно, Петро простяг меч, Каїн вбив його, Ірод злив його кров, Сим викинув нутрощі і фекалії, Яків додав олії, Молесадон посолив, Антиох поставив на вогонь, Ревека зварила, а Єва першою покуштувала, і від цього вхопила її колька, та Адам примовляв — хай не зважає, і плескав по спині Северина, який радив додати духмяних трав. Тоді Ісус зламав хліб, роздав рибини, Яків верещав, бо Ісав з'їв йому всю сочевицю, Ісаак напихався смаженим козеням, а Йона — вареним китом, Ісус же постив сорок день і сорок ночей.

Тимчасом кожен виходив і заходив, несучи вишукану дичину всілякої барви і постаті, з якої Веніямин завжди забирав собі часть більшу, а Марія — часть кращу, Марта ж скаржилася, що їй завжди доводиться мити весь посуд. Тоді вони розділили тельця, який тимчасом непомірно зріс, і Йоан дістав зашийок, Авесалом — шию, Арон — язик, Самсон — шелепу, Петро — вухо, Олоферн — голову, Лія — гузно, Саул — гамалик, Йона — черево, Товит — жовч, Єва — ребро, Марія — груди, Єлизавета — лоно, Мойсей — хвіст, Лот — стегна, а Єзекиїл — кістки. Ісус наминав осла, святий Франциск — вовка, Авель — вівцю, Єва — мурену, Йоан Хреститель — сарану, Фараон — поліпа (ясна річ, подумав я, але чому?), а Давид налігався шпанки і кинувся на дівчину, яка була *pigra sed formosa*¹, а поки Самсон надкушував спину лева, Текля з вереском тікала, бо за нею гнався чорний волохатий павук.

Усі були вже, очевидно, п'яні — хто ковзав по вині, хто падав у горщики, виставивши з них лише схрещені ноги, немов два патики; усі пальці Ісуса були чорні, і він роздавав сторінки з книжки, кажучи: прийміть і їжте, це загадки Симфозієві, а серед них — загадка про рибину, яка є сином Божим і спасителем вашим. І всі кинулись пити — Ісус пив вино родзинкове, Йона — марсикийське, Фараон — соррентійське (чому?), Мойсей — гадитанське, Ісаак — критське, Арон — адріанське, Закхей — арбустійське, Текля — арсинське, Йоан — албанське, Авель — кампанійське, Марія — сигнійське, Рахіль — флорентійське.

Адам лежав навznak, в горлі йому булькотіло, а вино витікало йому з ребра, Ной проклинав уві сні Хама, Олоферн хропів, нічого не підозрюючи, Йона глибоко спав, Петро чував, аж поки півні не запіли, а Ісус прокинувся раптом, почувши, як Бернард Гі з Берtrandом з Поджетто змовляються спалити дівчину, і вигукнув: отче, якщо можливо, віддали від мене сю чашу! Хто погано наливав, хто добре пив, хто помирав, сміючись, а хто сміявся, вмираючи, хто носив сулії, а хто пив з чужої чарки. Сусанна волала, що ніколи не віддасть своє прекрасне біле тіло

¹ Чорна, але гарна (лат.). Див.: ПП 1,5.

келареві і Сальваторові за якесь нещасне коров'яче серце, Пилат блукав по трапезній, мов страчена душа, просячи води вмити руки, а фра Дольчино, з пером у капелюсі, приніс йому її, а відтак, шкірячись, відгорнув одяг і показав соромітне місце, червоне від крові, а Каїн глузував собі з нього, обіймаючи прегарну Маргариту з Тренто; Дольчино зарюмсавав, поклавши голову на плече Бернарда Гі і називаючи його ангельським папою, Убертин потішав його деревом життя, Михаїл з Чезени — капшуком із золотом, Марії намазували його олійками, а Адам перекопував вкусити шойно зірвану кислцію.

Тоді отворилося склепіння Вежі, і зійшов з небес Роджер Бекон на летючій машині, unico homine regente. Тоді Давид загравав на цитрі, Саломея затанцювала з сімома серпанками, і з падінням кожного серпанку сурмила в одну з семи сурем, і показувала одну з семи печатей, аж поки не зосталася лише amicta sole. Усі говорили, що зроду не бачили такої веселої обителі, а Беренгарій піднімав кожному одягу, чоловікам і жінкам, і цілував їх у копчик. І пішли всі у танок: Ісус, одягнений учителем, Йоан — сторожем, Петро — ретіярієм, Німрод — мисливцем, Юда — вивідачем, Адам — садівником, Єва — ткалею, Каїн — злодієм, Авель — пастирем, Яків — посильним, Захарія — священиком, Давид — царем, Ювал — кифаредом, Яків — рибалкою, Антіох — кухарем, Ревека — водноносом, Молесадон — дурнем, Марта — слугинею, Ірод — буйним божевільцем, Товит — лікарем, Йосиф — теслею, Ной — пияком, Ісаак — селянином, Йов — журливим чоловіком, Даниїл — суддею, Тамар — повією, Марія — господинею, яка наказала челядникам принести ще вина, бо той її нерозумний син уперся й не хоче перетворювати на вино воду.

Саме тоді абат вибухнув гнівом, бо він, мовляв, влаштував таку чудову гулянку, а йому ніхто нічого не дарує: тоді всі навперебій кинулись нести йому дари та скарби — бика, вівцю, лева, верблюда, оленя, теля, ослицю, сонячну колісницю, підборіддя святого Еобана, хвіст святої Морімонди, матку святої Арундаліни, потилицю святої Бургозини, вирізьблену у вигляді чаші у віці дванадцяти років, ще й список *Pentagonum Salomonis*. Але тут абат ну

репетувати, що вони лиш намагаються відвернути його увагу, і справді — виявилось, що вони грабували його крипту зі скарбницею, де ми всі тепер перебували, і що було вкрадено прецінну книгу, яка говорила про скорпіонів і про сім сурем, і він кликав лучників французького короля, щоб вони обшукали всіх підозрілих. І, на ганьбу всім, в Агарі знайшли барвисте покривало, в Рахілі — золоту печать, на грудях у Теклі — срібне дзеркало, під пахвою у Веніяміна — пугар для пиття, під одягом у Юдити — шовкове накривало, в руці у Лонгіна — спис, а в обіймах Авімелеха — чужу жінку. Та найгірше сталося, коли у дівчини, чорної і гарної, як кіт того ж кольору, знайшли чорного півня і назвали її відьмою й лжеапостолом, і кинулись на неї, щоб покарати. Хреститель відтяв їй голову, Авель зарізав, Адам прогнав, Навуходоносор огненною рукою написав їй на грудях знаки зодіаку, Ілія порвав її на вогняну колісницю, Ной занурив у воду, Лот перетворив на соляний стовп, Сусанна звинуватила у розкошелюбстві, Йосиф зрадив з іншою, Ананія кинув у піч, Самсон прикував ланцюгами, Павло забичував на смерть, Петро розіп'яв головою донизу, Стефан укаменував, Лаврентій підсмажив на ґратках, Варфоломій здер з неї шкіру, Юда виказав, келар спалив, а Петро заперечив усе. Тоді всі напустилися на її тіло, закидаючи його фекаліями, пускали вітри їй в обличчя, мочилися на голову, блювали на груди, видирали волосся, тиццали їй у спину палючими смолоскипами. Тіло дівчини, колись пречудове й ніжне, тепер було пошматоване, розірване на клапті, які порозпихали по кришталевих і золотих покривцях та релікваріях крипти. Точніше, то не тіло дівчини шукало собі прихистку у крипті, а уламки самої крипти кружляли вихором, поступово укладаючись й утворюючи тіло дівчини, яке стало мінералом, а тоді знов розпадалися і розсіювалися священним пилом мощей, зібраних у блюзнірчому шалі. Немов єдине величезне тіло впродовж тисячоліть розліталось на часточки, й ці часточки заповнили всі закутки крипти, яка, попри свою пишноту, була подібна до оссарію мертвих монахів, і немов субстанціальна форма самого тіла людини, сього найвищого витвору сотворен-

ня, розпалася на силу-силенну окремих акцидентальних форм, стаючи образом своєї протилежності, формою вже не ідеальною, а земною, з пороху і сморідних решток, що можуть означати лише смерть і знищення...

Я вже не впізнавав учасників бенкету і дарів, які вони принесли, — здавалось, ніби всі бесідники в крипті тепер муміфікувалися, перемінившись у свої власні останки, і кожен став прозорою синекдохою самого себе, Рахіль — кісткою, Даниїл — зубом, Самсон — щелепою, Ісус — пошматованим пурпуровим плащем. І скінчившись це празникування розтерзанням дівчини, бенкет, здавалось, перейшов у вселенську масакру, і перед моїми очима був її кінцевий результат: тіла — та що я кажу? єдине спільне тіло, земне й підмісячне, цих зголоднілих і спраглих бесідників перетворилося на одне мертве тіло, розшматоване й скатоване, як тіло Дольчина після тортур, і тіло це гидомирним лискучим скарбом розтяглося по всій його поверхні, мов шкура оббілованої і підвішеної на гак тварини, одначе під шкірою воно далі містило у собі скам'янілі нутроші і всі органи, а навіть риси обличчя. Кожна зморшка, бганка і рубець на шкірі, її оксамитна поверхня, зарості волосся на голові, на грудях і на лобку, схожі на розкішний адамашок, груди, нігті, зроговіла шкіра на п'яті, волосинки вії, водянисті драгли очей, м'якуш губ, гнучкий шворінь спини, міцне мереживо кісток — усе перемінилось у піщане мливо, одначе ніщо не втратило своєї форми і взаємного розташування; висотані литки зморщились, мов чоботи, плоть їхня фелоном окривала їх зверху, хизуючись пурпуровими арабесками вен, карбована маса нутрошів, яскравий, слизистий рубін серця, перлиний разок однакових зубів, вишикуваних ланцюжком, язик, немов рожево-блакитний підвісок, низка пальців-свічок, печать пупка, яким зав'язано нитки розложистого килица живота... З кожного закутка крипти тепер до мене шкірилося, шепотіло, манило до смерті це гігантське тіло, порозпихане в покровці й релікварії, а все ж єдине у своїй незорій і нерозумній цілісності; то було те ж саме тіло, яке під час вечері наминало їжу і непристойно беркицало, а тут воно здалося мені остаточно застиглим у недотор-

канності своєї глухої й сліпої руїни. А Убертин, схопивши мене за руку й уп'явши нігті мені в тіло, шепотів: «Бачиш, це одне і те ж — що раніше торжествувало у своєму безумстві, тишилося своєю грою, те тепер тут, покаране й винагороджене, звільнене від спокуси пристрастей, залякле у вічності, віддане вічній мерзлоті, щоб вона його зберегла й очистила, врятоване від зотління через триумф тліну, адже ніщо не перетворить на порох те, що вже є порохом і неживою матерією, *mors est quies viatoris, finis est omnis laboris...*¹»

Але тут раптом увійшов до крини Сальватор, палахкучий, мов чорт, і вигукнув: «Дурню! Не бачиш, що се великий ліотарський звір з книги Йова²? Чого ж ти боїшся, паничику мій? Ось тобі сир у мундурі!» І тут кринта освітлася червонявими відблесками, і ми знов опинилися в кухні, але тепер вона була схожа радше на нутро якогось велетенського черева, слизького і липкого; посередині сидів прикований до ґратів чорний звір, схожий на сторукого крука, він простягав свої кінцівки, хапаючи всіх, хто був поряд, і як спраглий селянин витискає виноградне гроно, так і та звірюка стискала схоплені жертви, кому ламаючи ноги, кому відриваючи голову, а тоді пожирала їх, вивергаючи вогонь, що здавався сморіднішим від сірки. Але дивні то були дива, бо сцена ця вже не вселяла у мене страху: я здивувався, бо цілком спокійно спозирив цього «доброго диявола» (як я думав) — який зрештою не був ніким іншим, як Сальватором, — адже тепер про смертне людське тіло, про його страждання й тлін я вже знав усе і не боявся більш нічого. І справді, у світлі того полум'я, яке тепер було лагідним і привітним, я знов побачив усіх бесідників, до яких повернулися їхні подобі; вони співали, кажучи, що все знов починається спочатку, і між ними була й дівчина, цілісінька і прегарна, і вона казала мені: «Це дарма, дарма, побачиш, потім я повернуся ще гарніша, дай лиш мені вийти на хвильку, щоб згоріти

¹ Смерть — спочинок для подорожнього, кінець усіх трудів (*лат.*).

² Аллюзія на сучасного французького філософа-постмодерніста Ж.-Ф. Ліотара, творця нарратології. У романі немало таких прихованих натяків на сучасні реалії.

на огнищі, а потім ми знов побачимось тут!» І показала мені, хай Бог простить, свою вульву, і я ввійшов у неї, і опинився в пречудовій печері, схожій на привітну долину золотого віку; вона росилася водами, і плодами, і деревами, на яких дозрівав сир в мундурі. І всі дякували аба-тові за чудове свято, виказували йому свою прихильність і добрий настрій, штурхаючи, стусаючи його, зриваючи з нього габіт, збиваючи з ніг, шмагаючи прутами його прутень, а він сміявся і просив, щоб його так не лоскотали. І верхи на конях, які вивергали з нїздрь хмари сірки, увірвалися брати убогого життя, з притороченими до пояса сумами, повними золота, якими вони замиряли вовків з ягнятами, а ягнят з вовками, і коронували їх цісарями за згодою народних сходин, які співали хвалу безконечній всемогутності Божій. «*Ut cachinnis dissolvatur, torqueatur rictibus!*» — кричав Ісус, вимахуючи терновим вінцем. Увійшов Папа Йоан, проклинаючи це сум'яття, і сказав: «Якщо й далі так буде, не знаю, куди все це котиться!» Але всі посміялися з нього і вийшли на чолі з настоятелем, ведучи свиней, щоб іти в діброву по трюфелі. Я хотів уже піти за ними, коли в кутку побачив Вільяма, який виходив з лабіринту, тримаючи в руці магніт, який щосили тягнув його на північ. «Не покидайте мене, вчителю! — вигукнув я. — Я теж хочу побачити, що є на краю Африки!»

«Ти вже це бачив!» — відповів мені Вільям уже здалеку. І я прокинувся, а тимчасом у церкві лунали останні слова похоронної пісні:

Lacrimosa dies illa
qua resurget ex favilla
iudicandus homo reus:
huic ergo parce deus!
Pie Iesu domine
dona eis requiem.²

¹ Щоб вибухнув сміхом, від реготу скорчився! (*Лат.*)

² Багатий на сльози сей день,
Коли встає з попелу
Провинний муж на Суд:
Боже, пощади його!
Милосердний Господи Ісусе,
Дай їм супокій (*лат.*)

Це значило, що моє видіння, хоч і не пронеслось миттєво, як усі видіння, за один «амінь», — усе ж тривало трохи менше, ніж *Dies irae*.

Шостого дня
ПІСЛЯ ЧАСУ ТРЕТЬОГО,

де Вільям тлумачить Адсові його сон

Мов одурілий, я вийшов через головний портал і опинився перед невеличкою зграйкою людей. То від'їздили францисканці, а Вільям зійшов, щоб попрощатись з ними.

Я теж прилучився до прощання і братніх обіймів. Тоді спитав Вільяма, коли виїздить друга валка, з в'язнями. Він сказав, що вони вже вирушили, півгодини тому, коли ми були у крипті, а може, подумав я, коли я саме бачив сон.

На мить це мене збентежило, але потім я оговтався. То й краще. Я б не витримав виду засуджених (маю на увазі бідолашного келаря, Сальватора... і, звичайно, дівчину також), яких мали вивезти далеко і назавжди. Та й сон мій залишив по собі таке сум'яття в душі, що всі мої почуття немов закоцюбли.

Валка міноритів посунула до воріт, а ми з Вільямом zostалися перед церквою, обое у полоні меланхолії, хоч і з різних причин. Тоді я вирішив розповісти учителеві свій сон. Хоч це видіння було таке різнолике й нелогічне, я пам'ятав його напрочуд чітко, образ за образом, жест за жестом, слово за словом. І все це я розповів йому, не опускаючи нічого, бо знав, що сни часто бувають таємничими посланнями, в яких учені люди можуть вичитати виразисті пророцтва.

Вільям мовчки вислухав мене, а тоді спитав: «А знаєш, що тобі снилося?»

«Я ж вам розповів...» — відповів я, збитий з пантелику.

«Звісна річ, я зрозумів. Але ти знаєш, що велика частина того, що ти мені розповів, вже була описана раніше? Ти вставив людей і події останніх днів у картину, яка була

вже тобі знайома, бо сюжет цього сну ти вже десь читав, а може, тобі хтось розповідав, коли ти був отроком, у школі чи в монастирі. Це “Соена Сурґіані”¹».

Я на мить отетерів. А тоді згадав. Чиста правда! Може, я й не пам’ятав назви, але який дорослий монах чи невагомний молодий послушник не сміявся з розмаїтих епізодів, описаних прозою або римами в цій оповіді, яка належить до традиції пасхального обряду та іюса *topachonim*?² Її забороняли і нещадно ляляли найсуворіші з наставників новіців, та не було монастиря, в якому ченці нашепткі не переповідали б її один одному, у різних її відмінах і з усілякими поправками, а дехто навіть побожно її переписував, вважаючи, що під пеленою веселоців там криється таємна моральна наука; ще інші сприяли її поширенню, бо, мовляв, через забаву молодим ченцям легше запам’ятовувати епізоди священної історії. Для Папи Йоана VIII написали навіть віршовану версію цієї оповідки, яка мала таку присвяту: «*Ludere me libuit, ludentem, papa Johannes, accipe. Ridere, si placet, ipse potes*»³. Подейкували навіть, що сам Карл Лисий велів поставити на сцені римовану її відміну, у вигляді жартівливої містерії, щоб розважати за вечерею своїх нотаблів:

Ridens cadit Gaudericus
Zacharias admiratur,
supinus in lectulum
docet Anastasius...⁴

А скільки докорів мені довелося вислухати від наставників, коли ми з товаришами декламували уступи з неї. Пам’ятаю, як один старий чернець у Мельку казав, що такий чеснотливий чоловік, як Кипріян, не міг написати такої непристойної речі, такої блязнірчої пародії на свя-

¹ Вечеря Кипріяна (лат.).

² Монаших витівок (лат.).

³ Я любив жартувати; то ж прийми це, Папо Йоане. А якщо хочеш, й сам можеш посміятися (лат.).

⁴ Впав зі сміху Гавдерих
Захарія захоплений,
Простягнувшись на ліжку,
Повчає Анастасій... (лат.).

щенні тексти, таке міг написати хіба що якийсь бусурманин або блазень, а не святий мученик... Я вже давно забув про ці дитячі забави. Чому раптом саме того дня Соєпа так яскраво знов зажила у моєму сні? Я завжди гадав, що сні — це божественні послання, або ж принаймні нісенітне лепетання заснулої пам'яті про те, що сталося удень. Тепер я зрозумів, що снити можна й про книжки, а отже снити можна й про сні.

«На жаль, я не Артемідор, щоб достеменно витлумачити твій сон, — мовив Вільям. — Але мені здається, що навіть без Артемідорової мудрості можна легко зрозуміти, що ж то таке було. Упродовж останніх днів ти, мій бідолашний хлопче, пережив цілий ряд подій, які не корилися жодному правому законуві. І нині вранці у твоїй заснулій голові знов виринув спогад про одну комедію, у якій, хоч і з іншою метою, світ теж стояв догори ногами. Ти вставив туди свої недавні спогади, свою тривогу, свої страхи. Адельмові маргіналії послужили приводом до того, щоб ти знов пережив великий карнавал, в якому все немов набакир, але насправді, як і в Соєпа, кожен робить те, що справді робив у житті. І врешті уві сні ти замислився над тим, як виглядає облудний світ і що значить ходити вниз головою. У сні ти більше не знав, де гора, а де діл, де смерть, а де життя. Твій сон засумнівався в тому, чого тебе вчили».

«Не я засумнівався, — доброчесно сказав я, — засумнівався мій сон. А отже, сні не є божественними посланнями, це диявольська маячня, яка не містить ніякої правди!»

«Не знаю, Адсо, — мовив Вільям. — Ми маємо вже стільки правд, що коли прийде хтось і заявить, що може виснувати правду ще й з наших снів, то це буде знак, що воістину насувають часи Антихриста. Одначе, що більше я думаю про твій сон, то більше він мені проясняє. Може, не для тебе, але для мене. Даруй, що я послуговуюся твоїми снами, щоб розвивати свої гіпотези, я знаю, річ це негарна, її не слід робити... Але мені здається, що твоя спляча душа збагнула далеко більше, ніж збагнув я за ці шість днів не вві сні, а вочевидь...»

«Справді?»

«Справді. А може, й ні. Твій сон мені здається одкровенням, бо він збігається з однією з моїх гіпотез. Але ти дуже мені допоміг. Дякую».

«То що ж таке є у моєму сні, що вас так зацікавило? Він геть без сенсу, як і всі сні!»

«Він має інший сенс, як всі сні і всі видіння. Його належить тлумачити алегорично або аналогічно...»

«Як Святе письмо!?»

«Сон — це теж письмо, і чимало написаного є не чим іншим, як снами».

Шостого дня ЧАС ШОСТИЙ,

*де відтворюється історія бібліотекарів і виринають
ще деякі відомості про таємничу книгу*

Вільям вирішив знов піднятись у скрипторій, звідки щойно був зійшов. Він попросив у Бенція дозволу переглянути каталог і почав швидко його гортати. «Це має бути десь тут, — сказав він, — я бачив це годину тому... — І зупинився на якійсь сторінці. — Ось, — мовив він, — прочитай цю назву».

Під тим самим умовним гаслом (*finis Africae!*) стояла низка з чотирьох назв, а це значило, що це один том, який містить кілька текстів. Я прочитав:

I. ar. de dictis cujusdam stulti

II. syr. libellus alchemicus aegypt.

III. Expositio Magistri Alcofribae de cena beati Cypriani Cartaginensis Episcopi

IV. Liber acephalus de stupris virginum et meretricum amoribus¹.

«Що ж це таке?» — спитав я.

¹ I. ар. Про вислови деяких дурнів, II. сир. Єгипетська книжка про алхімію, III. Пояснення магістра Алькофріби про вечерю блаженного Кипріяна, єпископа Карфагенського, IV. Безголова книга про безчестя дівичь і любовні походеньки повій (*лат.*).

«Це наша книга, — шепнув мені Вільям. — Ось чому твій сон підказав мені дещо. Тепер я певен, що це саме вона. І справді... — він почав швидко гортати попередні і наступні сторінки, — дійсно, ось ті книги, які я мав на увазі, всі разом. Та я не це хотів з'ясувати. Послухай. Маєш при собі табличку? Гарзд, нам треба дещо поррахувати. Спробуй-но згадати точно, що сказав нам Алінард позавчора і що ми почули нині вранці від Николи. Отже, Никола сказав нам, що він прибув сюди десь тридцять років тому, і Аббон вже був за настоятеля. До нього настоятелем був Павло з Ріміні. Правильно? Скажімо, ця зміна сталася десь коло року 1290 — рік більше, рік менше не має значення. Тоді Никола сказав нам, що, коли він приїхав сюди, Роберт з Боббіо був уже бібліотекарем. Слушно? Відтак він помирає, і місце дістається Малахії, скажімо, на початку цього століття. Записуй. Одначе є ще період, який передував Николиному прибуттю, коли бібліотекарем був Павло з Ріміні. Відколи він ним був? Цього нам не сказали, можна б подивитись у монастирських записах, але, гадаю, вони в абата, а поки що я не хочу просити їх у нього. Припустімо, що Павла обрали бібліотекарем шістдесят років тому, запиши це. Чому Алінард скаржитья, що десь років п'ятдесят тому він мав зайняти місце бібліотекаря, одначе на нього призначили іншого? Він натякав на Павла з Ріміні?»

«Або ж на Роберта з Боббіо?» — сказав я.

«Здавалось би, що так. Але тепер подивись на цей каталог. Ти знаєш, що назви вносять у нього — а це сказав нам Малахія першого ж дня — за порядком придбання книг. Хто ж вносить їх до цього спису? Бібліотекар. Отже, за зміною почерку на цих сторінках можна встановити послідовність тих, хто займав місце бібліотекаря. Погляньмо на каталог з кінця — бачиш, останній почерк, в готичному стилі, належить Малахії. Ним записано всього лиш кілька сторінок. За останні тридцять років обитель придбала небагато книг. Далі починаються сторінки, написані тремтячою рукою, і в цім я бачу виразний знак, що то почерк недужого Роберта з Боббіо. Це теж всього лиш кілька сторінок, адже Роберт, мабуть, не дуже довго пе-

ребував на посаді. І ось що маємо тепер: багато сторінок, записаних іншим почерком, рівним і впевненим, а кількість нових надходжень (між ними є книги, які я недавно переглядав) справді вражає. Яким беручким до праці був, мабуть, Павло з Ріміні! Аж дивно, якщо згадати Ніколіні слова про те, що він став настоятелем у ще зовсім молодому віці. Але припустімо, що за кілька років жадібний сей читальник збагатив абатство стількома книжками... Але хіба нам не казали, що його прозвали *Abbas agraphicus* через ту його дивну ваду або недугу, яка не давала йому писати? Хто ж тоді писав оце все? Я б сказав, що помічник бібліотекаря. Але якщо цього помічника бібліотекаря потім призначили бібліотекарем, то він і далі записував сюди книги, і тому зрозуміло, чому стільки сторінок записано тим самим почерком. Значить, між Павлом і Робертом був ще один бібліотекар, обраний десь п'ятдесят років тому. Він власне й був суперником Алінарда, який сподівався, що він, старший за віком, стане на цю посаду після Павла. Коли й того не стало, на його місце чомусь, всупереч очікуванню Алінарда та інших, було обрано Малахію».

«Але чому ви такі певні, що все було якраз у такому порядку? Навіть якщо припустити, що почерк цей належить безіменному бібліотекареві, чому натомість руці Павла не можуть належати назви на попередніх сторінках?»

«Тому що серед надходжень є чимало булл та декреталій, які мають точну дату. Тобто, якщо ти бачиш тут — як воно і є — *Firma cautela*¹ Боніфация VII, датовану 1296 роком, то вже знаєш, що цей текст не міг бути внесений сюди раніше, ніж того року, і слушно буде припустити, що надійшов він сюди не набагато пізніше. Це проставляє мені деякі віхи вздовж років, і тому якщо я припущу, що Павло з Ріміні став бібліотекарем 1265 року, а настоятелем — 1275 року, а потім побачу, що його почерк чи почерк когось іншого, хто не був Робертом з Боббіо, присутній з 1265 до 1285 року, то матиму різницю у десять років».

Мій учитель був воістину вельми гострий на розум. «Але які висновки ви робите з цього відкриття?» — спитав я тоді.

¹ Суворя обережність (*лат.*).

«Ніяких, — відповів він мені, — лише формую певні засновки».

Тоді підвівся і пішов побалакати з Бенцієм. Той мужньо намагався виконувати свої обов'язки, однак вигляд у нього був геть непевний. Він і далі сидів за своїм колишнім столом, не наважившись зайняти Малахійн стіл біля каталога. Вільям звернувся до нього досить прохолодним тоном. Ми не забули неприємної сцени, що трапилася попереднього вечора.

«Хоч ти й прибрав до рук велику владу, мосьпане бібліотекарю, сподіваюсь, зволиш повісти мені одну річ. Того ранку, коли Адельм разом з іншими розмовляли про дотепні загадки, а Беренгарій вперше натякнув на *finis Africae*, хтось згадував про “Вечерю Кипріяна”?»

«Авжеж, — відповів Бенцій, — хіба я тобі не говорив? Ще до того, як було згадано Симфозієві загадки, саме Венанцій обмовився був про Вечерю, та Малахія розсердився і сказав, що то ганебний пасквіль, нагадуючи, що настоятель заборонив будь-кому його читати...»

«Настоятель, так? — сказав Вільям. — Дуже цікаво. Спасибі, Бенцію».

«Заждїть, — мовив Бенцій, — я мушу з вами поговорити». Він подав нам знак, і ми вийшли за ним зі скрипторію на сходи, що вели до кухні, аби інші не могли нас чути. Губи йому тремтіли.

«Я боюсь, Вільяме, — сказав він. — Малахію теж вбили. Тепер я знаю забагато. А італійці мене ненавидять... Вони не хочуть більше, щоб бібліотекарем був чужинець... Гадаю, інших порішили саме з цієї причини... Я ніколи вам не розповідав про ненависть Алінарда до Малахії, про його уразу...»

«Ким був той, хто колись перейшов йому дорогу?»

«Цього я не знаю, він ніколи виразно про це не казав, та й то давня історія. Усі вже, мабуть, помирали. Але гурт італійців навколо Алінарда часто говорить... часто говорив про Малахію як про підставну особу, яку посадив на це місце хтось інший, за сприяння настоятеля... Не усвідомлюючи цього... я вляпався у гру, яку два угруповання ведуть одне проти одного... Лиш нині вранці я це

зрозумів... Італія — країна змов, скільки пап тут отруїли, то що ж уже казати про такого бідолашного хлопця, як я... Учора я цього не розумів, гадав, що все це пов'язане з тією книгою, але тепер я вже цього не певний, то був лиш привід: ви ж бачили, книга знайшлася, але Малахія однаково загинув... Я мушу... хочу... хотів би втекти. Що мені робити?»

«Заспокоїтись. Тепер ти просиш поради, так? А ще вчора здавався господарем світу. Телепню, якби ти допоміг мені вчора, ми б запобігли цьому останньому злочині. Це ти дав Малахії книгу, яка навела на нього загибель. Але скажи мені принаймні одну річ. Ти тримав цю книгу в руках, торкався її, читав? Чому ж тоді ти не помер?»

«Не знаю. Присягаюсь, я не торкався її, точніше, торкався лише для того, щоб забрати її з робітні, але не розгортав, лиш сховав під рясою, заніс до себе в келію і поклав під сінник. Я знав, що Малахія стежить за мною, тому притьмом повернувся до скрипторію. А пізніше, коли Малахія запропонував мені посаду свого помічника, я привів його в келію і віддав книгу. Ось і все».

«Тільки не кажи мені, що ти навіть її не розгорнув».

«Авжеж, розгорнув, перед тим як сховати, щоб упевнитися, що це справді та книга, яку шукали й ви. Вона починалася з арабського рукопису, потім був рукопис, гадаю, сирійською мовою, а тоді йшов латинський текст, а в кінці текст грекою...»

Я згадав умовні позначки, які ми бачили в каталозі. Перші дві назви були позначені як аг. і суг. То справді була та книга! Але Вільям натискав: «Отже, ти торкався її, але не помер. Значить, торкатися її цілком безпечно. А що ти можеш сказати мені про грецький текст? Ти його гортав?»

«Дуже мало, єдине, що я зрозумів, це те, що він не має назви і починається так, ніби йому бракує якоїсь частини...»

«*Libet ascephalus...*» — пробурмотів Вільям.

«...я спробував було прочитати першу сторінку, але, якщо щиро, греку я знаю дуже погано, мені треба було б більше часу. Зрештою, мене здивувала інша річ, яка

власне стосувалася сторінок, написаних грекою. Я не переглянув їх цілковито, бо не зміг. Сторінки — як би це сказати — просякли вільгістю, і їх важко було відірвати одну від другої. Тому що пергамен був якийсь дивний... м'якший від інших пергаменів, перша сторінка була якось дивно пошкоджена, немов розшарована, то було... одне слово, все це було дуже дивне».

«Дивно: це слово вжив і Северин», — сказав Вільям.

«Пергамен не був схожий на пергамен... Це було більше схоже на тканину, але тоненьку...» — вів далі Бенцій.

«Charta lintea, або ж pergaminio de raso чи пак полотняний пергамен¹, — сказав Вільям. — Ти його ніколи не бачив?»

«Я чув про нього, але не думаю, що колись бачив. Кажуть, він дуже дорогий і тендітний. Тому його мало використовують. Його виробляють араби, правда?»

«Вони першими почали його виробляти. Але його роблять і тут, в Італії, у Фабріано. І ще... Але ж так, звичайно, ясна річ! — Вільямові очі зблиснули. — Яке чудове, цікаве відкриття, молодець, Бенцію, велике тобі спасибі! Так, мабуть, в бібліотеці цій charta lintea — річ рідкісна, бо сюди ще не дійшли найновіші рукописи. Зрештою, багато хто побоюється, що він не витриває століттями, як пергамен, може, це й правда. Хіба тут захочуть тримати щось, що не таке довговічне, як бронза? Значить: полотняний пергамен? Ну що ж, бувай. І не переживай. Ти в безпеці».

«Справді, Вільяме, ви за це ручаетесь?»

«Ручаюсь. Якщо сидітимеш тихо. Ти вже й так досить наколобродив».

Ми вийшли зі скрипторію, залишивши Бенція якщо не зовсім безтурботним, то бодай спокійнішим.

«Телепень! — витиснув Вільям крізь зуби, коли ми виходили. — Ми б уже все з'ясували, якби не встряг він...»

Абата ми знайшли у трапезній. Вільям підійшов до нього і попрохав про розмову. Аббон не міг ухилитися і призначив нам зустріч через якийсь час у своїх палатах.

¹ Мається на увазі папір, який тоді був рідкістю.

Шостого дня ЧАС ДЕВ'ЯТИЙ,

*де настоятель відмовляється вислухати Вільяма,
розводиться про мову самоцвітів і виказує бажання
припинити розслідування цих сумних трапунків*

Розташовані абатові палати були над капітулярною залю, і з вікна великої й пишної зали, у якій він прийняв нас того ясного вітряного дня, понад дахом монастирської церкви видніли обриси Вежі.

Абат саме стояв біля вікна, милуючись нею, й урочистим жестом показав її і нам.

«Подиву гідна твердиня, — мовив він, — у її пропорціях криється золоте правило, яке було закладене в будові ковчега. Складають її три поверхи, бо три — се число трійці, троє було ангелів, що відвідали Авраама, три дні прожив Йона у череві великої риби, три дні Ісус і Лазар провели у гробі; тричі Христос просив Отця, щоб той віддалив од нього чашу сю гірку, тричі Христос усамітнювався з апостолами, щоб помолитися. Тричі Петро відрікся від Нього і тричі Він являвся своїм учням після воскресення. Три є богословські чесноти, три священні мови, три частини душі, три різновиди розумних створінь — ангели, люди і демони, три є відміни звуку — *vox, flatus, pulsus*¹, три є доби в людській історії — до закону, під час закону і після закону».

«Подиву гідне суголосья містичних відповідностей», — погодився Вільям.

«Але й квадратна форма, — вів далі настоятель, — багата на духовну науку. Четверо є сторін світу, пір року, стихій, четвірку творять тепло, холод, волога і посуха; народження, зростання, зрілість і старість; небесні, земні, повітряні і водні різновиди тварин; барви, які складають веселку, і число років, які минають від одного високосного року до другого».

«Звісно, — мовив Вільям, — якщо ж до трьох додати чотири, буде сім, а це наймістичніше число, а коли три помножити на чотири, буде дванадцять, число апостолів,

¹ Голос, дихання, биття (*лат.*).

а дванадцять на дванадцять дасть сто сорок чотири, а це число вибраних». До сього вичерпного викладу містичного знання про наднебесний світ чисел абатові вже більше не було чого додати. Це дало Вільямові змогу перейти до істоти справи.

«Нам треба поговорити про останні події, над якими я довго розмірковував», — мовив він.

Настоятель повернувся плечима до вікна і став перед Вільямом, суворий на виду: «Мабуть, таки задовго. Зізнаюся вам, брате Вільям, я більшого очікував від вас. Минуло майже шість днів, відколи ви приїхали сюди, четверо ченців загинуло, крім Адельма, двох заарештувала інквізиція — згідно з правосуддям, ясна річ, але ми б уникли цієї ганьби, якби інквізиторів не довелося зайнятися попередніми злочинами, — і врешті, зустріч, у якій я був за посередника, саме внаслідок усіх цих лиходійств закінчилася жалюгідною невдачею... Погодьтеся, я міг сподіватися іншого розв'язку цих справ, коли прохав вас розслідувати смерть Адельма...»

Вільям збентежено мовчав. Звісно, абат мав рацію. Я казав уже на початку цієї оповіді, що учитель мій полюбляв дивувати інших бистрістю своїх умовиводів, і було цілком зрозуміло, що ці далеко не несправедливі звинувачення у повільності ранили його гордість.

«Ваша правда, — визнав він, — я не виправдав ваших сподівань, але зараз поясню чому, ваша світлосте. Ці злочини не є наслідком якоїсь суперечки чи поррахунків серед монахів, а зумовлені фактами, пояснення яких слід шукати в давній історії цієї обителі...»

Настоятель занепокоєно зиркнув на нього: «Що ви маєте на увазі? Я теж розумію, що ключ до розв'язання не варто шукати в історії нещастя келаря, яка переплелася з якоюсь іншою історією. Але ця інша історія — історія, яку я, можливо, знаю, але про яку не можу говорити... я сподівався, що ви зумієте з'ясувати її і самі розповісте мені про неї...»

«Ваша світлість має на увазі якісь події, про які ви дізналися на сповіді... — Настоятель відвернув погляд, і Вільям повів далі: — Якщо ваша великодушність хоче знати, чи я дізнався, не питаючи про це вашу великодушність,

про нечестиві стосунки між Беренгарієм та Адельмом і між Беренгарієм та Малахією, то, звісно ж, це знають в абатстві усі...»

Абат різко почервонів: «Не думаю, що про такі речі варто говорити при сім ось новіцїї. І не думаю, що ви ще потребуєте його як писаря, позаяк зустріч скінчилася. Вийди, хлопче», — сказав він мені владним тоном. Я вийшов, принижений. Та цікавість спонукала мене при-нишкнуту за дверима до зали, які я лиш причинив, щоб стежити за їхньою бесідою.

Вільям заговорив знову: «Отже, ці їхні нечестиві стосунки, навіть якщо вони справді були, небагато важать у цих болісних подїях. Ключ до розв'язку інший, і я гадав, що ви його знаєте. Все крутиться навколо крадіжки і володіння однією книгою, яка була схована у *finis Africae* і яка знов туди повернулася завдяки Малахїї, хоч це, як ви знаєте, вервечки злочинів не зупинило».

Запала довга мовчанка, тоді настоятель заговорив знов, уривчасто і непевно, немов людина, яку прикро здивували неочікувані одкровення. «Це неможливо... Ви... Звідкіля ви знаєте про *finis Africae*? Ви порушили мою заборону і побували в бібліотеці?»

Вільямові годилося б сказати правду, і тоді настоятель украй розгнівався б. Але й брехати він, певно, не хотів. Тому вирішив відповісти на запитання іншим запитанням: «Хіба ваша великодушність не казала мені за нашої першої зустрічі, що такий чоловік, як я, що так добре описав Гнідого, ніколи його не бачивши, без труднощів зможе розмірковувати про місця, до яких він не має доступу?»

«Он як, — сказав Аббон. — Але чому ви думаєте те, що думаєте?»

«Довго розповідати, як я до цього дійшов. Але було вчинено цілу низку злочинів, щоб запобігти тому, аби деякі люди дізналися про щось, про що вони не мали знати. Тепер всі ті, хто знав щось про таємниці бібліотеки, за правом або самочинно, загинули. Зосталась лише одна така особа, і це ви».

«Ви натякаєте... натякаєте...» — настоятель говорив таким голосом, наче жили надимались йому на шиї.

«Зрозумійте мене правильно, — мовив Вільям, який, очевидно, таки натякав, — я маю на увазі, що хтось щось

знає і хоче, щоб більше ніхто цього не знав. Ви — останній, хто ще щось знає, тому можете бути наступною жертвою. Хіба що скажете мені все, що знаєте про ту заборонену книгу, а насамперед — хто ще в монастирі може знати про бібліотеку стільки, що й ви, а може, й більше».

«Тут холодно, — сказав абат. — Вийдім звідси».

Я хутко відійшов од дверей і став чекати їх на верхній приступці сходів, які вели донизу. Побачивши мене, абат усміхнувся.

«Скільки бентежного, мабуть, начувся сей молодий монах за ці дні! Ну ж бо, хлопче, не дай себе збаламутити. Мені здається, що тут науявляли собі куди більше інтриг, ніж їх є насправді...»

Він підніс руку і підставив її під денне світло, яке осяяло чудовий перстень на його підмізинному пальці. Перстень зблиснув усіма пишнотами своїх самоцвітів.

«Ти знаєш, що це, правда? — сказав він мені. — Символ моєї влади, а рівно ж важкої моєї ноші. Це не прикраса, а чудовна антологія божественного слова, охоронцем якого я є. — Він торкнувся пальцями персня, точніше, сонму розмаїтих самоцвітів, які склали це подиву гідне творіння природи і людського мистецтва. — Оце аметист, — мовив він, — камінь покори, який є спомином про простодушність і лагідність святого Матея; а це халцедон, знамення милосердя, символ побожності Йосифа і святого Якова старшого; а ось яспис, він приносить віру і пов'язаний зі святим Петром; і сардонікс, знак мучеництва, який нагадує нам про святого Варфоломія; а це сапфір, символ надії і споглядання, камінь святого Андрія і святого Павла; і берил, емблема тверезої вченості, мудрості і терплячості, чеснот, властивих святому Томі... Яка прегарна мова клейнотів, — вів далі він, поринувши у своє містичне видіння, — адже майстри, вірні традиції, запозичили її з Аронового нагрудника та опису небесного Єрусалима в книзі апостола. Зрештою, мури Сіону були висаджені тими самими самоцвітами, які прикрашали нагрудник Мойсеевого брата, крім карбункула, агату та оніксу, які, згадані у книзі Виходу, в Одкровенні були заступлені халцедоном, сардоніксом, хризопразом і якінтом».

Вільям відкрив було рот, та настоятель, піднісши руку, дав йому знак мовчати і провадив далі: «Пригадую одну вервечку літаній, де на честь Богородиці віршем описано всілякі коштовні камені. Там говориться про її заручино-ву каблучку як про символічну поему, що пишніє вищими істинами, вираженими у мові самоцвітів, які її прикрашають. Яспис уособлює віру, халцедон — милосердя, смарагд — чистоту, сардонікс — супокій дівичного життя, рубін — серце, що стікає кров'ю на Голгофі; багатоманітне мерехтіння хризоліту нагадує дивовижну розмаїтість чудес Пречистої, якінт означає милосердя, а суміш рожевого і блакитного, властива аметистові, символізує любов до Бога... Але в оправу вставлено й інші, не менш проречисті субстанції, як-от кришталь, який нагадує нам про чистоту душі і тіла, лігурій, схожий на бурштин, символ поміркованості, і магнітний камінь, який притягає залізо, так само як Пречиста притягає струни сердець покаяльників, торкаючись їх смичком своєї доброти. Усі ці камені, як бачите, нехай мізерною і скромною мірою, прикрашають і сей мій клейнот».

Він поводив рукою з перснем, який сліпив мені очі своїм мерехтінням, немов бажаючи запаморочити мене. «Чудова мова, правда? Для інших отців церкви самоцвіти мали ще інше значення. Для Папи Інокентія III рубін провіщає спокій і терплячість, а гранат — милосердя. Для святого Брунона аквамарин у чесноті свого найчистішого відблиску зосереджує цілу богословську науку. Карбункул означає радість, сардонікс нагадує про серафимів, топаз — про херувимів, яспис — про престולי, хризоліт — про владарювання, сапфір — про чесноти, онікс — про сили, берил — про царства, рубін — про архангелів, а смарагд — про ангелів. Мова самоцвітів многолика, кожен з них виражає кілька істин, залежно від того, який спосіб тлумачення вибрати, залежно від контексту, в якому вони з'являються. А як знати, який рівень тлумачення вибрати і який контекст слухний? Тобі це відомо, хлопче, тебе цього вчили: це нам підказує авторитет, той коментатор, який заслуговує найбільшій довіри і має найвищий престиж, а отже, обдарований святістю. Інакше як тлумачити усі ці розмаїті знаки, що їх світ являє нашим грішним

очам, як не потрапити у пастку двозначностей, в яку затягає нас диявол? Аж дивовижно, до якої міри мова самоцвітів осоружна дияволу, свята Гільдегарда мені свідок. Нечистий бачить у ній послання, освітлене різними смислами та рівнями мудрості, і прагне знищити його, бо він, ворог, у пишноті коштовного каміння відчуває відголосок тих скарбів, якими він володів перед гріхопадінням, і розуміє, що виблиски ці породжує вогонь, який є його мукою. — Він простягнув мені перстень для поцілунку, і я став навколішки. Він погладив мене по голові. — А тому, хлопче, забудь всі ті, без сумніву, хибні балачки, які ти чув за ці дні. Ти вступив до чину, найвеличнішого і найшляхетнішого з-поміж усіх, і я є настоятелем у сім чині, а ти у моєї владі. Тому послухай мого наказу: забудь про все, і хай уста твої запечатаються назавжди. Присягни».

Я був такий зворушений і зневолений, що готовий був присягнути. І ти, мій добрий читальнику, не міг би тепер читати сей вірний мій літопис. Але тут втрутився Вільям, та не тому, що він не хотів, аби я присягав: то була чисто інстинктивна реакція, ця сцена його дратувала, він хотів зупинити настоятеля й розбити ті чари, які той тут наснував.

«До чого тут хлопець? Я поставив вам запитання, попередив про небезпеку, я просив вас сказати мені ім'я... Ви б тепер хотіли, щоб і я поцілував ваш перстень і забув усе, про що дізнався й що запідозрив?»

«Що ж, ви... — меланхолійно промовив настоятель, — хіба я можу сподіватися, що жебрущий чернець зрозуміє красу наших традицій і пошанує нашу повздержливість, наші таємниці і секрети, які ми бережемо заради християнської любові?.. Так, заради любові! І почуття честі, і обітницю мовчання, на якій спочиває наша велич... Ви говорили мені про якусь дивну історію, неймовірну історію. Заборонена книга, заради якої вбивство йде за вбивством; хтось знає те, що мав би знати тільки я... Небиліці, безглузді теревені. Розкажіть це всім, якщо хочете, ніхто вам не повірить. А якщо навіть якась частка цих ваших породжених буйною уявою припущень і правдива... то що ж, усе знов повертається під мою оруду і під мою відповідальність. Я подбаю про все, бо маю для цього засоби і владу. Я зле вчинив із самого початку, що

попрохав чужу людину, нехай і мудру, нехай і варту довіри, розслідувати події, які належать лише до сфери моєї відповідальності. Але ви зрозуміли, ви здогадалися, що із самого початку я вважав, що тут ідеться про порушення обігнущі чистоти, і хотів (як необережно з мого боку!), щоб хтось інший сказав мені те, що я почув на сповіді. Гарзд, ось ви мені й сказали. Я вельми вдячний за те, що ви зробили або пробували зробити. Зустріч посольств відбулася, ваша місія тут скінчилась. Гадаю, вас із нетерпінням чекають при імператорському дворі, без такої людини, як ви, важко довго обходитися. Даю вам дозвіл покинути обитель. Мабуть, нині вже пізно, я б не хотів, щоб ви їхали після заходу сонця, в дорозі небезпечно. Вирушите завтра, рано-вранці. Ні, не дякуйте мені, мені було дуже приємно, що ви побули серед нас, як брат серед братів, і дали нам нагоду проявити гостинність. Тепер ідіть з вашим новіцієм готуватись до від'їзду. Завтра на світанку я ще прийду попрощатись з вами. Дякую від щирого серця. Ясна річ, не варто далі розслідувати ці справи. Не баламутьте ще більше ченців. Можете йти».

Нас не просто відпустили, нам вказали на двері. Вільям кивнув на прощання, і ми зійшли по сходах вниз.

«Що це значить?» — спитав я. Я більш нічого не розумів.

«Спробуй сформулювати гіпотезу. Ти мав би вже навчитися, як це робиться».

«Отже, я навчився, що маю сформулювати принаймні дві гіпотези, одну протилежну до другої, і обидві неймовірні. Гарзд, тоді... — я ковтнув слину: висування гіпотез бентежило мене. — Перша гіпотеза: настоятель усе вже знав і вважав, що вам нічого не вдасться розкрити. Він доручив вам це раніше, коли загинув Адельм, але поступово зрозумів, що вся ця історія далеко заплутаніша і певним чином торкається і його, а тому не хоче, щоб ви розплутали цей клубок. Друга гіпотеза: настоятель ніколи нічого не підозрював (чого саме не підозрював — не знаю, бо не знаю і того, що зараз у вас на мислі). Але в кожному разі він, як і раніше, думав, що причиною всьому є сварка між... ченцями-содомітами... А тепер ви відкрили йому очі, він раптом зрозумів щось жахливе, згадав

якесь ім'я і точно знає, на кому лежить відповідальність за злочини. Тепер, щоб врятувати добру славу обителі, він прагне розв'язати цю справу сам, тому хоче, щоб ви поїхали геть».

«Гарна робота. Ти починаєш міркувати як належить. Так, цілком зрозуміло, що в обох випадках наш настоятель стурбований тим, як зберегти репутацію монастиря. Ким би він не був — убивцею чи майбутньою жертвою, він не хоче, щоб новини, які плямують честь цієї святої громади, дісталися по той бік гір. Можеш повбивати його ченців, але не руш честі його обителі. Ех, а щоб його... — Вільям розгнівався. — Вельможний вилупок, індик набундючений, уся знаменитість його в тім, що він хоронив Аквінця, міх роздутий, який існує лише тому, що носить каблучку завбільшки з дно склянки! Зарозумілець нікчемний, всі ви, клюнійці, гонористі, гірші від світських вельмож, най-можновладніші з можновладців!»

«Учителю...» — докірливо почав я, зачеплений за живе.

«Помовч мені, ти теж з того самого тіста. Серед вас нема посполитих, ані їхніх синів. Якщо до вас прибі'ється якийсь селянин, може, ви його й приймете, але вчора я бачив — в разі чого ви не завагаєтесь видати його світській владі. А своїх ні, своїх ви покриваєте. Виявивши провинного, Аббон годен вколошкаги його у своїй крипті зі скарбами і порозпихати його шматки по релікваріях, аби лиш честь абатства не зазнала шкоди... Дати якомусь там францисканцеві, міноритові-простолоудцеві розворушити гадючник у сім святім домі? Е-е, ні, цього Аббон ні-зашо не може дозволити. Вельми вдячний, браге Вільям, цісар потребує вас, бачите, який у мене чудовий перстень, бувайте здорові. Але змаг тут вже не так між мною і Аббоном, як між мною і цілою тією історією. Я не покину цих мурів, поки всього не знатиму. Він хоче, щоб завтра вранці я забрався геть? Гаразд, він тут хазяїн, але до завтрашнього ранку я мушу про все дізнатися. Мушу».

«Мусите? Хто ж вас тепер змушує?»

«Ніхто нас не змушує до знань, Адсо. Ми просто мусимо знати і все. Навіть ризикуючи, що розуміння наше буде хибне».

Я все ще був у полоні збентеження і приниження від Вільямових слів проти мого чину і його старших. І я спробував почасти виправдати Аббона, формулюючи третю гіпотезу, адже в мистецтві цім, як мені здавалось, я вже набув великої вправності: «Ви не розглянули третьої можливості, мосьпане, — мовив я. — За ці дні ми помітили — а нині вранці, після звірень Николи і пересудів, які ми почули в церкві, це стало цілком ясно, — що тут є група ченців-італійців, які криво дивляться на те, що один за одним бібліотекарями стають чужинці; вони звинувачують настоятеля, що той не дотримується традиції, і, наскільки я зрозумів, ховаються за плечима старого Алінарда, висуваючи його перед себе, наче штандарт, і вимагають, щоб урядування в обителі змінилося. Усе це я добре збагнув, бо ще у своєму монастирі не раз чув про подібні суперечки, натяки та інтриги. Тому абат, можливо, боїться, що ваші відкриття дадуть зброю в руки його неприятелям, і хоче залагодити все це дуже обережно...»

«Можливо. Але він однаково міх роздутий і сам накликає на себе смерть».

«То що ви думаєте про мої припущення?»

«Скажу тобі пізніше».

Ми вийшли на кружганок. Вітер ставав дедалі лютішим, світло слабшало, хоч всього лише недавно минув дев'ятий час. День хилився до заходу, і часу нам залишалось небагато. На вечірні настоятель, звісно, попередить ченців, що Вільям більше не має жодного права розпитувати їх і ходити, куди забажає.

«Вже пізно, — сказав Вільям, — а коли часу лишається обмаль, не дай Бог втратити спокій. Ми мусимо діяти так, ніби перед нами — вічність. Мені треба вирішити проблему, як проникнути у *finis Africae*, бо саме там ми знайдемо остаточну відповідь. Тоді нам треба буде врятувати ще одну людину, але я ще не знаю, кого саме. Врешті, можна очікувати, що поблизу стаєнь щось трапиться, тому ти маєш тримати їх на оці... Дивись-но, яка біганина...»

І справді, простір між Вежею і двориком заповнився жвавою метушнею. Нещодавно з абатових палат вийшов якийсь новіцій і побіг до Вежі. Тепер звідти вийшов Нікола і попрямував до опочивалень. В одному кутку той

сам гурт, який ми бачили вранці, — Пацифік, Аймар і Петро — про щось жваво розмовляв з Алінардом, немов намагаючись переконати його.

Тоді, схоже, вони щось вирішили. Підтримуючи Алінарда, який ще далі вагався, Аймар попрямував разом з ним до апартаментів абата. Вони саме заходили, коли з опочивальні вийшов Никола, ведучи туди ж Хорхе. Він побачив, як ті двоє входять, шепнув щось Хорхе до вуха, старий похитав головою і вони далі попрямували до капітули.

«Абат бере становище у свої руки...» — скептично буркнув Вільям. З Вежі виходили інші ченці, покинувши скрипторій, а за ними вийшов Бенцій і пішов нам назустріч, ще більше стурбований.

«У скрипторії зам'яття, — мовив він, — ніхто не працює, всі лиш жваво перемовляються... Що діється?»

«А діється те, що всі ті, хто до нинішнього ранку викликав підозри, вже загинули. До вчорашнього дня всі остерегались Беренгарія, підступного і хтивого дурня, тоді келаря, підозрюваного у ересі, а врешті Малахії, такого осоружного усім... Тепер вони вже не знають, кого остерегатися і мусять будь-що знайти ворога або ж офірного козла. І кожен підозрює іншого, дехто боїться, як ось ти, інші вирішили зробити так, щоб інші їх боялися. Усі ви надто збуджені. Адсо, поглядай час від часу на стайні. А я піду перепочину».

Це б мало мене здивувати: іти відпочивати, коли в нас лишалося всього лиш кілька годин, не виглядало мудрим рішенням. Але я вже добре знав свого навчителя. Що більше відпочивало його тіло, то більше працював розум.

Шостого дня

МІЖ ВЕЧІРНЕЮ І ПОВЕЧЕР'ЯМ,

де коротко оповідається про довгі години розгубленості

Мені складно відтворити те, що сталося за наступні години, між вечірнею і повечер'ям.

Вільяма не було. Я тинявся навколо стаєнь, але нічого незвичайного не помічав. Конюхи заводили у стійла

коней, неспокійних через вітер, але, крім цього, всюди панував спокій.

Я ввійшов у церкву. Усі були вже на своїх місцях, але настоятель помітив відсутність Хорхе. Жестом він звелів відкласти початок служби. Гукнув Бенція, щоб той пішов по нього. Бенція не було. Хтось зауважив, що він, мабуть, готує скрипторій до зачинення. Абат роздратовано сказав, що Бенцій нічого не може зачиняти, бо не знає правил. Зі свого місця підвівся Аймар з Александрії: «Якщо ваша превелебність дозволить, я піду за ним...»

«Тебе ніхто нічого не просив», — різко сказав абат, й Аймар повернувся на своє місце, не забувши кинути на Пацифіка з Тіволі якийсь незрозумілий погляд. Настоятель гукнув Ніколу, але його теж не було. Йому нагадали, що він готує все для вечері, і по абатовому лиці промайнула тінь досади, немов йому не хотілося показувати перед усіма своє збурження.

«Я хочу бачити Хорхе тут, — вигукнув він, — знайдіть його! Іди ти», — наказав він наставникові новіціїв.

Ще хтось звернув його увагу на те, що Алінарда теж нема. «Знаю, — мовив абат, — він занедужав». Я стояв неподалік од Петра з Сант'Альбана і почув, як він сказав своєму сусідові, Гунцові Ноланцю, говіркою середньої Італії, яку я почасти розумів: «Ще б пак. Вийшовши нині після бесіди з абатом, бідолаха старий весь аж трусився. Аббон поводить себе, наче Вавилонська блудниця!»

Новіції не знали, що коїться, одначе своєю хлоп'ячою вразливістю відчували — як відчував і я — напругу, яка панувала на хорах. Проминуло кілька довгих хвилин мовчанки і замішання. Абат звелів проспівати кілька навмання вибраних ним псалмів, яких устав не передбачав для вечірні. Усі перезирнулися, а тоді почали тихо молитися. Повернувся наставник новіціїв, а з ним — Бенцій, який зайняв своє місце, похиливши голову. Хорхе в скрипторії не було, не було його й у його келії. Абат наказав починати службу.

* * *

Під кінець, ще поки всі зійшли на вечерю, я пішов покликати Вільяма. Він, одягнений, нерухомо лежав на

своєму ложі. Сказав, що він не думав, що вже так пізно. Я коротко розповів йому про все, що сталося. Він кивнув.

При дверях трапезної ми побачили Ніколу, який кілька годин тому супроводжував Хорхе. Вільям спитав його, чи старий ввійшов до настоятеля відразу. Никола сказав, що йому довелося довго чекати біля дверей, бо в залі були Алінард і Аймар з Александрії. Увійшовши, Хорхе залишався там якийсь час, а Никола чекав на нього. Коли Хорхе вийшов, то звелів провести себе до церкви, яка за годину до вечірні була ще порожня.

Абат помітив, що ми говоримо з келарем. «Брате Вільям, — несхвально сказав він, — ви далі розпитуєте?» І подав Вільямові знак сісти, як звикле, за його стіл. Бенедиктинська гостинність священна.

Вечеря минала похмуро, у ще більшій тиші, ніж звичайно. Настоятель їв неохоче, пригнічений важкими думками. Наприкінці сказав ченцям, щоб вони поспішили на повечер'я.

Алінарда і Хорхе далі не було. Ченці, шепочучись, показували один одному на порожнє місце сліпця. Наприкінці обряду настоятель запропонував усім відмовити окрему молитву за Хорхе з Бургоса. Неясно було, чи він мав на увазі молитву за тілесне здоров'я чи за вічне спасіння. Усі зрозуміли, що на громаду ось-ось впаде нове нещастя. Відтак абат наказав, щоб усі з іще більшим поспіхом, ніж звикле, розійшлися на спочинок. І наказав, щоб ніхто — і він наголосив на слові «ніхто» — не виходив з опочивалень. Настрахані новіції вийшли першими, спустивши каптури на обличчя, похиливши голови, не обмінюючись звичними жартами, штурханцями, посмішечками, не підставляючи один одному ногу, як вони звикли пустувати (адже новіцій, хоч і майбутній чернець, все ще хлопчисько, і мало допомагають докори наставника, який нічого не може вдіяти з тим, що вони, з огляду на їх юний вік, часто-густо поводять себе як хлопчачки).

Коли старші монахи вийшли, я крадькома прилаштувався за гуртком, який в моїх очах вже утвердився як гурток «італійців». Пацифік шепотів до Аймара: «Гадасеш, Аббон й справді не знає, де Хорхе?» Аймар відповів: «Може, й знає. А може, знає й те, що звідти, де той є зараз, він ні-

коли більше не повернеться. Може, старий забагато хоче і Аббон втратив до нього терпець...»

Коли ми з Вільямом вирушили, про людське око, у бік притулку для прочан, ми помітили, як настоятель входить у Вежу через ще відчинені двері трапезної. Вільям вирішив зачекати трохи, а коли поблизу не стало видно нікого, подав знак, щоб я йшов за ним. Ми швидко перетнули порожній двір і увійшли в церкву.

Шостого дня ПІСЛЯ ПОВЕЧЕР'Я,

*де Вільям сливе випадково відкриває таємницю,
як увійти у finis Africae*

Ми зачайлися, немов два головорізи, за колоною біля входу, звідки видно було каплицю з черепами.

«Аббон пішов замкнути Вежу, — сказав Вільям. — Замкнувши ворота зсередини на засув, він зможе вийти тільки через оссарій».

«А тоді?»

«А тоді побачимо, що він зробить».

Ми так і не дізналися, що він би зробив. Минула година, а він все не виходив. Він пішов у finis Africae, сказав я. Можливо, відповів Вільям. Налаштований формулювати кілька гіпотез, я додав: може, він знову вийшов через трапезну і пішов шукати Хорхе. А Вільям мені: і це теж може бути. Може, Хорхе вже мертвий, далі припускав я. А може, він у Вежі і саме спроваджує на той світ настоятеля. Може, вони обоє деінде, і хтось інший зачався там на них. Чого хочуть «італійці»? І чому Бенцій був такий наляканий? А може, то була лишень машкара, яку він начепив на себе, щоб обманути нас? Навіщо він затримався у скрипторії після вечірні, якщо не знав ні як замкнути двері, ні як вийти? Може, він хотів спробувати пробратися в лабіринт?

«Забагато вселяких “може”, — відповів Вільям. — Але з усіх тих “може бути” лише щось одне є або було. Зреш-

тою, божественне милосердя дарувало нам лиш одну безсумнівно певну річ».

«Яку?» — спитав я, повний надії.

«Що брат Вільям Баскервільський, якому вже здається, що він усе зрозумів, не знає, як увійти у *finis Africae*. Ходімо до стайні, Адсо, до стайні».

«А якщо нас там застане настоятель?»

«Удамо із себе привидів».

Це не здалося мені наймудрішим рішенням, але я промовчав. Вільям починав нервуватися. Ми вийшли через північні двері і перейшли через цвинтар, а тимчасом вітер потужно свистів, і я молив Господа, щоб нам не зустрілася якась пара привидів, бо тієї ночі в обителі страчених душ не бракувало. Ми дійшли до стаєнь і почули, як коні стають дедалі неспокійніші, відчуваючи лютування стихій. Головні ворота стайні мали на висоті людських грудей широку металеву решітку, крізь яку можна було бачити те, що всередині. У темряві ми побачили обриси коней, я впізнав Гнідого, бо він стояв одразу ліворуч. Третій у ряду кінь, праворуч од нього, підвів голову, відчувши нашу присутність, і заіржав. Я усміхнувся і сказав: «*Tertius equi*».

«Що?» — спитав Вільям.

«Нічого, я згадав собі бідолаху Сальватора. Він хотів звершити хтозна які чари над цим конем, і своєю латиною називав його *tertius equi*. А *tertius equi* — це буде *u*».

«Кажеш, *u*?» — спитав Вільям, який не вельми уважно прислухався до мого базікання.

«Авжеж, бо ж “*tertius equi*” означає не третього коня, а третю літеру коня, а третьою літерою слова “*equus*” буде *u*. Але все це дурниці...»

Вільям глянув на мене, і навіть в темряві я побачив, що лице його аж змінилося: «Хай Бог благословить тебе, Адсо! — сказав він. — Звичайно ж, *suppositio materialis*¹: сказане слід розуміти *de dicto*, а не *de re*²... Який же я дурень! — Він сильно вдарив себе по чолі долонею, аж почувся ляскіт, і гадаю, він таки зробив собі боляче. —

¹ Матеріальна підміна (*лат.*).

² Як сказане... як суще (*лат.*).

Хлопче, це вже вдруге за сьогодні твоїми вустами глаголить мудрість, спочатку вві сні, а тепер і вочевидь! Біжи, мерщій біжи до своєї келії і візьми каганець, ба навіть обидва каганці, які ми приберегли. Дивись, щоб ніхто тебе не помітив, і відразу приходить до церкви! Не питай нічого, біжи!»

Я побіг, нічого не питаючи. Каганці були під моїм сінником, повні оливи, бо я задалегідь подбав про це. У рясі я мав кресало. Притискаючи обидва цінні знаряддя до грудей, я побіг до церкви.

Вільям стояв біля триніжка і перечитував пергамен з нотатками Венанція.

«Адсо, — сказав він мені, — “primum et septimum de quatuor” означає не першого і сьомого з чотирьох, а першу і сьому літеру слова “quatuor”!» Я далі не розумів, відтак мене осінило: «Super thronos viginti quatuor! Напис! Біблійний стих! Слова, закарбовані над дзеркалом!»

«Мерщій! — сказав Вільям, — може, ми ще встигнемо врятувати одне життя!»

«Чиє життя?» — спитав я, а він уже вовтузився з черепами і відкривав прохід до оссарію.

«Того, хто цього не заслуговує», — відповів він. Ми були вже у підземному проході і, засвітивши каганці, прямували до дверей, які вели до кухні.

Я вже казав, що там треба було штовхнути дерев'яні двері, щоб опинитися в кухні позаду печі, перед гвинтовими сходами, які вели до скрипторію. І якраз коли ми штовхали двері, ліворуч у стіні почувся глухий шум. Він долинав зі стіни поряд з дверима, де закінчувалися ніші з черепами та кістками. В цім місці замість останньої ніші була глуха стіна з великих квадратних кам'яних блоків, а посередині — стара плита з вирізаними на ній побляклими монограмами. Удари долинали, схоже, з-за цієї плити, або ж з-понад неї, почасти з-за стіни, а почасти майже у нас над головою.

Якби щось подібне трапилось першої ночі, я б одразу подумав на мертвих монахів. Але тепер я був уже готовий очікувати куди гіршого від монахів живих. «Хто це може бути?» — спитав я.

Вільям одчинив двері й ступив до печі. Удари чулися й у стіні вздовж гвинтових сходів, немов когось ув'язнено в мурі, себто у відтинку стіни (воістину товстелезної) між внутрішньою стіною кухні і зовнішнім муром південної башти.

«Там всередині когось замкнули, — сказав Вільям. — Я завжди замислювався, чи у цій Вежі, де так багато всіляких проходів, нема часом іншого входу до *finis Africae*. Видно, що таки є; в оссарії перед входом до кухні є отвір у стіні, його треба відкрити, і по схованих в мурі сходах, рівнобіжних з цими, можна потрапити прямо у замуровану кімнату».

«Але хто там всередині?»

«Той другий. Один зараз у *finis Africae*, а другий пробував дістатися до першого, але той перший, мабуть, заблокував механізм, який відмикає обидва входи. І так гість потрапив у пастку. І він, мабуть, дуже занепокоєний, бо, гадаю, у той вузький прохід потрапляє мало повітря».

«Хто ж він? Врятуймо його!»

«Хто він, це ми невдовзі побачимо. А щодо порятунку, то це можна зробити, лише розблокувавши механізм зверху, бо з цього боку ми не знаємо секрету. А отже, піднімаймося хутчіш».

Так ми й зробили — піднялися у скрипторій, а звідти — до лабіринту, і невдовзі дісталися до південної башти. Я мусив зо два рази стримувати свій біг, бо вітер, який того вечора проникав крізь щілини, спричиняв протяги, які пробирались у канали і зі стогоном пробігали по кімнатах, дихаючи на аркуші, розкладені на столах, і я мусив захищати полум'я рукою.

Невдовзі ми дійшли до кімнати з дзеркалом, вже готові до гри викривлених образів, яка нас чекала. Піднісши каганці, ми освітили напис над рамою: *super thronos viginti quatuor...* Таємницю було з'ясовано: слово «*quatuor*» має сім літер, треба було тиснути на *q* і на *r*. У збудженні я подумав, що зроблю це сам, і рвучко поставив каганець на стіл в центрі кімнати; жест цей був нервовий, і полум'я лизнуло опрау книги, яка там лежала.

«Обережно, дурню! — вигукнув Вільям і, дмухнувши, загасив полум'я. — Хочеш підпалити бібліотеку?»

Я вибачився і хотів було знов засвітити каганець. «Не треба, — сказав Вільям, — достатньо мого. Візьми його і посвіти мені, бо напис зависоко, і ти не досягнеш. Мерщій».

«А якщо там всередині хтось озброєний?» — спитав я, поки Вільям, майже навпомацки, шукав доленосні літери і мусив, попри свій високий зріст, піднятись навшпиньки, щоб дістати до апокаліптичного стиха.

«Світи, до дідька, і не бійся — Бог з нами!» — відповів він мені дещо нелогічно. Пальці його торкалися літери q слова «quatuor», — а я, стоячи на кілька кроків позаду, краще від нього бачив, що він робить. Я вже казав, що літери написів здавались викарбуваними або висіченими в мурі: очевидно літери слова «quatuor» були зроблені з металевих форм, за якими було вставлено і вмуровано у стіну дивовижний механізм. Бо коли Вільям натиснув на літеру q, почулося немов сухе клацання, і те ж саме сталося при натиску на літеру r. Ціла рама дзеркала немов підстрибнула, а скляна поверхня відскочила до заду. Дзеркало було дверима, які трималися на завісах з лівого боку. Вільям просунув руку в отвір, який утворився між правим краєм і стіною, і потягнув до себе. Двері зі скрипом відчинилися перед нами. Вільям протиснувся в отвір, а я прослизнув за ним, тримаючи каганець високо над головою.

Через дві години після повечер'я, наприкінці шостого дня, глупої ночі, яка народжувала сьомий день, ми проникли у *finis Africae*.

ДЕНЬ СЬОМИЙ

Сьомого дня

НІЧ,

де назва, щоб підсумувати дивовижні одкровення, про які тут мова, мала б бути така ж завдовжки, як сам розділ, а це суперечить звичаям

Ми стояли на порозі кімнати, подібної за формою до інших трьох глухих семикутних кімнат, де панував сильний запах затхлості і книг, поїдених вогкістю. Мій високо піднесений каганець освітив спершу склепіння, тоді я повів рукою долі, праворуч і ліворуч, і полум'я кинуло невиразні відблиски на далекі полиці вздовж стін. Врешті ми побачили посередині стіл, вкритий паперами, а за столом нерухомо сиділа якась постать і, схоже, чекала на нас у темряві — якщо була ще жива. Ще заки відблиск світла впав на обличчя постаті, Вільям заговорив.

«Доброї ночі, превелебний Хорхе, — мовив він. — Ти чекав нас?»

Тепер, коли ми ступили кілька кроків уперед, каганець освітив обличчя старого, який дивився на нас так, ніби й справді бачив.

«Це ти, Вільяме з Баскервіля? — спитав він. — Я чекаю на тебе нині від пополудня, коли ще до вечірні я прийшов, щоб замкнутися тут. Я знав, що ти прийдеш».

«А настоятель? — спитав Вільям. — То він нависніє там, на потайних сходах?»

Хорхе якусь мить вагався: «Він ще живий? — спитав. — Я гадав, він уже задихнувся».

«Ще заки ми почнемо нашу бесіду, — сказав Вільям, — я б хотів урятувати його. Ти можеш відчинити з цього боку».

«Ні, — стомлено мовив Хорхе, — тепер вже не могу. Механізм запускається вниз, натиском на плиту, тоді тут, нагорі, вискакує важіль, який відчиняє двері у глибині, за цією шафою, — і він вказав позад себе. — Біля шафи є колесо з противагами, яке керує механізмом звідси. Але коли я почув, як крутиться колесо — знак, що вниз ввійшов Аббон, я смикнув мотузку, яка тримає гирі, і вона обірвалася. Тепер прохід закрито з обох боків, ти не зумієш знову зв'язати мотузки цього механізму. Абатові кінець».

«Чому ти його вбив?»

«Нині він послав по мене і сказав, що завдяки тобі все зрозумів. Він лиш не знав, що саме я намагаюсь захистити, він ніколи не розумів як слід, що таке скарби бібліотеки і яке її призначення. Він попросив мене пояснити те, чого не знав. Він хотів відкрити *finis Africae* для загального доступу. Гурт італійців вимагав од нього, щоб він поклав край таємничості, яку, на їхню думку, нагнітав я з моїми попередниками. Їх трусить від жаги пізнання нових речей...»

«І ти, мабуть, пообіцяв йому, що прийдеш сюди і покінчиш з власним життям, як покінчив з життями інших, щоб врятувати честь обителі і щоб ніхто нічого не дізнався. Ти вказав йому цей шлях, щоб він міг прийти сюди пізніше і перевірити, чи ти виконав обіцянку. А сам чекав, щоб вбити його. Ти не думав, що він може ввійти через дзеркало?»

«Ні, Аббон малого зросту, сам він не дотягнувся б до напису. Я вказав йому цей шлях, якого, крім мене, більш ніхто не знає. Саме ним я приходив сюди багато років, бо

у темряві ним найпростіше йти. Досить дійти до каплиці, а тоді, орієнтуючись по кістках померлих, легко дістатися аж до кінця».

«І ти заманив його сюди, знаючи, що вб'єш його...»

«Я вже більше не міг довіряти навіть йому. Його здолав страх. Він був знаменитий тим, що у Фоссанові йому вдалося спустити тіло вниз по гвинтових сходах. Незаслужена слава. Тепер він помер, бо не зміг підняти по сходах своє тіло».

«Ти використовував його впродовж сорока років. Коли ти помітив, що спинеш і не зможеш далі тримати у своїй владі бібліотеку, ти передбачливо вжив заходів. Ти зробив так, щоб настоятелем обрали чоловіка, на якого ти міг покластися, і щоб бібліотекарем призначили спершу Роберта з Боббіо, яким ти міг крутити, як хотів, а відтак — Малахію, який потребував твоєї помочі і кроку не ступив, не порадившись з тобою. Сорок років ти був господарем цього абатства. І це зрозумів гурт італійців, про це торочив Алінард, але ніхто його не слухав, бо вважали, що він вже геть втратив глузд, правда? Але ти чекав мене, ти не зміг би заблокувати вхід через дзеркало, бо механізм вмурований у стіну. Чому ти мене чекав, звідки у тебе певність, що я прийду?» Вільям питав, але з тону його можна було зрозуміти, що він здогадується, яка буде відповідь, і очікує її як винагороду за власну кмітливість.

«З першого ж дня я зрозумів, що ти все зрозумієш. З твого голосу, з того, як ти змусив мене говорити про те, про що я не бажав говорити. Ти кмітливіший від інших, ти б однаково до цього дійшов. Адже тут досить лиш подумати й відтворити у своєму умі думки іншого. Зрештою, я чув, як ти розпитував інших ченців, і всі твої запитання були слушні. Але ти ніколи не розпитував про бібліотеку, немов уже знав усі її таємниці. Однієї ночі я прийшов до твоєї келії і постукав, але тебе не було. Ти, безперечно, був тут. З кухні зникли два каганці, я чув це від одного челядника. І врешті, коли позавчора на паперті Северин прийшов, щоб поговорити з тобою про якусь книгу, я був певен, що ти вже йдеш по моєму сліду».

«Але тобі вдалося перехопити у мене книгу. Ти пішов до Малахії, який досі нічого не розумів. Цього дурня трусило

від ревнощів, його далі невідступно переслідувала думка, буцім Адельм відібрав у нього Беренгарія, за яким він так пропадав. А насправді Беренгарію просто закортіло свіжини. Він не розумів, що до цього має Венанцій, а ти ще більшого туману йому напустив. Ти сказав, що Беренгарій мав любовний зв'язок з Северином, і як винагороду дав йому книгу, взяту з *finis Africae*. Не знаю достеменно, що ти йому сказав. Малахія, шаленіючи від ревнощів, пішов до Северина і вбив його. Але не встиг відшукати книгу, яку ти йому описав, бо надійшов келар. Так було? «Більш-менш».

«Але ти не хотів, щоб Малахія загинув. Він, мабуть, ніколи не зазірав до книжок у *finis Africae*, він довіряв тобі, корився твоїм заборонам. Він всього лиш готував увечері зілля, яке мало в разі чого відстрахати цікавих. І зілля це він брав у Северина. Тому того дня Северин й впустив Малахію в лічницю — то були його щоденні відвідини за свіжими травами, які Северин щодня готував за наказом настоятеля. Я вгадав?»

«Вгадав. Я не хотів Малахіїної смерті. Я звелів йому розшукати книгу, будь-яким коштом, і повернути її сюди, не розгортаючи. Я сказав йому, що вона має міць тисячі скорпіонів. Але вперше цей шаленець запрагнув діяти своїм розумом. Я не хотів його смерті, він був вірним виконавцем. Але не треба повторяти мені, що ти знаєш — я знаю, що ти знаєш. Не хочу підживляти твоїх гордощів, ти сам про них чудово подбаєш. Я чув, як вранці у скрипторії ти розпитував Бенція про Соена Сургіані. Ти був дуже близько до істини. Не знаю, як ти розкрив секрет дзеркала, але коли від абата я дізнався, що ти згадав про *finis Africae*, я не мав сумніву, що невдовзі ти будеш тут. Тому я й чекав на тебе. То чого ж ти хочеш?»

«Я хочу побачити, — сказав Вільям, — останній рукопис з оправленого тому, який містить один арабський рукопис, один сирійський і список або тлумачення «Вечері Кипріяна». Я хочу побачити ту книгу грецькою мовою, переписану, мабуть, арабом або іспанцем, яку ти знайшов, коли, будши помічником Павла з Ріміні, домігся, щоб тебе послали на батьківщину за найкращими рукописами Апокаліпси, які можна знайти в Леоні й Кастилії.

Ця здобич принесла тобі славу і пошану в цій обителі і дала змогу зайняти місце бібліотекаря, яке мало дістатися Алінардові, на десять років старшому від тебе. Я хочу побачити грецький рукопис, написаний на полотняному пергамені, який тоді був великою рідкістю, і його виробляли саме в Силосі, неподалік від Бургоса, твого рідного міста. Я хочу побачити книгу, яку ти, прочитавши, вивіз звідти, бо не хотів, щоб хтось інший її прочитав, і яку ти сховав тут, вживши всіх заходів обережності, і яку не знищив, бо такий чоловік, як ти, не може знищити книгу, він лиш її охороняє і дбає про те, щоб ніхто її не торкався. Я хочу бачити другу книгу “Поетики” Арістотеля, яку всі вважають загубленою або так і не написаною, і єдиний, мабуть, список якої є у твоїй опіці».

«Яким чудовим бібліотекарем ти міг би бути, Вільяме, — мовив Хорхе, і в голосі його звучав водночас захват і жаль. — Отже, ти справді знаєш все. Ходи сюди, гадаю, з твого боку стола є якийсь ослін. Сідай, ось твоя винагорода».

Вільям сів і поставив на стіл каганець, який взяв був від мене, освітивши знизу обличчя Хорхе. Старий взяв фоліант, який лежав перед ним, і передав йому. Я впізнав палітурку: то була та книга, яку я бачив у лічниці, гадаючи, що це арабський рукопис.

«То ж читай, гортай її, Вільяме, — сказав Хорхе. — Ти виграв».

Вільям глянув на фоліант, але не рушив його. Натомість вийняв зі свого габіту пару рукавиць, але не своїх, не тих, які залишають пучки пальців відкритими, а тих, які мав на руках Северин, коли його знайшли мертвим. Він повільно розгорнув потерту й крихку оправу. Я підійшов і нахилився над його плечем. Своїм напрочуд тонким слухом Хорхе почув шурхіт моїх кроків. І сказав: «Ти теж тут, хлопче? Я й тобі її покажу... потім».

Вільям швидко перегорнув перші сторінки.

«Це арабський рукопис про висловиякогось дурня, якщо вірити каталогові, — сказав він. — Про що там ідеться?»

«Ох, нісенітні байки невірних, які твердять, що дурні часто мовлять дотепні побрехеньки, які пантеличать їхніх жерців і захоплюють халіфів...»

«Другий рукопис — сирійською, але каталог каже, що це переклад єгипетської книжечки з алхімії. Звідки вона тут взялася?»

«Це єгипетський твір третього століття нашої ери. Він перегукується з наступним твором, але не такий небезпечний. Хто б там прислухався до просторікувань якогось африканського алхіміка. Він вважає, буцім світ сотворив Божий сміх... — Він підвів обличчя і проказав, даючи доказ своїй дивовижній пам'яті читача, який вже сорок років сам до себе повторяв те, що він прочитав, коли мав дар зору: — Засміявся Бог — і народилось семеро богів, які стали правувати над світом, вибухнув він сміхом — і постало світло, засміявся вдруге — постала вода, а на сьомий день його сміху з'явилася душа... Нісенітниця. Як і наступний твір, що його написав один з тих незлічимо дурнів, які бралися коментувати Вечерю... Та не вони тебе цікавлять».

Вільям й справді швидко перегорнув сторінки і дійшов до грецького тексту. Я одразу побачив, що аркуші мали іншу фактуру, м'якшу, перша сторінка була майже вирвана, частина полів поїдена, поцяткована блідими плямами, що їх час і вогкість зазвичай зоставляють на інших книжках. Вільям прочитав перші рядки, спершу грекою, тоді перекладаючи латиною, і далі читав цією мовою, щоб і я міг дізнатися, як починається ця доленосна книга.

«У першій книзі ми говорили про трагедію і про те, як вона, викликаючи співчуття і страх, веде до очищення сих пристрастей. Як ми й обіцяли, мова тепер буде про комедію (а рівно ж про сатиру і мім) і про те, як вона, даючи втіху від смішного, провадить до очищення сеї пристрасті. У книзі про душу ми вже говорили, що пристрасть ся вартує розгляду, позаяк серед усіх живих створінь лише людина вміє сміятися. Отож, ми визначимо, мімезою яких дій є комедія, а тоді розглянемо способи, якими комедія викликає сміх, а способами цими є вчинки і висловлювання. Ми покажемо, що смішне у вчинках береться з уподібнення кращого до гіршого і навпаки, з неочікуваного обману, з неможливого і з порушення законів природи, з неважливого і з непослідовного, з пониження героїв, з ужитку блазеньських і простацьких гримас, з дисгармонії, з вибору речей мало достойних. Відтак покажемо, як смішне у висловлюванні

виникає з плутання подібних слів, які позначають різні речі, і різних слів, які позначають подібні речі, з балакучості і повторень, зі словесної гри, зі здрібнених слів, з хибної вимови і варваризмів...

Вільям перекладав з натугою, шукаючи підхожих слів, раз у раз зупиняючись. Перекладаючи, він усміхався, немов бачив те, що й сподівався побачити. Він прочитав уголос першу сторінку, тоді зупинився, немов далі йому стало нецікаво, і посліхом перегорнув наступні сторінки: але через кілька сторінок відчув опір, бо вздовж верхнього краю і бокового зрізу аркуші злиплися, як це буває, коли від вільгості й цвілі папір розлазиться на клейку масу. Хорхе почув, що шелестіння аркушів затихло, і став заохочувати Вільяма.

«Ну ж бо, гортай її, гортай. Вона твоя, ти цього заслужив».

Вільям засміявся, і схоже було, що його це забавляє: «Значить, це неправда, що ти вважаєш мене таким кмітливим, Хорхе! Ти цього не бачиш, але я маю на руках рукавиці. Сковані ними, мої пальці не можуть відділити сторінки одна від одної. Я б мусив робити це голими руками, послинивши палець — як це я робив нині вранці, читаючи щось у скрипторії, коли раптом і ця таємниця переді мною розкрилася, — і мусив би гортати сторінки доти, доки достатня кількість отрути не потрапила б мені у рот. Я маю на увазі ту отруту, яку ти якось, багато років тому, викрав з Севериної робітні; можливо, ти вже тоді почав хвилюватися, бо чув, як дехто в скрипторії починав допитуватися чи то про *finis Africae*, чи то про втрачену книгу Арістотеля, чи й про обох. Гадаю, ти довго зберігав цю пляшину, сподіваючись використати її, коли відчуєш небезпеку. І ти відчув її кілька днів тому, коли, з одного боку, Венанцій надто близько підійшов до теми цієї книги, а Беренгарій, через легковажність і марнославство, прагнучи справити враження на Адельма, виявився не таким стриманим, як ти сподівався. Тоді ти прийшов і приготував пастку. Якраз вчасно, бо через кілька ночей Венанцій пробрався сюди, викрав книгу і почав її схви-

льовано гортати з трохи не фізичною жадобою. Невдовзі йому стало зле, і він побіг шукати порятунку до кухні. Де й помер. Хіба не так було?»

«Так, говори далі».

«Далі все просто. Беренгарій знаходить в кухні тіло Венанція, лякається, що буде розслідування, бо Венанцій опинився вночі у Вежі фактично внаслідок того, що Беренгарій розкрив таємницю Адельмові. Він не знає, що робити, ладує собі тіло на плечі і кидає в глек з кров'ю, гадаючи, що всі думатимуть, що той втопився».

«Звідки ти знаєш, що все було саме так?»

«Ти теж це знаєш — я бачив, як ти зреагував, коли у Беренгарія знайшли ганчірку зі слідами крові. Цією ганчіркою той бовдур витер собі руки після того, як кинув Венанція у кров. Але сам він теж зник, а зникнути він міг тільки разом з книгою, яка його теж зацікавила. І ти очікував, що його десь знайдуть, але не закривавленого, а отруєного. З рештою все зрозуміло. Северин знаходить книгу, бо Беренгарій спершу пішов з нею в лічницю, щоб прочитати її, сховавшись од нескромних очей. Ти під'юджуєш Малахію, він вбиває Северина і гине, коли повертається сюди, щоб з'ясувати, що ж то за заборонені речі криє в собі предмет, який зробив з нього вбивцю. Ось ми й пояснили всіх мерців... Що за дурень...»

«Хто?»

«Я. Одна фраза Алінарда схилила мене до думки, що ця низка лиходійств наслідує ритм семи апокаліптичних сурем. Град і смерть Адельма, а то було самогубство. Кров і смерть Венанція, а то був чудернацький помисел Беренгарія; вода і смерть самого Бернгарія, але так трапилось випадково; третина неба і смерть Северина, а насправді Малахія завдав удару армілярною сферою, бо то було єдине, що трапилось під руку. Врешті, скорпіони і смерть Малахії... Чому ти сказав йому, що книга ця має міль тисячі скорпіонів?»

«Через тебе. Алінард виклав мені цю свою теорію, а згодом я почув від когось, що й ти вважаєш її переконливою... Тоді я зрозумів, що за всіма цими смертями стоїть Божий замисел і моєї вини в них немає. От я й заявив

Малахії, що якщо він дасть волю цікавості, то загине згідно з цим самим Божим замислом, як власне і сталося».

«Он воно що... Глумачачи вчинки провинного, я вимудрував хибну схему, а провинний до неї достосувався. Але саме ця хибна схема навела мене на твій слід. У наші часи всі одержимі книгою Йоана, але мені здалося, що тебе вона особливо хвилює, і на цю думку мене наштовхнули не так твої пророкування про Антихриста, як те, що ти родом з країни, яка дала нам найчудовіші списки Апокаліпси. Якось я почув від когось, що найкращі списки цієї книги здобув для бібліотеки ти. Потім я почув марення Алінарда про його таємничого ворога, який колись їздив у Силос за книгами (мене заінтригували його слова, що той ворог завчасу пішов у царство темряви: тоді я подумав, що він хоче сказати, що той помер молодим, а натомість він натякав на твою сліпоту). Силос розташований неподалік від Бургоса, і нині вранці в каталозі я знайшов запис про цілу низку надходжень, саме тоді, коли ти став або ось-ось мав стати на місце Павла з Ріміні, і всі вони стосувалися іспанських Апокаліпс. Серед цих надходжень була й ця книга. Але я не міг мати певності щодо моєї реконструкції подій, аж поки не дізнався, що вкрадена книга була написана на полотняному пергамені. Тоді я згадав про Силос і дістав остаточну певність. Звичайно, в міру того, як формувалося припущення про цю книгу і її отруйну силу, апокаліптична версія розпадалася, але я ніяк не міг збагнути, чому і книга, і послідовність сурем ведуть до тебе. Утім, саме розвиваючи апокаліптичну версію, я згадав про тебе і про твої слова про сміх, а це спонукало мене докладніше розібратися з книгою. Тим паче, що нині ввечері, вже майже відкинувши апокаліптичну схему, я все ж вирішив простежити за стайнями, де очікувався звук шостої сурми, і саме біля стаєнь Адсо суто випадково підказав мені ключ, як увійти у *finis Africae*».

«Я тебе не розумію, — мовив Хорхе. — Ти спишна пояснюєш мені, як твої міркування привели тебе до мене, а потім виявляється, що ці міркування були хибними. Що ти хочеш мені цим сказати?»

«Тобі нічого. Мене це дещо спантеличило, ось і все. Але байдуже. Важливо, що я тут».

«Господь сурмив у сім сурем. І ти, нехай навіть помиляючись, почув невиразне відлуння того звуку».

«Ти вже говорив це у проповіді вчора ввечері. Ти з усіх сил переконуєш себе, що за всім цим лежить Божий замісел, щоб приховати від себе самого те, що ти — вбивця».

«Я нікого не вбивав. Кожен потрапив у пастку, приготувану йому долею, через свої гріхи. Я був лише знаряддям».

«Вчора ти сказав, що Юда теж був знаряддям. А все ж його було проклято».

«Я пристаю на ризик прокляття. Господь відпустить мені, бо знає, що я діяв заради Його слави. Моєю повинністю було захистити бібліотеку».

«Ще кілька хвилин тому ти був готовий вбити й мене, і цього хлопця...»

«Ти кмітливіший, але не кращий від інших».

«То що ж тепер буде, коли я розкрив твій обман?»

«Хто знає, — відповів Хорхе. — Мені не залежить на твоїй смерті. Може, я зумію переконати тебе. Та скажи мені, як ти здогадався, що йдеться про другу книгу Арістотеля?»

«Того, що ти гримів анатемами проти сміху, мені, звісно, було б замало, як і того, що я почув про бесіду, яку ти мав з іншими. Мені допомогли нотатки, що їх залишив Венанцій. Спершу я не розумів, що вони означають. Але там згадувалося про безсоромний камінь, який котиться рівниною, про цикади, які співатимуть із землі, про шанігідні смоківниці. Я вже десь читав щось подібне: і за ці дні я це з'ясував. Ці приклади Арістотель наводив ще у першій книзі “Поетики” та в “Риториці” Відтак я згадав, що Ісидор з Севільї говорить про комедію, що вона повідає про *stupra virginum et amores meretricum*¹... Поступово в моїй голові вималювалася ця друга книга, такою, якою вона мала б бути. Я можу переповісти її тобі майже всю, не читаючи сторінок, якими ти хотів огруїти мене. Комедія зароджується в комаї, себто у поселеннях селян, як жартівливий обряд після трапези або свята. Вона не повідає про мужів знаменитих і могутніх, а про істот мізерних

¹ Про безчестя дівиць і любовні походеньки повій (лат.).

і смішних, та не лихих, і не закінчується смертю головних героїв. Вона досягає ефекту смішного, показуючи вади і хиби звичайних людей. У бажанні сміятися Арістотель вбачає добру силу, яка може мати також пізнавальне значення. Адже вона промовляє дотепними загадками і неочікуваними метафорами, а ще показує речі іншими, ніж вони є, і цим нібито дурить нас, а насправді примушує придивитись краще і сказати: он як воно насправді було, а я й не знав. Вона несе істину, зображаючи людей і світ гіршими, ніж вони є і ніж ми про них думаємо! — в кожному разі гіршими, ніж нам їх показують героїчні поеми, трагедії, життя святих. Так там написано?»

«Великою мірою так. Ти відтворив її, читаючи інші книги?»

«Над багатьма з них працював Венанцій. Гадаю, Венанцій уже давно шукав цю книгу. Він, мабуть, знайшов у каталозі ті самі вказівки, які знайшов згодом я, і переконався, що то саме та книга, яку він шукав. Та він не знав, як увійти у *finis Africae*. Почувши, як Беренгарій говорить про неї з Адельмом, він кинувся на пошуки, немов собака на заячий слід».

«Так воно й було, я відразу це зрозумів. Я зрозумів, що надійшла хвилина, коли мені доведеться захищати бібліотеку зубами...»

«І ти намастив книгу маззю. Тобі, мабуть, важко було... у темряві».

«Руки мої тепер бачать краще, ніж твої очі. Я взяв у Северина ще й пензель. І теж надяг рукавиці. То була непогана думка, правда? Ти чимало труду доклав, щоб дійти до цього...»

«Так. Я спершу мав на думці складніший пристрій, якусь отруєну шпичку абощо. Мушу сказати, розв'язання твоє було вірцевим, жертва отруювала сама себе. І що похадливіше вона читала книгу, то швидше помирала...»

Я збагнув — і дрож пробіг мені по тілі, — що в ту мить, зчепившись у смертельній сутичці, вони обидва захоплювались один одним, немов кожен діяв лише для того, щоб заслужити похвалу другого. Мій мозок пронизала думка, що всі ті хитромудрощі, якими Беренгарій намагався

звести Адельма, всі ті прості й природні жести, якими дівчина збудила у мені пристрасть і жадання, були нічим порівняно з цими скаженими хитрощами і майстерністю, спрямованими на завоювання іншого, які я бачив зараз. Цей акт спокушання розгортався тепер перед моїми очима, але тривав усі ці сім днів, коли кожен зі співбесідників немов призначав іншому таємні побачення, і кожен з них потай сподівався на схвалення іншого, якого він боявся і ненавидів.

«Тепер скажи мені, — говорив Вільям, — навіщо? Чому ти оберігав цю книгу більше, ніж інші? Чому, ховаючи від людського ока чорнокнижницькі трактати, твори, які, можливо, хулили ім'я Боже, ти все ж не посунувся до злочину, а заради цих сторінок занাপастив своїх братів і самого себе? Про комедію мовить сила-силенна інших книжок, і ще чимало книг містять похвалу сміхові. Чому саме ця книга вселяла у тебе такий страх?»

«Бо її написав Філософ. Кожен твір сього чоловіка зруйнував частину тієї мудрості, яку християнство нагромаджувало століттями. Отці церкви сказали про всемогуття Слова все, що треба знати, та варто було Боецієві прокоментувати Філософа, і божественну таїну Слова було зведено до рукотворної пародії, збудованої на категоріях та силогізмах. Книга Буття каже про будову вселенної все, що треба знати, та варто було знайтись книгам Філософа про фізику, і космос було переосмислено як нечулу і слизьку матерію, а араб Аверроес мало не переконав усіх у вічності світу. Ми все знали про Божі імена, а той домініканець, якого хоронив Аббон — піддавшись спокусі Філософа, — перейменував їх, ідучи стежками гордині природного розуму. І космос, який, за словами Ареопагіта, кожному, хто вміє дивитися увись, являється як світляний водоспад взірцевої першопричини, зробився сховиськом матеріальних прикмет, які слугують основою для називання якоїсь абстрактної причини. Раніше ми споглядали небеса, а грязь матерії удостоювали хіба що несхвальним поглядом, а тепер споглядаємо землю і віримо у небеса лише на основі земних свідчень. Кожне слово Філософа, на яке тепер вже присягають навіть святі

і пани, перекручує образ світу. Та перекрутити образ Бога йому не вдалося. Якщо ця книга стане... якби вона стала предметом відкритої інтерпретації, ми б переступили останню межу».

«Але що ж тебе так настрахало у цій бесіді про сміх? Не можна ж знищити сміх, знищивши цю книгу».

«Звісно ж ні. Сміх — се недолугість, зіпсуття, недосконалість нашої плоті. Се розвага для селянина, попуск для пияка. Церква у своїй мудрості дозволяє веселитися під час празника, карнавалу чи ярмарку, адже се немов денна полюція, яка відводить зайві гумори і стримує від інших жадань та потягів... Але все ж сміх застається річчю нікчемною, потіхою для посполитих, профанною тайною для простолюду. Апостол теж казав — ліпше одружитися, ніж розпалюватися¹. Аніж бунтувати проти зарядженого Богом ладу, ліпше смійтеся і тіштеся своїми неподобними пародіями на сей лад, наприкінці трапези, випорожнивши глеки й бутлі. Обирайте собі царя дурнів, насолоджуйтеся літургіями осла і борова, розігруйте свої сатурналії, ставайте догори ногами... Але тут, тут... — Хорхе постукав пальцем по столі, біля книги, яку Вільям тримав перед собою, — тут функцію сміху вивернено навспак, його піднесено до гідності мистецтва, йому відчинено браму у світ мудреців, зроблено предметом філософії, темою підступного богослов'я... Ти бачив учора, як посполиті вимудровують і втілюють у життя наймерзенніші ересі, відрікаючись і від Божих законів, і від законів природи. Та церква може стерпіти ересь посполитих, які самі виносять собі вирок, бо їх занапащає власне невігластво. Простацьке шаленство Дольчина і йому подібних ніколи не поставить під загрозу божественний устрій. Вони проповідуватимуть насильство і від насильства загинуть, не залишивши сліду, їхня ересь сама вичерпає свої сили, як вичерпує свої сили карнавал, і байдуже, якщо під час святкування на короткий час на землю зійде епіфанія світу навиворіт. Аби лиш порух не стався замислом, а посполите слово не знайшло собі відповідника у латині. Сміх визволяє поспо-

¹1 Кор 7, 9.

литого від страху перед дияволом, бо на празнику дурнів диявол теж постає убогим і дурним, а отже негрізним. І книга ся навчає, що мудрість полягає у звільненні від страху перед дияволом. Сміючись і захлинаючись вином, селяк почуває себе паном, бо він обернув навпаки свої стосунки з сильними; а книга ся пропонує вченим всілякі хитромудрі виверти і надає їм авторитетності, і цим узаконює цей переверот у стосунках. Тоді інстинктивний порух посполитих, який ще далі, на щастя, належить до чинностей черева, перейде у ранг чинностей розуму. Те, що сміх властивий людині, є знаком обмеженості нашого грішного стану. А скільки звироднілих умів, як-от твій, почерпнуть з цієї книги той остаточний силогізм, згідно з яким сміх — мета людини! Сміх дає змогу простолюдцеві забути на якийсь час про страх. А закон примушує підкорятися собі саме через страх, і правдивим ім'ям його є острах Божий. І книга ся може викресати диявольську іскру, яка запалить в цілому світі нову пожежу — і сміх постане як нове, незнане навіть Прометееві мистецтво, яке допомагає знищити страх. У хвилину сміху посполитий не думає про смерть; та коли мить розваги промине, літургія знов повертає його до страху смерті, як велить Божий замисел. А книга ся спроможна породити нове, нищівне прагнення знищити смерть, звільнившись од страху. Чим же станемо ми, грішні створіння, не маючи страху, який є, мабуть, найрозсудливішим і найласкавішим з Божих дарів? Століттями учителі й отці церкви краплями виділяли пахучі есенції священного знання, щоб думкою про вишне відкупити убогість і спокусу, що ідуть від низового. А книга ся, виправдовуючи комедію, сатиру і мім як чудотворний лік, здатний очистити пристрасті через зображення вад, пороку і слабкостей, штовхне лжемудреців до диявольського перекручення: спроби відкупити вишне через прийняття низового. Вона породить думку, що людині вільно прагнути на землі того добробуту, який є хіба лиш у країні Кокань, — саме на це натякав твій Бекон, говорячи про природну магію. Але цього ми не повинні і не можемо мати. Поглянь на тих молодих ченців, які ганьблять себе, читаючи сю блазенську пародію, Соена

Сургіані. Яке диявольське перекручення Священного писання! Але читаючи її, вони усвідомлюють, що чинять зле. А от коли нікчемні ці ігри розпусної уяви виправдає слово Філософа — о, тоді все несуттєве з периферії заповнить центр, а від самого центру не лишиться й сліду. Народ Божий перетвориться на зібрання почвар, що їх вивергли безодні незнанної землі, окраїни знаної землі стануть ядром християнської імперії, арімаспи возсядуть на Петрів престол, блемії заволодіють монастирями, а череваті карлики з величезними головами дістануть у свою опіку бібліотеку! Слуги диктуватимуть закони, а нам (та й тобі також) доведеться їм коритися, бо іншого закону не буде. Один грецький філософ сказав (і твій Арістотель цитує тут цього свого спільника як нечестивий *авторитет*), що поважність супротивника слід розбивати сміхом, а супроти сміху виставити поважність. Наші предки зробили обачний вибір: якщо сміх — розвага посполитих, ці вольнощі їхні слід тримати у віжках, придушувати і застрашувати суворістю. А посполиті не мають зброї, яка б вигостила їхній сміх і зробила його зняряддям проти серйозності пастирів, які мають провадити їх до вічного життя, звільняючи від спокус черева і статі, від усіх їхніх брудних пожадань. Та якщо раптом хтось, озброївшись словами Філософа, а отже висловлюючись як філософ, піднесе мистецтво сміху до гідності витонченої зброї, якщо риторіку переконування замінить риторика висміювання, якщо топіку терплячого і живодайного снування образів відкуплення замінить топіка нестримного розвінчання і повалення усіх щонайсвятіших і щонайшанованіших образів — о, той день зітре з лиця землі й тебе, Вільяме, разом з твоєю мудрістю!»

«Чому ж? Я боротимусь, виставивши свою кмітливість проти кмітливості іншого. То був би кращий світ, ніж той, в якому вогонь і розжарене залізо Бернарда Гі приборкує вогонь і розжарене залізо Дольчина».

«Ти й сам вже тоді впадеш у сіті диявола. Воюватимеш по інший бік бойовища Армагеддону, на якому відбудеться остаточна пря. Але до того дня Церква зуміє знову встановити свої правила бою. Ми не боїмось блюзнірства,

бо навіть в хулі Бога впізнаємо невиразний образ гніву Єгови, який проклинає збунтованих ангелів. Ми не боїмося насильства тих, хто вбиває пастирів в ім'я якоїсь вигаданої обнови, бо воно є насильством правителів, які намагались знищити народ Ізраїля. Ми не боїмося суворості донатиста, самогубчого шаленства циркумцеліона, ласолюбства богомила, гордовитої чистоти альбігойця, жаги крові флагелланта, зловісного шаленства брата вільного духу: ми всіх їх знаємо, і знаємо коріння їхніх переступів, яке є водночас корінням нашої святості. Ми їх не боїмося, а насамперед ми знаємо, як їх знищити, а найкраще — як дозволити їм самим знищити себе, вперто возносячи до зеніту їхню волю до смерті, народжену в найглибших безоднях їхнього надіру. Ба більше — я б навіть сказав, що вони нам конче потрібні, бо сумірні з Божим планом, бо гріх їхній заохочує нашу чесноту, їхнє блюзнірство спонукує нас співати хвалу, безладне їхнє покаяння злагоджує нашу жертовність, нечестивість їхня додає сьйва нашій побожності — так як потрібен був князь темряви, його бунт і розпач, щоб краще заяснила пишнотою слава Божа, первень і ціль всілякої надії. Але якщо колись мистецтво висміювання, переставши бути плебейською витівкою, постане як подвиг мудреця, довірений незнищенному свідоцтву Письма, коли його приймуть не як низьке, а як шляхетне й вільне; якщо колись хтось посміє сказати (і бути вислуханим): я сміюся з Воплочення... Тоді ніяка зброя не допоможе нам зупинити цю хулу, бо вона збере під свій стяг всі темні сили тілесної матерії, сокриті в пусканні вітрів і відрижці, й тоді ці вітри і відрижка претендуватимуть на право, яке належить лише духові — право віяти, куди забажає!¹»

«Лікурґ звелів звести статую на честь сміху».

«Ти вичитав це у тій книжечці Хлориція, де він намагався звільнити мимів від звинувачення у безбожності і розповідає, як лікар вилікував хворого, викликавши у нього сміх. Навіщо було лікувати його, якщо Бог зарядив, щоб його земний шлях добіг кінця?»

¹ Див. Йо 3, 8.

«Не думаю, що він зцілив його від недуги. Він навчив його сміятися з недуги».

«Від недуги не зцілюють. Її знищують».

«Разом з тілом недужого».

«Якщо треба».

«Диявол — це ти», — мовив тоді Вільям.

Хорхе, схоже, не зрозумів. Якби він був зрячий, я б сказав, що він дивиться на співрозмовника приголомшеним поглядом. «Я?» — сказав він.

«Авжеж, ти. Тебе обдурили. Диявол не є володарем матерії, диявол — це зарозумілість духу, віра без усмішки, істина, якої не торкається сумнів. Диявол похмурий, бо він знає, куди йде, а йдучи, завжди вертається туди, звідки вийшов. Ти — диявол, тому ти й живеш у темряві, як він. Якщо ти хотів переконати мене, тобі це не вдалося. Я ненавиджу тебе, Хорхе, і, якби міг, я б вивів тебе вниз, на дворище, голого, ввіткнувши тобі у зад пір'я, з розмальованим лицем, як у фігляра чи блазня, щоб увесь монастир сміявся з тебе, покинувши свій страх. Мені б хотілося намазати тебе медом, а тоді вивалити в пір'я і водити на ланцюгу по ярмарках, кажучи усім: оцей голосив вам істину і твердив, що істина має смак смерті, а ви вірили не його словам, а його похмурості. А тепер я кажу вам, що в безконечному вихорі можливостей Бог дозволяє вам уявити й такий світ, у якому цей самозваний тлумач істини є не чим іншим, як неокковирним чорним круком, що пережовує завчені колись давно слова».

«Ти гірший од диявола, мінорите, — сказав тоді Хорхе. — Ти — блазень, як і той святий, що вас породив. Ти такий самий, як твій Франциск, який *de toto corpore fecerat linguam*¹; який зі своїх проповідей робив жонглерське видовисько; який збивав з пантелику скупого, кладучи йому в долоню золоті монети; який бентежив побожність черниць, відмовляючи *Miserere*² замість проповіді; який просив милостиню по-французькому; який, взявши патику до рук, наслідував жести скрипаля, перевдягався у лахміття, щоб насміятись з обжерливих ченців, кидався

¹ З усього тіла язик зробив (*лат.*).

² Помилуй (*лат.*).

нагим на сніг, розмовляв з тваринами і травами, робив з самого тайнства Різдва ярмарковий вертеп, прикликав Віфліємського агнца, бекаючи по-овечому... Добру школу ти пройшов... Хіба не міноритом був брат Помагайбіг з Флоренції?»

«Авжеж, — усміхнувся Вільям. — Той самий, який прийшов у домініканський монастир і сказав, що не прийме поживи, поки йому не дадуть клопоту габіту брата Йоана, бо він, мовляв, хоче берегти його як реліквію, а коли дістав, що хотів, витер собі ним зад, кинув на гній і жердиною вивалював у лайні, волаючи: горенько, на поміч, браття, я згубив у нужнику реліквії святого!»

«Тебе, схоже, розважає ця історія. Може, розповіси мені історію ще одного мінорита, брата Павла Стомуха, який гепнувся якимось плазом на кригу, а його земляки стали дражнити його, і коли один спитав, чи не хотів би він мати під собою щось краще, той відповів: аякже, хотів би — твою жінку... Так ви шукаєте істину».

«Франциск учив людей дивитися на речі з іншого боку».

«Але ми прикликали вас до порядку. Ти бачив їх учора, своїх побратимів. Вони повернулись у наше лоно, вони вже не говорять, як посполиті. Посполиті не повинні говорити. Книга ся виправдовує думку, буцім мова посполитих може нести у собі якусь мудрість. Сього не можна було допустити. І я не допустив. Ти кажеш, що я диявол: це неправда. Я був рукою Божою».

«Рука Божа творить, а не приховує».

«Є межі, поза які не вільно виходити. Бог забажав, щоб на деяких аркушах було написано: *hic sunt leones*».

«Потвор теж сотворив Бог. І тебе разом з ними. І Він бажає, щоб ми говорили про все».

Хорхе простягнув тремтючі руки і присунув до себе книгу. Він тримав її розгорнутою, але догори ногами, щоб Вільям далі міг бачити її як слід. «Тоді чому, — сказав він, — чому Він допустив, щоб цей твір загубився у століттях, щоб зберігся лиш один його список, щоб список з цього списку, опинившись хтозна-де, довгі роки лежав у якогось невірного, який не знав греки, щоб потім він

покоївся, забутий, у сховищі старої бібліотеки, куди мене, а не тебе послало Провидіння, щоб знайти його, привезти сюди і далі переховувати ще багато років? Я знаю, достеменно знаю, немов це викарбувано переді мною адамантовими літерами, бачу це своїми очима, які бачать те, чого не бачиш ти; я знаю, що то була Господня воля, яку я намагався сповнити своїми вчинками. Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа».

Сьомого дня

НІЧ,

де стається екпіроза, а з причини надміру чеснот верх беруть пекельні сили

Старий замовк. Він поклав обидві долоні на книгу, немов пестячи її сторінки, немов розгладжуючи аркуші, щоб краще було читати, немов прагнучи захистити її від чийось хижих рук.

«В кожному разі все це було намарне, — сказав йому Вільям. — Тепер кінець, я тебе розкрив, знайшов книгу, а інші загинули даремно».

«Не даремно, — сказав Хорхе. — Може, їх загинуло забагато. Якщо тобі був потрібен доказ, що ця книга проклята, ти його одержав. Але їхня смерть не повинна бути даремною. А щоб вона не була даремною, достатньо буде ще однієї смерті».

Сказавши це, своїми вихудлими, майже прозорими руками він почав повільно, шматками і смугами, віддирати м'які сторінки рукопису, запихаючи клапті собі до рота і повільно жуючи, немов споживаючи гостію і прагнучи зробити її плоттю від своєї плоті.

Вільям зачаровано дивився на нього і немов не розумів, що діється. Відтак він прийшов до тями і нахилився вперед з криком: «Що ти робиш?» Хорхе усміхнувся, показуючи бліді ясна, а тим часом жовтувата піна стікала йому з безкровних уст на білий, рідкий пух на підборідді.

«Ти ж чекав звуку сьомої сурми, правда? То ж послухай, що каже її голос: Запечатай оте, що сім громів казали, і того не пиши! Візьми, і з'їж її! І гіркість учинить вона для твого живота, та в устах твоїх буде солодка, як мед¹. Бачиш? Тож я тепер запечатую те, що не мало бути сказане, і сам стаю сурмою».

І він, Хорхе, засміявся. Вперше я почув, як він сміється... Він сміявся горловим сміхом, вуста його не відображали радості, скоріше здавалось, що він плаче: «Ти цього не сподівався, Вільяме, не сподівався такого завершення, правда? Завдяки благодаті Господній цей старий знов перемагає, хіба не так?» Вільям спробував відібрати в нього книгу, але Хорхе, відчувши його порух через коливання повітря, відсахнувся назад, притискаючи лівицею фоліант до грудей, а правицею далі виривав сторінки і запихав собі до рота.

Він стояв по той бік стола, а Вільям, не годний до нього дістати, спробував різко обійти перешкоду. Але він перевернув свій ослін, зачепившись габітом, і Хорхе почув галас. Старий знов засміявся, цього разу голосніше, несподівано прудко простягнув праву руку і навпомацки схопив каганець; орієнтуючись на тепло, він знайшов полум'я, притис його рукою, не боячись болю, і полум'я згасло. Кімната запала у темряву, і ми востаннє почули сміх Хорхе, який вигукнув: «Шукайте мене, тепер я бачу краще!» Тоді він замовк і більше ми його не чули. Він рухався своєю звичною тихою ходою, завдяки якій його поява завше була несподіваною, і лиш раз по раз в різних місцях зали ми чули хрускіт роздертого паперу.

«Адсо! — гукнув Вільям, — стань на дверях, не дай йому вийти!»

Але сказав він це запізно, бо, ще раніше тремтячи від бажання кинутися на старого, лиш тільки запала темрява, я притьмом кинувся вперед, наміряючись обійти стіл з протилежного боку від того, де чулася присутність мого вчителя. Запізно я зрозумів, що так я дав змогу Хорхе дістатися до дверей, адже старий з дивовижною впевненістю вмів орієнтуватися у потемках. І справді, ми почули у себе

¹ Од 10, 4; 9.

за спиною хрускіт роздертого паперу, вже дещо приглушений, бо долинав він уже з суміжної кімнати. Водночас почули ми й інший шум — натужне, тривале скрипіння, скрегіт завісів.

«Дзеркало! — вигукнув Вільям, — він хоче замкнути нас тут!» Орієнтуючись на звуки, ми обоє кинулися до входу, я перечепився через ослін і забив собі ногу, та не звернув на це уваги, бо миттю зрозумів, що якщо Хорхе зачинить нас тут, ми ніколи не зможемо вийти: у темряві ми не зуміємо відчинити двері, не знаючи, на що і як треба натискати з цього боку.

Гадаю, Вільям рухався з таким же розпачем, що й я, бо я відчув його поруч і, діставшись до порога, ми обоє вже тиснули на задню стіну дзеркала, яка зачинялася перед нами. Ми якраз встигли, бо двері зупинилися, а невдовзі піддалися нашому натискові і знов відчинилися. Очевидно, Хорхе, відчувши, що сили нерівні, відійшов. Ми вийшли з проклятої кімнати, але вже не розуміли, куди пішов старий, бо темрява далі була повною. Раптом я згадав:

«Учителю, та ж я взяв із собою кресало!»

«То чого ж ти чекаєш, — вигукнув Вільям, — пошуйкай каганець і засвіти!» Я пірнув у темряву, назад у *finis Africae*, навпомацки шукаючи каганець. То було чудо, що я швидко його знайшов, тоді понишпорив у рясі і витяг кресало. Руки мені тремтіли і я зробив дві чи три спроби, поки мені вдалося його запалити, а тим часом Вільям нетерпеливився біля дверей: «Швидше, швидше!» — і врешті я запалив світло.

«Мерщій, — далі піднукував мене Вільям, — інакше він з'їсть цілого Арістотеля!»

«І помре!» — вигукнув я стривожено, підбігаючи до нього і разом з ним кидаючись на пошуки.

«Мені байдуже, що той нечестивець помре! — кричав Вільям, обшукуючи поглядом все навколо і безладно метушачись. — Та й те, що він уже з'їв, і так вирішило його долю. Але я хочу забрати в нього книгу!»

Тоді зупинився і вже спокійніше додав: «Стій. Таким робом ми його ніколи не знайдемо. Замрімо на мить». Ми

застигли у тиші. І не так далеко почули гамір — чиєсь тіло зачепило шафу, а відтак загуркотіли, падаючи, книжки. «Туди!» — вигукнули ми водночас.

Ми побігли в той бік, звідки чулися звуки, але тут же усвідомили, що мусимо стишити крок. Справді, поза межами *finis Africae* бібліотеку того вечора пронизували протяги, які свистіли і стогнали залежно від сили вітру назовні. Метушня, яку ми здійснювали, ще підсилила їх, і вони загрожували погасити запалений з такими зусиллями каганець. Якщо ми не могли пришвидшити ходи, добре було б якось сповільнити просування Хорхе. Та Вільям здогадався вчинити протилежне і вигукнув: «Не втечеш од нас, старий, тепер ми маєм світло!» То було мудре рішення, бо відкриття це, мабуть, кинуло Хорхе у сум'яття — він приспішив крок, ризикуючи втратити рівновагу, яку дозволяла йому утримувати ота його магічна чутливість видюшого у темряві. І справді, невдовзі ми знов почули гуркіт, а коли, йдучи за цим звуком, увійшли у залу У слова *YSPANIA*, побачили, що він упав на землю, далі тримаючи книгу в руках і пробуючи стати на ноги посеред фоліантів, що звалилися зі столу, на який він був налетів, перекинувши його. І намагаючись підвестися, він далі виривав сторінки, немовби хотів чимшвидше зжерти свою здобич.

Коли ми підбігли до нього, він вже майже був на ногах і, відчувши нашу присутність, позадкував, повернувшись до нас лицем. У червоному світлі каганця обличчя його здалося нам моторошним: риси його змінилися, нездоровий піт стікав йому по чолі і щоках, очі його, зазвичай смертельно білі, налилися кров'ю, з вуст йому виставали краї пергамену, немов у голодного звіра, який настільки набив собі пашу, що не може проковтнути їжу. Його колись достойна постать старця тепер, під тягарем страху, у полоні неминучої дії огрути, яка вже наповнювала йому жили, перекошена його розпачливою, воістину диявольською рішучістю, здавалася огидною і гротесковою; в інший час вона могла б викликати сміх, але ми теж майже втратили людську подобу і стали схожі на собак, які цькують звірину.

І, замість того щоб спокійно схопити його, ми з силою накинулись на нього, він вирвався, притис руки до грудей, захищаючи книгу, я тримав його лівою рукою, а правою намагався високо тримати каганець, але торкнувся полум'ям його обличчя, і він відчув його теплоту. Тоді у нього вирвався здушений звук, схожий на рев, з уст йому випали клапті паперу, він одірвав правицю від книги, шарпнув її до каганця, вихопив його з моїх рук і кинув уперед...

Каганець упав просто на книжки, які звалились були зі столу і тепер лежали одна на одній, порозгортавшись і збившись в купу. Олива пролилася, вогонь притьмом вхопився за тонкий пергамен, який спалахнув, немов в'язка сухих галузок. Усе це сталося сливе за одну мить, полум'я бухнуло від фоліантів, немов ті віковічні сторінки століттями прагнули згоріти і тепер ликували, втамовуючи свою древноспрагливість вселенського пожару. Вільям усвідомив, що діється, і відпустив старого — і той, відчувши свободу, відступив на кілька кроків. Вільям загаявся — ясна річ, надто довго — думаючи, чи знов хапати Хорхе чи кидатись гасити вогонь. Одна книга, старша від інших, згоріла майже миттєво, викинувши ввись язик полум'я.

Легкі подуви вітру, здатні погасити слабкий вогонь, натомість підживляли сильніше полум'я, ба навіть видували з нього блудливі іскорки.

«Мершій погаси цей вогонь! — гукнув Вільям. — Інакше тут все згорить!»

Я кинувся було до вогню, але тоді зупинився, бо не знав, що робити. Вільям підбіг мені на поміч. Витягнувши руки до пожежі, ми очима шукали чогось, чим би його загасити; мені блиснула в голові думка, я стягнув через голову свій габіт і спробував було кинути на вогнище. Та спалахи вогню, які здіймалися вже надто високо, пожерли мою рясу. Я відсмикнув попечені руки, обернувся до Вільяма і побачив, як з-за його спини знов наближається Хорхе. Жар був вже такий сильний, що він дуже добре його відчув і, достеменно зрозумівши, з якого боку вогонь, кинув у нього Арістотеля.

У пориві гніву Вільям шалено штовхнув старого, який налетів на шафу, вдарившись головою об гострий край, і

впав на землю... Але Вільям, вивергнувши, як мені почулось, страхітливе прокляття, перестав зважати на нього. Він повернувся до книжок. Але запізно. Арістотель, себто те, що залишилось од нього після того, як старий ним поживився, вже горів.

Тим часом кілька іскор полетіло в бік стіни, і вже томи з іншої шафи стали скручуватися під натиском вогню. В кімнаті палала вже не одна пожежа, а дві.

Вільям зрозумів, що ми не зможемо погасити їх голіруч, і вирішив рятувати книги книгами. Він схопив фоліант, який здався йому твердішим, краще оправленим, ніж інші, і спробував використати його як зброю, щоб задушити ворожу стихію. Але, шмагаючи зміцненою металевими скобами палітуркою по вогнищі палаючих книжок, він всього лиш здіймав нові іскри. Він спробував було затоптати їх, та домігся лиш протилежного ефекту, бо у повітря здійнялися клапті вже майже спопелілого пергамену, які ширяли, немов кажани, а повітря, сприяючи братній невагомій стихії, відносило їх далі, і вони запалювали земну матерію все інших та інших аркушів.

На нещастя, то була одна з найбезладніших зал лабіринту. З полиць звисали згорнуті сувоями рукописи, з оправ інших, вже розлізливих книжок, наче з роззявлених ротів, виставали язики висохлого роками пергамену, а на столі вже кілька днів, мабуть, лежала велика маса книг, що їх Малахія так і не поклав на місце. Ще більший гармидер спричинив тут Хорхе, тому кімната була завалена пергаменами, які тільки того й чекали, щоб перетворитись на іншу стихію.

В короткому часі все навколо палахкотіло, мов неопалима купина. Шафи теж долучилися до цього жертвоприношення і починали тріщати. Я збагнув, що цілий цей лабіринт був не що інше, як велетенське жертвне кострище, яке, давно готове, тільки й чекало на першу іскру...

«Води, треба води! — сказав Вільям, а тоді додав: — Та звідки взяти води в цьому пеклі?»

«З кухні, з кухні внизу!» — вигукнув я.

Вільям розгублено глянув на мене, обличчя його від цього шаленого сйива розчервонілося. «Так, але поки ми

зійдемо вниз і повернемося... До дідька! — вигукнув він тоді, — в кожному разі цій кімнаті кінець і сусідній, мабуть, теж. Ходімо вниз, я пошукаю води, а ти бий на сполох, тут треба багато людей!»

Ми знайшли шлях до сходів, адже пожежа освітлювала й наступні кімнати, хоч і дедалі слабше, тож останні дві кімнати ми пройшли майже навпомацки. Внизу нічне світло блідо освітлювало скрипторій, а звідти ми зійшли у трапезну. Вільям побіг до кухні, а я — до дверей трапезної, метушливо намагаючись відімкнути їх зсередини, що мені вдалося після немалих зусиль, бо хвилювання робило мене незграбним і неповоротким. Я вийшов на дворище, побіг до опочивалень, відтак зрозумів, що не зможу розбудити ченців по одному. Тут мені свінула краща думка, і я пішов до церкви, шукаючи, як потрапити на дзвіницю. Діставшись туди, я схопився за всі линви і став бити на сполох. Я шарпав з усіх сил, а линва найбільшого дзвону, ідучи вгору, тягнула й мене за собою. В бібліотеці я попик собі руки зверху, але долоні були неушкоджені, то я поранив їх, тягнучи за линви, вони почали кривавити і мені довелося відпустити дзвони.

Але я вже й так зчинив досить галасу, тому кинувся вниз і якраз побачив, як перші монахи виходять з опочивалень, а здалеку чулися голоси челядників, які починали показуватися зі своїх хатин. Я не міг пояснити до ладу, що сталося, бо не знаходив слів. Перші слова, які спливали мені на язик, були моєю рідною мовою. Скривавленою рукою я показав на вікна південного крила Вежі, з яких крізь алебастрові шибки-видніло незвичайне світіння. З сили цього світіння я зрозумів, що поки я сходив униз і бив на сполох, вогонь поширився й на інші кімнати. Усі вікна Африки й цілий фасад між нею і східною баштою тепер виблискував нерівними спалахами.

«Води, несіть води!» — кричав я.

Спершу ніхто нічого не зрозумів. Ченці настільки звикли вважати бібліотеку священним, недоступним місцем, що не могли усвідомити, що їй може загрожувати звичайна пожежа, немов якійсь селянській хижі. Перші з тих, хто підняв погляд до вікон, перехрестилися, пере-

лякано бурмочучи, і я зрозумів, що вони думають, що то якісь нові з'яви. Я схопив їх за габіти, благав прислухатись, аж поки хтось не переклав мої голосіння зрозумілою їм мовою.

То був Никола з Морімондо, який сказав: «Бібліотека горить!»

«Нарешті», — пробурмотів я, падаючи без сил на землю.

Никола проявив велику енергійність, роздав накази челядникам, підказував ченцям, які стояли навколо нього, що вони мають робити, послав когось відчинити інші двері Вежі, ще когось послав по відра та інше можливе начиння, скеровував людей до джерел і запасів води в монастирі. Чередникам наказав, щоб вони мулами і ослами підвозили воду в глиняних глеках... Якби ці розпорядження давала людина, наділена владою, їй миттю б підкорилися. Та челядники звикли діставати накази від Ремігія; переписувачі — від Малахії, і всі разом — від абата. Та, на жаль, жодного з них трьох не було. Ченці шукали очима абата, сподіваючись від нього вказівок і підбадьорення, але не знаходили, і лише я знав, що він помер, або ще вмирає в цю хвилину, наглухо замуrowаний в тісному коридорі, який саме перетворювався на палючу піч, на Фаларісового бика¹.

Никола підштовхував челядників в один бік, а якийсь інший монах з такими ж добрими намірами підштовхував в другий. Дехто з братії вже, очевидно, запанікував, а інші все ще не прочухались зі сну. До мене повернувся дар мови, і я намагався щось пояснити, але варто пам'ятати, що я був майже нагий, адже габіт свій я кинув у полум'я, і вигляд скривавленого, з почорнілим від кіптяви обличчям хлопця, непристойно безволосого на тілі й одурілого від холоду, ясна річ, не вселяв довіри.

Врешті Николі вдалося затягти кількох ченців та челядників до кухні, яку тим часом хтось відчинив. Ще хтось мав досить глузду, щоб принести смолоскипи. В кухні ми

¹ Фаларіс — тиран міста Акраганта (суч. Агрідженто, Сицилія), який правив у VI ст. до Р.Х. і славився своєю жорстокістю. Своїх ворогів, за легендою, він підсмажував у величезному розжареному мідному бичу (див.: 3 Мак 5, 12—27).

побачили великий гармидер, і я зрозумів, що то Вільям перевернув тут усе, шукаючи воду і посуд, у якому її можна носити.

Тим часом я побачив і самого Вільяма — від вигулькнув з-за дверей транезної, лице його було все в опіках, з габіту йшов дим, в руці він тримав великий горщик, і мене охопили жалощі до нього, адже в цю мить він уособлював безсилля. Я зрозумів, що навіть якщо йому вдалося винести горщик з водою по сходах уверх, не перекинувши його, навіть якщо він зробив це не один раз, це мало що дало. Я згадав історію про святого Августина, який побачив хлопчика, що намагався ложкою перенести воду з моря: той хлопчик був ангел — він хотів висміяти святого, який вважав, що зможе проникнути у таїни Божої природи. І, як той ангел, заговорив до мене й Вільям, змучено спершись об одвірок: «Це неможливо, нам ніколи не впоратись, навіть разом з усіма ченцями абатства. Бібліотеці кінець». На відміну від ангела, Вільям плакав.

Я притисся до нього, а він зірвав зі стола скатертину і спробував якось прикрити мене. Опустивши руки, ми стояли і спостерігали за тим, що діялося навколо нас.

Люди снували у безладній метушні: одні з порожніми руками піднімалися по гвинтових сходах і зіштовхувалися з іншими, які теж були піднялися з порожніми руками, з дурної цікавості, а тепер спускались у пошуках посуду. Інші, кмітливіші, відразу бралися шукати горщики і шапки, а тоді побачили, що в кухні нема достатньо води. Раптом у приміщення ввірвалося кілька мулів, везучи глеки з водою, їх привели чередники, які звантажили глеки, збираючись нести воду нагору. Та вони не знали, як піднятися у скрипторій, і згаяли трохи часу, поки хтось з переписувачів їм пояснив, а піднімаючись, вони стикалися з тими, хто вже спускався, нажаханий. Кілька глечиків тріснуло, і вода розлилася на землю, але інші таки передали нагору, з рук в руки по гвинтових сходах. Я пішов з одним із гуртів і опинився в скрипторії: з входу до бібліотеки бухав густий дим, останні з тих, хто пробував пробратися нагору в східну башту, вже верталися, кашляючи, з червоними очима, і заявляли, що більше не змога проникнути у це лекло.

Тоді я побачив Бенція. Змінившись на виду, він піднімався з нижнього поверху, несучи величезне цебро. Почувши, що кажуть ті, хто вибрався з бібліотеки, він став картати їх: «Пекло поглине вас усіх, легкодухи! — Він обернувся, немов шукаючи допомоги, і побачив мене: — Адсо, — вигукнув він, — бібліотека... бібліотека...» Відповіді він не чекав. Побіг до початку сходів і сміливо пірнув у дим. То було востаннє, що я його бачив.

Я почув тріск, який доносився зверху. Зі склепіння скрипторію падали уламки каменів разом з вапном. Замок склепіння, вирізьблений на кшталт квітки, відірвався і мало не впав мені на голову. Підлога лабіринту ось-ось мала впасти.

Я побіг униз і вийшов надвір. Кілька загарливих челядників принесли драбини і пробували передати воду через вікна верхніх поверхів. Та навіть найдовші драбини ледве досягали вікон скрипторію, і ті, хто виліз по них, не могли відчинити їх іззовні. Хотіли послати когось сказати, щоб їх відчинили зсередини, але більш ніхто не наслідовався іти нагору.

Тим часом я дивився на вікна третього поверху. Ціла бібліотека, мабуть, вже стала однією великою повитою димом жарівницею, і вогонь перебігав з кімнати до кімнати, швидко пожираючи тисячі пересушених аркушів. Вогнем світилися вже всі вікна, чорний дим виходив через дах: вогонь перекинувся на балочне перекриття покрівлі. Вежа, яка здавалась такою міцною і непорушною, виявила в ту важку хвилину свою слабкість, свої щілини, свої роз'їдені зсередини мури, тріснуті камені, які дали полум'ю змогу дістатися до дерев'яних каркасів, де тільки вони були.

Раптом кілька шибок тріснуло, немов зсередини на них тиснула якась сила, іскри вирвалися назовні, всипавши нічну темряву блудливими блискітками. Вітер, раніше сильний, тепер ослаб, і це було на нещастя, бо сильний вітер, можливо, погасив би іскри, а слабкий переносив і ще більше роздмухував їх, а разом з ними крутив у повітрі клапті пергамену, що їх внутрішній пал зробив геть тонкими. Тут почувся гуркіт: підлога лабіринту в кількох місцях

осіла, і її охоплені вогнем балки завалилися на нижній поверх, бо тепер я бачив, як язики полум'я піднімаються від скрипторію, в якому теж було немало книг і шаф, а на столах лежали окремі аркуші, готові піддатися жадобі іскор. Я почув, як від гурту переписувачів долинули крики розпачу — рвучи собі волосся на голові, вони не облишали героїчної думки піднятися нагору, щоб порятувати свої улюблені пергаменти. Але марно, бо кухня разом з трапезною стала схожа на роздоріжжя, де безладно метушаться страчені душі, де кожен плутається під ногами у всіх інших. Люди налітали одне на одного, падали, хто тримав посудину з водою, розливав її безцінний вміст, мули, що зайшли були до кухні, тепер, відчувши вогонь, забили копитами і кинулися до виходів, перекидаючи людей і своїх переляканих погоничів. Було ясно, що в будь-якому разі ця зграя селяків і побожних та мудрих, але геть безпомічних мужів, не маючи над собою керівництва, зводила нанівець навіть ту поміч, яка могла ще хоч чомусь зарадити.

* * *

Всюди на дворіщі панував великий гармидер. Але то був лиш початок трагедії. Розлітаючись з вікон і з даху, звитяжна хмара іскор, під'юджувана вітром, засипала все навколо, долітаючи до даху церкви. Хто не знає, скільки чудових соборів стали поживою для вогню! Адже дім Божий здається прекрасним і міцним, наче небесний Єрусалим, завдяки своїй кам'яній пишноті, але мури і склепіння спочивають на крихкій, хоч і подиву гідній дерев'яній структурі, і якщо кам'яна церква нагадує чудовий ліс своїми колонами, які, гілки, мов дуби, тягнуться до склепінь, то тіло її часто-густо й справді дубове — і дерев'яною є й уся її обстановка, вівтарі, хори, мальовані образи, лави, сідалища і канделябри. Так було і з монастирською церквою, чий чудовий портал так зачарував мене першого дня. Зайнялася вона дуже швидко. Ченці і всі мешканці монастиря вже зрозуміли, що боротьба іде тепер за саме виживання обителі, і всі стали ще прудкіше і ще безладніше метушитися, щоб зарадити якимось небезпеці.

Звісно, до церкви був кращий доступ, а отже її легше було захистити, ніж бібліотеку. Бібліотеку згубила її власна недоступність, таємничість, яка її огортала, ошадливість доступу до неї. Церква ж, яка по-материнському відкривала обійми кожному в час молитви, відкритою була й у час порятунку. Але води більше не було, принаймні знайти її вдалося дуже мало, криниці постачали її з природною ошадливістю і повільністю, несумірною з наглістю потреби. Усі хотіли б погасити пожежу в церкві, але ніхто більше не знав, як це зробити. Крім того, вогонь перекинувся на церкву зверху, куди важко було видертися, щоб збити полум'я або загасити його землею та ганчір'ям. А коли полум'я дісталось до нижнього ярусу, даремно вже було закидати його землею і піском, бо стеля вже валилася на рятувальників, ховаючи під собою не одного з них.

І так до криків жалю за чималими багатствами, які пропали у вогні, долучилися крики болю через опіки на обличчях, розтрощені кінцівки, тіла, що зникли під раптовим обвалом склепіння.

Вітер знову став поривистим, і його пориви ще більше розносили вогонь. Невдовзі після церкви зайнялися свинарники і стайні. Нажахані тварини зірвалися з прив'язей, вивалили ворота, розбіглися по дворищі, страхітливо іржучи, мукаючи, бекаючи, рохкаючи. Клуби іскор попадали на гриви коней, і видно було, як по дворі гасають пекельні створіння, огненні румакі, загоптуючи все на своєму бігу, який не мав ні мети, ні спочинку. Я побачив, як старого Алінарда, який розгублено блукав, не розуміючи, що діється, збив з ніг розкішний, увінчаний огнем Гнідий; старий так і лишився лежати в пилюці убогою безформною купкою. Але я не мав ні часу, ні способу йому допомогти, ані оплакувати його кінець, бо подібні сцени ставалися вже повсюди.

Охоплені полум'ям коні рознесли вогонь туди, куди ще не доніс його вітер: палали вже майстерні й оселя новіців. Юрби людей бігали від одного кінця дворища до другого, без жодної мети або з метою безглуздою. Я побачив Ніколу: голова його була поранена, одяг звисав лахміттями;

опустивши руки, він стояв навколішках на головній алеї, проклинаючи Боже прокляття. Я побачив Пацифіка з Тіволі, який, відмовившись від всякої участі у порятунку, намагався на ходу схопити забриканого мула, а коли йому це вдалося, гукнув мені, щоб я зробив те ж саме і тікав, тікав геть від цієї зловісної подоби Армагеддону.

Тоді я подумав, куди подівся Вільям, і мене охопив страх, що його могло привалити десь уламками. Після довгих пошуків я знайшов його поблизу кружганку. В руці він тримав свій дорожній мішок: коли вогонь зачепив уже й притулок для прочан, він піднявся у свою келію, щоб принаймні врятувати своє безцінне добро. Він взяв і мій мішок, з якого я витяг одягу, щоб прикрити голе тіло. Затамувавши подих, ми зупинилися, спостерігаючи, що діється навколо.

Монастир був приречений. Майже всі його будівлі різною мірою охопив вогонь. Споруди, ще не торкнуті ним, невдовзі чекала така ж доля, адже тепер вже геть усе, від природних стихій до безладних вчинків рятувальників, сприяло поширенню пожежі. Вільними від вогню були лиш незабудовані терени — город, садок перед внутрішнім двориком... Споруди вже ніяк не можна було врятувати, але облишивши думку про їх порятунок, можна було спостерігати за всім без жодної небезпеки, ставши на відкритому місці.

Ми подивились на церкву, яка тепер вже горіла повільно, адже такі великі споруди зазвичай хутко спалахують, коли займаються їх дерев'яні частини, а потім довго, годинами, ба навіть днями дотлівають. По-іншому пломеніла Вежа. Тут палахкого матеріалу було багацько, і вогонь, цілковито заволодівши скрипторієм, вже вторгся на поверх, де була кухня. Третій поверх, що його раніше впродовж століть займав лабіринт, вже був цілковито зруйнований.

«То була найбільша бібліотека християнського світу, — сказав Вільям. — Тепер, — додав він, — прищестя Антихриста воістину близьке, адже жодне знання не стане йому на заваді. Та й цієї ночі ми бачили його лик».

«Чий лик?» — запаморочено спитав я.

«Я маю на увазі Хорхе. У його обличчі, спустошеному ненавистю до філософії, я вперше уздрів портрет Антихриста, який гряде не з Юдового племені, як вважають ті, хто його голосить, ані не з далеких країв. Антихрист може народитися і з самої побожності, з надмірної любові до Бога або до істини, як зі святого народжується еретик, а з провидця — одержимий. Бійся, Адсо, пророків і тих, хто готовий померти за істину, бо зазвичай вони чинять так, що багато інших помирають разом з ними, часто ще до них, а іноді й замість них. Хорхе сповнив своє диявольське діло, бо так сласно любив свою істину, що пішов на все, аби лиш знищити олжу. Хорхе так боявся другої книги Арістотеля, бо вона, мабуть, справді навчала перекривляти лик будь-якої істини, щоб ми не ставали рабами наших власних видив. Можливо, повинність того, хто любить людей, і полягає в тому, щоб примусити сміятися з істини, примусити сміятися істину, бо єдиною істиною є навчитися звільнитися від нездорової пристрасті до істини».

«Але ж, учителю, — відважився я з болем у голосі, — тепер ви так говорите, бо душа ваша глибоко зранена. Але істина існує — та сама істина, яку ви відкрили нині вночі, до якої ви дійшли, тлумачачи сліди, які ви прочитали за минулі дні. Хорхе переміг, але ви перемогли Хорхе, бо розкрили його план...»

«Ніякого плану не було, — мовив Вільям, — і розкрив я його через помилку».

Твердження суперечило саме собі, і я не зрозумів, чи Вільям справді хотів цього. «Але ж це правда, що сліди на снігу вказували на Гнідого, — сказав я, — правда, що Адельм наклав на себе руки, правда, що Венанцій не втопився в глеку з кров'ю, правда, що лабіринт влаштований саме так, як ви й казали, правда, що у *finis Africae* можна увійти, натиснувши на слово *quatuor*, правда, що таємнича книга була книгою Арістотеля... Я б міг і далі перелічувати всі ті істини, які ви відкрили, послуговуючись своїми знаннями...»

«Я ніколи не сумнівався в істинності знаків, Адсо — це єдине, що має людина, щоб орієнтуватися у світі. Чого я не зрозумів, то це зв'язку між ними. Я вислідив Хорхе,

ідучи за апокаліптичною схемою, яка, здавалось, пояснює всі злочини, але вона була випадковістю. Я вислідив Хорхе, шукаючи призвідника всіх злочинів, а натомість ми виявили, що фактично кожен злочин мав іншого призвідника, або й не мав його. Я вислідив Хорхе, шукаючи план, укладений звироднілим, раціональним умом, а плану ніякого не було, точніше, самого Хорхе здолав його ж початковий план, а відтак розпочався цілий ланцюг причин, супутніх причин, суперечливих між собою причин, які розгорталися самочинно, творячи пов'язання, які не залежали від жодного плану. Який хосен з цілої моєї мудрості? Я поводився, як упертوخ, переслідуючи якусь примару ладу, а я б мав добре знати, що немає ладу у вселенній».

«Але, увляючи собі хибний лад, ви все ж до чогось дійшли...»

«Ти сказав чудову річ, Адсо, велике тобі спасибі. Лад, що його уявляє собі наш розум, це немов сить або ж драбина, яка слугує для того, щоб кудись дістатися. Але опісля цю драбину слід відкинути, бо ми бачимо, що хоч вона й стала нам в пригоді, сама вона позбавлена сенсу. *Er muoz gelochesame die Leiter abewerfen, sŕ Er an ir ufgestigen ist...*¹ Так кажуть?»

«Так кажуть моєю мовою. Хто це сказав?»

«Один містик з твоїх країв. Він написав це десь, вже й не пам'ятаю де. І не потрібно, щоб цей рукопис колись знову віднайшовся. Єдині потрібні істини — це знаряддя, яких потім треба позбутися».

«Ви нічого не можете собі закинути, ви зробили все, що було у вашій змозі».

«Все, що було в людській змозі, а це небагато. Важко змиритися з думкою, що у вселенній не може бути ладу, бо він образив би свобідну волю Бога і Його всемогутність. Тому Божа свобода є вироком для нас, чи принаймні вироком для нашої гордині».

Вперше і востаннє у своєму житті я насмілився висунути богословське твердження: «Але хіба може існувати

¹ Треба відкинути драбину, піднявшись по ній (старонім.).

необхідне буття, цілковито виткане з можливого? Яка ж тоді різниця між Богом і первовічним хаосом? Хіба ствердження абсолютної всемогутності Бога і Його абсолютної непідвладності Його власним рішенням не тогожне доказові того, що Бога нема?»

Вільям глянув на мене, але риси його обличчя не відобразили жодного почуття: «Хіба міг би мудрець передавати свої знання іншим, якби відповів на твоє запитання ствердно?» Я не зрозумів смислу його слів: «Ви маєте на увазі, — спитав я, — що знання не можна було б здобувати і передавати, якби не було самого критерію істинності, чи що ви не змогли б більше передавати свої знання, бо інші вам би цього не дозволили?»

В ту мить частина даху опочивалень з величезним гуркотом завалилася, і вгору здійнялася хмара іскор. Частина овець і кіз, які блукали по дворі, пробігла повз нас, несамовито мекаючи. Промчав також, горлаючи, гурт челядників, які мало нас не затоптали.

«Завелике сум'яття тут, — мовив Вільям. — Non in commotione, non in commotione Dominus¹».

¹ Не в землетрусі Господь (лат.). Див.: 1 Цар 19, 11.

ОСТАННІЙ АРКУШ

Обитель горіла три дні і три ночі, й останні зусилля були марні. Уже вранці сьомого дня нашого побуту в тому місці, коли ті, що уціліли, зрозуміли, що жодної будівлі не вдасться врятувати, коли завалилися зовнішні мури найвишніших споруд, а церква, немов згортаючи сама себе, проковтнула власний шпиль, нікому вже не хотілося боротися проти карі Божої. Дехто ще бігав по останні відра води, але дедалі млявіше, а тимчасом розмірено горіла капітулярна зала разом з розкішними абатовими палатами. Заки вогонь досяг віддаленого краю майстерень, челядники вже давно винесли скільки могли начиння та реманенту, а тепер бігали по пагорбі, щоб виловити бодай частину тварин, які в нічному сум'ятті втекли за межі мурів.

Я бачив, як дехто з челяді пробував проникнути у те, що залишилося від церкви: вони, мабуть, намагалися дістатися до крипти зі скарбницею, щоб перед тим, як утекти, прихопити зі собою дещо з коштовностей. Не знаю, чи їм це вдалося, чи крипта завалилася і разом з нею під землю запалися й ці невдатні мародери, силкуючись пробратися в неї.

Тим часом надійшли люди з селища, щоб допомогти або щоб і собі спробувати розжитися на якесь добро. Мертві здебільшого zostалися під усе ще охопленими вогнем руїнами. На третій день, перев'язавши пораниених, похоронивши трупи, які не були привалені руїнами, ченці та всі інші зібрали своє добро і покинули це прокляте Богом місце, яке все ще диміло. Не знаю, куди вони подалися.

Ми з Вільямом покинули ці місця, осідлавши двох коней, які загубилися в лісі і яких можна було вважати ges

nullius¹. Ми вирушили на схід. Діставшись знову до Боббіо, ми отримали лихі новини про цесаря. Коли він прибув до Риму, народ коронував його. Вважаючи, що всяке замирення з Йоаном неможливе, він обрав антипапу, Ніколу V. Марсилія було призначено духовним намісником Риму, але чи то з його вини, чи через його слабкість у тому місті стали коїтися речі, про які сумно розповідати. Вірних Папі священників, які не хотіли відправляти месу, тортували, настоятеля монастиря августинців кинули в острог на Капітолії. Марсилій та Жан де Жанден проголосили Йоана еретиком, а Людовік звелів винести йому смертний вирок. Але імператор надуживав своєю владою, налаштував проти себе місцевих синьорів, забирав гроші з громадської скарбниці. Чуючи ці новини, ми зволікали з поїздкою до Риму, і я зрозумів, що Вільям не хоче бути свідком подій, які зводили нанівець його сподівання.

Діставшись до Помпозі, ми прознали, що Рим збунтувався проти Людовіка, він повернувся до Пізи, а до папського міста триумфально повернулися Йоанові легати.

Тим часом Михаїл Чезенець усвідомив, що його присутність в Авіньйоні нічого не дала, ба навіть почав боїтися за своє життя і втік, приставши в Пізі до Людовіка. У той час імператор втратив також підтримку Кастручча, синьйора Лукки і Пістої, який помер.

Коротше кажучи, передбачаючи події і знаючи, що Баварець подасться до Мюнхена, ми змінили напрям своєї подорожі і вирішили дістатися туди ще перед ним, та й зрештою Вільям відчував, що в Італії йому стає небезпечно. У наступні місяці та роки Людовік зрозумів, що союз синьорів-гібеллінів розпадається, а через рік антипапа Никола здався Йоанові, з'явившись перед ним з мотузкою на шиї.

Коли ми прибули до Мюнхена, мені довелося з великими сльозами розлучитися з добрим моїм учителем. Доля його була непевна, а родичі мої воліли, щоб я вернувся до Мелька. Від тієї трагічної ночі, коли Вільям перед руїнами абатства розкрив мені свій відчай, за мовчазною згодою ми більше не говорили про цю історію. І не згадали про неї під час нашого болісного прощання.

¹ Нічиєю річчю (лат.).

Мій учитель дав мені чимало гарних порад щодо моїх майбутніх студій і подарував лінзи, які зробив йому Нікола, адже він повернув собі свої. Ти ще молодий, сказав він мені, але колись вони тобі знадобляться (і справді, зараз, пишучи ці рядки, я маю їх на носі). Відтак міцно, з батьківською ніжністю обійняв мене, і ми розсталися.

Більше я його не бачив. Багато пізніше я дізнався, що він помер під час великої пошесті, яка лютувала в Європі в середині цього століття. Я завжди молюся за те, щоб Бог прийняв його душу і простив численні чини гордині, до яких його штовхало інтелектуальне високодуство.

* * *

Через багато років, вже цілком зрілим мужем, за наказом мого настоятеля я мав нагоду здійснити подорож до Італії. Я не міг опертися спокусі і, вертаючись, зробив велике коло, щоб відвідати те, що залилося від обителі.

Два селища на уступах гори знелюдніли, навколишні землі лежали перелогом. Я піднявся аж на колишне дворище, і перед моїми очима, зволженими слізьми, постало видовище спустошення і смерті.

З величавих споруд, які колись прикрашали це місце, залишилися розрізнені руїни, як це сталося з давніми поганськими пам'ятниками у Римі. Плющ укритв залишки мурів, колони, нечисленні архитрави, що залишилися на своїх місцях. Повсюди росло дике зілля, і важко було вже зрозуміти, де колись був город і сад. Лиш кладовище легко було впізнати завдяки кільком могилкам, які все ще виглядали з землі. Єдиним знаком життя були хижі птахи, які полювали на ящірок та змій, котрі, немов василіски, таїлися між камінням або ковзали по мурах. Від порталу церкви залишилося лиш вкрите пліснявою румовище. Половина тимпану збереглася, і я побачив роздובбане негодою і заросле лишаєм ліве око Христа на престолі та частину лику лева.

Вежа, за винятком напіврозваленого південного муру, здавалось, все ще трималася, всупереч плинові часу. Дві зовнішні башти, які виходили на урвище, виглядали майже неторкнутими, але вікна зяяли повсюди порожніми очницями, з яких стікали в'язкі сльози напівзогнилих в'юнких

рослин. Всередині зруйновані витвори людського мистецтва перемішалися з витворами природи, а в більшій частині кухні погляд сягав відкритого неба, через проломи в покрівлі та у верхніх поверхах, звергнутих донизу, наче упали ангели. Усе те, що не позеленіло від моху, все ще чорніло від кіптяви кількадесятирічної давнини.

Нищпорячи по румовищі, я знаходив подекуди клапті пергамену, які випали були зі скрипторію та з бібліотеки і витривали, наче скарби, зариті в землю; і я став підбирати їх, немов бажаючи зібрати докупи вирвані сторінки якоїсь книги. Тоді я помітив, що в одній із башт все ще височать хисткі, але майже неторкані гвинтові сходи, що вели у скрипторій. Видершись ними на схил руйновища, можна було дістатися на поверх, де була бібліотека: але тепер од неї лишилась хіба що галерея вздовж зовнішніх мурів, яка з кожного боку виходила у порожнечу.

При одному з мурів я побачив шафу, яка невідомо яким чудесним чином вистояла перед дією вогню, води, гниття та хробаччя. Всередині було ще кілька аркушів. Ще трохи клаптів пергаменту я знайшов, покопирсавшись у руйновищі внизу. Жалюгідним був сей мій здобуток, але я збирав його цілий день, немов ці *disiecta membra* бібліотеки мали передати мені якесь послання. Деякі шматки пергамену поблякли, на інших було видно тінь якогось зображення, іноді привид одного чи кількох слів. Часом я знаходив аркуші, на яких можна було прочитати цілі фрази, а ще частіше — майже неторкнуті палітурки, захищені тим, що колись було металевими скобами... Примари книжок, зовні на позір цілі, але цілковито випорожнені всередині; угім, іноді вигулькував шматок якоїсь сторінки, проступав зачин, назва...

Я зібрав усі реліквії, які тільки міг знайти, і наповнив ними два дорожні мішки, покинувши потрібні речі, аби лиш врятувати убогий сей скарб.

На зворотньому шляху до Мелька я годинами намагався вчитуватися у ці останки. Часто з якогось слова або решток мініатюри я впізнавав, що то за твір. Коли з часом до рук мені потрапляли інші списки цих книг, я вивчав їх з любов'ю, немов доля залишила мені це у спадщину, немов упізнавши в цій книзі давно знищений примірник, я

діставав виразний знак з небес, який говорив мені: *tolle et lege*¹. Врешті, завдяки моему терплячому відтворенню переді мною вималювалася своєрідна мала бібліотека, символ тієї великої, зниклої — бібліотека, складена з уривків, цитат, недописаних речень, фрагментів книжок.

* * *

Що більше я перечитую цей перелік, то дужче переконуюсь, що він не містить ніякого послання, бо породив його випадок. Та неповні ці сторінки супроводжували мене ціле життя, яке відтоді мені ще судилося прожити, і не раз я питав у них поради, як в оракула, і мислиться мені, що все те, що я написав на сих сторінках і що ти тепер читатимеш, мій незнаний читальнику, не є нічим іншим, як компіляцією, алегоричним кантом, величезним акростихом, який знов і знов мовить лиш те, що підказали мені ці фрагменти, і я вже навіть не відаю, чи то я оповідав досі про них, чи то вони глаголили моїми вус-тами. Але яка б з цих можностей не була істинна — що далі я сам собі оповідаю історію, яка з цього вийшла, то менше розумію, чи є у ній якийсь замисел, який виходив би за межі природної вервечки подій та часів, що в'яжуть їх між собою. Тяжко не відати сьому монахові ветхому на порозі смерті, чи послання, яке він тут списав, містить якийсь прихований смисл, а може, й не один, чи багато, а чи, може, не містить жодного.

Але ся моя неспроможність бачити породжена, мабуть, тією тінню, яку велика темрява, западаючи, відкидає на посивілий світ.

*Est ubi gloria nunc Babylonia*²? І де ж тепер торішній сніг³? Земля танцює танок смерті, іноді мені здається, що

¹ Бери і читай (*лат.*). Ось як св. Августин у своїй Сповіді оповідає про своє навернення: якимось, будучи в пригніченому настрої, він почув голос, який сказав йому: «Бери і читай». Він відкрив навмання Біблію, прочитав слова з Рим 13,13—14, і душа його умиротворилася.

² Де тепер слава Вавилону? (*Лат.*) Цитата з поеми Бернарда Клу-нійського (XII ст.) «*De contemptu mundi*», гіркої сатири на занепад і зпсутість церкви.

³ Цитата з відомого вірша Франсуа Війона (1431—1463) (переклад Григорія Кочура).

Дунаєм пливуть кораблі, повні дурнів¹, націлені на темну землю.

Мені застається хіба мовчати. О quam salubre, quam iucundum et suave est sedere in solitudine et tacere et loqui cum Deo!² Лаштуючися поєднатись зі своїм началом, я вже не думаю, що се Бог слави, про якого повідали мені старші мого чину, чи Бог радості, як почитали тодішні мінорити, а може, навіть і не Бог святобливості. Gott ist ein lautes Nichts, ihn führt kein Nun noch Hier...³ Небавом я заглиблюсь в ту неозору пустиню, досконало рівну і безмежну, де воістину побожне серце знемагає од блаженства. Западає в божественну темінь, у німу тишу і в несказанну цілість, і зникне всіляка однакість і відмінність, і в безодні сій затратить дух мій самого себе, і не знатиме ні однакого, ніже відмінного, ані іншого: і забудуться всі різниці, я ж бо занурюсь у просту основу всього, у німотну пустиню, де ніколи не було розмаїтості, у глибини, де ні для кого нема місця. Порину в мовчушу, безлюдну божественність, де нема ні твору, ні образу.

Зимно в скрипторії, пальці мені болять. Зоставляю се писання, та не знаю ні для кого, ні про що воно: stat rosa pristina nomine, nomina nuda tenemus⁴.

¹ Натяк на твір німецького гуманіста Себастьяна Бранта (1458—1521) «Корабель дурнів».

² Як хосенно, як приємно і як солодко сидіти на самоті, мовчати і розмовляти з Богом! (Лат.) З твору Томи Кемпійця «Soliloquium Animaе».

³ Бог — чисте ніщо, його не торкається ні «тепер», ні «тут»... (Нім.) — цитата з німецького поета Ангелуса Силезіуса (1624—1677).

⁴ Вчорашня роза застається в імені — голі маємо ймена (Лат.). Цитата з поеми Бернарда Клюнійського (див. вище).

ГЛОСАРІЙ

■

■

Абеляр, П'єр (Pierre Abelard, 1079—1142) — французький філософ і богослов, послідовник поміркованого номіналізму, т. зв. концептуалізму. В богослов'ї зробив спробу примирити віру і знання. Один із засновників схоластичного методу, прихильник діалектики, яку опрацьовує у творі «Так і ні» (*Sic et non*). Славнозвісна історія його кохання до Елоїзи, небоги каноніка Фульберта в Парижі, який помстився йому, звелівши його каструвати, описана у творі «Історія моїх страждань».

Абул Асан аль-Мухтер ібн-Ботлан (Еллукасим Еліміттар, Убубхасим з Бальдаха) — християнський богослов і лікар з Багдада. Крім трактату «Театр здоров'я» (*Theatrum Sanitatis*), уклав компендіум гігієни і макробіотики у формі таблиць.

Авсоній (Decimus Magnus Ausonius, 310—395) римський поет і ритор, автор низки віршів та епіграм.

Аверроєс (Абу аль-Валід Мухаммед Ібн-Ахмад Ібн-Мухаммед Ібн-Рушд, 1126—1198) — видатний арабський філософ, правник, лікар і математик, походив з Кастилії. Коментатор праць Арістотеля; великою мірою вплинув на схоластику в Європі.

Авіценна (Абу Алі Ібн Сіна, 980—1037) — арабський філософ і лікар, за походженням перс; поєднував доктрину Арістотеля з неоплатонізмом; значно вплинув на схоластику, сприяв поширенню арістотелізму в Європі; автор праць із багатьох галузей тогочасної науки, його твір «Канон лікарської науки» впродовж багатьох століть був основою медичної теорії та практики.

Адсо з Монтьє-ан-Дер (Adso Dervensis, 910/15—992) — настоятель монастиря у Монтьє-ан-Дер. Відомий гатіограф, Адсо залишив чимало житій святих, але найбільше відомий своїм посланням до королеви Герберги, дружини короля Лотара, «Про походження і час пришествия Антихриста», де він, зокрема, твер-

дить, що пришествя Антихриста збіжиться в часі з падінням Священної Римської імперії. Цей його твір був дуже популярний, часто переписувався і перероблявся, дуже вплинув на апокаліптичну літературу та есхатологічне вчення тієї доби.

Алан Лільський (Alain de Lille, лат. Alanus ab Insulis, 1120/28—1202) видатний французький богослов, проповідник і поет, цистерціанець. Відомий своєю вченістю, удостоївся титулу *Doctor universalis*. Розвиваючи свою еkleктичну філософію, в якій поєднувався схоластичний раціоналізм та містицизм, Алан написав богословський трактат, «Мистецтво католицької віри» (*Ars fidei catholicae*), де він застосував математику для доведення істин віри. Автор твору «Проти еретиків» (*Tractatus contra haereticos*), де виступив проти вальденсів, альбігойців, євреїв та сарацинів. Йому належить також низка поетичних творів, зокрема філософсько-моралістична поема «Плач природи» (*De planctu naturae*), сатира на людські вади, і алегорична поема «Антиклавдіан» (*Anticlaudianus*), своєрідна енциклопедія знань тієї доби.

Альберт Великий, св. (Albertus Magnus, 1193—1280) — видатний філософ, богослов і природознавець німецького походження, домініканець. Викладав у Кельні та Парижі, де найздібнішим його студентом був Тома Аквінський. Сприяв засвоєнню християнською думкою грецької (насамперед Арістотеля) та арабської філософії, зокрема доробку Авіценни; один з перших аристотеліків серед християнських мислителів, він, однак, був відкритий і до неоплатонічної думки. Першим зрозумів, що філософія і природничі науки не мусять бути лише знаряддям богослов'я, а мають свою власну цінність. У своїх наукових дослідженнях ґрунтувався на експерименті та прямому спостереженні природи. Данте у своїй «Божественній комедії» поміщає його в раю біля Томи Аквінського. Альбертові Великому приписують авторство «Книги таємниць», відомої також як «Великий Альберт», де описано магічні властивості трав і каменів.

Альбігойці (від м. Альба, центру руху альбігойців) — секта катарів, поширена на півдні Франції (XII—XV ст.).

Альгазен (Абу Алі Аль-Хасан ібн аль-Хайтам, бл. 965—1039) — видатний арабський учений, насамперед в царині оптики. Його праці було перекладено латиною на початку XIII століття («Скарбниця оптики», «*Opticae thesaurus*»). На відміну від греків Евкліда та Птолемея, які вважали, що світлові промені виходять з ока, Альгазен довів, що їх породжують світляні об'єкти.

Альгірдас Кльонійський... *Doctor Quadratus* — історичного персонажа з таким іменем не існувало. Це аляюзія на колегу

професора Еко, Альгірдаса Греймаса (1917—1992), французького семіотика, лінгвіста, літературознавця, який писав про так званий «семіотичний квадрат».

Альдгелмз Малмзбері (Aldhelm of Malmesbury, 640—709) — англійський церковний діяч і письменник, автор збірки «Загадки».

Алькінді (Alkindi, сер. IX ст.) — арабський філософ і вчений, його твори збереглися лише в латинських перекладах.

Аль-Куварізімі (Al-Kuwarizmi, бл. 780—850) — видатний арабський математик і астроном. Був знайомий не лише з грецькими, але й з індійськими творами з математики та астрономії. Латинські переклади його творів запровадили в європейській математиці арабські цифри, а також термін «алгебра». Від його імені походить також термін «алгоритм».

Альфред з Саршеля (Alfred of Sareshel, жив бл. 1210 р.) — англійський вчений, автор коментарів до Арістотеля. Також написав працю про серце як головний орган душі і осідок життя.

Амфісбена (лат. amphisbaena) — казкова отруйна змія, яка має по голові з обох кінців тіла.

Ангел Кларенець (Angelus Clarens, 1255—1337) — італійський францисканець, непримиренний борець за строге дотримання францисканського правила та реформу чернечого життя з метою повернення первісних цінностей, пов'язаних з євангельською убогістю.

Ангела Фоліньянка (Angela da Foligno, 1248—1309) — італійська францисканка, містик. Свої містичні переживання описала у творі «Книга про правдивий досвід віри».

Апостолики (або апостольські брати) — загальна назва різних християнських ересей, що повставали проти світського духу в Церкві і проповідували повернення до апостольської простоти.

Апулей, Луцій (Lucius Apuleius, бл. 125 до Р.Х.) — римський ритор, філософ і письменник, найбільш відомий фантастично-сатиричним побутовим романом «Метаморфози», званим також «Золотий Осел» (*Metamorphoseon sive de asino aureo libri*), зі вставною оповідкою про Амура та Психею.

Ареопатіт, Діонісій — відомий також як Псевдо-Діонісій Ареопатіт, християнський неоплатонік, який опублікував у V ст. твори під іменем Діонісія Ареопатіта, афінянина, згаданого в Ді 17, 34. Ці твори широко вивчалися і коментувалися в середні віки.

Арістотель (Aristoteles, 384—322 до Р.Х.) — видатний грецький філософ та вчений. Народився в Стагірі, в Тракії, був учнем Платона в Афінській академії. Творець найвідомішої грецької філософської системи, учитель Александра Македонського. У своїх творах («Органон», «Метафізика», «Фізика», «Про душу», «Етика», «Політика», «Поетика», «Риторика») виклав свого роду енциклопедію тодішнього знання. Його вчення мало великий вплив на філософів та богословів пізнього середньовіччя, на його твори написано безліч коментарів. У його «Поетиці», як вона дійшла до наших днів, розглядається лише трагедія. Існування другої частини «Поетики», присвяченої комедії, довго піддавали сумнівам, однак в 1839 році в Парижі було знайдено рукопис Х ст., який містив уривок з цього твору.

Арімаспи (лат. arimaspi) — легендарний одноокий народ, що замешкував Північну Скіфію.

Арімлярна сфера — стародавній астрономічний інструмент. Складався з кілець, що зображали основні дуги небесної сфери, навколо розміщеної в центрі кулі, яка зображала Землю. Її метою було відтворювати відносне положення екватора, екліптики, горизонту та інших небесних кругів. Вона також зображала рух планет.

Арнальд з Бреші (Arnaldo da Brescia, бл. 1100—1155) — релігійний реформатор і політичний діяч, навчався в Парижі, був учнем Абельяра. Завзятий противник світської влади Папи, прибічник віднови римської республіки, він мріяв про повернення до способу життя первісних християн. Талановитий проповідник, він збирав навколо себе цілі натовпи людей. Церковні собори і церковна влада не раз засуджували його вчення як єретичне, його було відлучено від церкви. Врешті в Римі його було страчено, тіло спалено, а попіл розвіяно над Тибром.

Арнальд з Вільянови (Arnaldo de Villanova, бл. 1240—1310) — іспанський алхімік, філософ, лікар. Практикував медицину в багатьох місцях, був лікарем Боніфація VIII, Климента V та низки монархів. Займався астрологією та алхімією, співчував церковній реформі, через що мав проблеми з інквізицією. Автор низки праць з медицини.

Арнальдисти — італійська секта прихильників Арнальда з Бреші. Їх часто плутали з катарами та альбігойцями. Остаточоно засуджені на Веронському соборі (1684).

Артемідор з Ефеса (Artemidorus Daldianus, II ст. до Р.Х.) — грецький письменник, автор трактату «Тлумачення снів» (*Oneirocritica*), який містив також чимало відомостей про старожитні

звичаї, міфи та забобони і про мистецтво символічного тлумачення.

Асасини (ар. hashshashin) — європейська назва членів таємної шиїтської секти ісмаїлітів, що виникла в XI ст. на Близькому Сході. Застосовували проти своїх противників терор, часто у стані наркотичного сп'яніння, підкорялися дуже суворій дисципліні, були фанатично віддані своїм зверхникам.

Атаназій Кірхер (Athanasius Kircher, 1601—1680) — німецький вчений, єзуїт, займався природничими науками, фізикою, лінгвістикою, математикою, богослов'ям, музикою, медициною. Один з найосвіченіших людей свого часу, автор багатьох трактатів на різні теми. Іноді його називають останньою людиною доби Відродження.

Аюб аль-Ругаві (Ayub al-Ruhawi, бл. 760—835) — сирійський письменник і перекладач.

Байлек-аль-Кабаякі (Baylek al-Qabayaki, бл. 1215—1285) — мінералог з Каїра. Описав властивості магніту у творі про коштовне каміння.

Беатус з Лієбани (Beatus de Liebana, бл. 730—798) — іспанський чернець-бенедиктинець, автор коментарів до Одкровення Йоана Богослова у 12 книгах (*Commentaria in Apocalypsin*). Він вірив, що у 800 році настане кінець світу, тому хотів приготувати вірних до нього і до Страшного суду, який настане невдовзі. Пізніше встановлювалися нові і нові дати гіпотетичного кінця світу, тому коментарі мали величезну популярність впродовж всього середньовіччя, їх не раз переписували, пишно оздоблюючи мініатюрами. Досі збереглося близько 30 багато ілюстрованих списків цього твору.

Бегіни (фр. beguines) — так іноді називали францисканців-спіритуалів, оскільки вони, рятуючись від переслідувань, знаходили притулок у спільнотах бегінок. *Бегінки* — світські жіночі спільноти, що виникли в Нідерландах наприкінці XII ст. Вони не складали чернечих обітів, але ставили собі побожні цілі, як-от молитва, благодійництво, догляд за хворими, виховання сиріт. Через зв'язки з братчиками їх підозрювали у єретичних тенденціях, і В'єнський собор заборонив їх. Подібні чоловічі спільноти — *бергарди* (beghards) — не були такі поширені, як спільноти бегінок.

Беда Велебний (Baeda Venerabilis, 674—735) — визначний англосаксонський хроніст, богослов та історик, бенедиктинець;

учитель церкви, батько англійської історіографії, автор історії англійської церкви «*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*».

Бекон, Роджер (Roger Bacon, 1214—1292) — визначний англійський філософ і вчений, францисканець, прозваний *Doctor mirabilis*. Вчився в університетах Оксфорда та Парижа, де вивчав природничі науки. Реформатор науки й освіти, критикував сучасну йому структуру знання і проголошував програму розвитку науки, яка спиралася на математичні методи доведення та експерименти. Автор великої кількості праць на різні теми.

Бенедикт з Нурсії, св. (Benedictus, 480—547) — визначний релігійний діяч, засновник чину бенедиктинців. Спорудив у Монте Кассіно монастир; де організував спільне життя ченців, наповнене літургійними молитвами і працею під гаслом «Молитись і працюй» (*Ora et labora*). За *Правилом* святого Бенедикта впродовж багатьох століть жили всі монастирі Західної Європи. Вважається патроном Європи.

Бенедиктинці (лат. *benedictini*) — могутній католицький чернечий орден, заснований у VI ст. Бенедиктом з Нурсії в Монтекассіно (Італія), хронологічно перший з католицьких орденів; поєднують спільну молитву з фізичною і розумовою працею (за основним принципом Бенедикта — *Ora et labora*); впродовж історії їхня діяльність мала велике господарське (землеробство), культурне (ремесло, архітектура, музика) і наукове значення. Роль бенедиктинців у формуванні обличчя сучасної Європи важко переоцінити.

Бертран з Пуже (Bertrand du Pouget, 1280—1352) — французький кардинал, небіж папи Йоана XXII, який послав його до Італії із завданням зміцнити там позиції гвельфів і виступити проти гібелінів. Однак ця його місія зазнала невдачі, з огляду на надмірну суворість і непримиренність кардинала Бертрана. Між іншим, він засудив до спалення трактат Данте Аліг'єрі «Про монархію», де той обґрунтовував позиції гібелінів.

Бернард з Клерво, св. (Bernard de Clairvaux, 1091—1153) — видатний французький богослов і філософ, цистерціанець, засновник нового напрямку в богословсько-філософській містиці. Ініціатор II Хрестового походу (1147—1149).

Блемії — нубійське кочове плем'я, що замешкувало землі у Верхньому Єгипті. Їхні розбійницькі набіги наводили пострах на сусідні народи.

Богомили — болгарські еретики-дуалісти. Рух богомилів виник в X ст. в Болгарії (тому їх часто називали булгарами або

болгарами), однак невдовзі поширився по цілій Європі. Вони не визнавали християнської церкви, її таїнств та обрядів. Проповідували суворе аскетичне життя і відмову від земних благ. Богомилство породило в Європі цілий ряд інших ересей, що сповідували подібні засади, як от патарини, катари, альбігойці.

Боецій, Северин (Severinus Boetius, 480—524) — християнський філософ-неоплатонік, логік, теолог, дипломат, автор перекладу логічних робіт Арістотеля та коментарів до них; намагався узгодити віру і розум; його роботи до XII ст. становили джерело знань у різних галузях науки, він був одним з перших активних поширювачів ідей грецької філософії. Дехто вважає його предтечею схоластичної філософії. Найзнаменитіший свій твір — «Розрада від філософії» (*De consolatione philosophiae*) — він написав у в'язниці в очікуванні близької страти, цей твір справив величезний вплив на культуру європейського середньовіччя та Відродження.

Бонавентура Баньореджієць, св. (Bonaventura da Bagnorea, 1221—1274; спр. ім'я — Giovanni Fidanza) — італійський богослов, один з найвидатніших представників схоластики, генерал ордену францисканців, кардинал і єпископ Альбано, учитель католицької церкви. Був найбільшим представником августиніанського богослов'я, яке протиставлялося вченню його сучасника Томи Аквінського. В дискусії про універсалії стояв на позиціях реалізму. Загалом вважався уособленням католицької ортодоксії. Автор «Життя святого Франциска». Був ключовою фігурою на II Ліонському соборі, під час якого і помер. Удостоєний титулу *Doctor seraphicus*.

Бонаґрація з Берґамо (Bonagrazia da Bergamo, † 1340) — італійський францисканець, богослов. Брав участь у полеміках з приводу спіритуалів, спершу виступаючи проти них, а потім ставши на їх бік. За послідовну критику папства був відлучений від церкви і вигнаний з ордену.

Боніфачій VIII (спр. ім'я Benedetto Caetani, 1235—1303) — Папа Римський з 1294 р. Прагнув до верховенства над світськими правителями. Зазнав поразки в боротьбі з французьким королем Філіпом IV, був взятий у полон в містечку Ананї неподалік від Риму. За переказом, помер від приниження через ляпас, який дав йому Шарра Колонна, прихильник короля.

Брандан, св. (Brandanus, VI ст.) — напівміфічна особа, настоятель одного з ірландських монастирів. Збереглася про нього ціла низка пісень і легенд, в яких оповідається про подорожі в казкові країни, здійснені ним і ченцями його монастиря. Дехто бачить в цих легендах одне з джерел «Божественної комедії» Данте.

Брати Вільного Духа — представники низки пантеїстичних єретичних сект, що діяли в XIII—XIV ст. Вважали, що нема різниці між людиною і божеством, не визнавали церковних приписів, не вірили у воскресіння після смерті.

Братчики (іт. *fraticelli*) **убогого життя** — так називали деяких францисканців, які, під впливом спіритуалів, покидали свої монастирі і блукали по Італії та Франції, навчаючи, що необхідно умовою спасіння є відмова від власності і повернення до євангельської убогості. Термін цей мав досить розмите значення, ним часом називали дуже різні угруповання жебрущих ченців.

Булгари — див. **богомили**

Буридан, Жан (Jean Buridan, бл. 1300—1358) — французький філософ-схоласт, прибічник Вільяма Оккама. Стояв на позиціях номіналізму. В 1327 і 1348 рр. — ректор Паризького університету. Автор коментарів до творів Арістотеля. Багато уваги приділяв питанню свободи волі, яку фактично заперечував. Як ілюстрацію до своїх розмірковувань він буцімт наводив оповідку про осла («Буриданів осел»), який не може зробити вибір між двома абсолютно однаковими в'язками сіна і гине з голоду. Цим він доводив, що за браку критерію, на основі якого осел може надати перевагу одній із в'язок, його абсолютної свобідна воля не може зупинитися на жодній з них.

Вальденси — прихильники секти, що виникла в 1175 р. в Ліоні (засновник — купець П'єр Вальдо, звідки й назва). Вальденси проповідували відмову від приватної власності, повернення до засад раннього християнства, виступали проти офіційної церкви, переклали Новий Завіт народною мовою, дозволяли проповідувати жінкам. IV Латеранський собор засудив вчення вальденсів. Певна кількість послідовників цієї секти існує досі в Італії.

Василій з Анкири — єпископ Анкирський (суч. Анкара), християнський письменник IV століття, лікар за освітою. Виступав проти аріанства, однак його самого звинувачували в напіваріанстві.

Вергілій Граматик з Тулузи (Virgilius Grammaticus Tolosanus) — загадковий автор VII століття, сучасні дослідники вважають, що він походив з Ірландії, а освіту здобув в Іспанії або в Галлії. До нас дійшли два його твори — згадані тут «Витяти» і «Епістули». Він був, очевидно, людиною дуже добре освіченою, однак твори його насправді важко назвати науковими, і тепер багато хто дотримується погляду, що його писання — пародія на закостенілу,

задогматизовану тогочасну граматичну науку, вони повні вигаданих цитат з реальних і вигаданих авторитетів, чудернацьких історій, химерних каламбурів, загадок і т. п. Дехто також твердить, що його твори належать до езотеричної традиції і мають прихований сенс.

Вечеря Кипріяна (Coena Cypriani) — анонімний пам'ятник «сміхової культури» середньовіччя, написаний у IX ст., гумористична оповідь про весільний бенкет в Кані Галілейській, на який запрошено персонажів зі Старого і Нового Завіту.

Вільгельм Мербеке (Guillaume de Moerbeke, 1215—1286) — французький чернець-домініканець, богослов, великий знавець греки, перекладач, згодом — архієпископ Коринфа. Приятель Томи Аквінського, на його прохання переклав цілий ряд праць Арістотеля, також з царини математики — це були перші переклади математичних праць Арістотеля з оригіналу, а не з арабського перекладу.

Вільгельміти — ідеться, мабуть, про таємну секту шанувальників бегінки Вільгельміни Богемської, яку вони вважали втіленням Святого Духа. Поширена здебільшого в Мілані, ця секта була придушена на початку XIV ст.

Вінсент з Бове (Vincentius Bellovacensis, бл. 1190—1264) — французький богослов, домініканець, автор величезної енциклопедичної праці «Велике дзеркало» (*Speculum maius*).

Гедмадарій (лат. hebdomadariū, від *hebdomada* «тиждень») — чернець, відповідальний за проведення богослужінь протягом тижня.

Гібернія — стародавня назва Ірландії.

Гільдегарда з Бінгена, св. (Hildegard von Bingen, 1028—1179) — видатна німецька бенедиктинка, містик, релігійна мислителька і письменниця, абатиса монастиря в Рупертсбергу, який вона сама заснувала. Славилася своєю вченістю, святістю і містичним даром, її поради питали навіть високопоставлені вельможі і прелати. Займалася також природничими науками та астрологією. По собі залишила велику спадщину, зокрема містичний твір «Пізнай шляхи світла» (*Liber Scivias*), де вона описала свої видіння, трактати з медицини, дидактичні твори, гімни, листи та ін. Її твори характеризуються яскравою середньовічною образністю.

Гіпотипоза (гр. hypotyposis) — зображення, обриси. В риториці — фігура наочного зображення предмета.

Глоса (лат. glossa) — невживане або незрозуміле слово чи вираз, що трапляються в тексті, та пояснення до них.

Гомілія (лат. homilia) — пояснення читання із Святого писма під час служби Божої, де священник звертає увагу на біблійний контекст, зміст літургійних дій, ситуацію і потреби слухачів та моральні вказівки; відрізняється від проповіді тісним зв'язком із біблійним текстом.

Гонорій з Отена (Honorius Augustodunensis, †1152) — мислитель періоду ранньої схоластики, представник християнізованого платонізму. Писав на найрізноманітніші теми.

Гостія (лат. hostia) — жертвний хліб, який використовується для причастя в католицькій церкві.

Гуго Вікторинець (Hugo de Sancto Victore, 1078—1141) — видатний саксонський філософ, богослов, містик. Поєднував релігійну містику з уможливленим мисленням.

Гумберт Романець (Humbertus de Romanis, 1194—1277) — п'ятий генеральний настоятель домініканського чину, різко критикував вади духовенства. Автор низки аскетичних трактатів.

Г'ю з Ньюкасла (Hugh of Newcastle, бл. 1280—1322) — англійський богослов, францисканець. Вчився в Паризькому університеті у Дунса Скота, був учасником Перуджійської калігули.

Гален (Klaudios Galenos, бл. 129—200) — знаменитий лікар, анатом і натураліст з Пергама; жив у Римі і був придворним лікарем імператора Марка Аврелія. Медичні твори Галена мали величезний вплив на середньовічну медицину і анатомію.

Гауфреді, Раймонд (Raymond Gaufredi, † 1310) — генеральний настоятель францисканського чину (1289—1295), учасник руху спиритуалів.

Гвельфи і гібеліни — ворогуючі політичні напрями в Італії XII—XV ст.: прихильники імперії — гібеліни (від Вайблінген, замку Гогенштауфенів), прихильники Папи — гвельфи (з родини Вельфів, противників Гогенштауфенів у Німеччині).

Герард з Борго Сан Донніно (Gerardo di Borgo San Donnino, †1276) — італійський богослов, францисканець, послідовник йоахимітських теорій. Написав «Вступ до вічного Євангелія» (*Liber introductorius ad Evangelium aeternum*), де провіщає пришестя третьої ери — царства Святого Духа. Книгу церква заборонила, а св. Бонавентура, який був тоді генералом ордену, засудив його до довічного ув'язнення.

Гі, Бернард (Bernardus Guidonis, бл. 1261—1331) — домініканський єпископ та історик. Протягом довгого часу виконував

обов'язки інквізитора в Тулузі. Проте нічого не свідчить, що історичний Бернард Гі справді був таким кровожерним фанатиком, як його описав у своєму романі Умберто Еко. Насамперед він відомий як талановитий і скрупульозний історик, його твори є одним з найважливіших джерел історії XIII ст.

Гійом Овернієць (Guillaume d'Auvergne, кінець XII ст. — 1249) — французький філософ і богослов, виступав проти єретиків, але й проти нагромадження багатств церковнослужителями.

Гонфалоньєр (*ит.* gonfaloniere, прапорonosець) — за правління Медічі — виборний голова міської управи, загалом — керівник виконавчої влади в місті.

Градуал — біблійні стихи, що їх читають або співають на службі Божій між читанням Апостола та Євангелієм.

Декреталії — постанови Папи Римського стосовно спірних питань церковного права.

Делісьє, Бернар (Bernard Delicieux, бл. 1260—1320) — французький францисканець, богослов і дипломат, провадив боротьбу проти надуживань інквізиції у Лангедоку. 1315 року його було звинувачено у заняттях магією та бунті проти інквізиції, а згодом засуджено до довічного ув'язнення.

Дипсада (*гр.* dipsas) — змія, укусу якої, за уявленнями старожитніх, начебто викликає смертельну спрагу. Про неї згадують чимало античних авторів, напр. Софокл, Пліній Старший, Силій Італік та ін.

Діятриба (від *гр.* diatribe, бесіда) — різка, критична промова, суперечка.

Дольчино (Dolcino Tornielli, † 1307) — вождь глебейського повстання 1304—1307 рр. на півночі Італії, спрямованого проти церковної влади. Був послідовником Герарда Сегалеллі. Після розгрому повстання Дольчино був страчений. В романі досить детально описано його історію.

Домініканці (лат. dominicani, або брати проповідники, fratres praedicatorum) — католицький чернечий орден, заснований св. Домініком Гусманом 1216 року. Належить до жебрущих чинів. Його представники мали велику вагу в філософії й богослов'ї (Альберт Великий, Тома Аквінський та ін.). Одним з головних завдань домініканців була боротьба проти єресей, у їхньому відданні перебувала інквізиція. Домініканські монастирі були і в Україні.

Донатисти — представники течії у християнстві, поширеної в IV—V ст. у Північній Африці. Послідовники єпископа Доната з Карфагена, вони домагалися надзвичайної чистоти звичаїв і суворой церковної дисципліни; типовим для них було прагнення мучеництва. Спричинили розкол в африканській церкві.

Драговицькі єретики (від фракійської місцевості Драговица, де був їх осередок) — відгалуження секти богомилів, яке сповідувало абсолютний дуалізм.

Дуран, Гійом (Guilielmus Durandus, 1237—1296) — французький домініканець, учений схоласт, каноніст і літургіст, прозваний *Doctor resolutissimus* за вміння вирішувати найскладніші питання. Чимало уваги присвятив символізові католицької літургії. Спочатку був прихильником Томи Аквінського, але відтак виступив проти його вчення.

Екхарт, Йоган (Майстер) (Meister Eckhart, 1260—1327) — видатний німецький містик-богослов, домініканець, представник надрайнського містицизму, його концепція давала підставу трактувати її як пантеїстичну. Деякі його тези були оголошені єретичними.

Екпіроза (гр. ekrіosis) — у стоїчній філософії, всесвітня пожежа, якою завершується кожен космічний цикл і починається новий (вічне повернення).

Елій Спартіан (Aelius Spartianus) — римський історик часів Діоклетіана. Автор біографій цілої низки цезарів — Адріана, Септимія Севера, Каракалли та ін.

Ентимема (гр. enthymema) — скорочений силогізм, в якому опущено один із засновків, напр., коли він вважається очевидним або загальноновизнаним. Іноді вживається також для одержання несподіваних висновків.

Етьєн Жільсон (Etienne Gilson, 1884—1978) — французький релігійний філософ-неотоміст, історик середньовічної філософії.

Еронім, св. (Ieronimus, 347—419) — учитель церкви, автор перекладу Біблії латиною (так звана Вульгата), яким католицька церква користувалася у середньовіччі.

Ефрем Сирієць, св. (поч. IV — V ст.) — християнський аскетичний письменник, родом з Месопотамії. Автор коментарів до Святого письма і цілої низки гімнів та дидактично-проповідницьких творів, славився насамперед своїм поетичним талантом.

Жан де Жанден (Jean de Jandun, бл. 1280—1328) — французький богослов і філософ-аверроїст, професор Паризького університету. Разом з Марсилієм з Падуї написав твір «Захисник миру» (*Defensor pacis*), спрямований проти Йоана XXII, за що був відлучений від церкви і знайшов прихисток при дворі Людовіка Баварського.

Жебруші ордени — католицькі чернечі чини, члени яких дають обіт убогості. Особливістю їх є те, що вони повністю зрікаються всякої власності, як індивідуальної, так і колективної, сповідуючи насамперед ідеал євангельської убогості. Названі жебрущими тому, що на початку свого існування їхні ченці здобували собі засоби до життя, збираючи милостиню. До жебрущих орденів належать домініканці, францисканці, тринітарії, милосердні брати, сервіти. До них також відносять августиновців та кармелітів.

Ібн Газм (Ibn Hazm, 994—1064) — андалузький поет, психолог, філософ і богослов. Написав підсумок Арістотелевої логіки. Писав також про кохання і жіночу психологію.

Інвеститура (лат. investiture, від *investio* — одягаю, наділяю) — у середньовічній Європі, призначення на церковні посади.

Інкуб (лат. incubus) — злий дух, який обертається чоловіком і спокушає жінок уві сні, перелесник.

Іса ібн Алі (Isa ibn Ali, IX ст.) — арабський лікар-окуліст, писав про анатомію ока.

Ісидор з Севільї, св. (Isidorus Hispalensis, бл. 560—636) — видатний християнський письменник і церковний діяч, архієпископ Севільський, учитель католицької церкви. Його ґрунтовна енциклопедична праця «Етимології» (*Etymologiae*) у 20 книгах, яка підсумовувала всі наявні на той час знання, божественні і людські, була дуже популярною впродовж цілого середньовіччя і мала великий авторитет.

Йоан XXII (спр. ім'я Jacques d'Éuse de Cahors, бл. 1249—1334), **Жак Кагорець** — Пала Римський (1316—1334). В романі досить детально описано його правління. Син шевця, він викладав канонічне і цивільне право в Кагорі та Тулузі. Ставши Папою, одразу взявся переслідувати спіритуалів. Запровадив прямий продаж повних індульгенцій за гроші.

Йоан із Солсбері (Johannes Saresberiensis, 1115—1180) — англійський філософ-схоласт. Навчався в Парижі, згодом став єпископом Шартрським. Був приятелем св. Бернарда з Клерво.

Йоахим да Фйоре (Калабрієць) (Joachim Floris, бл. 1103—1202) — настоятель монастиря у Флорі (Fiore), в Калабрії, богослов, автор містичних творів. Він розвинув хіластичне вчення про три царства (від сотворення світу до його кінця): перше царство, Отця, почалося від сотворення; друге царство, Сина, почалося від Христа; настання третього царства, Святого Духа, він пророкував на кінець XIII ст. Тоді на землі мало запанувати всезагальне щастя, а люди мали досягти прямого контакту з Богом. Він вважав, що церква зазнала крайнього зіпсуття, а тому з настанням нового царства вона повинна поступитися місцем новій церкві праведників, яка відречеться від земних благ і поверне собі духовну чистоту. Його вчення справило величезний вплив на тодішні єретичні і ортодоксальні течії в католицизмі. Дехто цю нову церкву праведників ототожнював з францисканцями. Хоч багато його тез на той час церква засуджувала, Данте поміщає його до Раю, в коло мудреців.

Йоахиміти — послідовники Йоахима да Фйоре; проголошували пришествя «доби Святого Духа», який покладе край хаосові. Здійснили значний вплив на пізніші єретичні рухи, зокрема на гуситів.

Капелла, Марціян (Martianus Minneius Felix Capella, V ст.) — пізньоантичний письменник, родом з Африки, жив у Карфагені. Автор енциклопедичної праці «Сатирикон» на тему семи вільних мистецтв.

Капітула (лат. capitulum) — у католицьких духовно-лицарських і чернечих орденах, колегія керівних осіб ордену.

Карл II Лисий (Carolus Calvus, 823—877) — король західно-франкського королівства, імператор з роду Каролінгів.

Катари (від гр. katharos, чистий) — послідовники поширеної в Західній Європі XI—XII ст. єресі, спорідненої з богомільством; проповідували аскетизм, не визнавали церковної ієрархії. В XIII—XIV ст. катари були знищені інквізицією. Вчення катарів покладено в основу єресі альбігойців.

Катон, Марк Порцій Старший (Marcus Porcius Cato, 234—149 до Р.Х.) — римський громадський діяч, оратор і письменник; ревний захисник давньоримської звичаїв і строгого патріархального укладу.

Квінтілійян (Marcus Fabius Quintilianus, бл. 35—100) — видатний римський педагог і оратор, серед його учнів були Тацит і Пліній Молодший. Автор трактату «Виховання оратора» (*Institutio oratoria*).

Келар — монах, що відає господарством монастиря.

Кипрія́н, св. (Thascius Caecilius Cyprianus, бл. 248—258) — християнський письменник, єпископ Карфагенський, мученик. «Вечеря Кипріяна» не має до нього жодного стосунку.

Клара з Монтефалько (Chiara di Montefalco, 1275—1308) — італійська свята, містик, черниця монастиря Святого Хреста в Монтефалько.

Климент V (спр. ім'я Bertrand de Got, † 1314) — Папа Римський (1305—1314), переніс апостольський престол до Авіньйона, започаткувавши так званий «авіньйонський полон». Головував у 1311—1312 рр. на В'єнському соборі, скасував орден тамплієрів, підкорившись Філіпові V. Данте у *Божественній комедії* поміщає його у пекло серед святокупців.

Климент Александрійський, Тит Флавій (Clemens Alexandrinus, бл. 150—215) — християнський письменник і богослов, перебував під впливом грецької філософії, зокрема Платона та стоїків, був близький до гностицизму, тому багато хто висловлював сумнів у його ортодоксальності. Його метою було через раціональне осмислення тайн християнської віри привести людину до істинної «гнози», тобто стану духовної досконалості.

Клюні (Cluny) — у цьому бургундському місті 910 р. засновано славнозвісне абатство бенедиктинців — центр чернечої реформи (суворе дотримання монастирського статуту, централізація, підпорядкування філіальних чернечих орденів). Клюнійський чин — відгалуження бенедиктинського органу.

Коломбан, св. (Columbanus, бл. 540—615) — ірландський чернець, проповідник християнства серед германців, заснував у Європі низку монастирів, які стали визначними центрами середньовічної вченості.

Контрфорс (від *фр.* contre-force — протидіюча сила) — вертикальний виступ стіни, призначений для збільшення її міцності і стійкості; поширений в середньовічній архітектурі.

Країна Кокань — за середньовічними легендами, казкова країна достатку.

Крайземна Туле (*лат.* ultima Thule) — стародавня назва таємничих земель на далекій півночі.

Крипта (*гр.* κρυπτε) — каплиця під церквою для почесних поховань. Часто в крипті містилася і скарбниця з мощами та реліквіями.

Легация (лат. *legatio*) — посольство Папи Римського, що направляється з особливою дипломатичною місією.

Лембик (від ар. *al-inbiq*) — дистиллятор, пристрій для перегону рідин.

Лемур (лат. *lemurum*) — дух померлого.

Лікурґ (Lykourgos, IX або VIII ст. до Р.Х.) — напівлегендарний правитель Спарти, вважався першим законодавцем і творцем її устрою.

Ліонські вбогі — див. вальденси.

Ломбардські вбогі — італійські послідовники руху вальденсів.

Лукан (Marcus Annaeus Lucanus, 38—65) — римський письменник, небіж Сенеки, автор епічної поеми «Фарсалия» (*Pharsalia*). Засуджений на смерть Нероном як учасник у змові Пізона.

Лукіян із Самосати (Loukianos, бл. 120—190) — визначний грецький письменник, ритор, філософ-софіст і сатирик. Залишив по собі велику літературну спадщину, у якій висміював забобони свого часу. Тут згадано його сатиричний роман «Лукій, або Осел».

Лукрецій (Spurius Lucretius Tricipitinus) — римський сенатор за часів Транквінія Гордого (VI ст. до Р.Х.), батько знаменитої Лукреції.

Луанарій (лат. *luranarium*) — дім розпусти.

Людвік IV Баварський (1287—1347) — німецький король з 1314 р., імператор Священної Римської імперії з 1328 року, з роду Віттельсбахів. Провадив активну боротьбу з Римськими Папами, втручався у справи італійських держав.

Людвік IX Святий Французький (1214—1270) — французький король з 1226 року, з роду Капетингів. Очолив 7-й і 8-й хрестові походи. Був відомий своєю побожністю і милосердям.

Люциферини — одна із сект катарського штибу, які виникли в XII ст. і яких звинувачували у поклонінні Сатані. Дотримуючись пантеїстичного погляду, що Бог є все, вони вважали Богом також Сатану.

Мабійон, Жан (Jean Mabillon, 1632—1707) — французький бенедиктинець, історик. Уклав багатотомну наукову публікацію джерел з історії бенедиктинського чину.

Мантйкора (лат. *mantichora*, від перського «людожер») — казкова індійська тварина, чотиринога, з людським обличчям і хвостом скорпіона.

Мар, Вальтер (Walter Mar, бл. 1140—1210) — англійський письменник-сатирик валлійського походження. Жив при дворі англійського короля Генріха II і був його представником на II Латеранському соборі, де брав участь у диспутах з вальденсами. Крім того, відомий своїми сатиричними оповідками з двірського життя, які є цінним історичним свідченням тієї доби.

Маргарита з Чітта-ді-Кастелло (Margherita da Citta di Castello, 1287—1320) — народилася сліпою, з дитинства виявляла тверду віру і пророчий дар. Беатифікована католицькою Церквою. Чітта-ді-Кастелло — містечко поблизу Перуджі.

Маргіналії (від *лат.* *margo*, край, межа) — малюнки, заголовки, зазначки, примітки на полях книжки або рукопису.

Марікур, П'єр де (Pierre de Maricourt, XIII ст.) — французький вчений і філософ. У нього навчався в Парижі Роджер Бекон. Властивості магніту описано у його посланні «*Epistola de magnete*», де вперше наведено метод наукового дослідження, який пов'язує теоретичні і математичні спекуляції з емпіричними спостереженнями.

Марки (*ит.* Marche) — область в серединній Італії

Марсилій з Падуї (Marsilius Paduanis, 1275/80—1343) — італійський богослов і політичний мислитель. У трактаті «Захисник миру» (*Defensor pacis*) відстоював ідею суспільного договору. Найкращим суспільним устроєм вважав виборну монархію, а найвищим органом влади в церкві — собор. Виступав проти претензій папства на світську владу, за що був відлучений від церкви. Підтримував Людовіка IV Баварського

Мартин, єпископ Турський, св. (316—397) — християнський чернець-пустельник і проповідник. Вважається, що саме він повернув Галлію до християнства, тому його почитають як патрона Франції. Життєпис Мартина Турського написав його учень, Сульпіцій Север.

Масакра (*фр.* massacre) — винищення, масове вбивство.

Мелізми (*гр.* melisma) — невеликі музичні звороти, які прикрашають мелодію.

Мерлін — у кельтській міфології чарівник і провидець при дворі короля Артура. Життя і пророцтва Мерліна у XII ст. описав Джефрі з Монмута.

Михайл з Чезени (спр. ім'я Michele Fuschi, 1270—1342) — італійський францисканський діяч. 1316 року став генералом францисканців, на Перуджійській капітулі підтримав тезу про

убогість Христа та апостолів. Зазнав поразки у своїй боротьбі з Папою, був відлучений від церкви і вигнаний з ордену; закінчив життя, не замирившись з церквою.

Михайл Пселл (Psellos, 1018—1078) — відомий візантійський письменник, філософ і політик, людина надзвичайно широких інтересів, до найвідоміших його творів належать коментарі до Платона та «Хронографія», літопис про сучасні йому історичні події.

Мімеза (гр. *mimesis*) — наслідування; категорія грецької філософії та естетики, яка розглядає пізнання й художню творчість людини як процес наслідування дійсності, але не як просте копіювання природи.

Мінорити (лат. *fratres minores*, менші брати) — так називали францисканців, які особливо строго дотримувалися правила і відзначалися аскетизмом.

Надір (ар. *nazir*) — точка небесної сфери, протилежна zenіту.

Невми (гр. *neuma*, знак) — стародавнє нотне письмо з безлінійною системою, яке застосовувалося в григоріанському співі; також мелодійні фігури в григоріанському співі.

Новіцій (лат. *novicius*) — послушник в католицькому монастирі.

Оділон Ключійський, св. (Odilon, 961—1049) — 5-й настоятель бенедиктинського монастиря в Ключі, реформатор чернецтва. Обороняючи свої монастирі від зазіхань єпископів та мирських феодалів і створюючи нові монастирі ключійського типу, фактично започаткував ключійську конгрегацію. Був один з найвпливовіших людей свого часу.

Одноноги (гр. *Skipodes*, від *Skia* — тінь, і *πους* — нога) — легендарний народ, який, за Плінієм, жив в Індії; одноноги мали лише одну ногу з велетенською стопою, якою вони, відпочиваючи, прикривалися від сонця.

Оккам, Вільям (William of Ockham, 1285—1349) — видатний англійський богослов і філософ-схоласт, францисканець, представник номіналізму і передвісник емпіризму. Твердив, що універсалії — це лиш «імена», умовні знаки для реальних речей. Опрацьовував також питання розділу сфер компетенції віри і науки, церкви і держави. Відлучений Папою від церкви за радикальні погляди і антипапську діяльність, Оккам в кінці життя все ж примирився з апостольським престолом і одержав від Папи прощення. Прозваний *Doctor invincibilis* за блискучу вправність

у діалектиці. Відомий також тим, що висловив принцип економії мислення, який дістав назву «бритва Оккама» — не слід збільшувати сутності без конечної потреби.

Ольє, П'єр (Pierre Olieu, 1248—1298) — французький богослов, францисканець. Брав участь у конфлікті між конвентуалами та спіритуалами, ставши на бік останніх. На його світогляд сильно вплинуло вчення Йоахима да Фйоре. Його не раз звинувачували в ересі, але він зумів уникнути відлучення, не зрікаючись своїх поглядів.

Оссарій (лат. ossarium) — сховище для кісток померлих, зокрема в монастирях.

Павликіяни — еретичний рух в християнстві, що виник в VII ст. в західній Вірменії. В основі їхнього вчення лежав дуалізм. Вони заперечували Старий Завіт, частину Нового Завіту, а також почитання Богородиці, пророків і святих, Церкву, духовенство і чернецтво. Догматика павликіян вплинула на богемільство.

Павлін, єпископ Ноланський, св. (Pontius Meropius Anicius Paulinus, 353—431) — християнський письменник, визначний пізньолатинський поет. Приятелював з св. Амвросієм, Єронімом, Августином, підтримував з ними листування, яке дійшло до наших днів.

Парацельс (спр. ім'я Theophrast Bombast von Hohenheim, 1493—1541) — німецький лікар, алхімік та філософ; професор Базельського університету; першим застосував при лікуванні хімічні препарати, запровадив багато ліків, встановив їх дозування; представник натуралістичної філософії доби Відродження.

Паренеза (гр. paraenesis) — заклик, звернення, напучення.

парузія (гр. parousia) — прихід, пришествя. У Новому Завіті вживається насамперед щодо пришествия Ісуса Христа.

Пастушки (фр. pastoureaux) — французькі еретики, здебільшого селяни і пастухи, які у XIII та XIV ст. двічі збиралися зграями, щоб вирушити в хрестовий похід, одначе потім стали промишляти розбоєм, звинувачуючи багатих і церковників у їх небажанні відвойовувати Святий Гріб.

Патаріни — відгалуження секти катарів, поширене в Італії.

Петро Півчий (Petrus Cantor, †1197) — французький богослов і проповідник. Був професором богослов'я в Парижі, потім — півчим у соборі Нотр-Дам, насамкінець — деканом Реймського

собору. Залишив обширні коментарі до Святого письма, а також цілу низку напучувальних творів для монахів.

Петро Пустельник (Petrus Eremita, бл. 1050—1115) — французький чернець, один з організаторів першого хрестового походу.

Піперн (Reginaldo di Piperno, 1230—1290) — домініканець, богослов, приятель, секретар і сповідник Томи Аквінського, упорядник його творів. Дехто вважає його автором Додатку до «Суми богослов'я». Наведена в романі фраза зустрічається в одному з творів св. Томи.

Платеарій (Platearius, XI—XII ст.) — прізвище кількох поколінь лікарів з Салерно, одному з яких, між іншим, належить дуже популярний у ті часи трактат «Про прості лікарські засоби» (*De simplicibus medicina*), де йдеться про цілючі властивості трав.

Плачідо, Беньяміно (Beniamino Placido, нар. 1929) — італійський журналіст і письменник, літературний критик, багатолітній оглядач часопису «Републіка», шанувальник творчості Умберто Еко.

Пліній Молодший (Gaius Plinius Caecilius Secundus junior, 62—113) — римський письменник, небіж Плінія Старшого, консул, автор промов і листів.

Пребенда (лат. praebenda) — прибуток від церковного майна, який надавався духовенству за виконання ними обов'язків, пов'язаних з їх посадою.

Пруденцій (Aurelius Prudentius Clemens, 348—410) — видатний римський християнський поет родом з Іспанії. В його поезії поєднувалася антична культура і християнські засади. Його «Peri stephanon» — це збірка з 14 поем на честь християнських мучеників.

Рабан Мавр (Rabanus Maurus, 776/784—856) — християнський богослов і письменник, настоятель Фульдського монастиря, архієпископ Майнцький. Його вважають зачинателем німецького богослов'я, за його настоятельства Фульдська монастирська школа стала видатним інтелектуальним центром Європи.

Респонсорій (лат. responsorium) — церковний спів у вигляді діалогу між священником і хором; антифон.

Роберт Англій (Robertus Anglicus, XII ст.) — англійський вчений; крім цілої низки наукових праць, переклав латиною також Коран. Автор трактату про астролябію.

Роберт Неапольський, інакше **Роберт Анжуйський Мудрий** (1278—1343) — неаполітанський король (1309—1343), чільний представник партії гвельфів, супротивник Людовіка Баварського. Відомий також як покровитель мистецтв, укоронував лавровим вінком Петрарку і приймав у себе Боккаччо.

Роджер з Герфорда (Roger of Hereford, XII ст.) — англійський канонік і вчений. Крім згаданої тут праці «Про властивості металів», написав низку праць з астрономії, а також твір, присвячений порівнянню латинського та єврейського календарів.

Сардій — сердолік.

Священники (*ит. pinzocheri*) — ще одна народна назва напівмирських ченців-францисканців, які проповідували убогість і закликали до оновлення церкви. Часто зливалися з рухами бегардів і бегінок.

Сегалеллі, Герардо (Gherardo Segalelli, †1300) — італійський єретик. Вступивши у францисканський чин, заснував чернечу спільноту апостоликів. Надихаючись вченням Йоахима да Фіоре, проповідував пришестя царства Святого Духа і різко критикував церковну ієрархію. Був вигнаний з ордену, ув'язнений, а згодом спалений як єретик.

Силій Італік (Caius Silius Italicus бл. 26—101) — римський епічний поет і державний діяч, автор епічної поеми про другу Пунічну війну.

Силос (*ісп. Santo Domingo de Silos*) — старовинний бенедиктинський монастир в Кастилії поблизу Бургоса; заснований ще до X століття, є місцем прощі і одним з найстаріших монастирів у Європі.

Сильвестр I, св. († 335) — Папа Римський (314—335). На його папство припав вихід християнської церкви з катакомб і її прийняття як офіційної релігії Римської імперії; за легендою, саме він хрестив Константина.

Симонія (*лат. simonia*) — або святокупство, купівля-продаж церковних посад або духовного сану в Католицькій та інших церквах, поширена у середньовічній Західній Європі. Від імені ворожбита Симона, який просив апостолів продати йому дар творити чудеса (див. Ді 8,9).

Симфозій (Symphosius, IV—V ст.) — давньоримський поет, автор коло ста загадок (*Aenigmata Symphosi*), написаних гекзаметрами. У них відображено античний світогляд автора, який ніде не проявляє свого знайомства з християнським вченням.

Синезій з Кирени (Synesios, 379—412) — філософ-неоплатонік, оратор і поет, єпископ Птолемаїдський (Півн. Африка).

Скрипторій (*лат. scriptorium*) — майстерня в західноєвропейських монастирях, в якій переписували книги.

Спіритуали — радикальне крило ордену францисканців.

Стацій (Publius Papinius Statius, бл. 40—96) — римський поет і політик, відомий насамперед своєю епічною поемою «Фіваїда» (похід Сімох проти Фів). В «Божественній комедії» Стацій стає після Вергілія провідником Данте по Чистилищі — адже, за середньовічною легендою, Стацій навернувся в християнство.

Стефан Бурбоньє (Etienne de Bourbon, 1190—1261) — французький проповідник, домініканець. Був інквізитором на півдні Франції. Його твір про сім дарів Святого Духа (*De septem donis Spiritus Sancti*), збірка взірців проповідей для проповідників, містить чимало цінної інформації про тодішні ересі.

Сугерій (Suger, Suitgerius, 1081—1151) — настоятель собору Сен-Дені, радник Людовіка VI, ревний оборонець сильної монархії. Був людиною широких інтересів, автор цілого ряду праць з різних дисциплін. Великий шанувальник мистецтва, керував також реконструкцією собору Сен-Дені.

Суккуб (*лат. succuba*) — злий дух, який приймає образ жінки і спокушає сплячих чоловіків.

Сульпіцій Север (Sulpicius Severus, бл. 363—420) — християнський письменник родом з Аквітанії. Був учнем св. Мартіна Турського і написав його детальний життєпис, який довгий час був взірцем, що його наслідувало чимало агіографів.

Сумники (*ит. bizochi*) — одна з єретичних сект, згаданих в буллі «Sancta Romana» (1317) папи Йоана XXII, який не відрізняв їх від братчиків та бегінів.

Схолія (*гр. scholia*) — примітка, пояснення до тексту.

Тацит (Publius Cornelius Tacitus, 55—120) — визначний римський історик і політик, 97 консул, пізніше проконсул провінції Азія. Його твори, серед яких «Аннали», «Історія», позначені психологічною проникливістю й блискучими характеристиками героїв.

Тимпан (архітект.) — внутрішнє поле фронтона — верхньої частини будинку або портика у вигляді трикутної площини, обмеженої по боках двома схилами даху, а біля основи — карнизом.

Тома Аквінський, св. (Thomas Aquinas, 1225—1274) — визначний італійський філософ і богослов, домініканець, учитель церкви. Систематизатор схоластики на основі християнського аристотелізму. Сформулював п'ять доказів існування Бога. Основними його творами є «Сума богослов'я» (*Summa theologiae*) і «Сума проти язичників» (*Summa contra gentiles*). Був запрошений на Ліонський собор, але помер по дорозі, в монастирі Фоссанова. Його вчення лежить в основі філософських систем томізму і неотомізму.

Тома Кемпієць (Thomas a Kempis, 1379—1471) — справжнє ім'я Томас Гемеркен, німецький мистик і релігійний письменник, августинець; йому приписують авторство найпопулярнішого в католицизмі після Біблії твору «Наслідування Христа» (*Imitatio Christi*).

Трагант (*sp. tragacantha*) — засохлий сік деяких кушів з роду астрагалів. Використовують у фармації, паперовій, текстильній, шкіряній промисловості.

Трансепт (архітект.) — поперечна нава або кілька нав, що перетинають під прямим кутом головні поздовжні нави будівлі.

Убертин Казалець (Ubertino da Casale, 1259—1328) — чільний представник італійських спіритуалів, францисканець, мистик, критикував Церкву за нагромадження багатств. Його твір «Дерево хресного життя» протиставляє життя Христа і життя церкви-грішниці. У романі досить детально описано його погляди і життя.

Угучон з Фаджолі (Ugucione della Faggiuola, 1250—1319) — синьйор Ареццо, Пізи і Лукки. Відіграв важливу роль у боротьбі між Папою та імператором, був лідером Ліги гібеллінів у Романні. Відзначався жорстокими і тиранічними методами.

Умільяти — релігійний рух, близький до вальденсів, що виник у Ломбардії в середині XII ст. Проповідували аскетичне життя в убогості, намагалися якнайточніше виконувати євангельські приписи. Частина умільятів на початку XIII ст. утворила орден в межах католицької церкви, а решта пристала до Ломбардських убогих.

Фізіолог (*лат. Physiologus*) — збірник відомостей про тварин і камені, вперше укладений в II або III столітті, набув великої популярності в середньовічній Європі. Він складається з окремих розділів, де подано опис різних тварин, птахів, комах, мінералів та їхніх властивостей. Крім того, дається їх символічне тлумачення.

чення. Фізіолог містить також опис таких міфічних тварин, як фенікс, сирени, кентаври, єдинорог, горгона та ін. Популярним «Фізіолог» був і в Київській Русі, у його церковнослов'янському варіанті.

Філіп IV Красивий (Philippe le Bel, 1268—1314) — французький король. Його довга боротьба з папством закінчилася перенесенням папського осідку до Авіньйона (так званий авіньйонський, або вавилонський полон, 1309—1378). Він також зміцнив королівську владу, підкоривши собі сусідні землі і укріпивши феодальні звичаї. Відомий також тим, що розгромив орден тамплієрів.

Філіп V Довгий (Philippe Le Long, 1291—1322) — король Франції з роду Капетингів, син Філіпа IV Красивого. Його правління позначено упорядкуванням у багатьох сферах державного правління, намагався також покінчити з багатьма зловживаннями, які мали місце за правління його батька.

флагелланти (лат. flagellantes, «які бичують себе») — представники релігійного руху, які проповідували спокутування гріхів через самобичування. Особливого розвитку набули з XIII ст. Процесії флагеллантів стали тоді звичним видовищем в цілій Європі. Засуджений церквою на Констанцькому соборі (1417).

Флор (Lucius Annaeus Florus, II ст.) — римський ритор і історик африканського походження.

Франциск з Ассізі, св. (спр. ім'я Giovanni Bernardone, 1181—1226) — визначний італійський релігійний діяч, проповідник, засновник ордену францисканців. Закликав до покаяння, убогості і любові до ближнього; проголошував радість життя, яка випливає з любові до Бога і його створінь. Його діяльність знаменувала нову епоху в історії західного чернецтва.

Францисканці — або мінорити, католицький чернечий чин, заснований 1209 р. св. Франциском з Ассізі, належить до жезбрущих орденів, займається проповідуванням серед народу і місіонерством. Францисканцями було чимало видатних філософів та богословів (Бонавентура, Дунс Скот, Вільям Оккам, Роджер Бекон). У XIII ст. розділилися на конвентуалів (які цілковито підкорялися Папі) та спіритуалів (які вимагали повернення до євангельської простоти та суворого дотримання правил св. Франциска). Пізніше францисканці знову розділилися на три гілки — конвентуалів, обсервантів та капуцинів. Жіночі францисканські спільноти мають назву клариски; III францис-

канський орден — так звані терціарії — включають мирян, які зобов'язуються жити побожним життям.

Фрідріх III Австрійський Гарний (Friedrich der Schone, бл. 1289—1330) — німецький король, герцог Австрійський. Суперечка з Людовіком Баварським за престол скінчилася тим, що Людовік визнав його як співправителя. Але реально влада його поширювалася лише на Австрію.

Фронтон (Marcus Cornelius Fronto, 100—166/75) — римський письменник і ритор.

Фульгенцій (Fabius Planciades Fulgentius, V ст.) — християнський церковний письменник і грамастик, походив з Африки.

Фурньє, Жак (Jacques Fournier, †1342) — цистерціанець, кардинал, а згодом Папа Бенедикт XII (1334—1342), третій з авіньйонських пап. Буллою «Благословенний Бог» (*Benedictus Deus*) засудив тезу Йоана XXII про те, праведники аж до Страшного суду не сподобляться блаженного видіння. Остаточою поклав край рухові братчиків убогого життя.

Цезарій з Айстербаху (Caesarius, 1170—1240) — німецький монах-цистерціанець, автор збірки оповідей про незвичайні події та явища під назвою «Бесіди про чудеса» (*Dialogi miraculorum*), які були дуже популярні в середньовіччя.

Целестин V (1215—1296) — спр. ім'я Петро Морронець (Pietro da Morrone), італійський чернець-пустельник, засновник ордену целестинців. В 1294 р. був обраний Папою Римським, але через п'ять місяців склав із себе папський сан.

Целестинці — члени католицького чернечого ордену, відгалуження бенедиктинського чину, заснованого на півдні Італії в середині XIII ст. ченцем Петром Морронцем, який згодом став Папою Целестином V.

Циркумцеліони (лат. circumcelliones, «ті, що блукають навколо селищ») — учасники повстанського руху селян, позбавлених землі (IV—V ст.). Бездомні і безробітні, доведені до розпачу, вони промишляли грабунками по селах, нападали на багатих землевласників. Часто накладали на себе руки, кидаючись зі скель, або навмисне чинили жорстокі злочини, щоб їх спіймали і стратили. Згодом пристали до донатистів.

Цистерціанці — відгалуження бенедиктинського чину, започатковане в кінці XI ст. у монастирі в Сіто (лат. Cistercium) біля Дижона. Ставили собі за мету суворе дотримання бенедиктин-

ського правила. Відіграли значну роль у розвитку рільництва та архітектури.

Шарра Колонна (Sciarra Colonna, † 1329) — представник стародавнього римського роду Колонна, запеклий ворог Папи Боніфація VIII. Підтримував Людовіка Баварського, а згодом через невдалу спробу скинути Папу Йоана XXII був змушений піти у вигнання, де й помер.

Шпихлір — комора, житниця.

Якит — гіацинт, мінерал темно-червоного або червоно-бу-рого кольору.

Ясли — яшма.

Мар'яна ПРОКОПОВИЧ

ЗМІСТ

Предмова. *Мар'яна Прокопович* 3

ІМ'Я РОЗИ

Ясна річ, рукопис21
Примітка.....27
Пролог.....29

ДЕНЬ ПЕРШИЙ

Час перший,
*де подорожні прибувають під обитель, а Вільям дає доказ неабиякої
проникливості*39

Час третій,
де Вільям провадить вельми позиточну бесіду з абатом.....46

Час шостий,
*де Адо замилується порталом церкви, а Вільям знову зустрі-
чається з Убертином Казальцем*.....60

Коло часу дев'ятого,
де Вільям провадить учену бесіду із Северином-зіллярем.....89

Після часу дев'ятого,
*де описано відвідини скрипторю і знайомство з багатьма вченими
мужами, переписувачами та рубрикаторами, а також зі слітим
старцем, який очікує Антихриста*.....95

Вечірня,
*де описано відвідини решти абатства, Вільям доходить деяких вис-
новоків щодо смерті Адельма і провадить бесіду з братом-склярем
про скельця для читання та про видіння у тих, хто занадто любить
читати*.....109

Повечер'я,
де Вільям і Адсо тішаються радіою гостинністю абата і вислуховують гнівливі слова Хорхе 118

ДЕНЬ ДРУГИЙ

Полуношниця,
де пару годин містичного щастя обриває вельми кривава подія 124

Час перший,
де Бенцій з Упсали звіряє децю, ще децю звіряє Беренгарій з Арунделя, а Адсо дізнається, що таке правдиве покаєння 133

Час третій,
де вибухає сварка між простаками, Аїмар з Александрії на щось натякає, а Адсо розважає про святість і екскременти диявола. Відтак Вільям з Адсом повертаються у скрипторій, Вільям бачить децю цікаве, утретє бесідує про дозволеність сміху, але в кінцевому рахунку не може роздивитись те, що хотів б 144

Час шостий,
де Бенцій повідає дивну історію, яка з'ясує деякі неподобні речі з життя обителі 160

Час дев'ятий,
де виявляється, що настоятель пишається багатствами своєї обителі і побоюється еретиків, а насамкінець Адсо починає сумніватися, чи добре він зробив, пустившись у мандри по світі 166

Після вечірні,
де, хоч розділ цей короткий, старець Алінард повідає чимало цікавого про лабіринт і підказує, як в нього увійти 181

Повечер'я,
де відчиняється вхід у Вежу, по якій блукає таємничий відвідувач, вигулькує тасмне послання, написане чорноknижницькими знаками, і цежає, заледве знайдена, книга, пошуки якої триватимуть протягом багатьох інших розділів, та й не останньою причиною є крадіжка цінних Вільямових лінз 185

Ніч,
де нарешті вдається проникнути в лабіринт, уздріти дивні видіння і, як се буває в лабіринтах, загубитися 194

ДЕНЬ ТРЕТІЙ

Від хвалитен до часу першого,
де у келії зниклого Беренгарія знаходять рядно, забрукане кров'ю, от
і все..... 206

Час третій,
де Адсо у скрипторії замислюється над історією свого ордену і над
долею книг..... 207

Час шостий,
де Адсо вислуховує звірення Сальватора, які важко підсумувати
кількома словами, але які надихають його на довгі, тривожні роз-
думи..... 210

Час дев'ятий,
де Вільям розповідає Адсові про велику ріку єреси, про роль постоли-
тих у церкві, про свої сумніви стосовно пізнаваності універсальних
законів і мимохідь пояснює, як він розгадав чорнокнижницькі знаки,
що їх залишив Венанцій..... 220

Вечірня,
де знов точиться бесіда з настоятелем, Вільямові спадають на
гадку деякі неймовірні ідеї, як розгадати загадку лабіринту, і йому
це якнайрозсудливіше вдається. Відтак подають сир в мундурі..... 236

Після повечер'я,
де Убертинповідає Адсові історію фра Дольчина, а ще інші історії
Адсо сам пригадає або вичитує в бібліотеці, відтак йому трап-
ляється зустріти дівчину прегарну й грізну, мов військо, що виши-
кувалось до бою..... 248

Ніч,
де Адсо у сум'ятті душі сповідається Вільямові і розмислює над
функцією жінки у плані сотворення, але потім знаходить труп чо-
ловіка..... 283

ДЕНЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Хвалитни,
де Вільям із Северином оглядають Беренгарієв труп, виявляють, що
язик його чорний, а се дивна річ у потопельника. Відтак мова йде
про небезпечні трутизни і про одну давню крадіжку..... 290

Час перший,
де Вільям примушує спершу Сальватора, а потім — келаря розповісти про своє минуле, Северин віднаходить украдені лінзи, Нікола приносить нові, а Вільям шістьма очима береться розшифрувати рукопис Венанція..... 298

Час третій,
де Адсо б'ється у любовних переживаннях, тоді надходить Вільям з Венанцієвим текстом, який, навіть розгаданий, зостається загадковим..... 309

Час шостий,
де Адсо йде по трюфелі і спостерігає за прибуттям міноритів, вони довго бесіднують з Вільямом та Убертином, і з'ясовуються деякі вельми сумні речі про Йоана XXII..... 320

Час дев'ятий,
де прибувають кардинал Поджетто, Бернард Гі та інші авіньйонці, а потім кожен робить щось інше..... 334

Вечірня,
де Алінард, схоже, постачає цінні відомості, а Вільям описує свій метод досягти ймовірної істини через низку достеменних помилок..... 337

Повечер'я,
де Сальватор веде річ про невітські чари..... 341

Після повечер'я,
*де описано ще одні звідини лабіринту, мандрівники прибувають на поріг *finis Africae*, та увійти не можуть, бо невідомо, що таке перший і сьомий з чотирьох, і врешті з Адсом знов стається напад любовної недуги, сього разу високовчений*..... 344

Ніч,
де Сальватор жалюгідно дає себе спіймати Бернардові Гі, Адсову кохану дівчину хапають як відьму і всі йдуть спати ще нещасливіші й занепокоєніші, ніж раніше..... 362

ДЕНЬ П'ЯТИЙ

Час перший,
де точиться братня дискусія про убогість Ісуса..... 370

Час третій,
де Северин розповідає Вільямові про якусь дивну книгу, а Вільям викладає перед легатами нечуване вчення про мирське правління..... 385

Час шостий,
де знаходять убитого Северина, але ніде не видно книги, яку він був
знайшов 395

Час дев'ятий,
де чиниться справедливий суд і складається прикре враження, що
всі помиляються..... 407

Вечірня,
де Убертин рятується втечею, Бенцій починає дотримуватися за-
конів, а Вільям розмірковує над всілякими різновидами розкошлюб-
ства, побаченими за той день..... 430

Повечер'я,
де лунає проповідь про пришествя Антихриста, натомість Адсо від-
криває для себе силу власних імен 437

ДЕНЬ ШОСТИЙ

Полуношниця,
де «вельможі сидять», — а Малахія валиться на землю 448

Хвалитни,
де призначено нового келаря, але не нового бібліотекаря 452

Час перший,
де Никола повідає всяку-всячину і вершаться відвідини скарбниці..... 455

Час третій,
де Адсо, слухаючи «День гніву», — має видіння або, якщо заведено,
бачить сон..... 463

Після часу третього,
де Вільям тлумачить Адсові його сон 475

Час шостий,
де відтворюється історія бібліотекарів і виринають ще деякі відо-
мості про таємничу книгу..... 478

Час дев'ятий,
де настоятель відмовляється вислухати Вільяма, розводиться про
мову самоцвітів і вказує бажання припинити розслідування цих
сумних трапунків..... 484

Між вечірнею і повечер'ям,
де коротко оповідається про довгі години розгубленості493

Після повечер'я,
де Вільям сливе випадково відкриває тасмницю, як увійти у *finis*
Africae496

ДЕНЬ СЬОМИЙ

Ніч,
де назва, щоб підсумувати дивовижні одкровення, про які тут мова,
мала б бути така ж завдовжки, як сам розділ, а це суперечить
звичаям501

Ніч,
де стається екпіроза, а з причини надміру чеснот верх беруть не-
кельні сили519

Останній аркуш535

Глосарій. Мар'яна Прокопович541

Літературно-художнє видання

ЕКО Умберто

ІМ'Я РОЗИ

Роман

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальний за випуск *Л. В. Дмитрієва*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *М. Л. Теплицький*
Коректор *А. М. Гопаченко*

ISBN 966-03-3488-5

Підписано до друку 22.04.06. Формат 84×108^{1/32}.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 30,24. Умов. фарбовідб. 31,08. Облік.-вид. арк. 30,96.
Тираж 4500 прим. Замовлення № 6-347.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»,
Україна, 61012, Харків, вул. Енгельса, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 1626 від 22.12.2003 р.

